

A 513908

II

Krzysztof Ślusarek

Uwłaszczenie chłopów
w Galicji zachodniej

A 513908

II

Krzysztof Ślusarek

Uwłaszczenie chłopów
w Galicji zachodniej

Krzysztof Ślusarek

Uwłaszczenie chłopów
w Galicji zachodniej

Kraków 2002

Recenzent
Mariusz Kulczykowski

Redakcja
Mirosław Skarżyński

Projekt okładki
Marta Piórkowska

Korekta
Agnieszka Smorąg

© Copyright by *Krzysztof Ślusarek*

Na okładce
Kazimierz Alchimowicz, *Najem robotników*, Muzeum Narodowe w Warszawie

Publikacja dotowana przez Uniwersytet Jagielloński

ISBN 83-88737-70-8

Druk
Drukarnia „Patria”, Kraków, ul. W. Żeleńskiego 29

Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”
z siedzibą w Instytucie Historii UJ
ul. Gołębia 13
31-007 Kraków

*Moim
Rodzicom*

Wstęp

W dotychczasowych badaniach nad kwestią uwłaszczenia chłopów na ziemiach polskich uwaga historyków koncentrowała się głównie na obszarze Wielkopolski i Królestwa Polskiego, a opublikowane prace dotyczące tych ziem¹ w sposób całościowy ukazują genezę, przebieg i następstwa reform uwłaszczeniowych. Inaczej jest w przypadku Galicji, która jak dotąd nie posiada nowoczesnej monografii poświęconej dziejom zniesienia pańszczyzny.

Tradycje badań nad historią społeczno-gospodarczą Galicji sięgają lat międzywojennych, ale rozpoczęte wówczas studia, prowadzone głównie w ośrodku lwowskim², zostały przerwane przez wybuch II wojny światowej. Po wojnie badania agrarne wznowiono, jednak większość dotyczących Galicji opracowań, jakie powstały w końcu lat 40. i w latach 50. XX w.³, nosi silne piętno historiografii marksistowskiej, która, starając się przedstawić wszystkie zjawiska historyczne w kategoriach walki klasowej, sprawę chłopską pokazywała jednostronnie. Od końca lat 60. XX w. problematyka agrarna straciła na popularności i w zasadzie w tym okresie nie powstała żadna większa

¹ Na temat uwłaszczenia chłopów w Królestwie Polskim i w Wielkopolsce pisali m.in. (wymieniam tylko najważniejsze prace): M. Kniat, *Dzieje uwłaszczenia włościan w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1949; W. Jakóbczyk, *Uwłaszczenie chłopów w Wielkopolsce w XIX w.*, Warszawa 1951; S. Śreniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*, Warszawa 1956; K. Groniowski, *Wyniki reformy uwłaszczeniowej w Królestwie Polskim*, (w:) *Powstanie styczniowe 1863. IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Referaty*, Warszawa 1963; K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza – realizacja – skutki*, Warszawa 1976.

² Ten nurt badań zapoczątkował m.in. Franciszek Bujak, którego najważniejszym dziełem jest praca *Rozwój gospodarczy Galicji (1772–1914)*, Lwów 1917. Mówiąc jednak o dorobku ośrodka lwowskiego, wymienić należy prace także i innych autorów. Mam tu na myśli przede wszystkim znakomite prace R. Rozdolskiego, *Stosunki poddańcze w dawnej Galicji*, Warszawa 1962 oraz W. Stysia, *Rozdrabnianie gruntów chłopskich w byłym zaborze austriackim od roku 1787–1931*, Lwów 1934. Drugi ośrodek studiów na dziejami społeczno-gospodarczymi Polski istniał w Poznaniu. Jego współtwórcą był Jan Rutkowski, zaliczany, obok Franciszka Bujaka i Ignacego Baranowskiego, do prekursorów systematycznych badań naukowych nad historią gospodarczą Polski.

³ Najważniejsze prace powstałe w tym okresie omawiam w dalszej części *Wstępu*.

praca dotycząca Galicji. Pewne ożywienie studiów nad dziejami agrarnymi wsi galicyjskiej nastąpiło w latach 80. i 90. XX w., ale opracowania, jakie wtedy powstały, dotyczyły głównie okresu autonomicznego. W ten sposób wytworzyła się pewna luka: powstały znakomite prace dotyczące gospodarki rolnej i położenia ludności chłopskiej w Galicji w końcu XVIII w. oraz w okresie autonomii⁴, brakuje natomiast monograficznych opracowań dotyczących lat 40. i 50. XIX w., tj. czasu, kiedy przeprowadzono reformę uwłaszczeniową.

A zatem studium, które właśnie oddaję do rąk czytelników, ma za zadanie wypełnienie, przynajmniej częściowo, tej luki. Jest to jednak zadanie nad wyraz trudne. Przede wszystkim dlatego, że problem uwłaszczenia chłopów w Galicji jest zagadnieniem wielowątkowym, obejmującym m.in. polityczne aspekty zniesienia pańszczyzny w 1848 r., proces faktycznego uwolnienia gruntów chłopskich od danin poddańczych, sprawę obliczenia, a później wypłaty odszkodowania dla dawnych dziedziców, skutki reformy uwłaszczeniowej dla gospodarstwa ziemiańskiego i dalej – utworzenie funduszy indemnizacyjnych i późniejszego nimi zarządu, problem likwidacji i wykupu serwitutów oraz likwidacji relikwów systemu feudalnego. Każda z wymienionych przeze mnie spraw bierze swój początek w roku 1848 r., tj. w chwili ogłoszenia – pod wpływem wydarzeń Wiosny Ludów – zniesienia pańszczyzny. Jednak żadna z nich nie kończy się w tym samym 1848 r. Mało tego, ich realizacja przeciągała się zazwyczaj na kilka lub kilkanaście, ale najczęściej na kilkadziesiąt lat.

Z tych właśnie względów – mając świadomość, że na kartach tej książki nie zdołam wyczerpać wszystkich wątków – zmuszony byłam ograniczyć problematykę badawczą do najistotniejszych spraw. Omawiam tu zatem kulisy wprowadzenia w życie reformy uwłaszczeniowej, jej faktyczną realizację, tj. proces uwolnienia gruntów od powinności pańszczyźnianych, następstwa zniesienia pańszczyzny oraz sprawę obliczenia odszkodowania dla dziedziców i utworzenia funduszy indemnizacyjnych.

Ramy chronologiczne tak zakrojonej problematyki obejmują lata 1848–57. Data początkowa nie wymaga komentarza. Data końcowa pokrywa się z zakończeniem procesu obliczania wysokości należnego dziedzicom odszkodowania. W tym też roku podjęto decyzję o wypłacie pierwszych rat odszkodowania oraz wydano akty wykonawcze do patentu o zniesieniu serwitutów. Rok 1857 jest to zatem data kończąca najważniejszy etap reform agrarnych

⁴ Chodzi tu o prace nawiązujące do tradycji Bujakowskiej, powstałe pod kierunkiem prof. Heleny Madurowicz-Urbańskiej: D. Vnenchak, *Informator statystyczny do dziejów rolnictwa w Galicji. Struktura agrarna własności chłopskiej w Galicji w dobie autonomii*, Kraków 1983; P. Franaszek, *Produkcja roślinna w Galicji doby autonomicznej*, Kraków 1995. Warto w tym miejscu wspomnieć także o ciekawym artykule H. Madurowicz-Urbańskiej, *Uwłaszczenie i zniesienie poddaństwa. Z poglądów Franciszka Bujaka*, zamieszczonym w wydawnictwie *Studia z historii Polski XIX i XX wieku ofiarowane Profesorowi Józefowi Buszce w pięćdziesięciolecie doktoratu*, pod red. I. Pażyńskiej, Kraków 1999.

rozpoczętych w okresie Wiosny Ludów i zarazem data początkująca nowy okres – okres likwidacji relikwów systemu feudalnego w Galicji.

Szczegółowymi badaniami objąłem obszar Galicji zachodniej⁵. Termin ten wymaga pewnego komentarza. Podział Galicji na część wschodnią i zachodnią jest pojęciem w dużym stopniu umownym. Nigdy bowiem władze austriackie formalnie nie podzieliły tej prowincji na części o takiej nazwie. Natomiast w trakcie reformowania systemu administracyjnego Galicji, co dokonało się w latach 1848–55, kraj ten podzielono na dwa okręgi administracyjne, lwowski i krakowski. Do okręgu krakowskiego wliczono dawną Rzeczpospolitą Krakowską (pod rządami austriackimi używano nazwy Wielkie Księstwo Krakowskie) oraz zachodnie cyrkuły, wadowicki, bocheński, tarnowski, sądecki, rzeszowski i jasielski. Pozostała część Galicji, a więc cyrkuły przemyski, sanocki, samborski, stryjski, stanisławowski, kołomyjski, czortkowski, tarnopolski, brzeżański, złoczowski, żółkiewski i lwowski znalazły się w okręgu administracyjnym lwowskim⁶. Od tego czasu za Galicję zachodnią zwykle się uważać obszar podległy krakowskiemu okręgowi administracyjnemu, zaś za Galicję wschodnią – obszar podległy okręgowi lwowskiemu.

W przypadku badań nad uwłaszczeniem chłopów, terytorium tak rozumianej Galicji zachodniej pokrywa się z zasięgiem działania krakowskiej Komisji Ministerialnej do Zniesienia Ciężarów Gruntowych⁷.

Literatura bezpośrednio dotycząca problemu uwłaszczenia chłopów w Galicji, jak już powiedziałem wyżej, w zasadzie nie istnieje. Nieco lepsza sytuacja jest w odniesieniu do szerszego zagadnienia – reform agrarnych w Galicji w latach 40. XIX w. W pracach tego dotyczących, powstałych jeszcze na przełomie XIX i XX w. lub w latach 40–50. XX w., sprawa reform uwłaszczeniowych poruszona jest niejako na marginesie wielkich wydarzeń tamtych lat, tj. powstania krakowskiego 1846 r., rabacji galicyjskiej oraz Wiosny Ludów.

Niewątpliwie pierwszym historykiem, który odniósł się do zagadnienia reform pańszczyźnianych, był Walerian Kalinka⁸. Sprawie chłopskiej poświęcił on rozdział II swej pracy *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim* zatytułowany *Stosunek poddańczy*. Chociaż Kalinka bazuje na wielu materiałach źró-

⁵ Zawężenie obszaru badań do Galicji zachodniej zostało niejako wymuszone przez same źródła do dziejów uwłaszczenia. By móc rzetelnie zbadać ten problem, należało przeprowadzić szczegółową kwerendę w aktach Ministerialnych Komisji do Zniesienia Ciężarów Gruntowych w Krakowie i Lwowie. Tymczasem przebadanie zespołu komisji krakowskiej, którego akta mają ponad 2,3 tys. jednostek i ponad 100 mb, zajęło 3 lata. Rozszerzenie badań na obejmującą dwa razy większy obszar komisję lwowską, której akta przechowywane są w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym we Lwowie, było praktycznie niemożliwe, tak ze względów czasowych, jak i finansowych.

⁶ Podział obu okręgów administracyjnych na powiaty ogłoszono w obwieszczeniu lwowskiego gubernium z 16 lipca 1851 r. Por. *Powszechny dziennik praw krajowych i rządowych dla kraju koronnego Galicji i Lodomerji z księstwami Oświęcimskiem i Zatorskiem tudzież z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. Rok 1851, Lwów 1855, s. 307–475.*

⁷ Szczegółowo o zasięgu działania tej komisji piszę w rozdziale III.

⁸ W. Kalinka, *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim*, Kraków 1898.

dłowych, np. na dokumentach urzędów cyrkułowych i dominialnych, jego praca – po raz pierwszy wydana w 1853 r. – ma raczej charakter publicystyczny i dziś należałoby ją traktować jako źródło do badania poglądów konserwatystów na stosunki polsko-austriackie w Galicji. Autor lansuje w niej tezę, że wszelkim nieszczęściom w stosunkach między dziedzicami a chłopami winien jest rząd zaborczy, który stosował politykę *divide et impera*. Skomplikowane ustawodawstwo austriackie nakładało na właścicieli ziemskich szereg niewdzięcznych obowiązków, m.in. pobór podatków i rekruta, obowiązek utrzymywania administracji dominialnej, które sprowadzały niechęć i gniew chłopów na ziemiaństwo a nie na rząd.

W podobnym duchu utrzymane są prace Bronisława Łozińskiego⁹. Opierają się one głównie na materiałach Maurycego Kraińskiego¹⁰. Łoziński przytacza całe fragmenty memoriałów i projektów zebranych przez Kraińskiego, nie dokonuje jednak rzeczowej ich krytyki i analizy. Główna teza, jak przebiega z jego prac, głosi, że odpowiedzialność za rabację spada w przeważającej mierze na administrację austriacką, która nie była zdolna do samodzielnego rozwiązania kwestii chłopskiej, ponadto zaś przez cały okres stosowała politykę dzielenia społeczeństwa Galicji. Najlepszą metodą rozwiązywania wszelkich spraw było odwlekanie decyzji.

O wiele ciekawsza jest przedwojenna publikacja Erazma Kostołowskiego *Studia nad kwestią włościańską w latach 1846–1864*¹¹. Autor ten starał się ująć w sposób całościowy dorobek polskiej myśli politycznej na temat spraw agrarnych w okresie między powstaniem krakowskim a powstaniem styczniowym. W jego pracy znajdujemy też wiele odwołań do Galicji i do sprawy wprowadzenia, a później realizacji reformy uwłaszczeniowej.

Z tezami dawniejszej historiografii starali się polemizować autorzy powojenni. Trzeba jednak powiedzieć, że najwięcej prac na ten temat powstało w latach 1948–56, tj. w okresie zainteresowania historyków problemem walki klasowej na wsi. Istotnym czynnikiem były również ówczesne obchody setnej rocznicy Wiosny Ludów. Spośród kilkunastu publikacji, jakie wówczas powstały¹², wymienić należy przede wszystkim prace Stefana Kieniewicza.

⁹ B. Łoziński, *Szkice z historii Galicji w XIX wieku*, Lwów 1913. Zob. szczególnie: *Epilog stanów galicyjskich (I, Ostatnie sesje Sejmu Stanowego), Z czasów i aktów dominikalnych, Z teki Maurycego Kraińskiego*. Podobny stan wiedzy prezentuje praca J. Zanewycza, *Znesenje pańszczyzny w Hałczyzni*, 1896.

¹⁰ O materiałach Kraińskiego piszę niżej.

¹¹ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską w latach 1846–1864. Ze szczególnym uwzględnieniem literatury politycznej. Z przedmową F. Bujaka*, Lwów 1938.

¹² Ograniczam się jedynie do omówienia najważniejszych prac. Niektóre publikacje mają charakter przyczynkarski, np. R. Rozdolskiego, *Do historii „krwawego roku” 1846*, „Kwartalnik Historyczny”, T. 65: 1958; tegoż, *Nowe dokumenty do historii zniesienia pańszczyzny w Galicji w 1848 r.*, „Przegląd Historyczny”, R. 65: 1962; A. Codello, *Działalność J. Gosłara w Sanockiem 1845–48*, „Rocznik Sanocki”, T. II: 1967; W. Borys, *Wybory w Galicji i debaty nad zniesieniem pańsz-*

Pierwsza jego praca na ten temat ukazała się w 1948 r. Porusza ona sprawę dyskusji nad reformą agrarną, jaka toczyła się w galicyjskim Sejmie Stanowym¹³. Podstawą źródłową dla Kieniewicza były materiały M. Kraińskiego oraz teksty B. Łozińskiego, czyli w zasadzie materiały znane już historiografii. Jednak tekst Kieniewicza jest niezwykle wnikliwy, zwłaszcza jeśli idzie o analizę polityki galicyjskich władz gubernialnych (barona Kriega). Mniej dokładnie natomiast potraktował autor problem treści projektów reform agrarnych podejmowanych przez sejm.

W kolejnym swoim dziele, *Ruch chłopski w Galicji w 1846 r.*¹⁴, sprawie reform agrarnych S. Kieniewicz poświęcił niewiele miejsca. Stanowią one tło dla zarysowania konfliktu między dworem a wsią, który doprowadził do rozruchów chłopskich. W pracy jest zatem mowa o propagandzie wśród ludu, działaniach emisariuszy i – bardzo ogólnie – o inicjatywie szlachty w sprawie reformy pańszczyzny.

Trzecia praca S. Kieniewicza, opublikowana w 1980 r., dotyczy sprawy włościańskiej w 1848 r.¹⁵ W zasadzie jest to wznowienie artykułu z 1948 r. pt. *Sprawa włościańska w Galicji w 1848 r.* Przy opracowywaniu jego książkowej wersji S. Kieniewicz uwzględnił jednak kilka nowych źródeł, m.in. zespół lwowskiej Centralnej Rady Narodowej, oraz szereg wydawnictw pamiętnikarskich. Praca Kieniewicza, mimo że oparta na dawniejszej publikacji, daje więc w miarę nowe spojrzenie na zagadnienie spraw chłopskich 1848 r.

W nurt historiografii marksistowskiej zajmującej się kwestią agrarną wpisał się także Ilia Miller¹⁶. Jego praca, chociaż bezpośrednio dotyczy zniesienia pańszczyzny w Galicji, z pewnością nie wyczerpuje tematu, ponadto jest tendencyjna i w pewnych momentach nierzetelna. Miller opierał się głównie na literaturze, przede wszystkim na pracach B. Łozińskiego, częściowo wykorzystywał też publicystykę, ale czynił to w sposób przypadkowy¹⁷. Największym jednak mankamentem jego pracy jest to, że analiza stosunków

czynny w parlamencie wiedeńskim w 1848 r., „Przegląd Historyczny”, R. 58: 1967. Inne kwestii agrarnej dotyczą niejako na marginesie: M. Tyrowicz, *Prawda i mit w biografii J. M. Goslara*, Warszawa 1972; J. Kozik, *Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848–49*, Kraków 1975.

¹³ S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska w galicyjskim Sejmie Stanowym (1843–1845)*, „Sobótka”, R. III: 1848, I, s. 168–190.

¹⁴ S. Kieniewicz, *Ruch chłopski w Galicji w 1846 r.*, Wrocław 1951.

¹⁵ S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem. Sprawa włościańska w Galicji w 1848 r.*, Wrocław 1980. Podsumowaniem dorobku Stefana Kieniewicza w kwestii agrarnej jest wydana w języku francuskim praca *L'indépendance et la question agraire. Esquisses polonaises du XIXe siècle*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.

¹⁶ I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny w Galicji. Z dziejów walki ideowo-politycznej w społeczeństwie polskim w czwartym i piątym dziesięcioleciu XIX w.*, Warszawa 1953. Położeniem chłopów w Galicji zajmowali się również inni historycy radzieccy lub ukraińscy, m.in. M. Gerasimenko, *Agrarni widnosyny w Galycyjni w period kryzy pańszczyнного gospodarstwa*, Kijów 1959.

¹⁷ Wykorzystał jedynie publicystykę ośrodka krakowskiego, pominął ośrodek lwowski, „by nie popełnić błędów”. Spowodowało to jednak, że w książce nie ma żadnego odniesienia

wiejskich została oparta na przesłankach ideologicznych i nie daje rzeczywistego obrazu wsi pańszczyźnianej. Miller zbyt często manipuluje również faktami¹⁸.

Z nowszej literatury wspomnieć trzeba artykuł Stanisława Grodziskiego na temat galicyjskich projektów reform pańszczyźnianych w początkach XIX w.¹⁹ Autor omówił w nim dyskusję nad sprawą reformy pańszczyzny, jaka toczyła się na łamach „Gazety Lwowskiej” w roku 1811. Natomiast Halina Florkowska zajęła się analizą prasy galicyjskiej z 1848 r. pod kątem odzwierciedlenia w niej spraw chłopskich. Tekst ten oparty na gruntownej analizie prasy lwowskiej, krakowskiej i prowincjonalnej uzupełnia obraz gorącego roku 1848. Równocześnie pokazuje, jak ważną dla ówczesnego społeczeństwa była kwestia agrarna, jak ważny był to problem polityczny i społeczny²⁰.

Jak łatwo zauważyć, omówiona wyżej literatura koncentruje się głównie wokół problematyki walki klasowej na wsi galicyjskiej, powstania krakowskiego i rabacji chłopskiej oraz wydarzeń Wiosny Ludów. Analiza problematyki agrarnej w zasadzie urywa się na roku 1848 (z wyjątkiem pracy E. Kostolowskiego), tj. na momencie ogłoszenia uwłaszczenia chłopów. Żaden z wymienionych autorów w zasadzie nie wychodzi poza rok 1848.

Tymczasem, jak się okazuje, istnieje bardzo szeroka baza źródłowa dająca możliwość badania zarówno dziejów sprawy agrarnej w Galicji przed 1848 r., jak i realizacji reformy uwłaszczeniowej. Myślę tu głównie o dwóch zespołach archiwalnych, stanowiących podstawę niniejszej pracy, tj. o materiałach zgromadzonych w przechowywanym w Archiwum Państwowym w Krakowie, w zespole Komisji Ministerialnej do Zniesienia Ciężarów Gruntowych²¹ oraz o przechowywanym w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu zbiorze materiałów do historii zniesienia pańszczyzny, zgromadzonych przez Maurycego Kraińskiego²².

do sytuacji we wschodniej Galicji. Nie znajdujemy przez to odpowiedzi, dlaczego w tamtej części kraju nie doszło do wystąpień chłopskich. Por.: I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny w Galicji...*, s. 5.

¹⁸ Np. kiedy oblicza obciążenia pańszczyzną (6 dni w tygodniu – chłop na swoim pracuje nocą i brakuje mu doby) lub gdy przytacza wypowiedzi szlachty na temat darowania chłopom pańszczyzny w 1848 r. Por.: I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny...*, s. 21–24, 161–162.

¹⁹ S. Grodziski, *Galicyjskie projekty reform pańszczyźnianych w początkach XIX w.*, „Studia Historyczne”, R. XIII: 1970, z. 4, s. 565–576.

²⁰ H. Florkowska, *Prasa galicyjska 1848 roku wobec kwestii agrarnej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, Z. 30: 1970, s. 123–146.

²¹ Archiwum Państwowe w Krakowie, Komisja Ministerialna do Zniesienia Ciężarów Gruntowych w Krakowie, sygn. 1-2336 (dalej APKr., KZCG). Część kwerendy w tym zespole wykonałem w ramach projektu badawczego nr 1 H01G 023 11, finansowanego przez Komitet Badań Naukowych.

²² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 2945/II i IV: Zbiór materiałów do historii zniesienia stosunku poddańczego w Galicji ułożony przez p. Maurycego Kraińskiego wraz z 156 allegatami (dalej: Oss. 2945).

Zespół krakowskiej Komisji Ministerialnej do Zniesienia Ciężarów Gruntowych ma fundamentalne znaczenie dla zbadania przebiegu uwłaszczania w Galicji zachodniej, zgromadzono w nim bowiem akta (zwane operatami uwłaszczeniowymi) do prawie wszystkich miejscowości z terenu cyrkułów wadowickiego, bocheńskiego, sądeckiego, tarnowskiego rzeszowskiego i jasielskiego oraz Wielkiego Księstwa Krakowskiego²³. Materiały te obejmują łącznie 2336 jednostek archiwalnych.

Poszczególne operaty uwłaszczeniowe zawierają materiały dotyczące realizacji uwłaszczenia oraz zniesienia pańszczyzny i innych powinności w dominiach szlacheckich, w dobrach kameralnych i funduszowych oraz na rzecz kościołów, szpitali i innych instytucji. Zgromadzone dokumenty można z grubsza podzielić na trzy typy: pierwszy to dokumentacja opisująca rodzaje, ilość oraz stosowane ceny powinności pańszczyźnianych; drugi – dokumentacja wyceny powinności świadczonych przez poszczególnych chłopów, ujęta całościowo dla gromad; trzeci – sumaryczne zestawienia wartości świadczeń poddańczych i przysługującego dziedzicom odszkodowania.

Do pierwszego typu akt należy zaliczyć tzw. *Darstellung*, czyli opisanie powinności, do jakich zobowiązane były poszczególne gromady. W dokumencie tym wymieniano rodzaje i ilość wszystkich świadczeń poddańczych, podstawę prawną ich uiszczania (np. inwentarze, fasje podatkowe itp.) oraz zakres, w jakim miały być ujęte przy uwłaszczeniu. Zazwyczaj owemu opisaniu powinności towarzyszył jeszcze spis cen jednostkowych stosowanych przy wycenie poszczególnych danin.

Do drugiego rodzaju akt zaliczyć należy tzw. *Verzeichniss*, czyli spis i wycenę powinności świadczonych przez komorników i chałupników, które znoszone były bez wynagrodzenia, oraz tzw. *Anmeldung*, czyli wykaz powinności poddańczych w ziemiopłodach (naturaliach), w robociźnie i daninach pieniężnych znoszonych za odszkodowaniem.

Właśnie ten ostatni rodzaj akt, *Anmeldung*²⁴, ma podstawowe znaczenie dla określenia ilości świadczeń poddańczych i ich wyceny. Dokument ten zawierał wiele ważnych informacji. W pierwszej kolejności podawano dane identyfikacyjne gromady i właściciela dóbr oraz wymieniano imiona i nazwiska poddanych, a także powierzchnię posiadanych przez nich gospodarstw²⁵. Później na oddzielnych kartach określano ilość i oszacowywano wartość świadczeń w ziemiopłodach, w robociźnie i daninach pieniężnych, wymieniając przy tym poszczególne ich rodzaje²⁶. W dalszej kolejności su-

²³ Autorzy inwentarza do tego zespołu, Zofia Bonarowska, Stanisława Mika i Helena Zającowa, podają, że brakuje łącznie 104 operatów, tj. ok. 4% całości zespołu. Por. „Komisja Ministerialna do Zniesienia Ciężarów Gruntowych w Krakowie. Inwentarz”, mps, Kraków 1981, s. 15.

²⁴ W Wielkim Księstwie Krakowskim odpowiednikiem *Anmeldung* były Tabele włościan czynszujących. Szerzej na ten temat piszę w rozdziale III.

²⁵ Często zamiast powierzchni gospodarstw podawano wielkość poszczególnych ról lub niw, ograniczając się jedynie do podania nazwiska osiedlonych tam chłopów.

²⁶ Zakres i rodzaje świadczeń pańszczyźnianych omawiam w rozdziale III.

mowano wartość wszystkich powinności, indywidualnie dla każdego poddanego i sumarycznie dla całej gromady.

Na trzecią serię akt wchodzących w skład operatu uwłaszczeniowego składały się doręczane poddanym wyroki komisji okręgowej (*Ausspruch*), w których podawano wysokość odszkodowania, jakie chłopci mieli zapłacić z tytułu zniesienia pańszczyzny. Z kolei właściciele ziemscy otrzymywali tzw. *Rekapitulation*, czyli sumaryczne zestawienia zawierające wykazy zniesionych w poszczególnych gromadach powinności i ich wartość pieniężną.

Operaty uwłaszczeniowe zawierały jeszcze tzw. generalia, w których gromadzono wszystkie inne dokumenty wykorzystywane w czasie przeprowadzania uwolnienia gruntów poddańczych od danin. Znajdują się tam m.in. inwentarze gruntowe, protokoły z rozstrzygnięć spraw spornych między dominiami a poddanymi, akty darowania pańszczyzny w 1848 r. Dokumenty te są bardzo cenne, pozwalają bowiem zbadać niemal wszystkie aspekty realizacji reformy uwłaszczeniowej.

Drugi zespół archiwalny – materiały Maurycego Kraińskiego – ma zupełnie inny charakter niż akta krakowskiej Komisji Ministerialnej do Zniesienia Ciężarów Gruntowych.

Maurycy Kraiński (1804–85) był jednym z najlepszych, o ile nie najlepszym znawcą spraw agrarnych w Galicji. Gospodarował w majątku Wyszytyce w Przemyskiem, od 1841 r. zasiadał w galicyjskim Sejmie Stanowym, był też wieloletnim referentem Wydziału Stanów. Po nadaniu Galicji autonomii należał do grona organizatorów Wydziału Krajowego; był też prezesem Rady Nadzorczej Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego. Czynnie uczestnicząc od początku lat 40. XIX w. w życiu politycznym Galicji, najbardziej zaangażowany był w sprawę reform agrarnych. Pracował prawie we wszystkich komisjach powoływanych przed 1848 r. do przygotowania projektu reform. W późniejszych latach był stałym konsultantem lwowskiego gubernium i wiedeńskiego rządu. Spod jego pióra wyszła niezliczona ilość memoriałów i opracowań poświęconych tej kwestii. On też sam, w końcowym okresie swojego życia, postanowił zebrać w jedną całość wszystkie dostępne mu materiały dotyczące historii reform agrarnych w Galicji.

Zgromadzone przez Kraińskiego dokumenty składają się z dwóch części. W części pierwszej zamieścił on rejestry podstawowych projektów i aktów prawnych dotyczących spraw agrarnych²⁷. Druga część zawiera 156 dokumentów – cesarskich patentów, ministerialnych rozporządzeń, projektów reform i memoriałów dotyczących bezpośrednio lub mających ścisły związek z reformami uwłaszczeniowymi w Galicji. Materiały te dają doskonały przegląd polityki władz austriackich oraz umożliwiają poznanie stanowiska ziemian w sprawie uwłaszczenia.

²⁷ Ta część materiałów została opublikowana przez Stefana Inglota. Por. *Maurycego Kraińskiego rejestry materiałów do historii zniesienia stosunku poddańczego w Galicji*, wydał i wstępem opatrzył S. Ingot, Kraków 1948. Rejestry, jak i zgromadzone w zbiorze dokumenty dotyczące uwłaszczenia umożliwiają poznanie poglądów Kraińskiego na kwestię agrarną w Galicji. Do-

By uzyskać pełniejszy obraz badanej problematyki, kwerendą źródłową objąłem także prasę z lat 1848–57, publicystykę ogłaszaną w formie druków samoistnych oraz zbiory aktów prawnych²⁸. Szczególnie przydatna była lektura krakowskiego „Czasu”, na którego łamach w latach 1848–51 toczyła się dyskusja na temat oceny reformy uwłaszczeniowej oraz szczegółowych rozwiązań odnośnie indemnizacji czy serwitutów.

Tak zakrojona kwerenda źródłowa daje pełną podstawę do dokonania analizy przebiegu reformy uwłaszczeniowej w Galicji zachodniej w głównym jej etapie, tj. od ogłoszenia słynnego okólnika Franza Stadiona z 22 (17) kwietnia 1848 r. do rozpoczęcia wypłat odszkodowania dla dziedziców. Problematykę tę ująłem w pięciu rozdziałach. W pierwszym, mającym wstępny charakter, omawiam dzieje kwestii agrarnej w Galicji przed 1848 r. Rozdział drugi, zatytułowany *Wokół wyścigu wielkanocnego*, poświęcony jest politycznym aspektom wprowadzenia reformy uwłaszczeniowej w życie (lata 1848–51). W rozdziałach trzecim i czwartym omawiam realizację i wyniki uwłaszczenia, zwracając szczególną uwagę na podstawy prawne uwolnienia gruntów od powinności pańszczyźnianych oraz wypłaty odszkodowania dla dziedziców, a także na kryzys, jaki dotknął gospodarstwa ziemiańskie pozbawione darmowej siły roboczej. W rozdziale piątym, zatytułowanym *W kręgu niezadowolonych spraw*, sygnalizuję problemy, które nie zostały rozstrzygnięte do 1857 r. i powinny zostać jeszcze zbadane, by wyświetlić wszystkie aspekty likwidacji systemu feudalnego w Galicji (np. sprawa serwitutów, przejęcia przez władze autonomiczne zarządu nad funduszami indemnizacyjnymi, zniesienie jurysdykcji dominialnej).

Integralną część niniejszej rozprawy stanowi aneks, w którym prezentuję opracowane na podstawie akt krakowskiej Komisji Ministerialnej do Zniesienia Ciężarów Gruntowych wyniki uwłaszczenia w Galicji zachodniej. W formie tabelarycznego wykazu podaję, oddzielnie dla każdej miejscowości, informacje o liczbie chłopów objętych uwłaszczeniem, powierzchni gruntów, które otrzymali na własność, oraz ilości i wartości zniesionych świadczeń pańszczyźnianych. Sądzę, że te źródłowe informacje będą bardzo przydatne w dalszych badaniach, zwłaszcza podejmowanych przez historyków regionalnych.

Na koniec pozostaje mi do spełnienia przyjemny obowiązek złożenia podziękowań osobom, które przyczyniły się do powstania tej rozprawy. Szczególne słowa podziękowania kieruję do pracowników Oddziału II krakowskiego Archiwum Państwowego z jego kierownikiem Panem Robertem Boguszem na czele oraz do pracowników Towarzystwa „Pro Archivo”, szczególnie do Pana Mariusza Machyni. Bez ich życzliwości i pomocy zapewne nie byłbym w stanie tak szybko ukończyć kwerendy źródłowej.

skonałym uzupełnieniem tych materiałów mogą być wypowiedzi prasowe Kraińskiego, drukowane w drugiej połowie 1848 r. na łamach związanego ze Stowarzyszeniem Ziemiańskim pisma „Polska”.

²⁸ Pełny wykaz omawianych tu źródeł znajduje się w bibliografii.

Osobne słowa podziękowania należą się Profesorowi dr hab. Mariuszowi Kulczykowskiemu, z którego inspiracji zająłem się zagadnieniem uwłaszczenia chłopów w Galicji. Szczególnie wdzięczny mu jestem za pomoc organizacyjną, cenne rady i podpowiedzi, które zawsze ułatwiały rozwikłanie trudnych problemów historii społeczno-gospodarczej.

Rozdział I

Kwestia agrarna przed rokiem 1848¹

Problem reform agrarnych pojawił się w Galicji po raz pierwszy w czasie panowania Józefa II. Cesarz reformator w ciągu swoich dziesięcioletnich załedwie rządów wprowadził szereg nowych regulacji prawnych, mających na celu poprawienie sytuacji chłopów². M.in. już w 1781 r. przyznano chłopom prawo odwoływania się do urzędu cyrkułowego w sporach z dziedzicem oraz ograniczono wymiar pańszczyzny do 3 dni w tygodniu. Rok później zniesiono „niewolnicze poddaństwo” (*Leibeigenschaft*) i przyznano chłopom prawo opuszczenia ziemi (musieli wszakże pozostawić „zdolnego zastępcę”). W 1784 r. dokonano reformy samorządu wiejskiego. Na czele wsi stać miał wójt oraz od 2 do 12 przysiężnych (ich liczba zależała od ilości mieszkańców). Wójta mianował dziedzic spośród trzech kandydatów przedstawionych przez gromadę (system ten zmieniono w 1846 r. – odtąd wójta wyznaczał cyrkuł). W 1787 r. dokonano formalnego podziału gruntów wiejskich na dominikalne, obejmujące folwarki i inną ziemię pańską, oraz rustykalne, pozostające w użytkowaniu chłopów. Dodatkowo wprowadzono zakaz dowolnego zmieniania tych kategorii, co w praktyce oznaczało zakaz rugowania chłopów z ziemi. Ten sam patent cesarski zakazywał dzielenia gruntów chłopskich, dawał jednak gospodarzom pełną swobodę obrotu ziemią (potwierdził to kodeks cywilny z 1811 r., który nakazywał rejestrację transakcji dotyczących ziemi w cyrkułach i wiejskich księgach gruntowych).

Najważniejszym jednak elementem polityki Józefa II wobec chłopów miała być wielka reforma urbarialna. Wstępem do niej był tzw. *Robotpatent* wydany 16 czerwca 1786 r., który dokładnie regulował wysokość pańszczyzny i in-

¹ Fragmenty niniejszego rozdziału, pt. *Kwestia agrarna w Galicji w latach czterdziestych XIX w.* zostały opublikowane w wydawnictwie *Rewolucja czy praca organiczna drogami do niepodległości? W 150. rocznicę wydarzeń 1846 r.*, pod red. M. Drozdowskiego, Poznań 1997, s. 61–76.

² Szerzej na temat reform józefińskich: R. Rozdolski, *Stosunki poddańcze w dawnej Galicji*, T. 1–2, Warszawa 1962. Por. też: S. Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Wrocław 1971, s. 65–85.

nych świadczeń. W tym samym roku rozpoczęto dokładne pomiary gruntów (tzw. metryka józefińska), co miało stanowić podstawę do wyliczenia wysokości podatków. Reformę urbarialną ogłoszono patentem z 10 lutego 1789 r. Zmierzała ona do dokładnego określenia i ograniczenia zobowiązań chłopów wobec dworu i państwa oraz – w dalszej konsekwencji – zamiany świadczeń poddańczych na czynsz. Patent zakładał, że chłopu powinno zostać 70 proc. dochodu, z pozostałych zaś 30 proc. powinien on pokryć zobowiązania wobec dziedzica i państwa.

Po śmierci Józefa II reformy włościańskie zostały wstrzymane. Już 19 kwietnia 1790 r. Leopold II odwołał reformę urbarialną. Chłopi utrzymali jednakże zniżkę pańszczyzny, prawo opuszczenia wsi i prawo odwoływania się do cyrkułu w sporach z dziedzicami. W 1798 r. uregulowano jeszcze sprawę zamiany pańszczyzny na czynsz. Patent cesarski dopuszczał taką możliwość w drodze ugody między dworem a poddanymi, jednakże umowy takie wymagały wyraźniej zgody cyrkułu³.

Przez następne cztery dekady władze zaborcze nie podejmowały prób reformowania stosunków wiejskich. Jeśli wydawano jakieś rozporządzenia, dotyczyły one interpretacji przepisów już istniejących.

Sprawy agrarne były jednak żywe w środowisku ziemiańskim. Dowodzi tego dyskusja, jaka miała miejsce na łamach „Gazety Lwowskiej” w 1811 r. po opublikowaniu artykułu *O relucji pańszczyzny*. Autor tego tekstu proponował zniesienie pańszczyzny za odszkodowaniem. Podstawę odszkodowania powinno się ustalić, obliczając najpierw wydatki, jakie po zniesieniu pańszczyzny dziedzic będzie musiał ponosić na zakup większej ilości bydła i narzędzi, budowę nowych budynków gospodarskich lub ich remont, zakup większej ilości paszy dla dobytku i bydła oraz wydatki na żywność i utrzymanie większej ilości czeladzi i najemników. Następnie od ustalonej wyżej kwoty należało odjąć wartość świadczeń, do jakich dominium zobowiązane było na rzecz gromady. Różnica stanowić miała sumę należnego właścicielowi i zupełnego wynagrodzenia. Zniesienie pańszczyzny za odszkodowaniem miałyby być przeprowadzone w drodze transakcji kupna.

W odpowiedzi na ten artykuł głos zabrało kilku galicyjskich ziemian. Ignacy Czerwiński, właściciel wsi Grzędy pod Lwowem, zniesienie pańszczyzny widział jako problem bardzo odległy, którego w obecnych warunkach, tj. w 1811 r., niepodobna podejmować. Reforma taka – jak sądził – zepsuje chłopą, uczyni go zuchwałym, zwiększy ilość odłogów, bo chłopci są z natury leniwi. Żeby zatem móc znieść pańszczyznę, najpierw trzeba chłopów wychować i nauczyć pracować – uważał Czerwiński. Podobne poglądy głosili inni dyskutanci, podkreślając nieprzygotowanie do tej reformy samych chłopów, którzy są leniwi i rozpici.

³ I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny w Galicji. Z dziejów walki ideowo-politycznej w społeczeństwie polskim w czwartym i piątym dziesięcioleciu XIX w.*, Warszawa 1953, s. 9–12; S. Grodziski, *Historia ustroju...*, s. 65–85.

Z tymi opiniami polemizował autor ukrywający się pod kryptonimem „D.Z.C.L.W.M. w K.”, który stwierdził, iż oskarżanie chłopów o lenistwo i pijaństwo jest nadużyciem. W sprawie pańszczyzny proponował zamianę pańszczyzny na czynsz, przeprowadzaną stopniowo w ciągu 15 lat i polegającą na skasowaniu co pięć lat jednego dnia pańszczyźnianego.

Ostatni artykuł na ten temat ukazał się w jednym listopadowych numerów „Gazety Lwowskiej”. Jego autor (również anonimowy) dostrzegał niską wydajność pańszczyzny, relucję rozumiał jednak jako oczynszowanie. Ponadto taka właśnie reforma miała się dokonać dopiero wówczas, kiedy kraj podniesie się gospodarczo. Był zdania, że teraz relucją pańszczyzny nie są zainteresowani nawet sami włościanie, tak więc cała dyskusja na ten temat nie ma w ogóle sensu.

Przebieg tej dyskusji wyraźnie wskazuje, że środowisko ziemiańskie było przeciwne zniesieniu pańszczyzny, zaś obywatele ziemscy skłonni byli w najlepszym razie odsunąć tę kwestię na dalszy, bliżej niesprecyzowany czas⁴.

W latach 30. i 40. XIX w. sprawy włościańskie odgrywały poważną rolę w programach i działalności ugrupowań emigracyjnych oraz tajnych organizacji spiskowych. Dla polskich środowisk demokratycznych i rewolucyjnych podjęcie sprawy reform agrarnych miało spowodować przyciągnięcie chłopów do przyszłego powstania, słowem miało być czynnikiem umożliwiającym poszerzenie bazy społecznej ruchu niepodległościowego. Aktywność emisariuszy i spiskowców na tym polu ożywiła się pod koniec lat 30. i na początku lat 40. XIX w. Na szczególną uwagę zasługuje działalność Edwarda Dembowskiego oraz Juliana Goslara. Ich aktywność przyczyniła się do ożywienia nastrojów wśród chłopstwa (zwłaszcza Goslar, gdy nawoływał, by chłopcy sami uwolnili się od pańszczyzny⁵).

Agitacja prowadzona przez demokratów niewątpliwie trafiała na podatny grunt, gdyż sytuacja na wsi galicyjskiej nie była wówczas najlepsza⁶. Chłopi na ogół bardzo negatywnie nastawieni byli do dziedziców, a istniejące obciążenia feudalne uważali za wygórowane⁷. Wielokrotnie dochodziło też do

⁴ S. Grodziski, *Galicyjskie projekty reform pańszczyźnianych w początkach XIX w.*, „Studia Historyczne”, R. XIII: 1970, Z. 4, s. 567-574.

⁵ I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny...*, s. 80-81. Wątku tego nie rozwijam, gdyż ma on bogatą literaturę. Por. m.in.: M. Tyrowicz, *Prawda i mit w biografii Juliana Macieja Goslara*, Warszawa 1972; S. Kieniewicz, *Ruch chłopski w Galicji w 1846 r.*, Wrocław 1951, s. 51-101.

⁶ W pamiętnikach chłopskich najczęściej jest mowa o nadmiernych obciążeniach pańszczyźnianych, złej sytuacji materialnej chłopów oraz powtarzających się, zwłaszcza na przednówku, kłóskach głodu. Por. F. Magryś, *Żywot chłopca-działacza*, Lwów 1932, s. 4-7; J. Słomka, *Pamiętniki włościanina*, Kraków 1912, s. 31-34, 68-69.

⁷ Zakres obciążeń pańszczyźnianych, do jakich zobowiązani byli poddani, wyłożył Konstanty Słotwiński w wydanej w 1832 r. broszurze adresowanej do chłopów pt. *Katechizm poddanych galicyjskich o prawach i powinnościach ich względem rządu, dworu i samych siebie* (praca ta drukowana była najpierw w języku niemieckim: *Systematische Darstellung der Unterthansgesetze in Galizien*, Brünn 1827).

ostrych konfliktów między dworem a wsią, głównie o zajmowanie chłopskich gruntów, bezprawne nakładanie dodatkowych obciążeń, czy też niszczenie pól uprawnych⁸. Powodem ustawicznych sporów między gromadami a dominiami było też nałożenie na dziedziców niektórych obowiązków administracyjnych, m. in. poboru podatków i rekruta. Dla właścicieli ziemskich było to udręka, dla chłopów zaś powodem nienawiści do dworu. Antagonizm ten był dodatkowo podsycany przez austriacką administrację, która, stosując zasadę *divide et impera*, chciała pozyskać lud wiejski i uzależnić włościan od lokalnych władz⁹.

Napięcie utrzymujące się na wsi zaniepokoiło także samych ziemian, którzy zaczęli dostrzegać potrzebę zmiany panujących stosunków. Na początku lat 40. XIX w. pojawiły się zatem pierwsze propozycje reform agrarnych, które próbowano przeforsować na forum galicyjskiego Sejmu Stanowego.

Pierwszy projekt reformy opracował hr. Kazimierz Krasicki, późniejszy prezes Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. Projekt został wniesio-

⁸ B. Łoziński, *Z teki Maurycyego Kraińskiego*, (w:) tegoż, *Szkice z historii Galicji w XIX wieku*, Lwów 1913, s. 157–166; S. Grodziski, *Historia ustroju...*, s. 81–88; *Historia chłopów polskich*, T. II: *Okres zaborów*, pod red. S. Inglota, Warszawa 1972, s. 203–212; K. Ślusarek, *Drobna szlachta w Galicji 1772–1848*, Kraków 1995, s. 134–135; tenże, *Włościanscy i niewłościanscy mieszkańcy wsi galicyjskiej w XIX w. Wzajemne relacje*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, Z. 126, s. 117–124; tenże, *Panowie szlachta ziemianie – panowie szlachta chłupnicy – włościanie. Wzajemne stosunki w przedautonomicznej Galicji*, (w.): *Wies a dwór na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. W. Cabana i M. B. Markowskiego, Kielce 1999, s. 161–172. Liczne opisy procesów chłopów z dziedzicami znajdzie czytelnik w dziele R. Rozdolskiego, *Stosunki poddańcze w dawnej Galicji*, T. 2, s. 84–111, 251–269.

⁹ S. Grodziski, *Historia ustroju...*, s. 85; E. Kościłowski, *Studia nad kwestią włościańską w latach 1846–1864 ze szczególnym uwzględnieniem literatury i politycznej. Z przedmową F. Bujaka*, Lwów 1938, s. 135–136. Walerian Kalinka uważał, że najważniejszą przyczyną konfliktu chłopów ze szlachtą była właśnie polityka rządu. Oto najbardziej charakterystyczny fragment jego argumentacji: „Nieprawy i skażony tytuł posiadania Galicji, doradzał rządowi użycia wszelkich środków, któreby go w tem posiadaniu utrzymały. Stosunek poddańczy, który albo musi być rozcięty, albo pozostawiony obyczajom, oddany został przez rząd tysiącnym drobniogowym formalnościom, które wykonywane nawet z najlepszą wiarą, uczyniły go nader uciążliwym. Cóż dopiero wtedy, jeśli rząd wydawszy przepisy, które nieraz z kodeksem w prostej zostawały kolizji, do ich wykonania powołał zgłodniałą, nienawistną żywołowi polskiemu rzeszę urzędników, i tej szczególnie polecił stosunek między dziedzicem i poddanym. Głosząc przed światem, że to leży w obyczaju, charakterze i interesie polskiego dziedzica obdzierać poddanych, uznał ich za małoletnich i opiekę nad nimi, obronę przed panem poruczył biurokracji. Ta też wzięła się do dzieła z całą energią, jaką może wywołać nienawiść ku szlachcicowi (...). Nie dość było urzędnikom opiekować się oficjalnie włościaninem i mieć prawo bronięcia go w każdym razie. Aby opieka ta doprowadziła do skutku, potrzeba było, iżby opiekun i obrońca włościanina był zarazem sędzią między włościaninem i dziedzicem, bo inaczej na cóżby się przydały podmowy i najręczniejsze ucisku pana wystawienie, w coby się obróciła obrona urzędnika, gdyby sądy, trzymając się kodeksu rozstrzygały o sporach. Wydrzeć więc sądom wszystkie spory między dziedzicem i poddanym, i rozstrzygać je samowolnie, oto do czego zmierzała biurokracja od roku 1781 do dziś dnia, i co w zupełności osiągnęła”. Zdaniem W. Kalinki takie działania administracji rządowej „założyły tę petardę, co wysadziła w powietrze w roku 1846 wszystkie podwaliny społeczne”. Por. W. Kalinka, *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim*, Kraków 1898, s. 139–140.

ny do Wydziału Stanów 31 marca 1842 r. i, jak pisze Bronisław Łoziński, był z pewnością uzgodniony z „szerszym kołem obywatelstwa”¹⁰.

Galicja jest krajem zacofanym w porównaniu z innymi prowincjami monarchii – stwierdzał Krasicki. Wynikało to nie z braku siły roboczej czy złych warunków naturalnych, lecz z tego, że chłopci nie byli zainteresowani wydajną pracą, ponieważ są leniwi i nie są właścicielami uprawianej przez siebie ziemi. Przyczyn tego stanu rzeczy Krasicki dopatrywał się w nadmiernej ingerencji zaborczej administracji w stosunki wiejskie. Dawniej – pisał autor memoriału – „dziedzic, jako ojciec swych kmiotków, wspomagał potrzebujących, ale też karmił występnych, ponieważ od dobrego bytu poddanych zależał i dobry byt dziedzica. Ten stosunek, w pierwiastkowych czasach bardzo chwalebny, musiał z czasem dla nadużyć ulec odmianie. Rządy krajowe [tj. zaborcze władze Galicji – przyp. K.Ś.], chcąc położyć tamę nadużyciom, podzieliły z dziedzicem opiekę nad włościanami. Ale tem samym obalona została podstawa patriarchalnego społeczeństwa. Wmieszanie się w interesa familijne trzeciej osoby nie zawsze wywiera pożądany skutek”¹¹.

Tę złą sytuację na wsi można uzdrowić, „nadając własność tabularną gruntom rustykalnym”¹², czyli nadając chłopom prawo własności użytkowej ziemi. Każdy chłop-posiadacz mógłby zatem swoje gospodarstwo sprzedać, zadłużyć lub zastawić, ale nie mógłby go podzielić. Przyjęcie takiego rozwiązania – jak stwierdził Kazimierz Krasicki – wymagałoby ustanowienia w każdym dominium ksiąg gruntowych, hipoteki, w której rejestrowano by podatki, powinności i długi. Gdyby gospodarz nie radził sobie z uprawą ziemi i nie potrafiłby wywiązać się ze swych zobowiązań wobec dziedzica i państwa, część jego gospodarstwa można byłoby wystawić na licytację.

Nadanie chłopom prawa do własności użytkowej ziemi miało nastąpić za odszkodowaniem. Jedną z form wynagrodzenia byłoby zupełne zniesienie serwitutów, z tym że część serwitutów – potwierdzona dokumentami – miałaby być skasowana za odszkodowaniem, a pozostałe anulowano by bez wynagrodzenia¹³.

Proponowana przez hr. Krasickiego reforma pozwoliłaby ukształtować wśród chłopów „uznanie potrzeby uiszczania się z wszelkich obowiązków” oraz zachęcałby „do pracy i zarobkowania”. Rzesza zaś chłopów, zwłaszcza komornicy, którzy pozostaliby bez ziemi, mieliby motywację do szukania

¹⁰ B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, (w:) tegoż, *Szkice z historii...*, s. 42. Stefan Inglot, opierając się na relacji Maurycego Kraińskiego, podaje inną datę, 2 IV 1842. Por. *Historia chłopów polskich*, T. II, s. 229; *Maurycego Kraińskiego rejestry materiałów do historii zniesienia stosunku poddańczego w Galicji*, wydał i wstępem poprzedził S. Inglot, Kraków 1948, s. 8; S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska w galicyjskim Sejmie Stanowym (1843–1845)*, „Sobótka”, R. III: 1948, s. 173.

¹¹ Oss. 2843/III, 2945, allegat 1; B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 44.

¹² Nadanie własności tabularnej K. Krasicki rozumiał jako przekształcenie wiejskich ksiąg gruntowych w księgi hipoteczne, gdzie można by rejestrować wierzytelności.

¹³ Oss. 2945, allegat 1; B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 44; I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny...*, s. 86–95; E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 160–161.

zatrudnienia w dużych gospodarstwach oraz w fabrykach. I wreszcie: „nie trwoniono by marnie czasu i sił na próżnowaniu, pijatykach i targach, nie byłoby braku robotnika, a każdy gospodarz byłby w możności udoskonalenia swojego gospodarstwa i produkcji”¹⁴.

U podstaw projektu Krasickiego leżały zatem cele w gruncie rzeczy wychowawcze: nadanie chłopom prawa własności użytkowej ziemi miało nauczyć ich lepszej dbałości o gospodarstwo i wytworzyć nawyk solidnej pracy. Dlatego pewnie propozycje hr. Krasickiego niewiele mówią o pańszczyźnie. Sam autor traktował ten dokument jako propozycje wstępne, pozwalające rozpocząć szerszą dyskusję na temat uwłaszczenia chłopów i likwidacji „wszelkich obopólnych obowiązków z tego stosunku wynikających [ze stosunku poddańczego – przyp. K. Ś.], jako i wszystkich ciężarów gruntowych”¹⁵.

Podczas sesji Sejmu Stanowego w dniach 19 do 27 września 1842 r. nad projektem Krasickiego dyskutowano w kuluarach. Memoriał – jak wspomina sam Krasicki – wzbudził spore zainteresowanie ziemian¹⁶. Jednak 17 października 1842 r. odesłano go do archiwum jako nie nadający się do rozpatrywania podczas obrad sejmku. Według Krasickiego, odesłanie jego projektu *ad acta* było wynikiem niechęci wiceprezesa Wydziału Stanowego Tadeusza Wasilewskiego, który „nie mógł na sobie przenieść, iżby sprawa takiej doniosłości socjalnej nie z jego inicjatywy wyszła”¹⁷.

Kolejną propozycję reformy agrarnej przedłożył Tadeusz Wasilewski. Jego projekt został wniesiony pod obrady sejmku 20 września 1843 r., prawdopodobnie też był uzgodniony ze środowiskiem ziemiańskim, skupionym wokół ks. Leona Sapiehy i Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego¹⁸.

Zdaniem Wasilewskiego, Galicja ma szansę na szybki rozwój nie tylko rolnictwa, ale i przemysłu fabrycznego. Oznaki tego rozwoju są widoczne już teraz. Jednak jego tempo jest zbyt powolne, hamowane jest bowiem przez „ubóstwo ludu wiejskiego”. W przeciwieństwie do Krasickiego Wasilewski uważał, że chłopci są pracowici, a ich wady wynikają z ucisku i ciemnoty, czego przyczyną jest pańszczyzna, niedogodna nie tylko dla chłopów, lecz

¹⁴ Oss. 2945, allegat 1; B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 45.

¹⁵ Tamże, s. 48.

¹⁶ „Memoriał zrobił między zebranymi wrażenie – śpiących przebudził, myślących zadowolił, wszystkich zaś przekonał, że czy prędzej, czy później dotychczasowe stosunki zmienione być muszą”. B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 49.

¹⁷ B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 49; *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 9; I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny...*, s. 97; S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska w sejmie...*, s. 173. Jak pisze B. Łoziński, Tadeusz Wasilewski opatrzył projekt Krasickiego następującą notatką: „Podanie to traktuje o ważnych kwestjach: zawiera niejedną słuszną uwagę, zasługującą na to, aby z niej przy sposobności skorzystano. Ponieważ jednak sprawy w tem podaniu omawiane są zbiorowo, ogólnie, w tonie konwersacyjnym, bez bliższego wskazania środków wiodących do zamierzonego celu, przeto nie nadaje się do osobnego traktowania i z tego powodu składa się *ad acta*”. Por. B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 48.

¹⁸ S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 13.

także dla dziedziców. Należy zatem ją znieść. Można tego dokonać, przekazując chłopom ziemię na własność na zasadzie majoratu. Niezbędnym warunkiem powodzenia tego przedsięwzięcia jest przyznanie dziedzicom odszkodowania w formie wieczystego czynszu. Reforma taka winna być wprowadzona stopniowo, w kilku etapach. Chłopi mogliby wykupić ziemię jednorazowo lub w ratach, zależnie od umowy z dziedzicem. Kwota wykupu wynosić miałaby dwudziestokrotność czynszu, który winien odpowiadać wartości wszystkich dotychczasowych powinności¹⁹.

Projekt Wasilewskiego uzyskał poparcie m.in. hr. Władysława Stadnickiego, ks. Karola Jabłonowskiego, ks. Leona Sapiehy. Sprzeciwił się m.in. hr. Aleksander Cetner, który postulował odsunięcie reformy na czas dalszy i wprowadzenie skomplikowanego systemu odszkodowań za pańszczyznę.

Według relacji hr. Kazimierza Krasickiego, najwyraźniej urażonego tym, w jaki sposób Tadeusz Wasilewski postąpił z jego projektem w 1842 r., propozycja wiceprezesa Wydziału Stanów spotkała się z bardzo mieszanymi odczuciami ziemian. „Dnia 19 września wieczorem [1843 r. – przyp. K.Ś.] zeszło się wielu sejmujących do Stanisława hr. Skarbka w gmachu teatralnym, ażeby się poufnie porozumieć względem wniesienia tej tak bardzo delikatnej sprawy. P. referent Wasilewski, nie zważając na wskazane w memoriale przygotowawcze środki [tj. na propozycje złożone w 1842 r. przez Kazimierza Krasickiego – przyp. K. Ś.], wystąpił (...) z ostatecznym celem, to jest z potrzebą zniesienia pańszczyzny. Takie obcesowe wystąpienie nieprzyjazne wywołało wrażenie i niechęć przeciw p. referentowi. Wielu sprzeciwiło się całkowicie dotknięciu tego przedmiotu na sejmie, inni znów nie chcieli by, aby to uczynił referent. Dopiero wskutek usilnych zabiegów kilku z nas i po wysłuchaniu następnego wieczora wystylizowanego wniosku postawiliśmy go na sejmie”²⁰.

Relacja hr. Krasickiego, mimo że daje się w niej wyczuć wyraźny dystans wobec Tadeusza Wasilewskiego, wskazuje na jedno – środowisko ziemiańskie bardzo niechętnie przyjmowało jakąkolwiek myśl o zniesieniu pańszczyzny. Nic więc dziwnego, że w rezultacie długiej dyskusji Sejm Stanowy ograniczył znacznie projekt i uchwalił petycję do tronu, w której prosił jedynie o pozwolenie wybrania na przyszłym sejmie komisji dla rozpatrzenia reformy agrarnej²¹.

Krok ten nie zapowiadał rychłego załatwienia sprawy. Sejm Stanowy nie posiadał bowiem żadnych uprawnień stanowiących i w zasadzie nie mógł zrobić nic więcej, jak tylko prosić cesarza, by ten zechciał zająć się nurtującymi kraj problemami. Tymczasem największy wpływ na decyzje podejmowane przez cesarza posiadali jego urzędnicy. Bronisław Łoziński pisze nawet

¹⁹ Oss. 2945, allegat 3.

²⁰ B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 49.

²¹ Za przyjęciem tej petycji opowiedziało się 86 deputowanych, przeciw było 15. B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 49; *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 9.

wprost, że decyzje odnoszące się do Galicji zapadały we Lwowie, a w Wiedniu ubierano je tylko w formę postanowienia monarchy. Manipulowanie cesarskimi decyzjami było o tyle łatwe, że „na tronie austriackim zasiadał monarcha idealnej dobroci, dobrotliwym zwany (Ferdynand I), ale ciężko chory (na epilepsję) i wskutek tej choroby apatyczny, wprost niezdolny do rozbioru spraw, a choćby tylko do rozpatrzenia się w ich zasadach”²².

Odpowiedź na petycję Sejmu Stanowego nadeszła 9 lipca 1844 r. Kancelaria nadworna stwierdziła w niej, że tworzenie specjalnej komisji dla spraw agrarnych nie leży w kompetencji Sejmu Stanowego – jej decyzje mogłyby bowiem stać w sprzeczności z ogólnymi zasadami ustrojowymi państwa. Sejm galicyjski może raz jeszcze starać się o utworzenie takiej komisji, jednak musi dokładnie określić przedmiot i zakres jej prac²³.

Po uzyskaniu odpowiedzi z Wiednia w sprawie projektu Wasilewskiego, Sejm Stanowy 20 września 1844 r. przyjął rezolucję, w której domagał się powołania komisji, do zajęcia się przygotowaniem projektów: ustanowienia wiejskich ksiąg hipotecznych, przyznania chłopom tytułu własności użytkowej ziemi (*Nutzeigentum*), uregulowania serwitutów i wspólnot (punkt o serwitutach nie wszedł do ostatecznej redakcji tekstu)²⁴. Zadaniem tejże komisji, jak pisał Maurycy Kraiński, było „unikając wszelkich kwestyj przedwczesnych, zająć się tylko oznaczeniem najgwałtowniejszych potrzeb, których zaspokojenie, nie naruszając niczyjej własności ani wolności, byłoby jednakże zbliżyć naszych włościan do kwitnącego stanu włościan w innych prowincjach Jego CKMości”²⁵.

Po dyskusjach i sporach, 11 maja 1845 r. cesarz zgodził się na utworzenie „komisji dla spraw przygotowawczych w celu uregulowania ksiąg włościańskich gruntowych”. W jej skład miało wejść po dwóch przedstawicieli każdego galicyjskiego cyrkułu, prokurator Izby Skarbowej (zarząd majątków kameralnych) oraz specjalny urzędnik pomocniczy.

Wybór członków „komisji dla prac włościańskich” odbył się na drugiej sesji Sejmu Stanowego, 18 września 1845 r.²⁶. W jej skład weszło 18 osób, w tym m.in. ks. Leon Sapięha, ks. Władysław Sanguszko, ks. Karol Jabłonowski, hr. Kazimierz Krasicki, hr. Ludwik Jabłonowski, hr. Leon Stadnicki, hr. Aleksander Stadnicki, hr. Aleksander Stanisław Dzieduszycki, hr. Alfred Potocki, hr. Aleksander Fredro, hr. Edward Stadnicki, hr. Leopold Starzeński,

²² Tamże, s. 50.

²³ I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny...*, s. 98–105; B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 50–51; S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska w galicyjskim Sejmie Stanowym (1843–1845)*, „Sobótka”, R. III: 1948, I, s. 174 i 176–177.

²⁴ S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska...*, s. 177–179; B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 51–52; *Historia chłopów polskich*, T. II, s. 230; S. Ingot, *Ustrój rolny w Galicji. Okres przed uwłaszczeniem. Województwo tarnopolskie*, Lwów 1931, s. 205 i n.

²⁵ *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 9.

²⁶ Sejm Stanowy został otwarty 15 września 1845 r. B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 53.

hr. Kazimierz Badeni. Przewodniczącym został arcyksiążę Ferdynand d'Este, namiestnik Galicji, który na swojego zastępcę wyznaczył ks. Karola Jabłonowskiego. Urzędowanie komisja mogła jednak rozpocząć, jak 29 września 1845 r. oznajmił jej przewodniczący, dopiero po otrzymaniu odpowiedzi cesarza na petycję Maurycego Kraińskiego²⁷. Otóż Kraiński, pod wpływem radykalizacji nastrojów na wsi²⁸ zaproponował, by działania komisji zostały poszerzone o sprawę ewentualnego zniesienia powinności poddańczych za odszkodowaniem, lub ich zamiany na czynsz, a także dokonania komasacji i później parcelacji gruntów dworskich i chłopskich oraz zniesienia serwitutów. Rezolucja w tej sprawie zapadła znaczną większością głosów, za jej przyjęciem opowiedziało się bowiem 116 deputowanych, przeciw było 10²⁹.

Decyzja w sprawie propozycji Maurycego Kraińskiego zapadła dopiero po pół roku – 22 marca 1846 r.³⁰, tj. już po powstaniu krakowskim i rabacji. Nakazywała ona, aby komisja do prac nie przystępowała, zatem owo ciało nigdy się nie zebrało³¹. Mimo to należy podkreślić, że z biegiem czasu wśród ziemian wyraźnie wzrastało przekonanie o konieczności przeprowadzenia reform agrarnych, w tym nawet zniesienia pańszczyzny. Jesienią 1845 r. odbywały się narady, na których dyskutowano o kierunkach reform. Zebrania takie miały miejsce m. in. w Wojślawiu u Franciszka Wiesiołowskiego, w Gumniskach u ks. Władysława Sanguszki oraz w Tarnowie u biskupa Józefa Wojtarowicza³². Ich przebiegu i wyników jednak nie znamy.

Tymczasem z końcem 1845 i na początku 1846 r. inicjatywa wyraźnie przeszła w ręce demokratów, w tym bowiem czasie trwały gorączkowe przygotowania do trójzaborowego powstania. Na początku 1846 r. Centralizacja TDP przygotowała projekt uchwały w sprawie chłopskiej, która miała być ogłoszona po wybuchu powstania. Głosiła ona m.in.: zniesienie poddaństwa i oddanie chłopom na własność ziemi, którą uprawiali³³. W podobnym duchu utrzymany był manifest Rządu Narodowego, ogłoszony w Krakowie 22 lu-

²⁷ „Gdy Stany, w tym roku na sejm zgromadzone, łącznie z wyborem komisji przedstawiły prośbę do Najjaśniejszego Pana o rozszerzenie jej zakresu działania, dopiero po załatwieniu tej prośby komisję zwołać wypadnie” – pisał Ferdynand d'Este do Sejmu Stanowego. B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 54–55.

²⁸ Jak jednak wynika z zapisków K. Krasickiego, wiadomości o niepokojach na wsi galicyjskiej przekazywane były jako niesprawdzone pogłoski, zasłyszane od znajomych. Por.: B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 53.

²⁹ *Maurycego Kraińskiego regesty...*, 10.

³⁰ Według M. Kraińskiego lwowskie gubernium zawiadomiło o tym Wydział Stanów dopiero 27 kwietnia 1846 r. Por. *Maurycego Kraińskiego regesty...*, s. 10.

³¹ I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny...*, s. 105–111; B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 55; *Maurycego Kraińskiego regesty...*, s. 10.

³² E. Kostolowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 160–161.

³³ Nie ujrzała jednak światła dziennego, ponieważ przedstawiciel TDP w Krakowie, Jan Alcyato, zabrał ją ze sobą, opuszczając miasto na dzień przed wybuchem powstania. I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny...*, s. 119.

tego 1846 r.³⁴ Zapowiadał on zniesienie pańszczyzny bez odszkodowania, nadanie chłopom ziemi na własność oraz nadanie ziemi z dóbr narodowych bezrolnym, którzy chwycą za broń: „Jest nas dwadzieścia milionów, powstańmy razem jak mąż jeden, a potęgi naszej żadna nie przemoże siła, będzie nam wolność, jakiej dotąd nie było na ziemi, wywalczymy sobie skład społeczeństwa, w którym każdy podług zasług i zdolności z dóbr ziemskich będzie mógł użytkować, a przywilej żaden i pod żadnym kształtem mieć nie będzie miejsca, w którym każdy Polak znajdzie zabezpieczenie dla siebie, żony i dzieci swoich, w którym upośledzony od przyrodzenia na ciele lub na duszy znajdzie bez upokorzenia niechybną pomoc społeczeństwa, w którym ziemia dzisiaj przez włościan warunkowo tylko posiadana stanie się bezwarunkową ich własnością, ustaną czynsze, pańszczyzny i wszelkie tym podobne należytości bez żadnego wynagrodzenia, a poświęcenie się sprawie narodowej z bronią w ręku będzie wynagrodzone ziemią z dóbr narodowych”³⁵.

Ale działania rewolucjonistów były równie nieskuteczne, jak działania konserwatywnych ziemian. Powstańcy nie mieli wystarczających sił, by zapowiadane reformy wcielić w życie, ponadto zaś ruch spiskowy został gwałtownie przerwany przez zbrojne wystąpienie chłopów³⁶.

Wybuch rabacji i skierowanie się chłopów przeciw szlachcie wywołało nie tylko szok, ale i znacznie skomplikowało sytuację w Galicji. Chłopstwo było zrewoltowane. Chcąc uspokoić nastroje na wsi, należało przeprowadzić jakieś reformy. Taką rolę miał spełnić patent z 13 kwietnia 1846 r., zwalniający chłopów z obowiązku odbywania tzw. dalekich podwód i przymusowych, płatnych robót pomocniczych wykonywanych w czasie żniw i sianokosów oraz zezwalający chłopom wnosić skargi na dziedziców bezpośrednio do cyrkułu, a nie jak dotąd za pośrednictwem dominiów³⁷.

Patent kwietniowy nie satysfakcjonował jednak żadnej ze stron. Był też, jak się wydaje, regulacją tymczasową. Sprawa głębszych reform była w dalszym ciągu otwarta. Dowodzi tego m.in. przyjazd do Galicji Rudolfa Stadionna, specjalnego komisarza rządowego, który miał zapoznać się z sytuacją i przygotować reformę włościańską.

³⁴ Szerzej na temat wydarzeń rewolucyjnych w Krakowie w 1846 r. por.: M. Tyrowicz, *Jan Tyssowski i rewolucja 1846 r. w Krakowie. Dzieje porywu i pokuty*, Kraków 1986.

³⁵ I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny...*, s. 125. Fragment manifestu z 22 marca 1846 r., cytat za: M. Tyrowicz, *Galicja od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów 1772–1849. Wybór tekstów źródłowych*, Kraków–Wrocław 1956, s. 194.

³⁶ Wystąpienie chłopów przeciw szlachcie w praktyce oznaczało upadek romantycznej idei oparcia powstańczej siły zbrojnej o lud. Por. K. K. Daszyk, „*Mnóstwo Kainów jest pośród nas*”. *Rok 1846 i demitologizacja romantyczno-rewolucyjnej tezy o ludzie jako przyszłym wskrzesicielu Polski*, (w:) *Rewolucja czy praca organiczna drogami do niepodległości? W 150. rocznicę wydarzeń 1846 r.*, pod red. M. Drozdowskiego, Poznań 1997, s. 165–186.

³⁷ B. Łoziński, *Z teki Maurycego Kraińskiego*, s. 165; S. Grodziski, *Historia ustroju...*, s. 87; *Maurycego Kraińskiego regesty...*, s. 11.

Wcześniej jednak, 28 maja 1846 r., wicegubernator Franz Krieg na polecenie władz wiedeńskich powołał nową komisję dla spraw włościańskich, której celem było m.in. ustosunkowanie się do propozycji nadania chłopom prawa własności użytkowej posiadanych gruntów. W skład komisji weszli m.in. hr. Agenor Gołuchowski i Maurycy Kraiński – jako reprezentanci Wydziału Stanów, baron Franz Krieg, konsyliarz gubernialny Emminger, przełożony administracji skarbowej Galicji Krajewski, starostowie obwodowi Milbacher, Czetsch i Martynowicz³⁸.

Projekt reform przedstawiony w imieniu gubernium przez radcę Emmingera zakładał m.in. nadanie chłopom własności użytkowej gruntów, zamiast pańszczyzny na czynsz (przy czym podstawą obliczenia wartości czynszu miałyby być dochód z gospodarstwa, a nie wycena świadczonych dotąd przez chłopów powinności) oraz utrzymanie w dotychczasowej formie serwitutów. Propozycje te nie znalazły uznania ani Gołuchowskiego, ani Kraińskiego. Obaj reprezentanci galicyjskich ziemian złożyli, jako *votum separatum*, własny projekt reformy, który zakładał przyznanie chłopom prawa do pełnej własności ziemi (a więc uwłaszczenie ich), zniesienie pańszczyzny za wykupem, separację gruntów oraz likwidację serwitutów. Odszkodowanie miało wynosić dwudziestokrotny dochód roczny dziedzica, pomniejszony o 30% (5% za zwolnienie od obowiązku poboru od chłopów podatku rustykalnego, 5% jako rekompensata za serwituty pastwiskowe, 10% za serwituty leśne, 10% za zwolnienie od patrymonialnych zobowiązań dworu wobec chłopów). Projekt przewidywał również zniesienie podatku rustykalnego. Gromady wiejskie miały wydać czteroprocentowe obligacje, opiewające na całą sumę odszkodowania. Gołuchowski i Kraiński obliczyli, że roczny dochód ziemiaństwa wynosi ok. 5,8 mln złr. Po potrąceniu 30% i kwoty podatku rustykalnego pozostało do wynagrodzenia ok. 3,5 mln złr³⁹.

Projekt Kraińskiego i Gołuchowskiego spotkał się jednak z nieprzychylnym przyjęciem władz austriackich i został odłożony *ad acta*.

Warto wspomnieć, że memoriał Kraińskiego i Gołuchowskiego nie był jedynym projektem, jakie wówczas powstały. Latem 1846 r. osobny memoriał złożył hr. Aleksander Fredro. Fredro, zapewne w imieniu większego grona ziemian, zaapelował do Rudolfa Stadiona o potępienie rabacji, oferując w zamian dobrowolne skupienie ludów słowiańskich pod berłem Habsburgów. Domagał się także zwołania Sejmu Stanowego i znacznego poszerzenia

³⁸ *Maurycego Kraińskiego regesty...*, s. 12. E. Kostołowski twierdzi, że wówczas działały dwie komisje: ziemiańska i gubernialna (E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 162). Pogląd ten nie znajduje jednak potwierdzenia w innych źródłach.

³⁹ Oss. 2945, allegaty 16, 17, 18; I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny...*, s. 141; S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem. Sprawa włościańska w Galicji w 1848 r.*, Wrocław 1980, s. 15; B. Łoziński, *Z teki Maurycego Kraińskiego*, s. 166; tegoż, *Agenor hr. Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846–1859)*, Lwów 1901, s. 7–43; *Maurycego Kraińskiego regesty...*, s. 12; E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 162–163.

jego kompetencji⁴⁰. W tym samym czasie podobny apel wystosowało ponad stu innych ziemian galicyjskich⁴¹.

Rudolf Stadion nie przyjął jednak żadnej propozycji reform agrarnych płynących ze środowiska ziemiańskiego. Zdecydował się na kolejne prowizoryczne posunięcie. 25 listopada 1846 r. wydał trzy okólniki, które przyznawały chłopom tytuł własności użytkowej ziemi (mogli ją sprzedawać, przekazywać w spadku, obciążać długami do 2/3 ich wartości). Za normę posiadania i wielkości gruntów chłopskich przyjęto stan wyszczególniony w metryce franciszkańskiej z lat 1819–1820 r. (a nie jak dotąd w metryce józefińskiej z lat 1786–1787 r.). Poddani zostali także zwolnieni z obowiązku pozostawiania na swoim miejscu zdalnych gospodarzy, jeżeli zamierzaliby opuścić gospodarstwo. Równocześnie jednak dominia zostały zwolnione z obowiązku udzielania chłopom pomocy w chlebie i ziarnie na wypadek klęsk elementarnych (przepis ten miał wejść w życie dopiero w 3 lata po zaprowadzeniu ksiąg gruntowych)⁴². Ponadto ustalono, że wysokość powinności na rzecz dziedzica będzie mierzyć się od połowy dochodu z gospodarstw chłopskich, wyszczególnionego w katastrze franciszkańskim. Wszystkie gospodarstwa chłopskie podzielono na 10 klas według wysokości płaconego podatku gruntowego. Przyjęto zasadę, że kto płacił 1 złr rocznie, będzie odrabiał pół dnia pieszego w ciągu tygodnia, 4 złr – 1 dzień parobydlny lub 2 jednobydne, itd⁴³.

Reforma regulacyjna Rudolfa Stadiona wywołała protesty zarówno ziemian, jak i chłopów; ci ostatni byli niezadowoleni z bardzo nierównych zniżek pańszczyzny. Szczególnie wiele protestów było w cyrkułach bocheńskim, jasielskim, samborskim i kołomyjskim⁴⁴. Stanowisko w tej sprawie zajął również Maurycy Kraiński, który w końcu 1846 r. w imieniu Wydziału Stanów napisał specjalny memoriał do cesarza. Kraiński przekonywał, że sprawą włościańską, szczególnie kwestią odszkodowań dla dziedziców (o czym re-

⁴⁰ „Aby reprezentacja stanowa, wołą cesarza Józefa urządzona, a rozszerzona i zapewniona aktem kongresu wiedeńskiego, weszła w odpowiednią celowi swojemu działalność. Tak na zgromadzeniach sejmowych wnioski, tyżące się wewnętrznych interesów kraju, wolne, a dyskusye nie na kilkunastu godzinach ograniczone będą (...) Stosunki miejscowe, potrzeby kraju, jego korzyści i szkody ewentualne przez nikogo gruntowniej i rzetelniej roztrząsane być nie mogą, jak przez tych, których tyżą się bezpośrednio”. B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (II)*, (w:) tegoż, *Szkice z historyi Galicyi w XIX wieku*, Lwów 1913, s. 65.

⁴¹ S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 14; tenże, *Ruch chłopski...*, s. 323–324; E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 133, 145.

⁴² B. Łoziński, *Z teki Maurycego Kraińskiego*, s. 166–167; S. Grodziski, *Historia ustroju...*, s. 87; *Historia chłopów polskich*, T. II, s. 230–231; *Maurycego Kraińskiego rejestry...*, s. 12–13.

⁴³ I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny...*, s. 143; S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 16–17; B. Łoziński, *Z teki Maurycego Kraińskiego*, s. 166–167; S. Grodziski, *Historia ustroju...*, s. 87; *Historia chłopów polskich*, T. II, s. 230–231; *Maurycego Kraińskiego rejestry...*, s. 12–13.

⁴⁴ B. Łoziński, *Z teki Maurycego Kraińskiego*, s. 168–169.

Maurycy Kraiński

formy Stadion a nic nie mówiły), powinien się zająć Sejm Stanowy⁴⁵. 23 stycznia 1847 r. podobne postulaty przedłożyło 43 obywateli ziemskich⁴⁶.

W tej sytuacji 1 kwietnia 1847 r. Kancelaria Nadworna wstrzymała akcję regulacyjną⁴⁷. Kilkanaście dni później władze austriackie odniosły się do postulatu zwołania Sejmu Stanowego. Cesarz co prawda nie zgodził się na zwołanie sejmu, ale wyraził zgodę na przedstawienie nowych projektów w sprawie agrarnej. Zalecił też galicyjskiemu gubernium zorganizowanie ankiety wśród ziemian, która miała ocenić rezultaty przygotowań do realizacji reformy regulacyjnej z 1846 r.⁴⁸ Wzięli w niej udział m.in. Agenor Gołuchowski oraz Maurycy Kraiński, którzy ponownie zgłosili *votum separatum*. Zarzucili władzom austriackim m.in. nieliczenie się z opinią Wydziału Stanów, błędy reformy regulacyjnej (Stadionowi zarzucano, że reformę wzorował na stosunkach panujących na Morawach, które jednak niewiele miały wspólnego z położeniem Galicji)⁴⁹.

W sierpniu 1847 r. nowym gubernatorem Galicji został hr. Franz Stadion, brat Rudolfa. Przeprowadził on szerokie konsultacje w sprawie chłopskiej. Spotkał się m.in. z urzędnikami galicyjskimi oraz z przedstawicielami ziemiaństwa. W konsultacjach tych spośród ziemian wzięli udział: Stanisław Bochdan, hr. Aleksander Cetner, ks. Karol Jabłonowski, Jan Jarmuntowski, Maurycy Kraiński, hr. Karol i Kazimierz Krasicy, br. Karol Larisch, Antoni Mysłowski, br. Piotr Romaszkan, hr. Leon Rzewuski, ks. Leon Sapieha, Władysław Skrzyński i hr. Wit Żeleński.

Wynikiem spotkań ziemian był kolejny memoriał Maurycego Kraińskiego, w którym napisał on, że reforma regulacyjna z 1846 r. jest niewystarczająca, ponieważ mimo ograniczenia pańszczyzny nie zniosła szeregu powinności ciążących na dziedzicu. „Zatrzymując na dziedzicu gruntowemu powinności, wynikające ze związku poddaństwa i władzy opiekuńczej, równie jak i inne wydatki ponoszone przez zwierzchności gruntowe w zastępstwie najwyższej państwowej władzy, zwierzchności te wystawione by były na znaczne, a przez Jego Ces. Mość niezamierzone straty” – argumentował Kraiński⁵⁰. Ponadto dalsze utrzymywanie stosunków poddańczych i pańszczyzny potęguje tylko antagonizm między dworem a wsią.

Zdaniem Kraińskiego, dla uspokojenia wsi i nienawiści chłopów do dziedziców konieczne jest zniesienie pańszczyzny i wszelkich powinności urbanialnych za stosownym wynagrodzeniem. Aby tę reformę urzeczywistnić i równocześnie zapobiec „niechybnemu zniszczeniu tysiąca rodzin” i „całko-

⁴⁵ Tamże, s. 170–171. Por. też Oss. 2945, allegat 28; *Maurycego Kraińskiego rejesty...*, s. 14–15.

⁴⁶ *Maurycego Kraińskiego rejesty...*, s. 15.

⁴⁷ S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 18–19; *Maurycego Kraińskiego rejesty...*, s. 14.

⁴⁸ *Maurycego Kraińskiego rejesty...*, s. 15.

⁴⁹ Oss. 2945, allegat 34; B. Łoziński, *Z teki Maurycego Kraińskiego*, s. 172.

⁵⁰ Tamże, s. 174.

witemu upadkowi kultury krajowej” należy nadać chłopom ziemię na własność i zarazem uwolnić dziedziców od obowiązku dostarczania chłopom pomocy na wypadek nieurodzaju; znieść wszelkie powinności pańszczyźniane i służebności chłopów wobec zwierzchności gruntowej oraz ciężącą na dziedzicu tzw. oktawę⁵¹; określić sposób obliczenia i wypłaty odszkodowania dziedzicom.

Zdaniem Kraińskiego, sposób obliczenia odszkodowania powinien być następujący: od dochodu dziedzica z powinności pańszczyźnianych (wyliczony na podstawie fasji podatkowych z 1820 r.) należy odjąć wartość wzajemnych zobowiązań dziedzica wobec chłopów⁵². Różnica – czysty roczny dochód ze świadczeń poddańczych – stanowić miała podstawę do obliczenia kapitału odszkodowania. W tym celu kwotę wyliczoną w opisany wyżej sposób należało pomnożyć przez 20. Kapitał odszkodowania, który miał być oprocentowany na 5%, chłopci mieli spłacić w ciągu 20 lat. Kraiński przewidywał, że roczna rata odszkodowania przypadająca na gromadę nie mogła być wyższa niż połowa czystego dochodu z gruntów poddańczych⁵³. Gdyby tak było, wówczas kwotę przewyższającą ową połowę dochodu miało zapłacić państwo. Na tę część odszkodowania, którą mieli spłacać chłopci, gromady wystawiałyby obligacje. Sposób wypłaty części odszkodowania, jaka przypadłaby na państwo, miał być określony w oddzielnych przepisach.

W dalszej części memoriału Maurycy Kraiński omówił sposób zapewnienia rąk do pracy na folwarkach po zniesieniu pańszczyzny. Według niego, chłopci teraz, kiedy jeszcze obowiązuje pańszczyzna, niechętnie wykonują prace na folwarku, dlatego po przeprowadzeniu reformy należy ich do tego niejako przymusić. „Najskuteczniejszym do tego środkiem byłoby rozporządzenie, aby gromady *in concreto* z pewnej ilości robocizny pracą w oznaczonym czasie i podług cen oznaczonych wykonywaną, a to aż do wysokości procentów od kapitału wynagrodzenia przypadającego dziedzicowi gruntowemu uiszczać się były obowiązane”⁵⁴.

Zdaniem Maurycyego Kraińskiego, proponowane przez niego rozwiązania były o wiele korzystniejsze dla chłopów niż te, które zostały wprowadzone okólnikami wydanymi przez Rudolfa Stadiona. Każdy poddany otrzymałby „grunt na wolną własność, a okoliczność ta wielkiej jest wagi, gdyż z własnością zupełną zyskałby poddany do wolnej dyspozycji daleko większy kapitał, aniżeli ze służącym mu dotąd prawem do własności użytkowej.

⁵¹ Oktawa – ciężący na zwierzchności gruntowej obowiązek udzielenia zabezpieczenia majątkowego na poczet zobowiązań dziedzica wobec poddanych. Gwarancja ta wynosiła ósmą część wartości powinności (stąd nazwa – oktawa).

⁵² Pod pojęciem powinności wzajemne dziedzica wobec chłopów należy rozumieć wynikającą z systemu pańszczyźnianego obowiązek dostarczania chłopom tzw. zapomogi na wypadek nieurodzaju, choroby czy klęski elementarnej.

⁵³ Za czysty dochód gruntowy uważano dochód podlegający opodatkowaniu pomniejszony o koszty uprawy ziemi.

⁵⁴ B. Łoziński, *Z teki Maurycyego Kraińskiego*, s. 176–177.

Nie podlega przy tem wątpliwości, że wolna własność wyżej stoi w cenie od własności użytkowej⁵⁵. Korzystne jest także przyjęcie zasady, iż dla bezpieczeństwa folwarku należy jeszcze przez jakiś czas utrzymać obowiązek pańszczyzny (do momentu spłaty procentów od kapitału odszkodowania), gdyż pozwoli to wykształcić u chłopów chęć do zarobkowania⁵⁶.

Projekt Kraińskiego, chyba najpełniejszy ze wszystkich, jakie powstały w środowisku galicyjskich ziemian, Franz Stadion ocenił jednak jako wykraczający poza granice i cel „obecnej negocjacji” i nie dopuścił do szerszej dyskusji nad nim. Odsyłając projekt do Wiednia w dniu 14 listopada 1847 r., poczynił uwagę, iż jest on niemożliwy do realizacji, ponieważ ani dziedzice, ani włościanie nie są przygotowani do uwłaszczenia⁵⁷.

Na przełomie 1847 i 1848 r. lwowskie gubernium zajmowało się opracowaniem kilku projektów patentów dotyczących spraw agrarnych. Przygotowywano m.in. propozycje dotyczące dobrowolnych umów między dziedzicami a poddanyymi o zamianę pańszczyzny i dziesięciny na czynsz lub całkowite wykupienie tych powinności⁵⁸. Projekty te nigdy jednak nie ujrzały światła dziennego, a dalsze dyskusje, podejmowane zarówno w kręgach władz zaborczych, jak i w środowisku ziemiańskim, zostały przerwane przez wybuch Wiosny Ludów.

Projekty reformy włościańskiej wychodzące przed 1848 r. z kręgu Sejmu Stanowego początkowo zmierzały do zamiany pańszczyzny na czynsz lub stworzenia możliwości jej wykupienia. Dopiero później, po krwawych wydarzeniach 1846 r., pojawiły się propozycje uwłaszczenia za odszkodowaniem. Propozycje te w zgodnej opinii współczesnych były jednak torpedowane przez administrację austriacką, szczególnie przez barona Franza Kriega, wicegubernatora Galicji. Jeden ze świadków epoki tak ocenia postawę austriackiego biurokraty: „Na ówczesnym sejmie lwowskim [tj. w 1845 r. – przyp. K. Ś.] toczyła się kwestya o zniesienie pańszczyzny. Większość była za tem, aby na legalnej drodze z pomocą rządu zamienić ją na czynsze, lub na wykupno. Krieg sprzeciwił się temu i łudził obietnicami, wszelkich używając sprężyn, aby rzecz tę zniweczyć⁵⁹. W tej sytuacji ziemianie zebrani w sejmie działali ostrożnie i bardzo powoli, z duchem legalizmu, czekali na przyzwolenie Wiednia. Dobitnie obrazuje ten stan rzeczy adres dziękczynny uchwalony na zakończenie obrad Sejmu Stanowego w 1845 r.: „Pokorną prośbę o rozszerzenie działań tej komisji [komisji dla prac włościańskich – przyp. K. Ś.] chciej Wasza Ces. Król. Mość przyjąć łaskawie. Nie jest bynajmniej za-

⁵⁵ Tamże, s. 179.

⁵⁶ Tamże, s. 177.

⁵⁷ *Maurycyego Kraińskiego rejestry...*, s. 16; S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 21-22; *Historia chłopów polskich*, T. II, s. 231.

⁵⁸ *Maurycyego Kraińskiego rejestry...*, s. 17.

⁵⁹ Taką uwagę zawiera pamiętnik hr. Franciszka Wiesiołowskiego. Cytuję za: B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 56.

miarem zgromadzonych Stanów naruszać czyją bądź własność, odejmować prawa dobrze nabyte, wzniecić obawy lub nadzieje, któreby bieg gospodarstwa krajowego tamować i produkcje jego umniejszać lub spokojność wewnątrz narazić mogły; owszem Stany chcą wszelkie prawo uświęcić, ale jego korzystnemu używaniu stojące na zawadzie przeszkody usunąć, otworzyć pole dobrowolnym układom i dać sposobność lepszego rozwinięcia sił tak właścicielom dóbr, jak i włościanom, ku podniesieniu krajowego gospodarstwa i bogactwa”⁶⁰.

⁶⁰ Autorem adresu był Tadeusz Wasilewski. B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (I)*, s. 61.

Rozdział II

Wokół wyścigu wielkanocnego

Przyspieszenie prac nad reformą agrarną w Galicji przyniosła Wiosna Ludów, która w monarchii austriackiej rozpoczęła się w połowie marca 1848 r. Na wiadomość o wybuchu rewolucji w Wiedniu, już 17 marca 1848 r. doszło w Krakowie do wystąpień ludności. Następnego dnia powstał komitet, mający na celu powołanie gwardii narodowej. Podobne wystąpienia miały miejsce 18 i 19 marca 1848 r. we Lwowie.

W nocy z 18 na 19 marca 1848 r., na wiecu we Lwowie uchwalono adres do cesarza Ferdynanda I. Domagano się w nim się szeregu reform i zmian. W kwestii chłopskiej postulowano zniesienie pańszczyzny, jako dar dziedziców dla swych poddanych: „Zupełne zniesienie pańszczyzny i wszystkich poddańczych powinności, z czego to właściciele dóbr swoim dotychczasowym poddanym dar uczynić chcą. Również zupełne zniesienie poddańczego stosunku do służebnictw obopólnych, istniejących dotąd między właścicielem a poddanymi, i jednoczesne uregulowanie posiadłości”¹.

Dar dla poddanych

Takie brzmienie fragmentu adresu dotyczącego pańszczyzny było wyrazem kompromisu pomiędzy środowiskiem ziemiańskim a demokratami, którzy chcieli odgrywać decydującą rolę w rozgrywających się właśnie wyda-

¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 2945 (dalej Oss. 2945), allegat 43; B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (II)*, (w:) tegoż, *Szkice z historii Galicji w XIX wieku*, Lwów 1913, s. 70–71. Według relacji Maurycego Kraińskiego, 16 marca 1848 r. w jego mieszkaniu odbyło się spotkanie ziemian. Zamierzali oni wystosować do cesarza adres z prośbą, by zechciał zwołać Sejm Stanowy, który zająłby się sprawą zniesienia pańszczyzny za odškodowaniem. Pomysł ten jednak upadł na wieść o wybuchu rewolucji w Wiedniu. Por. *Maurycego Kraińskiego regesty dokumentów do historii zniesienia stosunku poddańczego w Galicji*, wydał i wstępem opatrzył S. Inglot, Kraków 1948, s. 17–18. Z kolei S. Kieniewicz pisze, że owo

rzeniach. Początkowo demokraci, w tym także Tadeusz Wasilewski², który, jak pamiętamy, w 1843 r. wniósł na forum Sejmu Stanowego własny projekt reformy stosunków agrarnych, domagali się natychmiastowego zniesienia pańszczyzny³. Jednakże pod naciskiem opinii ziemian, z którymi treść adresu konsultowano, zgodzili się na łagodniejsze sformułowanie o darowaniu pańszczyzny. Florian Ziemiałkowski, jeden z przywódców obozu demokratycznego w 1848 r., zanotował w swoim pamiętniku, że ustępstwo to pozwoliło szlachcie zachowywać daleko idącą asekurację w kwestii pańszczyzny: „Gdyby szlachta 19 marca nie była wytargowała sobie tego słówka «chcemy» darować, byłaby się odcięła droga do wszelkich zwłok. Teraz widzimy, jak szlachta się kryje za te słówka, chce czekać na sejm”⁴. Rysująca się tu rozbieżność stanowisk miała jednak trwalszy charakter; dla demokratów kwestia pańszczyzny miała wyłącznie znaczenie polityczne, dla konserwatystów był to problem ekonomiczno-gospodarczy, który miał zaważyć na dalszym funkcjonowaniu folwarku. Rozbieżność ta, w lwowskim adresie z 19 marca 1848 r. ledwie zarysowana, ujawniła się ze szczególną ostrością w późniejszych miesiącach.

Wróćmy jednak do sprawy lwowskiego adresu. Z petycją tą wysłano do Wiednia specjalną delegację. Tam jednak, po spotkaniu z przedstawicielami Krakowa, postanowiono postulaty zaostrzyć. Dlatego też adres przedstawiony cesarzowi 6 kwietnia 1848 r. był bardziej radykalny. W sprawie pańszczyzny stanowisko uległo daleko idącej modyfikacji, napisano bowiem, że jej zniesienie i nadanie chłopom ziemi na własność jest sprawą żywotną i życzeniem samych ziemian, że akt ten ogłosi Komitet Narodowy, a sejm, który zostanie zwołany, rozstrzygać będzie o serwitutach i innych kwestiach szczegółowych, w tym także o odszkodowaniu za zniesione powinności: „Uwolnienie dotychczasowych poddanych od pańszczyzny i powinności poddańczych jest

spotkanie ziemian miało miejsce u Aleksandra Fredry, jednak nie podaje żadnego źródła, które potwierdzałoby ten fakt. Por. S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Gosławem. Sprawa włościańska w Galicji w 1848 r.*, Wrocław 1980, s. 26.

² Z. Fras, *Florian Ziemiałkowski (1817–1900). Biografia polityczna*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 32.

³ Z. Fras, *Demokraci w życiu politycznym Galicji w latach 1848–1873*, Wrocław 1997, s. 33. Zdaniem E. Kostołowskiego, takie brzmienie fragmentu odnoszącego się do sprawy pańszczyzny oznaczało, iż środowiska demokratyczne domagały się od cesarza ustawowej aprobaty tego, co bez udziału władz dokonuje naród we własnym zakresie. Takie rozumienie intencji adresu z 19 marca znalazło uzasadnienie w odezwie przygotowanej przez lwowskich akademików. Stwierdzono w niej, że zniesienie pańszczyzny jest konieczne, gdyż wymaga tego sprawiedliwość społeczna i sprawa wolności narodu. Uwłaszczenia powinna dokonać szlachta, ze względu na niezabliźnione jeszcze rany z 1846 r. Ponieważ jednak pańszczyzna stanowi własność prywatną dziedziców, ale jest też częścią składową ustroju państwa, jej zniesienie powinno być usankcjonowane przez ustawodawcę (cesarza), który nadałby temu aktowi darowizny charakter normy ogólnopaństwowej. Por. E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską w latach 1846–1864 ze szczególnym uwzględnieniem literatury politycznej. Z przedmową F. Bujaka*, Lwów 1938, s. 88–89.

⁴ Cytuję za: Z. Fras, *Florian Ziemiałkowski...*, s. 31.

kwestią żywotną, a nawet faktem historycznym, utwierdzonym z jednej strony wolą i gorącym życzeniem właścicieli pańszczyzny, z drugiej głosem powszechnym dotychczasowych poddanych. Komitet prowizoryczny ogłosi ustanie pańszczyzny i nadanie włościanom własności gruntów rustykalnych w całym kraju, a sejm zwołać się mający orzekać będzie o służebnościach dominialnych, podatku urbarialnym i uregulowaniu posiadłości - w ogóle o warunkach, pod jakimi uwolnienie od pańszczyzny i danin ma się zamienić w prawo powszechne”⁵.

Postawienie na pierwszym miejscu postulatu darowania pańszczyzny, czyli w istocie dokonania uwłaszczenia chłopów, całkowicie zmieniło sytuację konserwatywnych ziemian, którzy dotąd wysuwali ostrożne projekty reform agrarnych opartych na zasadzie odszkodowania za utracone powinności. Jeszcze w styczniu 1848 r. przedmiotem dyskusji podczas dorocznego zjazdu c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego był problem robocizny najemnej. W tym też czasie w „Tygodniku Rolniczo-Przemysłowym”, organie prasowym Towarzystwa, ukazał się artykuł Kajetana Garbińskiego *Uwagi o oczynszowaniu*, przedrukowany z warszawskich „Roczników Gospodarstwa Krajowego” z 1843 r.⁶ Szybko jednak okazało się, że te dyskusje są spóźnione, bowiem w marcu 1848 r. inicjatywa w kwestii chłopskiej przeszła w ręce demokratów, którzy w darowaniu pańszczyzny upatrywali jedyny możliwy po 1846 r. sposób rozwiązania sprawy włościańskiej⁷.

Do natychmiastowego zniesienia pańszczyzny nawoływały ziemian także środowiska emigracyjne, m.in. ks. Adam J. Czartoryski oraz emisariusze Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Dla emigracji Galicja stanowiła bowiem bazę operacyjną przyszłego ogólnopolskiego powstania. Zniesienie pańszczyzny miało być jedynym sposobem neutralizacji chłopów.

Pod koniec marca i na początku kwietnia 1848 r. do Galicji zaczęły napływać emisariusze TDP; m.in. do Krakowa przybył Wiktor Heltman. Za jego to sprawą krakowski Komitet Narodowy wydał 6 kwietnia odezwę *Do obywateli Galicji Zachodniej*, w której wezwał szlachtę do zniesienia pańszczyzny w Wielkanoc (23 kwietnia). Podobną odezwę 17 kwietnia – ale nie bez dysku-

⁵ Oss. 2945, allegat 44; E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 88–89. Por. też: I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny w Galicji. Z dziejów walki ideowo-politycznej w społeczeństwie polskim w czwartym i piątym dziesięcioleciu XIX w.*, Warszawa 1953, s. 172–183; S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Gosławem...*, s. 30; Z. Fras, *Florian Ziemiałkowski...*, s. 36; *Maurycyego Krainińskiego regesty...*, s. 17. Odpowiedź na ten adres została udzielona dopiero 19 maja 1848 r.; w kwestii pańszczyzny rząd austriacki odpowiedział, że problem ten został rozwiązany patentem z 22 (17) kwietnia 1848 r. Por. *Maurycyego Krainińskiego regesty...*, s. 17–18.

⁶ S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Gosławem...*, s. 22; H. Florkowska, *Prasa galicyjska 1848 roku wobec kwestii agrarnej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, Z. 30: 1970, s. 132–133. Warto tu także odnotować broszurę Józefa Jasińskiego, właściciela wsi Zabłotów na Pokuciu, opublikowanej na początku 1848 r. Autor opowiadał się w niej za oczynszowaniem chłopów. Twierdził, że uwłaszczenie doprowadziłoby do paraliżu wsi i było źródłem wielu nieszczęść. Por. E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 164.

⁷ I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny...*, s. 160–161.

sji – wydała lwowska Centralna Rada Narodowa. Czytamy w niej m.in.: „Rada Narodowa odzywa się do was, Bracia, abyście z faktycznym zniesieniem pańszczyzny nie chcieli się już dłużej ociążać. Komitet Krakowski doradzał, aby to się stało w d. 23. bm. I już mamy doniesienia, że obywatele ziemscy powiatów zachodnich naszego kraju pójdą za jego wezwaniem. Jeżeli reszta kraju podobnie postąpi, dzień Zmartwychwstania Zbawiciela będzie oraz dla nas dniem narodowej Zmartwychwstania i zbawienia”⁸. Niektórzy członkowie lwowskiej Centralnej Rady Narodowej próbowali rozszerzyć powyższy tekst o sprawę indemnizacji. Marian Sroczyński proponował dodanie akapitu, który mówił, iż rząd powinien wypłacić właścicielom ziemskim odszkodowania za darowane powinności pańszczyźniane. Sprzeciwił się temu Jan Dobrzański, który zaproponował odroczenie dyskusji na ten temat do czasu, aż zbierze się sejm. Jego zdanie przeważało i Centralna Rada Narodowa odrzuciła poprawkę Sroczyńskiego⁹.

W prasie krakowskiej i lwowskiej zaczęto też publikować listy obywateli, którzy darowali już pańszczyznę¹⁰. Rozpoczął się tzw. „wyścig wielkanocny”, czyli rywalizacja między polskim środowiskiem demokratycznym a władzami austriackimi o to, kto pierwszy zniesie pańszczyznę. Maurycy Kraiński, który najwyraźniej nie był zwolennikiem tych darowizn i działań podejmowanych przez demokratów, pisał: „Dążność do uchylecia wszelkich stosunków poddańczych upowszechniła się w całym kraju: właściciele dóbr ziemskich parci przez partyzantów «rady narodowej», a nadto przerażeni podburzaniem włościan przez włóczących się po kraju agitatorów i przejęci obawą powtórzenia się krwawych wypadków roku 1846, w wielu okolicach przystępowali, jedni do zrzeczenia się prawa do pańszczyzny, drudzy do wszelkich powinności poddańczych, jedni bezwarunkowo, drudzy z zastrzeżeniem słusznego odszkodowania”¹¹.

Większość ziemian, którzy zdecydowali się na darowanie swym poddanym pańszczyzny, stało na gruncie zmodyfikowanego w Wiedniu adresu lwowskiego z 19 marca 1848 r., dlatego w aktach darowania pańszczyzny znajdujemy fragmenty mówiące, że zniesienie powinności jest warunkowe i zależne od ostatecznej decyzji, jaką w tej sprawie podejmie „sejm narodowy”¹². Deklaracje takie wydali m.in. ks. Władysław Sanguszko, ks. Adam J. Czartoryski, a także ks. Jerzy Lubomirski, Seweryn Smarzewski, Franci-

⁸ *Protokoły Rady Narodowej Centralnej we Lwowie (14 IV – 29 X 1848)*, pod red. S. Kieniewicz i F. Ramotowskiej, Warszawa 1996, s. 14; Z. Fras, *Demokraci w życiu politycznym...*, s. 49; *Galicja od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów. 1772–1849. Wybór tekstów źródłowych*, wyd. i przedm. M. Tyrowicz, Wrocław 1956, s. 229; E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 90.

⁹ *Protokoły Rady Narodowej Centralnej...*, s. 14.

¹⁰ S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 34–42; H. Florkowska, *Prasa galicyjska 1848 roku...*, s. 135.

¹¹ *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 19.

¹² W tym miejscu zrozumiała jest aluzja F. Ziemiałkowskiego, że w sprawie pańszczyzny szlachta czeka na sejm. Zob. przypis 4.

szek Wiesiołowski, Ferdynand Cielecki, Włodzimierz Dzieduszycki¹³. W aktach Ministerialnej Komisji do Zniesienia Ciężarów Gruntowych w Krakowie zachowało się kilka takich dokumentów. 22 kwietnia 1848 r., a więc w Wielki Piątek, darował pańszczyznę Władysław Dąbski, właściciel dominium Wojnicz. W dokumencie tym czytamy:

„Gdy już przed kilkoma laty, bo w roku 1843, 1844 i 1845 dziedzice dóbr ziemskich na zgromadzonych Sejmach do tronu Najjaśniejszego Pana o zmianę stosunków poddańczych prośbę bez skutku zanosili – gdy późniejsza ze strony władz rządowych dopełniona regulacja pańszczyzny już to na dowolnej podstawie i z obrazą prawa własności, z zadowoleniem ani ze strony dziedziców ani ze strony włościan przyjęta – tym bardziej że część pańszczyzny znosiła, a resztę nienadwerżoną zachowała, przeto stosunki wzajemne między dziedzicem a włościanami załatwione nie zostały.

Powodowany uczuciem ludzkości, życzeniami włościan, których szczęścia i pomyślności szczerze pragnę, niniejszym aktem dobrowolnej deklaracji oświadczam:

Iż pańszczyznę tak ciągłą, czyli zaprzęzną, jako też i ręczną, czyli pieszą w dobrach moich dziedzicznych – państwa Wojnicz, a mianowicie we wsi Łoponin w obwodzie bocheńskim położonej, według dawnych inwentarzy gruntowych rustykalnych po dziś dzień przez włościan zasiedziałyach odbywaną za ustalą i więcej nieistniejącą ogłaszam, i takową na korzyść samychże włościan, ku poddźwignieniu ich do dobrego bytu oraz porządniejszego ich gospodarstwa odstępuję, z warunkiem wszakże:

1. Iż Sejm Narodowy stosownie do zasad ogłoszonej konstytucji wkrótce zgromadzić się mający obszerniej niniejsze stosunki i ostatecznie zdecyduje,

2. Iż również tenże Sejm swe postanowienie co do służebności, jeżeli takowe istnieją, jako też co do czynszów, osepów, etc. wyda,

3. Iż ciężary jurysdykcji dominikalnej z dziedziców zdejmie i od opłaty podatku urbarialnego, czyli – opłaty rządowi od pańszczyzny, czynszów, danin, osepów, etc. dziedziców zwolni,

4. Iż wynadgródenie dla dziedziców za odstąpioną gromadom pańszczyznę z funduszu ogólnego krajowego obmyśli.

A co tenże Sejm postanowi, to dla włościan i dziedziców będzie obowiązującym.”¹⁴

Niemal identyczny w treści akt wystawił 8 kwietnia 1848 r. Józef Piasecki, właściciel dóbr Trzęsówka w cyrkułe tarnowskim¹⁵, 18 kwietnia Klementyna

¹³ A. Batowski, *Diariusz wypadków 1848 roku*, Wrocław 1974, s. 91; S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 28, 41–42; E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 164–166.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Krakowie, Komisja Ministerialna do Zniesienia Ciężarów Gruntowych (dalej: APKr., KZCG), sygn. 212. Dokumenty tej samej treści Władysław Dąbski wystawił także dla gmin: Zamoście i Radnawy.

¹⁵ APKr., KZCG 1632.

i Bolesław Darowscy z Turza w cyrkule jasielskim¹⁶ i 3 maja Henryk Kurdwanowski, posesor Ustrobniej w Jasielskiem¹⁷.

Nieco innej argumentacji – podkreślającej chęć i potrzebę zachowania wzorcowych stosunków między dworem a gromadą – w akcie darowania pańszczyzny użyła Zofia hr. Fredrowa, właścicielka Korczyny w cyrkule jasielskim. W liście do swych poddanych, datowanym na 15 kwietnia 1848 r. napisała:

„Bóg spojrział łaskawie na świat cały i spuścił w serca ludzi chęć zgody i jedności (...) Cesarz, dziedzice i gromady wszędzie podają sobie ręce i ślubują zgodę i miłość. Dlatego i my chcemy się przyłożyć do uszczęśliwienia tych gromad, które nam Bóg powierzył.

Nie będziemy nadal na wieczne czasy wymagać od was pańszczyzny i nie każemy wołać na pańszczyznę. Tym sposobem ustępujemy dla waszego dobra część naszego i naszych dzieci majątku, ale za to spodziewamy się, że i wy nas nie opuścicie, i pomocnymi jak sąsiad sąsiadowi być powiniene, pozostaniecie. Żadnej roboty darmo nie wymagamy, ale prosimy, abyście za najem wychodzili i powoli długi odrabiali, kto ma jakie, aby chleb w polu w niwecz nie poszedł.

My zawsze jako wasi sąsiady, jak ojciec i matka starać się będziemy we wszystkim być wam pomocnymi. Od was teraz zależy, abyście przyszli do dobrego bytu, bo teraz tylko na siebie pracować będziecie, a jak wy drugich ludzi kochać będziecie, tak i was drudzy ludzie kochać będą. Jak sobie pomagać będziemy, to i Bóg pomagać będzie, bo Bogu tylko zgoda i statek są miłymi...”¹⁸

Zdarzały się też przypadki, że dziedzic, wydawszy w 1848 r. akt darowizny pańszczyzny, później zaprzeczał temu faktowi. Taka sytuacja miała miejsce w przypadku właściciela wsi Mastów w Sądecczyźnie, Leona Gąsiorowskiego. Z zeznań chłopów przedłożonych powiatowej komisji przeprowadzającej uwłaszczenie wynika, że dziedzic darował chłopom pańszczyznę w kwietniu 1848 r. W 1855 r., kiedy komisja badała tę sprawę, Gąsiorowski zaprzeczył temu, twierdząc, że jedynie obiecał chłopom, iż jeśli pańszczyznę zniesie się w całym kraju, to i on po 1 lipca 1848 nie będzie jej żądał¹⁹. Postawa dziedzica wynikała z obawy, że komisja wykryje fakt bezprawnego popierania zaliczki na poczet indemnizacji. Według przepisów, darowanie w 1848 r. pańszczyzny uniemożliwiało jej otrzymanie. Tymczasem Gąsiorowski zaliczki pobierał od 1850 r.

Kwestią dyskusyjną pozostaje w dalszym ciągu sprawa skuteczności wezwań do darowania pańszczyzny. Według S. Kieniewicza, w okresie wyścigu wielkanocnego galicyjscy ziemianie darowali pańszczyznę chłopom z co naj-

¹⁶ Tamże, sygn. 440.

¹⁷ Tamże, sygn. 542.

¹⁸ Tamże, sygn. 453.

¹⁹ Tamże, sygn. 960.

mniej 300 wsi, przy czym liczbę tę należałoby raczej podwyższyć niż obniżyć. Kieniewicz powołuje się tu m.in. publikowane w prasie listy obywateli ziemskich, którzy darowali pańszczyznę, oraz na szacunki lwowskiego gubernium²⁰. Biorąc jednak pod uwagę fakt, że w aktach krakowskiej Komisji Ministerialnej do Zniesienia Ciężarów Gruntowych zachowało się jedynie kilka aktów darowania pańszczyzny, liczba owych darowizn była zapewne znacznie mniejsza niż przyjął S. Kieniewicz.

Wezwania do darowania pańszczyzny i w ogóle kwestia reform agrarnych należały też do najczęściej podejmowanych tematów w prasie galicyjskiej. Artykuły na temat sposobów rozwiązania sprawy pańszczyzny ukazywały się zarówno w „Gazecie Lwowskiej”, jak i w „Tygodniku Rolniczo-Przemysłowym”, „Dzienniku Narodowym”, „Jutrzence” i innych pismach²¹.

Publikacje prasowe z marca i kwietnia 1848 r. dowodzą, że w konieczność przeprowadzenia reformy agrarnej nikt już nie wątpił. Pańszczyznę jednak ziemianie traktowali jako własność szlachty. Konieczność jej zniesienia motywowano tym, iż lepiej, jeżeli darują ją sami właściciele, niżli miałby to zrobić kto inny, albo żeby chłopci samowolnie przestali wykonywać powinności urbarialne. W konserwatywnej prasie ziemiańskiej pojawiały się także głosy, że należy rozróżnić czynsze będące wynikiem zastąpienia pańszczyzny od czynszów dzierżawnych. Te ostatnie powstały w wyniku dobrowolnych umów zawartych stosunkowo niedawno, dlatego nie powinny podlegać darowaniu²². Zwracano też uwagę na konieczność uzyskania odszkodowania za utracone powinności. Dla większości publicystów ziemiańskich indemnizacja była w ogóle niezbędnym warunkiem uwłaszczenia. Uważali oni, iż fundusze indemnizacyjne pozwolą folwarkom przetrwać trudne chwile przejścia od systemu pańszczyźnianego do gospodarki opartej na dobrowolnej pracy najemnej. Dzięki nim właściciele będą mogli przeznaczyć znaczne sumy pieniędzy na zakup inwentarza oraz pracy najemnej. Na własne fundusze trudno było liczyć, gdyż w opinii ziemian znaczna część majątków była poważnie zadłużona. W tym kontekście pojawiły się również głosy, aby indemnizację wykorzystać do zmniejszenia zadłużenia hipotecznego. Niektórzy publicyści sugerowali, żeby właściciele sum hipotecznych w wyniku uwłaszczenia stracili 1/3 lub 1/4 swoich wierzytelności²³.

W takim duchu utrzymana była odezwa Adama Potockiego i Leona Rzewuskiego z 28 marca 1848 r., opublikowana na początku kwietnia na łamach „Dziennika Narodowego”. Proponowali oni utworzenie specjalnych banków obwodowych, które dałyby szlachcie większy dostęp do kredytu, oraz umo-

²⁰ S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 40.

²¹ H. Florkowska, *Prasa galicyjska 1848 roku...*, s. 131–140. W tym czasie ukazywało się także bardzo dużo pism ulotnych i broszur, które odnosiły się do zniesienia pańszczyzny. Ich wykaz, który jest bardzo obszerny i nie nadaje się do umieszczenia w przypisie, czytelnik znajdzie w bibliografii.

²² H. Florkowska, *Prasa galicyjska 1848 roku...*, s. 132–133.

²³ Tamże, s. 133–134.

zenie długów hipotecznych. Autorzy deklaracji odnieśli się również do sprawy serwitutów. Stwierdzali, że służebności te są częścią majątków ziemskich, a tym samym własnością ziemian. Im też, reprezentowanym w sejmie, przysługuje prawo decydowania o serwitutach. Warunkiem zniesienia tych obciążeń jest wprowadzenie szeregu ulg dla ziemian, m.in. zamrożenie pożyczek hipotecznych itp.²⁴

Innym problemem żywo dyskutowanym w prasie galicyjskiej była przyszłość folwarku. Zdawano sobie bowiem sprawę, że zniesienie pańszczyzny pozbawi obywateli ziemskich siły roboczej. Dlatego we wszystkich wypowiedziach, zarówno konserwatystów, jak i liberałów, podkreślano, że uwłaszczenie chłopów musi nastąpić za odszkodowaniem. Wszelkie te obawy starał się rozwiać krakowski „Dziennik Narodowy”, który sugerował, iż po uwłaszczeniu na wsi pozostanie „wielka liczba ludzi nie mających roli i chałup” i ich właśnie będzie można zatrudnić na folwarku. Właściciele mieliby bezrolnym wydzielić z odlogów drobne działki ziemi na warunkach jednorocznych kontraktów²⁵.

Kontrakcja Stadiona

Omówione wyżej inicjatywy polskich środowisk demokratycznych i ziemiańskich budziły niepokój władz austriackich przede wszystkim dlatego, że sfery rządowe przygotowywały kolejne projekty reform, bazujące na przepisach regulacyjnych z 1846 r. M.in. w marcu 1848 r. lwowskie władze gubernialne powróciły do pomysłu obniżenia pańszczyzny. Zaproponowały, by chłop za każde 2 krajcary podatku rustykalnego odrabiał 1 dzień pańszczyzny. Zapowiadano też, że każdy chłop będzie mógł korzystać przynajmniej z 10% zniżki, a dziedzic, który utraciłby więcej niż 1/3 dotychczasowej robocizny, otrzyma odszkodowanie od państwa. Reforma ta miała wejść w życie od 1 lipca 1848 r.²⁶ Pomysły te, wobec wybuchu rewolucji, straciły jednak aktualność.

Znacznie większe niebezpieczeństwo niż zaprzestanie prac nad kolejnymi projektami reform miało nawoływanie do dobrowolnego znoszenia pańszczyzny. Zdaniem władz austriackich powodowało to zbyt dalekie jednanie się szlachty z włościanami. Nic zatem dziwnego, że gubernator Franz Stadion starał się przeciwstawić akcji polskiej. Już 20 marca 1848 r. do wszyst-

²⁴ I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny...*, s. 162–163; S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 31–32; H. Florkowska, *Prasa galicyjska 1848 roku...*, s. 133.

²⁵ H. Florkowska, *Prasa galicyjska 1848 roku...*, s. 133–134.

²⁶ S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 23. B. Łoziński, opisując ten sam projekt, podaje inną datę wprowadzenia w życie nowych przepisów – 15 lipca 1848 r. Por. B. Łoziński, *Z teki Maurycyego Kraińskiego, (w:) tegoż, Szkice z historii Galicji w XIX wieku*, Lwów 1913, s. 181.

kich starostów okręgowych został rozesłany okólnik wyjaśniający, iż punkt adresu lwowskiego z 19 marca nie domagał się bezwarunkowego zniesienia poddaństwa i wymaga dodatkowego równoczesnego zniesienia powinności serwitutowych oraz komasacji gruntów. Ponadto – jak pisało lwowskie gubernium – jest przejawem propagandy partii rewolucyjnej, która domaga się odbudowy niepodległości Polski²⁷. Następnego dnia, 21 marca, nakazywano starostom obwodowym urabianie chłopów w duchu przychylnym rządowi²⁸. 29 marca 1848 r. gubernium wydało kolejny okólnik, nakazujący ostrzegać dziedziców i poddanych, że bezprawne są akty darowania pańszczyzny wystawiane przez właścicieli majątków zadłużonych, gdyż ci nie mogą nimi swobodnie rozporządzać. Równocześnie pouczano starostów obwodowych, żeby zachowywali się biernie, gdyby darowizny pańszczyzny dokonał dziedzic do tego uprawniony. Jeżeli darowizna zostałaby ogłoszona, urzędnicy cyrkułowi mieli postępować zgodnie z przepisami z 1798 r. i nie mogli zmuszać poddanych do wykonywania darowanych powinności²⁹. 5 kwietnia 1848 r. został opublikowany kolejny okólnik, w którym określono warunki, na jakich dziedzic mógł darować pańszczyznę. Gubernium żądało m.in. dowiedzenia przed cyrkułem, że dziedzic jest jedynym właścicielem majątku i nie jest zadłużony. Ponadto powinien on wystawić formalny akt bezwarunkowej darowizny pańszczyzny, wpisać go w Tabuli Krajowej, a następnie uzyskać zatwierdzenie cyrkułu³⁰. Równoległe władze rządowe starały się wpływać na chłopów, by nie dowierzali szlacheckim darowiznom, bo szlachta nie ma prawa darować pańszczyzny; w niedługim czasie uczyni to natomiast cesarz³¹.

Franz Stadion podjął też próbę odciążenia konserwatywnego ziemiaństwa od poparcia działań podejmowanych przez demokratów przez wykorzystanie instytucji Sejmu Stanowego. Asumpt do tego przedsięwzięcia dała inicjatywa marszałka stanów dolnoaustriackich Adalberta hr. Montecucollego, który, uzyskawszy wcześniej aprobatę cesarza Ferdynanda I, zwołał do Wiednia reprezentantów wszystkich austriackich prowincji na naradę w sprawie poszerzenia uprawnień sejmów stanowych i reformy samorządowej³². Rzecz jasna krok ten był reakcją na wydarzenia rewolucyjne i miał na celu wysondowanie opinii szlachty i arystokracji na temat ewentualnych głębszych reform ustrojowych. Stadion wykorzystał ten fakt i na 5 kwietnia 1848 r. zwołał naradę członków Sejmu Stanowego, którzy akurat bawili we Lwowie lub w okolicy. Zamierzeniem gubernatora było wybranie delega-

²⁷ *Maurycyego Kraińskiego rejesty...*, s. 19–20.

²⁸ S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 29.

²⁹ *Maurycyego Kraińskiego rejesty...*, s. 19–20. Patent Franciszka I z 1 września 1798 r. dopuszczał możliwość zamiany pańszczyzny na czynsz, ale za zgodą cyrkułu.

³⁰ S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 45–46; *Maurycyego Kraińskiego rejesty...*, s. 19–20; E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 91–92.

³¹ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 91–92.

³² B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (II)*, s. 66–67.

tów, którzy mieli wyjechać do Wiednia, a także odciążenie ziemian od lwowskiej Rady Narodowej, zamierzającej przekazać cesarzowi petycję uchwaloną 19 marca 1848 r.³³ Plan ten powiódł się tylko połowicznie, gdyż większość spośród 94 ziemian obecnych na naradzie z gubernatorem, stanęła na gruncie petycji z 19 marca. Stanowisko takie bardzo dobitnie przedstawili cieszący się zaufaniem ziemian hr. Aleksander Fredro i Tadeusz Wasilewski. Dopiero po interwencji hr. Agenora Gołuchowskiego, który już wtedy blisko współpracował ze Stadionem, zebrani wyłonili delegację na naradę zwołaną przez hr. Montecucollego. Znaleźli się w niej ks. Leon Sapieha, Maurycy Kraiński oraz reprezentujący mieszczan lwowskich Florian Singer i Jan Czaykowski (pierwotnie wybrano Tytusa hr. Dzieduszyckiego, ten jednak odmówił udziału w pracach delegacji)³⁴. Jej członkowie przyjęli jednak deklarację, w której napisali, że nie czują się upoważnieni do podejmowania decyzji w imieniu całego społeczeństwa Galicji, a „położywszy raz podpisy swoje na petycji z dnia 18 marca br.³⁵, podzielają zupełnie wyrażone w niej zasady, punkta tą petycją objęte uważają jako stanowisko, którego w żadnym razie nie odstąpią i że ta petycja stanowić będzie punkt wyjścia ich działalności”³⁶. Wychodząc z takiego przeświadczenia, delegaci Galicji, choć wyjechali do stolicy monarchii, nie wzięli udziału w wiedeńskich obradach, żądając, by cesarz w pierw udzielił odpowiedzi na adres lwowski³⁷.

Kilka tygodni później władze austriackie podjęły jeszcze dwie próby wykorzystania ziemian do poparcia stanowiska rządu. Otóż na drugą połowę kwietnia 1848 r. zapowiedziano zwołanie sejmów stanowych we wszystkich prowincjach austriackich. Instytucje te miały się spotkać w składzie rozszerzonym o przedstawicieli mieszczaństwa. Przedmiotem obrad miało być rozszerzenie kompetencji sejmu i reforma municypalna. W Galicji ta nadzwyczajna sesja sejmu zaplanowana na 26 kwietnia 1848 r. nie doszła jednak do skutku, ponieważ deputowani, tak z grona ziemian jak i mieszczan, odmówili w niej udziału³⁸.

³³ Zdaniem E. Kostolowskiego, zarówno Franz Stadion, jak i konserwatywni ziemianie mieli ten sam cel – storpedowanie poczynąń demokratów przez przedstawienie cesarzowi mniej radykalnego adresu. Por. E. Kostolowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 133–134.

³⁴ B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (II)*, s. 69–73; Z. Fras, *Demokraci w życiu politycznym...*, s. 48; *Maurycego Kraińskiego rejestry...*, s. 18–19.

³⁵ Ponieważ adres lwowski powstał w nocy z 18 na 19 marca 1848 r., niektórzy autorzy datują jego powstanie albo na 18, albo na 19 marca. W niniejszej pracy przywołuję datę 19 marca, robiąc od tej zasady wyjątek tylko w przypadku cytowania źródeł.

³⁶ B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (II)*, s. 74. Powyższej deklaracji nie podpisał Florian Singer.

³⁷ *Maurycego Kraińskiego rejestry...*, s. 18–19.

³⁸ Szerzej na ten temat por. B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (II)*, s. 90–97. W niedopuszczeniu do odbycia posiedzenia Sejmu Stanowego bardzo duży udział mieli demokraci. Już 14 kwietnia 1848 r. utworzyli oni Centralną Radę Narodową, która w bardzo krótkim czasie skupiła wokół siebie grono najbardziej wpływowych polityków lwowskich i zyskała poparcie opinii publicznej. W ten sposób udział w Sejmie Stanowym w powszechnej opinii stał się całkowicie bezcelowy. Por. Z. Fras, *Demokraci w życiu politycznym...*, s. 46–50.

Pod koniec kwietnia 1848 r. gubernator Franz Stadion kilkunastu ziemianom oraz przedstawicielom miasta Lwowa złożył propozycję stworzenia grupy nacisku, która wspierałaby rząd przez uczestnictwo w projektowanej radzie przybocznej (*Beirath*). Jednak, jak pisze Maurycy Kraiński, w świetle ogłoszonej 25 kwietnia 1848 r. konstytucji ciało to nie miało żadnego umocowania prawnego, dlatego propozycja gubernatora upadła³⁹.

Jednocześnie z działaniami mającymi na celu sparaliżowanie polskiej inicjatywy i przeciągnięcie ziemian na stronę rządu, Franz Stadion przez całą pierwszą połowę kwietnia 1848 r. monitował Wiedeń w kwestii konieczności zniesienia pańszczyzny dla uprzedzenia Polaków, którzy mogliby zbuntować chłopów⁴⁰. Początkowo nie przynosiło to większych skutków. Wiedeńskie koła rządzące przygotowywały co prawda patent znoszący pańszczyznę, ale miało się to dokonać w trzech ratach, co nie odpowiadało sytuacji w Galicji, gdyż Polacy zapowiadali całkowite zniesienie powinności poddańczych od Wielkanocy. 17 kwietnia 1848 r. Kancelaria Nadworna udzieliła jednak Stadionowi pełnomocnictw do „podjęcia wyjątkowych środków, które uzna za konieczne”⁴¹. Poinformował o tym gubernatora minister Franz Pillersdorf w liście z 18 kwietnia 1848 r., gdzie pisał, że gdyby władze austriackie nie podjęły na czas żadnych kroków, mogłoby to być odczytane jako „zupełne zrzeczenie się kraju”, a wówczas władzę nad Galicją przejęłaby „egzaltowana, do niepodległości i oderwania się dążąca partia”, mając oczywiście na myśli demokratów, skupionych wokół lwowskiej Centralnej Rady Narodowej⁴².

Korzystając z udzielonych pełnomocnictw, 22 kwietnia 1848 r. we Lwowie Stadion ogłosił rzekomy patent cesarski o zniesieniu pańszczyzny (antydatując go na 17 kwietnia). Powinności pańszczyźniane miały ustać z dniem 15 maja 1848 r. Tekst patentu znoszącego pańszczyznę opublikowano 12 maja 1848 r. Przewidywał on nadanie chłopom ziemi na własność oraz zwolnienie ziemian z podatku rustykalnego, podatku na żandarmerię i pobór rekruta, obowiązku pobierania od chłopów podatku i utrzymywania urzędników dominikalnych. Dla określenia strat ziemian miała być powołana komisja pod przewodnictwem gubernatora. Na mocy patentu serwituty pozostawały w mocy, jednak chłopci powinni za nie płacić zgodnie z umową zawartą z dziedzicem lub na mocy decyzji administracji⁴³.

³⁹ Maurycego Kraińskiego *regesty...*, s. 21.

⁴⁰ B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (II)*, s. 86–87; E. Kostolowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 91–92. O nastrojach w Galicji pisał gubernator Stadion w piśmie do rządu wiedeńskiego z dnia 15 kwietnia. Por. R. Rozdolski, *Nowe dokumenty do historii zniesienia pańszczyzny w Galicji w 1848 r.*, „Przegląd Historyczny”, 1962, s. 120 i n.

⁴¹ S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 51–52.

⁴² Oss. 2945, allegat 65; Maurycego Kraińskiego *regesty...*, s. 23–24.

⁴³ Zbiór *ustaw prowincjonalnych dla Królestw Galicyi i Lodomerji z roku 1848*, Lwów 1853, s. 87–97; Maurycego Kraińskiego *regesty...*, s. 22–23; I. S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny...*, s. 194–201; S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 53–58; W. Kalinka, *Galicya i Kraków pod panowaniem austriackim*, Kraków 1898, s. 173.

Krajobraz po bitwie o rząd chłopskich dusz

Ogłoszenie przez Franza Stadiona decyzji o uwłaszczeniu chłopów całkowicie zmieniło sytuację w Galicji. Wynikało to przede wszystkim z faktu, że środowiska demokratyczne oraz znaczna część ziemian dążyły dotąd do dobrowolnego darowania pańszczyzny jako jedyne po wydarzeniach 1846 r. sposobu zażegnania konfliktu między dworem a wsią. Tymczasem ogłoszenie uwłaszczenia przez władze austriackie oznaczało, iż to one przejmują inicjatywę, dystansując tym samym stronę polską⁴⁴. Ale fakt, że Polacy przegrali w tym momencie bitwę o rząd dusz chłopskich, wcale nie oznaczał końca batalii o kształt reformy uwłaszczeniowej. Od tego momentu nie chodziło już jednak o to, kto ma uwłaszczyć chłopów, ale o to, jak ma się to dokonać: za odszkodowaniem czy bez.

Wydarzenia z kwietnia 1848 r. przyczyniły się także do polaryzacji stanowisk politycznych. Dotąd na scenie politycznej Galicji znajdowały się zasadniczo dwa ugrupowania: demokraci, którzy przewodzili we lwowskiej Centralnej Radzie Narodowej, oraz tzw. szwarcgelberzy, środowisko konserwatywnych ziemian, dążących do ograniczonych reform społecznych i gospodarczych. Po wybuchu Wiosny Ludów największy wpływ na opinię publiczną mieli demokraci⁴⁵. Starając się odzyskać utracone w maju 1848 r. pole, konserwatyści podjęli próbę konsolidacji swoich szeregów. W tym celu 3 maja 1848 r. zawiazali we Lwowie Stowarzyszenie Ziemiańskie, które miało wyrażać ich interesy. Założycielami Stowarzyszenia byli m.in. ks. Karol Jabłonowski, Jan Gwalbert Pawlikowski, Kazimierz Badeni, hr. Agenor Gołuchowski. Stowarzyszenie Ziemiańskie cieszyło się jednak złą sławą, było zajadle zwalczane przez demokratów⁴⁶. W tym samym czasie na scenie politycznej pojawiła się jeszcze trzecia siła – Hołowna Rada Ruska, reprezentująca rodzący się ukraiński ruch narodowy. 19 kwietnia 1848 r. grupa duchownych unickich za namową Franza Stadiona wystosowała list do cesarza, domagając się obrony przed polskim uciskiem. 2 maja 1848 r. ukonstytuowała się Hołowna Rada Ruska, której przewodził biskup Grzegorz Jachimowicz. Rada Ruska deklarowała lojalność wobec cesarza i domagała się podziału Galicji na część wschodnią – ukraińską i zachodnią – polską. W kwestii uwłaszczenia głosiła konieczność likwidacji pańszczyzny bez odszkodowania.

Wróćmy jednak do kwestii uwłaszczenia chłopów. Okólnik Franza Stadiona z 22 (17) kwietnia 1848 r. został przyjęty bardzo krytycznie. Walerian Kalinka, który nie krył swego krytycznego nastawienia do rządu austriackie-

⁴⁴ K. Ślusarek, *Kwestia agrarna w Galicji w latach 1848–1861*, (w:) *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 12: *Galicja w 1848 roku. Demografia, działalność polityczna i społeczna, gospodarka i kultura*, red. A. Bonusiak, M. Stolarczyk, Rzeszów 1999, s. 100 i n.

⁴⁵ Szerzej na temat działalności demokratów i sytuacji politycznej w Galicji por. Z. Fras, *Demokraci w życiu politycznym Galicji w latach 1848–1873*, Wrocław 1997.

⁴⁶ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską*, s. 133–134; Z. Fras, *Demokraci w życiu politycznym...*, s. 50.

go, napisał wprost: „Nikt nie przeczy, że ryczałtowe przez rząd darowanie pańszczyzny jest pogwałceniem praw dziedzica, jest rozrządzeniem się jego własnością; ale nie dość na tem, nie dość, że ono pogwałciło prawa jednych, ale obdarzając własnością bez wynagrodzenia z ich strony, przyznawało im prawo, a uwalniało od obowiązku, który szedł za tym prawem; obudzało w nich myśl, że do majątku, do zamożności przyjść można losem, a nie jak dotąd uczciwością, rzetelnością i pracą”⁴⁷. W podobnym duchu pisał krakowski „Dziennik Narodowy”, który określił decyzję F. Stadiona jako przywłaszczenie cudzej własności i działanie mające na celu dalsze skłócenie stanu szlacheckiego i chłopskiego (tytuł artykułu był znamienity: *Zmartwychwstanie Metternicha*). Lwowska „Polska” stwierdziła, że rząd dokonał konfiskaty pańszczyzny⁴⁸. Protest przeciwko zniesieniu pańszczyzny przez rząd austriacki wystosowało także 57 ziemian z okręgu przemyskiego. Napisali oni, że okólnik Stadiona „nie tylko nosi pod każdym względem wszystkie cechy gwałtu (...), lecz nadto jest środkiem ku podkopaniu ufności i braterstwa pomiędzy ludem a właścicielami ziemi, którzy w adresach swoich do tronu podanych sami się oświadczyli jeszcze 18 marca z żądaniem zniesienia poddańczych stosunków”⁴⁹. Jeszcze bardziej stanowczo wypowiedział się w tej materii profesor Fryderyk Hechel, który stwierdził, że Austriacy chcieli przekupić chłopów oddając im cudzą własność: „Nie ma wyrazu dość cynicznego, którym by napiętnować należało ten nowy akt władzy, która od 30 lat zgniła w swej treści, spróchniała w swoich podwalinach wegetowała tylko obłudą i wstrząśnieniem, a dziś rozsypując się w nicość, (...) w chwili jeszcze skonania swego zaborem cudzej własności rekrutuje sobie, jak mnie ma, ślepych na swe umizgi satelitów”⁵⁰.

Największa krytyka kwietniowego patentu Stadiona wychodziła – jak już zdążyliśmy się zorientować – z kręgu konserwatywnej szlachty skupionej wokół Stowarzyszenia Ziemiańskiego. Ale wydanie patentu potępiali także i demokraci. Lwowska „Rada Narodowa” w dniu 25 kwietnia 1848 r. pisała: „Protestujemy przeciw okólnikowi i ogłaszamy najuroczyściej, że rząd nie miał prawa darować, bo nikt nie ma prawa darować cudzej własności”⁵¹. Ostrze tej „demokratycznej” krytyki szło jednak w nieco inną stronę niż u konserwatystów. Publikowane prasie teksty dowodziły, że inicjatywa zniesienia pańszczyzny leży po stronie szlachty i bynajmniej nie jest ważne, ilu ziemian

⁴⁷ W. Kalinka, *Galicja i Kraków...*, s. 173–174.

⁴⁸ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 92–93; H. Florkowska, *Prasa galicyjska 1848 roku...*, s. 142–143.

⁴⁹ B. Łoziński, *Epilog stanów galicyjskich (II)*, s. 90.

⁵⁰ F. Hechel, *Kraków i Ziemia Krakowska w okresie Wiosny Ludów. Pamiętniki*, opr. i wstęp H. Barycz, Wrocław 1950, s. 147. Cyt. za: K. K. Daszyk, *Zanim Franciszek Józef stał się „naszym dobrym cesarzem”. Polacy z Galicji wobec Austrii i Habsburgów w latach 1848–1860*, (w:) *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 12: *Galicja w 1848 roku. Demografia, działalność polityczna i społeczna, gospodarka i kultura*, red. A. Bonusiak, M. Stolarczyk, Rzeszów 1999, s. 130.

⁵¹ Cyt. za H. Florkowska, *Prasa galicyjska 1848 roku...*, s. 142.

rzeczywiście darowało chłopom pańszczyznę, lecz to, ile osób złożyło podpisy pod adresem z 19 marca 1848 r., zapowiadającym darowanie powinności feudalnych⁵². Innymi słowy, chodziło o stworzenie wrażenia, że moralne zwycięstwo leży po stronie Polaków.

W ferworze krytyki rządu, polemik i dyskusji na łamach prasy nie obyło się jednak bez wzajemnych oskarżeń. Bodaj najostrzej wypowiedział się Józef Dzierzkowski, który w broszurze pt. *Do braci właścicieli ziemskich* zniesienie pańszczyzny uznał za akt sprawiedliwości dziejowej, przeciwko któremu protestują jedynie konserwatywni arystokraci. Głos ten należy jednak rozpatrywać w nieco szerszym kontekście, bowiem od momentu powstania Stowarzyszenia Ziemiańskiego nasiliła się walka między demokratami a konserwatystami. Ci pierwsi dążyli do uzyskania jak największych wpływów wśród szlachty, ci drudzy zaś upatrywali w demokratów burzycieli porządku społecznego. Wzajemne oskarżenia były więc na porządku dziennym⁵³.

Pomijając jednak różnicę stanowisk konserwatystów i demokratów, trzeba zwrócić uwagę, iż z merytorycznego punktu widzenia protesty były o tyle uzasadnione, że galicyjski patent uwłaszczeniowy był nieprecyzyjny i znosił jedynie powinności ciężące na gruntach rustykalnych. Dlatego też już 11 maja 1848 r. lwowskie gubernium wydało cyrkularz, w którym oznajmiało wszystkim starostom, a później także ziemianom, iż powinności ciężące na gruntach dominikalnych, będących w posiadaniu chłopów na mocy dobrowolnych umów („ugody”) pozostają niezmienione⁵⁴.

Zarządzenie to wywołało ożywioną dyskusję na posiedzeniu lwowskiej Centralnej Rady Narodowej w dniu 28 maja 1848 r. Członkowie Rady odczytali je jako zapowiedź powrotu do pańszczyzny, co mogło doprowadzić do wielu konfliktów na wsi. Seweryn Smarzewski, który tego dnia przewodniczył obradom, zaproponował, żeby wydać odezwę do szlachty, by ta nie zawierała z chłopami dobrowolnych umów, z których wynikałby obowiązek odrabiania pańszczyzny. „Byłoby bowiem rzeczą niewątpliwą, że takie układy stałyby się początkiem nowego stosunku pańszczyźnianego”⁵⁵ – argumentował. Po dłuższej dyskusji Rada Narodowa przyjęła wniosek Smarzewskiego. Rada podjęła także uchwałę, w której postanowiła wezwać ziemian, by pańszczyznę wynikającą z dobrowolnych umów z chłopami zamienili na czynsz⁵⁶.

Osobny problem stanowiła sprawa zaległych powinności pańszczyźnianych (za okres od 1 listopada 1847 do 15 maja 1848 r.), które na mocy gubernialnego okólnika z 10 maja 1848 r. miały podlegać odszkodowaniu. Central-

⁵² H. Florkowska, *Prasa galicyjska 1848 roku...*, s. 142–143.

⁵³ J. Dzierzkowski, *Do braci właścicieli ziemskich*, Lwów 1848; Z. Fras, *Demokraci w życiu politycznym...*, s. 54.

⁵⁴ *Maurycyego Kraińskiego rejesty...*, s. 25.

⁵⁵ *Protokoły Rady Narodowej Centralnej...*, s. 76.

⁵⁶ Tamże.

na Rada Narodowa dyskutowała o tym już 28 maja 1848 r. Natomiast 12 czerwca 1848 r. Rada, na wniosek Seweryna Smarzewskiego, przyjęła uchwałę wzywającą dziedziców, by pod żadnym pozorem nie żądali od poddanych odrabiania „in natura” zaległej pańszczyzny⁵⁷. Kilkanaście dni później opublikowano jeszcze jedną odezwę wzywającą dziedziców, by w sposób polubowny załatwiali spory wynikłe na tle zniesienia pańszczyzny. Miałoby się to dokonywać przed specjalnymi sądami polubownymi, złożonymi z delegatów powiatowych rad narodowych⁵⁸.

Ogłoszenie uwłaszczenia przez rząd austriacki spotkało się z żywym odzewem także poza granicami Galicji. Krakowski „Czas” pod koniec grudnia 1848 r. opublikował powstały na przełomie kwietnia i maja 1848 r. bardzo ciekawy tekst Tomasza Potockiego pt. *Galicya i Austria. Głos drugi z Królestwa Kongresowego do obywateli Galicyi i Krakowa*⁵⁹. Autor tego memoriału zastanawiał się, jakie skutki dla stosunków polsko-austriackich miało ogłoszenie przez rząd uwłaszczenia w Galicji i wydanie 25 kwietnia 1848 r. proklamacji zapowiadającej zwołanie parlamentu. W kwestii zniesienia pańszczyzny, a ten problem interesuje nas najbardziej, autor udzielił galicyjskim ziemianom szeregu interesujących, ale – jak się wydaje – zgoła utopijnych rad.

W pierwszej kolejności T. Potocki omówił szkodliwe następstwa bezwarunkowego zniesienia pańszczyzny. Według niego dobrze się stało, że nie została ona dobrowolnie darowana przez dziedziców, lecz zarządzona przez rząd, bo teraz wszelka odpowiedzialność za ten nieprzezorny krok spadnie właśnie na rząd. W ogóle zniesienie pańszczyzny dokonane przez Stadioną to przejaw konwulsji „konającego systemu divide et impera”, trzeba bowiem być naiwnym, żeby sądzić, że chłopca można zjednać materialnymi datkami, a tym bez wątpienia było nadaniem im ziemi na własność. „Obdarcie jednych, a obdarowanie drugich, przewraca wszelkie wyobrażenia prawości i szanowania cudzego, odstręcza od pracy jako niepotrzebnej do polepszenia bytu, zmniejsza produkcją kraju, podwyższa ceny żywności, a tem samem pogarsza położenie najliczniejszej, najbiedniejszej klasy ludności, która pozbawiona zarodku i chleba wnet się odezwie” – to główne negatywne skutki patentu Stadioną.

Po tej krytyce, wpisującej się niejako w powszechny w owym czasie w Galicji ton, autor przeszedł do bardziej dogłębnej analizy kwietniowego patentu. Stwierdził on, że tego, co zostało już zrobione, nie można już zakwestionować. Ale patent Stadioną – zdaniem naszego autora – nic nie postanowił względem własności ziem, dlatego można przyjąć zasadę, że ogół ziemi rustykalnej należy nie do pojedynczych właścicieli osad, ale do wszystkich mieszkańców gromady, tj. gospodarzy, komorników, wyrobników i parobków. Rodzi to szereg komplikacji, gdyż trudno będzie dokonać podziału ziemi

⁵⁷ Tamże, s. 94; H. Florkowska, *Prasa galicyjska 1848 roku...*, s. 142-143.

⁵⁸ E. Kostolowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 77.

⁵⁹ „Czas”, nr 47 z 30 XII 1848 r.; S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 57-58.

proporcjonalnie dla wszystkich chłopów, lub inaczej – np. więcej dla ojca rodziny, a mniej dla bezdzietnego kaleki lub parobka. Równie niekorzystne – zdaniem Tomasza Potockiego – jest utworzenie włościańskich majoratów, czyli ogłoszenie minimum wielkości osady i przyjęcie zasady jej niepodzielności, bo to oznacza cofnięcie się do epoki feudalizmu. Najlepsze rozwiązanie to zachowanie własności wspólnej, własności całej gromady, przy rozdzieleniu tylko między gospodarzy uprawy. Początkowo należałoby też dzisiejszym gospodarzom zachować ziemię, którą uprawiają, ale trzeba nałożyć na nich obowiązek płacenia swego rodzaju czynszu dzierżawnego na rzecz gromady, według potrzeb ogólnych, tj. na podatki, szkoły, szpitale, kościoły, na wspomóżenie biednych. To jedyny sposób usunięcia przynajmniej części niesprawiedliwości patentu uwłaszczeniowego Stadionia. Dalej autor zakłada, że cała gromada powinna mieć obowiązek dbania o wyżywienie i zatrudnienie wszystkich mieszkańców, co przyczyni się do powstania instytucji gminnych. Ponadto system długoletniej dzierżawy części gruntów przez gromadę będzie owocować bogaceniem się tej ostatniej i zapobiegnie pauperyzacji społeczeństwa wiejskiego. Przyczyni się też do rozwinięcia zasady poszanowania cudzej własności, „bo nikt nie dojdzie do indywidualnej własności, kto na nią nie zarobi, kto jej nie zakupi”.

Sprawa uwłaszczenia na forum austriackiego parlamentu

Kiedy ostygły pierwsze emocje powstałe po ogłoszeniu patentu kwietniowego i faktycznym zniesieniu pańszczyzny, problem reform agrarnych pojawił się ponownie, tym razem na forum austriackiego Reichstagu, parlamentu, który miał opracować konstytucję państwa Habsburgów. Patent cesarski zapowiadający jego zwołanie ogłoszono 25 kwietnia 1848 r., co następnie potwierdzono okólnikiem z 6 czerwca 1848 r. Zgodnie z ordynacją wybory miały być dwustopniowe. Najpierw miano wyłonić prawyborców, którzy następnie dokonali wyboru posłów w proporcji 1 poseł na 45 785 mieszkańców. Prawa wyborczego pozbawieni zostali m.in. robotnicy dniówkowi i tygodniowi, służba oraz osoby będące na utrzymaniu zakładów dobroczynnych. Cenzus wieku ustalono na 24 lata⁶⁰.

W wyniku głosowania, które miało miejsce w drugiej połowie czerwca i na początku lipca 1848 r., w Galicji wybrano 96 posłów (łącznie z Bukowiną 108), wśród nich m.in. 32 chłopów (18 Polaków, 14 Rusinów), 36 właścicieli ziemskich i 17 przedstawicieli duchowieństwa. Reprezentantami ziemian byli m.in. ks. Jerzy Lubomirski⁶¹, hr. Leszek Dunin-Borkowski, hr. Aleksan-

⁶⁰ W. Borys, *Wybory w Galicji i debaty nad zniesieniem pańszczyzny w 1848 r.*, „Przegląd Historyczny”, T. 58: 1967, z. 1, s. 29. Szerzej na temat wyborów do parlamentu por.: S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 75–89.

⁶¹ Ks. Jerzy Lubomirski (1817–72) w marcu 1848 r. stał na czele deputacji adresowej. Później

der Stanisław Dzieduszycki, hr. Tytus Dzieduszycki, hr. Adam Potocki, hr. Jan Tarnowski, hr. Zdzisław Zamoyski, duchowieństwa – m.in. bp greckokatolicki Grzegorz Jachimowicz, bp rzymskokatolicki Franciszek Wierzchlejski, rabin Ber Meisels. Równie silną reprezentację posiadała inteligencja, w ławach poselskich zasiadali m.in. Franciszek Smolka, Florian Ziemiałkowski – prawnicy, Antoni Zygmunt Helcel i Józef Jakubowski – profesorowie Uniwersytetu Krakowskiego⁶².

Posłowie polscy w większości zasiadali na lewicy wiedeńskiego parlamentu, jedynie posłowie chłopscy z Galicji należeli do partii rządowej. Lewicy przewodzili demokraci Florian Ziemiałkowski⁶³, Leszek Dunin-Borkowski⁶⁴, Karol Hubicki⁶⁵, Władysław Sierakowski⁶⁶, Franciszek Smolka⁶⁷ (do czasu wyboru na przewodniczącego parlamentu), Seweryn Smarzewski (przewod-

uczestniczył w zjeździe słowiańskim w Pradze. W parlamencie wiedeńskim zaliczany był do prawicy. Był osobą niepopularną i nie odgrywał większej roli.

⁶² J. Buszko, *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848–1918*, Warszawa 1996, s. 16–18. Niektórzy autorzy podają inne dane odnośnie liczebności reprezentacji Galicji. M.in. W. Borys mówi o 100 posłach, w tym 31 chłopów, 27 ziemian, 20 przedstawicieli inteligencji, 15 duchownych, 4 mieszczan, 2 Żydów i 1 urzędnik. Por. W. Borys, *Wybory w Galicji i debaty...*, s. 30. Z kolei J. Kozik podaje liczbę 38 chłopów. Por. J. Kozik, *Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848–1849*, Kraków 1975, s. 90.

⁶³ Florian Ziemiałkowski (1817–1900), prawnik, był jednym z przywódców stronnictwa demokratów w 1848 r. Od 1836 r. związany był ze Stowarzyszeniem Ludu Polskiego. W 1841 r. został aresztowany, w 1845 r. skazany na śmierć, następnie ułaskawiony. Po wybuchu Wiosny Ludów odgrywał jedną z poważniejszych ról w wydarzeniach we Lwowie. Por. Z. Fras, *Florian Ziemiałkowski...*

⁶⁴ Leszek Dunin-Borkowski (1811–96), jeden z tzw. „czerwonych hrabiów”, niezwykle barwna postać życia politycznego i kulturalnego Galicji. Wszechstronnie utalentowany, świetny mówca, poeta i publicysta. W 1830 r. porzucił studia prawnicze na Uniwersytecie Lwowskim i poszedł do powstania. W latach 1834–48 zajmował się literaturą, publikował w wielu pismach. Współpracował ze słynnym „Dziennikiem Mód Paryskich”. Spod jego pióra wyszła głośna powieść „Parafiańszczyzna”. W 1848 r. należał do najwybitniejszych przedstawicieli środowiska demokratycznego. Odegrał znaczną rolę w tzw. deputacji adresowej, był członkiem dziewięcioosobowego Wydziału Ścisłego. To on zredagował ostateczną wersję adresu przedłożonego cesarzowi 6 kwietnia 1848 r. W następnych miesiącach był członkiem lwowskiej Centralnej Rady Narodowej. Por. Z. Fras, *Demokraci w życiu politycznym...*, s. 40–44.

⁶⁵ Karol Hubicki, brał udział w powstaniu 1831 r., za co został zesłany na Kaukaz. Po powrocie do Galicji luźno związany był z ruchem spiskowym. W 1848 r. został wybrany do deputacji adresowej, później do lwowskiej Centralnej Rady Narodowej, gdzie blisko współpracował z Wiktorem Helzmanem. W parlamencie wiedeńskim i kromieryskim był zdecydowanym przeciwnikiem rządu. Z. Fras, *Demokraci w życiu politycznym...*, s. 45–46.

⁶⁶ Władysław Sierakowski, uczestnik powstania listopadowego, znany z radykalnych zamysłów i działań. M.in. w październiku 1848 r. złożył na ręce F. Smolki, przewodniczącego parlamentu, wniosek o detronizację Habsburgów (Smolka nie nadał mu jednak biegu). Z. Fras, *Demokraci w życiu politycznym...*, s. 47.

⁶⁷ Franciszek Smolka (1810–99), osobowość polityczna nie wymagająca rekomendacji. Prawnikiem, w latach 30. XIX w. związany z galicyjskim ruchem spiskowym. W 1841 r. został aresztowany, w 1845 skazany na karę śmierci, następnie ułaskawiony. Początek jego wielkiej kariery politycznej przypadł na okres Wiosny Ludów. Należał do inicjatorów i przywódców polskich wystąpień narodowych we Lwowie na przełomie marca i kwietnia 1848 r. Związany z demokratami aktywnie działał w Radzie Narodowej. W czerwcu 1848 r. został wybrany z okręgu

niczący Klubu Polskiego). Na czele grupy chłopów ruskich stali bp Grzegorz Jachimowicz oraz pop unicki Grzegorz Szaszkiwicz⁶⁸.

Problem uwłaszczenia chłopów stanął na forum sejmu 26 lipca 1848 r., kiedy Heinrich Kundlich, chłopski poseł ze Śląska, przedstawił wniosek, aby parlament uchwalił zniesienie pańszczyzny. Propozycja została dobrze przyjęta, jej rozpatrzenie odroczone jednak na kilka dni.

8 sierpnia 1848 r. rozpoczęła się zasadnicza dyskusja nad wnioskiem Kundlicha. Sama konieczność likwidacji pańszczyzny nie budziła większych wątpliwości, natomiast burzliwe polemiki wywołała sprawa zasięgu uwłaszczenia (jakie warstwy chłopskie należy objąć reformą) oraz czy ma się ono dokonać za odszkodowaniem.

Stanowisko posłów polskich było w tej sprawie bardzo niejedolite. Meliton Pieńczykowski, poseł z okręgu Krzywcz, zgłosił projekt poparcia przez polskich posłów projektu rządowego, zakładającego zniesienie pańszczyzny za odszkodowaniem. Pomysł ten spotkał się jednak z surową krytyką demokratów, zwłaszcza Leszka Borkowskiego, który zaproponował co najwyżej uchwalenie przez sejm zapomogi dla bardziej poszkodowanych. Propozycja Pieńczykowskiego przepadła.

Zdaniem S. Kieniewicza, w tym czasie Klub Polski w parlamencie wiedeńskim stał na stanowisku, iż należy ponowić uchwałę o darowaniu pańszczyzny, domagając się jednocześnie zniesienia serwitutów. W tym właśnie duchu na forum sejmu wypowiedział się Maksymilian Machalski, adwokat z okręgu Brzesko⁶⁹.

14 sierpnia 1848 r. przeciw indemnizacji wypowiedział się także Michał Popiel, właściciel dóbr, reprezentujący okręg Stara Sól. Stwierdził on, iż oddanie chłopom ziemi na własność przyczyni się do rozwoju gospodarki. By jednak reforma mogła się powieść, równocześnie ze zniesieniem pańszczyzny należy zlikwidować serwituty. Z kolei inny polski mówca, Marian Dylewski, twierdził, iż niewypłacenie odszkodowań za utratę pańszczyzny zrujnuje kredyt hipoteczny. Indemnizacja powinna być wypłacona, ale na koszt państwa. Podobne stanowisko zajął także Franciszek Smolka, podkreślając dodatkowo konieczność likwidacji serwitutów.

Zdecydowanie przeciw odszkodowaniu wystąpił Leszek Dunin-Borkowski. Uznał on, iż zniesienie pańszczyzny to uchylenie „niesprawiedliwości”, nie można więc bronić własności dziedzica, bo z niej właśnie ona wyrosła. Ponadto sama szlachta darowała pańszczyznę, dlatego nie ma prawa do odszkodowania. Serwituty zaś, jako nieodłączny element systemu poddańczego, muszą być zlikwidowane, tak samo jak pańszczyzna. Głos ten poparł tyl-

lubaczowskiego na posła do parlamentu wiedeńskiego, w październiku 1848 r. został przewodniczącym parlamentu. W. Bernacki, *Franciszek Smolka (1810–1899)*, (w:) *Wybitni Polacy XIX w. Leksykon biograficzny*, Kraków 1998, s. 317–323.

⁶⁸ Z. Fras, *Florian Ziemiałkowski...*, s. 49; J. Buszko, *Polacy w parlamencie...*, s. 19–20.

⁶⁹ S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 100–101.

ko jeden poseł – ks. Szymon Kozakiewicz z okręgu myślenickiego, który obawiał się jednak, „iż przez to [brak odszkodowania – przyp. K.Ś.] wiele wdów i sierot przyjdzie do nędzy” i radził „uczynić na nie składkę”⁷⁰. Większość posłów krytykowała Borkowskiego, czynił to m.in. ks. Jerzy Lubomirski, który uwłaszczenie bez odszkodowania uznał za „większą niesprawiedliwość od otwartego komunizmu”⁷¹.

Znaczny oddźwięk w parlamencie wywołała mowa Iwana Kapuszcza, ruskiego chłopca, który 17 sierpnia 1848 r. odczytał zredagowany w języku niemieckim tekst, w którym zdecydowanie i ostro wypowiedział się przeciw jakiegokolwiek indemnizacji. Końcowe słowa jego wypowiedzi brzmiały: „Baty i knuty, którymi wywijali [panowie – przyp. K. Ś.] koło naszych głów i siekali nasze spracowane ciała – niech to im pozostanie na własność i niech im służy za wynagrodzenie”⁷² wywołały burzę oklasków.

W odpowiedzi na to przemówienie, 21 sierpnia 1848 r. Franciszek Smolka wygłosił mowę, w której uwypuklił starania ziemian o zniesienie pańszczyzny, czynione na forum galicyjskiego Sejmu Stanowego w latach 1842–45. Do potwierdzenia swych słów wezwał gubernatora Franza Stadion, który również był posłem⁷³, ten jednak odpowiedział dopiero po kilku dniach, starając się umniejszyć znaczenie posunięć Sejmu Stanowego⁷⁴.

W parlamentarnej debacie nad uwłaszczeniem wystąpić miał jeszcze chłop S. Hoj, ale ze względu na nieznaną mu języka niemieckiego nie dopuszczono go do głosu. Przygotowaną przez niego mowę przyjęto jako petycję. S. Hoj domagał się w niej komasacji gruntów i oddania chłopom ziemi rustykalnej, ale nie gorszej niż pańska⁷⁵.

Wpływ na stanowisko posłów polskich w sprawie uwłaszczenia i indemnizacji starała się też wywierać lwowska Centralna Rada Narodowa. Na posiedzeniu w dniu 19 sierpnia 1848 r. Tadeusz Wasilewski proponował, by wezwać deputowanych w Wiedniu do torpedowania wszelkimi dostępnymi sposobami rządowego projektu indemnizacji. Wasilewski uważał bowiem, że ta kwestia, przynajmniej w odniesieniu do Galicji, powinna być rozpatrywana wyłącznie przez sejm prowincjonalny. Projekt ten poparł Jan Dobrzański, który stwierdził, że parlament austriacki może się zająć ogólnie kwestią zniesienia pańszczyzny, ale z zastrzeżeniem, iż w Galicji sami ziemianie da-

⁷⁰ L. Dunin-Borkowski, *Sejm ustawodawczy rakuzki ze szczególniejszą uwagą na poselstwo polskie, Cześć druga*, Poznań 1850, s. 153; Z. Frasz, *Florian Ziemiałkowski...*, s. 50.

⁷¹ S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 103–105; E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 167; H. Florkowska, *Prasa galicyjska 1848 roku...*, s. 140–141.

⁷² Cyt. za: J. Buszko, *Polacy w parlamencie...*, s. 21. Por. także: *Galicja od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów...*, s. 230–232.

⁷³ J. Buszko, *Polacy w parlamencie*, s. 21–22; S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 102–103.

⁷⁴ S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem...*, s. 103.

⁷⁵ J. Kozik, *Między reakcją a rewolucją...*, s. 97–98.

rowali chłopom pańszczyznę, a rząd to zatwierdził⁷⁶. Wniosek Wasilewskiego nie został jednak rozpatrzony, gdyż Rada zażądała stanowiska odpowiedniej komisji.

Problem wywierania przez Centralną Radę Narodową nacisku na posłów powrócił jeszcze kilka tygodni później, ale już w zupełnie innym kontekście. Otóż 2 października 1848 r., w miesiąc po tym, jak parlament austriacki przyjął ustawę o uwłaszczeniu, a cesarz ogłosił ją jako patent, Jan Dobrzański wniósł na posiedzeniu Rady interpelację, czy prawdziwe są doniesienia „Dziennika Narodowego”, iż Centralna Rada Narodowa nawoływała posłów do głosowania przeciw odszkodowaniu za pańszczyznę. Rzecz jasna Rada zajmowała się tym problemem w sierpniu 1848 r., ale – jak oświadczone – nigdy jako całość stanowiska nie zajmowała. Publikację „Dziennika Narodowego” oceniono jako próbę skłócenia i rozbitcia Rady⁷⁷.

W wyniku trwających blisko miesiąc debat do wniosku Kundlicha wprowadzono 37 poprawek i 31 sierpnia 1848 r. parlament przystąpił do głosowania. Wniosek o zniesienie pańszczyzny został uchwalony jednogłośnie. W sprawie odszkodowania posłowie byli podzieleni. Ostatecznie większością głosów 170 za i 140 przeciw przyjęto, że reforma przeprowadzona zostanie za odszkodowaniem dla dziedziców⁷⁸. Większość chłopów polskich i ruskich opowiedziało się przeciw indemnizacji. Podobnie głosowali demokraci, L. Borkowski, S. Smarzewski, W. Sierakowski, M. Popiel, J. Micewski i F. Ziemiałkowski. Natomiast F. Smolka, G. Szaszkiewicz i chłop A. Dziwakowski wstrzymali się od głosu⁷⁹.

Uchwaloną przez parlament ustawę o zniesieniu pańszczyzny cesarz Ferdynand ogłosił jako patent cesarski 7 września 1848 r. Dokument ten szedł znacznie dalej niż kwietniowy patent Stadiona, znosił bowiem stosunki poddańcze, władzę opiekuńczą dziedziców nad poddanyymi, różnice prawne między gruntami dominikalnymi a rustykalnymi oraz ciężary, powinności i daniny wynikające ze stosunku poddańczego i z tytułu własności gruntowej, dworskiej, z dziesięcin, z władzy opiekuńczej, wójtowskiej, z winnic i zwierzchnictwa wiejskiego. Powinności i daniny, jakie chłopci świadczyli z tytułu własności gruntu oraz serwituty⁸⁰, tj. prawo wyrębu lasu i korzystania z pastwisk miały być zniesione za odszkodowaniem, natomiast „prawa i korzyści” wynikające z osobistych związków poddaństwa oraz przysługujące zwierzchności dworskiej prawo zbierania kwiecica oraz wypasania bydła na ugorach ulegały likwidacji bez wynagrodzenia.

⁷⁶ *Protokoły Rady Narodowej Centralnej...*, s. 156 i 159.

⁷⁷ Tamże, s. 240.

⁷⁸ W. Borys, *Wybory w Galicji i debaty...*, s. 36–41; *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 26–27.

⁷⁹ Z. Frasz, *Florian Ziemiałkowski...*, s. 50; J. Buszko, *Polacy w parlamencie...*, s. 22; J. Kozik, *Między reakcją a rewolucją...*, s. 91.

⁸⁰ Serwituty dopóty miały obowiązywać, dopóki osobnym rozporządzeniem nie zostaną uregulowane lub zniesione za odszkodowaniem.

Szczegółowe zasady likwidacji ciężarów gruntowych i wyliczenia odszkodowania, sposobu tworzenia funduszy indemnizacyjnych oraz zniesienia i uregulowania serwitutów miała opracować specjalna komisja, w której skład mieli wejść przedstawiciele wszystkich prowincji⁸¹.

Patent cesarski z 7 września 1848 r. w niektórych punktach był rozbieżny z okólnikiem Stadiona z 22 (17) kwietnia 1848 r. W związku z tym w Galicji pojawiło się kilka krytycznych głosów na ten temat, m.in. Aleksandra hr. Stadnickiego, Maurycego Kraińskiego oraz Maksymiliana Siemianowskiego⁸². Maurycy Kraiński, który swoje stanowisko zaprezentował członkom Stowarzyszenia Ziemiańskiego, uważał, że główna różnica między tymi aktami sprowadza się do sprawy własności ziemi i odszkodowania za utracone powinności pańszczyźniane. „Według ustawy państwowej włościanin stawał się zupełnym właścicielem gruntu i pod tym względem ustawała wszelka różnica prawna między gruntami dominikalnymi i rustykalnymi, kiedy tymczasem patent galicyjski pozostawiał dziedzicom własność zwierzchnią co do gruntów rustykalnych, a włościanom służyć miała tylko własność użytkowa. Dalsza ważna różnica zachodziła co do sprawy wynagrodzenia. W patencie galicyjskim powiedziano wyraźnie, że państwo wypłaci uprawnionym wynagrodzenie, a w ustawie z 7 września 1848 r. sprawa wynagrodzenia zastrzeżona została osobnej komisji, która miała wnioski swoje w tej mierze przedstawić parlamentowi, ale jak wiadomo nie została wcale wybrana” – tak opinię Kraińskiego relacjonuje Bronisław Łoziński⁸³.

Oprócz kwestii podniesionych przez Maurycego Kraińskiego szczególnie dyskusyjna była sprawa serwitutów. Postanowienia patentu w tej sprawie niektórzy ziemianie interpretowali jako obowiązek wykupu służebnictw przez właścicieli ziemskich. Podkreślano celowość takiego rozwiązania, jednak dopiero po rozważeniu ewentualnych negatywnych skutków pozostawienia serwitutów w mocy⁸⁴.

To niezadowolenie dało się również odczuć w wypowiedziach niektórych posłów. W podpisanym 3 września 1848 r. w Wiedniu programie posłów chłopskich w Galicji na sejm ustawodawczy polscy i ruscy włościanie opowiedzieli się za utrzymaniem serwitutów, uwłaszczeniem bez odszkodowania (czego domagał się poseł chłopski Kapuszczyk w mowie z 17 sierpnia), określeniem wielkości uwłaszczonych gospodarstw według katastru józefińskiego z 1786 r., a nie – jak przyjęto w ustawie – franciszkańskiego z 1820 r.,

⁸¹ *Zbiór ustaw prowincjonalnych...*, s. 317–323; *Maurycego Kraińskiego regesty...*, s. 26–27. Po ogłoszeniu patentu kilku ziemian, m.in. Aleksander hr. Stadnicki, Maurycy Kraiński i Maksymilian Siemianowski, zabralo głos w dyskusji, zwracając uwagę na konieczność szybkiego przygotowania aktów wykonawczych. Por.: *Maurycego Kraińskiego regesty...*, s. 27–28.

⁸² *Maurycego Kraińskiego regesty...*, s. 27–28.

⁸³ B. Łoziński, *Z teki Maurycego Kraińskiego...*, s. 182.

⁸⁴ H. Florkowska, *Prasa galicyjska 1848 roku...*, s. 140–141.

ustanowieniem komisji z udziałem chłopów do rozstrzygnięcia sporów gruntowych⁸⁵.

Niektórzy publicyści zwracali uwagę na jeszcze jeden problem – utrzymanie, mimo formalnego zniesienia, obowiązku wykonywania przez dziedziców czynności administracyjnych, bowiem 15 września 1848 r. ministerstwo spraw wewnętrznych wydało rozporządzenie utrzymujące wykonywanie sądownictwa i administracji dominialnej przez dziedziców do czasu przeprowadzenia reformy systemu administracyjnego⁸⁶. Z kolei 21 listopada 1848 r. lwowskie gubernium wydało okólnik, w którym stwierdzało, że spory między dominiami a poddanymi do czasu wydania nowych rozporządzeń mają być rozstrzygane na dotychczasowych zasadach⁸⁷. Walerian Kalinka skomentował te posunięcia w sposób następujący: „Zniesiona została zatem pańszczyzna, a pozostawione przepisy na niej opierające się. Tego rodzaju prawne *absurdum* nie mogło wytrzymać żadnej krytyki...”⁸⁸.

Konflikty między dworem a wsią

Wrześniowy patent o uwłaszczeniu w całej monarchii, aczkolwiek definitywnie przesądzał o nieodwracalności przeprowadzonych reform, nie przyniósł uspokojenia nastrojów ani w środowisku ziemiańskim, ani wśród chłopów. Wynikało to stąd, że sprawa powołania komisji, która miała dopracować przepisy dotyczące indemnizacji, przeciągała się, tymczasem jesienią 1848 i na początku 1849 r. mnożyły się konflikty i problemy powstające na tle nierozstrzygniętych spraw związanych z likwidacją systemu pańszczyźnianego. Wywoływało to wśród szlachty galicyjskiej obawy przed powtórzeniem się rabacji chłopskiej. Nastrój paniki ujawnił się szczególnie w listopadzie 1848 r., kiedy władze austriackie rozpoczęły pacyfikację Lwowa. Jednak pierwsze niepokojące informacje zaczęły napływać do lwowskiej Centralnej Rady Narodowej już w październiku 1848 r. Korespondenci donosili wówczas, że urzędy obwodowe żądały od dziedziców, by ci wystawiali gromadom akty darowania pańszczyzny. Szlachta odczytywała te wezwania jako podstęp, mający na celu pozbawienie ich odszkodowania za utracone powinności. Wedle wyobrażeń administracji zaborczej darowanie pańszczyzny wykluczało bowiem możliwość skorzystania z indemnizacji. Wobec tych wątpliwości i obaw Centralna Rada Narodowa wezwała ziemian, by takich dokumentów nie wystawiali⁸⁹.

⁸⁵ J. Kozik, *Między reakcją a rewolucją...*, s. 97–98; S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem a Gosławem...*, s. 97.

⁸⁶ *Zbiór ustaw prowincjonalnych...*, s. 343–353; E. Kostolowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 94; *Murycego Kraińskiego regesty...*, s. 28.

⁸⁷ *Murycego Kraińskiego regesty...*, s. 28.

⁸⁸ W. Kalinka, *Galicja i Kraków...*, s. 180.

⁸⁹ *Protokoły Rady Narodowej Centralnej...*, s. 253.

Wielu publicystów głosiło też potrzebę pracy nad oświeceniem ludu wiejskiego jako jedynym sposobem załagodzenia antagonizmu między chłopami a szlachtą⁹⁰. Na ostatnim posiedzeniu Centralnej Rady Narodowej przed jej rozwiązaniem, w dniu 29 października 1848 r., podjęto też odezwę do chłopów, w której przekonywano ich, że ogłoszenie uwłaszczenia nie było dziełem rządu austriackiego, lecz szlachty⁹¹. Deklaracje te na nic jednak się zdały, nastroje na wsi nie napawały bowiem optymizmem. W listopadzie 1848 r. prasa galicyjska zaczęła publikować doniesienie korespondentów terenowych, informujące, że chłopci zaczynają napadać na dwory. M.in. korespondenci krakowskiego „Czasu” donosili, że na Śląsku austriackim chłopci napadają na dwory i rabują, w kilku miejscach mieli nawet pozabijać oficjalistów, a przestraszona szlachta miała uciekać do Cieszyna. Z kolei korespondent z Kolbuszowej informował, że chłopci ze wsi Wojkowice chcieli napaść na dwór Jerzego Tyszkiewicza oraz na gwardię kolbuszowską. Zamiar ten jednak udaremniono wzmoczoną aktywnością gwardii i z pomocą wojska⁹². Powszechne były też doniesienia, że chłopci wzbraniają się przed najemną pracą na folwarach⁹³.

Według relacji Waleriana Kalinki niezwykle częste były też przypadki, że urzędnicy cyrkularni w różnych sprawach spornych brali stronę chłopów, krzywdząc w ten sposób ziemian. Jako przykład historyk ten opisał wydarzenia, jakie miały miejsce we wsi Sosnów w cyrkule brzeżańskim. Otóż pod koniec listopada 1848 r. tamtejsi chłopci mieli napaść na robotników wycinających trzcinę na stawie należącym do dziedzica. Dziedzic poskarżył się do cyrkułu. Tamtejsi urzędnicy odpowiedzieli jednak, że skarga nie jest pilna, a właściciel wsi starać się może jedynie o odszkodowanie za wyrządzoną krzywdę, bo o karaniu chłopów za napaść nie może być mowy. Śledztwo rozpoczęło się dopiero na wiosnę 1849 r., ale w międzyczasie chłopci samowolnie zajęli trzcinę. Dochodzenie zakończyło się dopiero jesienią 1850 r. Lwowskie gubernium orzekło, że staw bezspornie należy do dziedzica, ale odszkodowania za wyrządzone szkody powinien on dochodzić w sądzie; dopóki jednak nie uzyska wyroku, trzcina ma pozostać u chłopów⁹⁴.

Na wydarzenia we wsi Sosnów należy spojrzeć jeszcze z innej strony. Niewątpliwie był to przejaw niezadowolenia chłopów, w dodatku nie jedynej. Z raportu, jaki 15 marca 1850 r., gubernator Galicji hr. Agenor Gołuchowski przesłał do ministra Aleksandra Bacha, wynika, że po ogłoszeniu reform uwłaszczeniowych w 1848 r. nastroje na wsi wcale nie uległy pacyfikacji. Wręcz przeciwnie, wystąpienia chłopskie przybrały bardzo szeroki zasięg. Powodem tego były m.in.: spadek autorytetu władzy w wyniku rewolucji oraz przekonanie chłopów, że reforma uwłaszczeniowa daje im możli-

⁹⁰ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 77–79.

⁹¹ *Protokoły Rady Narodowej Centralnej...*, s. 280–282.

⁹² „Czas”, nr 39 z 13 XI 1848 r.

⁹³ Ten problem zostanie omówiony w rozdziale IV.

⁹⁴ W. Kalinka, *Galicja i Kraków...*, s. 184.

wość zabierania także i pańskich gruntów. Ruch chłopski objął w sumie 13 z 18 cyrkułów galicyjskich. Największy zasięg miał w cyrkułach wschodnich, brzeżańskim, żółkiewskim, stryjskim – gdzie bunt odnotowano w 9 wsiach; w lwowskim i stanisławowskim – po 7 wsi i w tarnopolskim – 5 wsi. W zachodniej Galicji, gdzie jeszcze żywa była pamięć o wypadkach z 1846 r., w cyrkułe rzeszowskim zbuntowało się aż 17 wsi (najwięcej w całej Galicji)⁹⁵.

O tej dramatycznej sytuacji na wsi informowali Franciszka Smolkę, przewodniczącego parlamentu kromieryskiego, galicyjscy chłopi: Antoni Szymański, Ludwik Gawron i Józef Mackiewicz. W liście z 3 lutego 1849 r. pisali oni do Smolki, że wieś bliska jest wybuchu, że grozi powtórzenie się krwawych wydarzeń z 1846 r. Według nich powody tego były następujące: „Jest nas pięć milionów, z tych ma dwa miliony utrzymanie, a trzy zupełnie bez kawałka chleba... Ponieważ jeden ma sto morgów gruntu, a trzech nie ma ani zagona. A że od skasowania pańszczyzny ci, co nie mają gruntu u tych co mają po sto morgów ani [kawałka ziemi – przyp. K. Ś.] pod jarzynę dostać nie mogą. Stąd grozi nam wielki głód. I wiele nas zgoła umiera. Nazwać to nie można niedbalstwem narodu, ponieważ ten kraj nie ma żadnej fabryki. Pytam się, gdzie biedny zarobi sobie na życie? Wszak chcielibyśmy, aby w krótkim czasie nastąpił pomiar gruntu gromadzkiego, aby [nie] więcej jak dwanaście (?) morgów jeden posiadał. Ponieważ każdą rodzinę dwanaście morgów gruntu pod dostatkiem wyżywi”⁹⁶.

Nie ma więc żadnej przesady w stwierdzeniu, że sytuacja na wsi była bardzo napięta. Jak wielkie było to napięcie, obrazują reakcje na manifest cesarza Ferdynanda I, wydany 9 października 1848 r. w chwili ewakuacji dworu cesarskiego z Wiednia do Ołomuńca⁹⁷. Manifest zawierał następujący passus: „Jest naszą stałą i niezmienną wolą, aby nadane ludom naszym prawa i swobody, pomimo że takowych niektórzy źle myślący lub uwiedzeni na

⁹⁵ Lista miejscowości jest dość długa: w cyrkułe czortkowskim: Horoszowa, Zawale, Paniowce, Kudrynce, Michalówka, Krzywce, Sapohów, Uście Biskupie; w cyrkułe tarnopolskim: Romanówka, Mogielnica, Łozowa, Kurniki, Szlachcińce; w cyrkułe stanisławowskim: Mikietyńce, Uhorniki, Podłoża, Czerniejów, Chomniaków, Okniany, Monasterzyska; w cyrkułe złoczowskiem: Gliniany, Bieniów, Podkamień; w cyrkułe żółkiewskim: Lubaczów, Cieszanów, Oleśzyce, Narol, Błażów, Podemsczyzna, Basznia Dolna, Borowa Góra; w cyrkułe lwowskim: Mszana, Brodki, Małczyce, Dobrostan, Drozdowice, Sknilów, Rodatycze; w cyrkułe samborskim: Hodsztynia, Sołomińce, Koweniec, Uherce Niezabitowskie, Rychcice, Laszki Zawiązane; w cyrkułe brzeżańskim: Horożanka, Holhocze, Toustobaby, Hnilcze, Knihinicze, Korzalice, Janczyn, Narajów, Bakowce; w cyrkułe stryjskim: Daszawa, Drohowyże, Uście, Rozwadów, Kijowce, Wierczany, Zawadka, Żurawno, Nowesiolo, Swaryczów; w cyrkułe kolomyjskim: Wołczkowie; w cyrkułe rzeszowskim: Żabno, Jastkowice, Turbia, Obawa, Wólka Tanewska, Stale, Grembów Jamnica, Zaczewie, Trzebowisko, Nowa Wieś, Łętownia, Leżajsk, Dombrowka, Pniów, Czałowice, Majdan; w cyrkułe tarnowskim: Smyków Mały, Luszowice, Jastrząbka, Radgoszcz; w cyrkułe bocheńskim: Radłów, Przyborów. W. Borys, *Sprawozdanie Agenora Gołuchowskiego dla ministra Aleksandra Bacha z 15 marca 1850*, „Przegląd Historyczny”, T. 59: 1968, s. 93, 97–98.

⁹⁶ Biblioteka KUL, Archiwum Franciszka Smolki, rkps 119. List ten posiadam dzięki uprzejmości dr. Stanisława Pijaja.

⁹⁷ 6 października 1848 r. w Wiedniu wybuchło kolejne, trzecie już powstanie, co zmusiło cesarza do opuszczenia miasta.

złe myśli [chcą, by] w całej obszerności bez naruszania zostały, i które naszym cesarskim słowem na nowo zaręczamy. Również chcemy, aby przez sejm konstytucyjny dotąd wydane i przez nas sankcjonowane postanowienia, a mianowicie o zniesieniu poddańczych stosunków uwolnienia od ciężarów i porównanie posiadłości gruntowych za sprawiedliwym wynagrodzeniem w zasadzie przez sejm uznanej utrzymane i stosowane do wydanych przez nas rozporządzeń w wykonanie wprowadzone były”.

Krakowski „Czas”, wyrażający opinię konserwatywnego ziemiaństwa, opatrzył ten fragment komentarzem, że zawiera on sugestię, iżby były osoby, które chcą powrotu do stosunków pańszczyźnianych. W chwili dużego zantagonizowania wsi (jedni posiadają więcej, inni mniej) i rozbudzonych nastrojów rewolucyjnych jest to czyn niemoralny i niepolityczny. Dalej „Czas” sugeruje, iż elity rządzące szukają oparcia w masach i dlatego grają na namiętnościach. Dla środowisk konserwatywnych jest to wstrząsające i nie do pojęcia: „Ze zasada własności wstrząśniona została w 1846 r., a bardziej jeszcze w roku bieżącym, rzecz pewna: wszakże to wstrząśnienie przeszło; przyjęliśmy i przyjmujemy onego skutki dobrem sercem i dobrą wiarą. Dzisiaj uznawszy factum, należy do niego zasadę stosować i myśl własności na nowo utwierdzać i niezwłocznie przeprowadzić; ale podobne podkopywanie kamienia węgielnego całego towarzystwa, ten skutek mieć może, że cała budowla runie”⁹⁸.

Próbie uspokojenia nastrojów na wsi podjął namiestnik Agenor Gołuchowski. Przede wszystkim usunął on z Galicji emigrantów, których oskarżał o prowokowanie chłopów do wystąpień społecznych. Ponadto wyjednał u ministra Bacha decyzję nakazującą urzędnikom austriackim bezwzględne karanie wszystkich wystąpień przeciw dominiom⁹⁹.

Na drodze do realizacji reformy uwłaszczeniowej

Rzeczywiste uspokojenie rozgnionych głów zarówno chłopskich, jak i szlacheckich mogło jednak przynieść przyspieszenie prac nad wprowadzeniem w życie reformy uwłaszczeniowej. Tymczasem dopiero na początku kwietnia 1849 r. namiestnik Agenor Gołuchowski na polecenie ministra spraw wewnętrznych Aleksandra Bacha wyznaczył czterech ziemian, mających wejść w skład komisji, której powstanie zapowiadano już od września 1848 r. Wśród delegatów Galicji znaleźli się Maurycy Kraiński, Kazimierz hr. Krasicki, adwokat Michał Tustanowski oraz właściciel ziemski Hieronim Łodyński. Do składu komisji usiłowano dokooptować grecko-katolickiego proboszcza Spirydiona Litwinowicza, jako reprezentanta Rusinów, co zapewne było uzgod-

⁹⁸ „Czas”, nr 7 z 10 XI 1848 r.

⁹⁹ E. Kostolowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 136-138.

nione z czynnikami rządowymi, które chciały w ten sposób stworzyć przeciwwagę dla reprezentacji galicyjskich ziemian¹⁰⁰.

W połowie sierpnia 1849 r. delegaci Galicji opracowali projekt patentu i rozporządzenia wprowadzającego uwłaszczenie, a następnie przekazali go ministrowi Aleksandrowi Bachowi¹⁰¹. Inicjatywa ta była jednak spóźniona, gdyż 15 sierpnia 1849 r. Franciszek Józef I wydał patent niwelujący różnice między postanowieniami ustawy z 22 (17) kwietnia i patentu z 7 września 1848 r. W tej sytuacji A. Bach odesłał 28 sierpnia 1849 r. polski projekt do Lwowa, opatrując go adnotacją, iż znaczna część zawartych w nim zapisów została już zrealizowana¹⁰².

Nowy akt prawny w sprawie uwłaszczenia precyzował wiele niejasnych dotąd przepisów. Przede wszystkim utrzymano w mocy zasady zniesienia pańszczyzny i obliczania odszkodowania wprowadzone patentem z 22 (17) kwietnia 1848 r. Następnie określano, iż powinności świadczone przez komorników i chałupników znoszone są bezpłatnie. Pańszczyzna i inne daniny, do których zobowiązani byli kmiecie i zagrodnicy, oraz dziesięcina trwale ciążyąca na gruntach, nie wynikająca ze stosunku poddaństwa lub pańskiej nadwłasności (*Obereigentum*) znoszone były za odszkodowaniem. Natomiast inne powinności w naturze (niewynikające z prawa dziesięciny) świadczone na rzecz kościołów, szkół, probostw lub na inne cele gminne nie zostały zniesione, jednak w przyszłości miały być wykupione (relucja). Ustawa szczegółowo określała zasady obliczania odszkodowania. I tak wynagrodzenie za powinności zniesione patentem z 22 (17) kwietnia 1848 r. powinno być obliczone na podstawie cen urbarialnych i wypłacone z kas rządowych. Jego wysokość ustalono jako roczną wartość powinności świadczonych przez poddanych, pomniejszoną o 1/3 za zniesione czynności administracyjne dominiów oraz

¹⁰⁰ B. Łoziński napisał nawet, że delegaci ziemian znaleźli się w tej komisji „w mniejszości wobec przewodników świętojurskich, ściągniętych przez ministra Bacha jako wrzekomo najkompetentniejszych rzeczników drugiej strony interesowanej tj. włościan”. Por. B. Łoziński, *Z teki Maurycego Kraińskiego*, s. 183. Sam Kraiński, który sprzeciwił się dokooptowaniu do komisji Litwinowicza, tak relacjonuje to wydarzenie: „Wkrótce pojawił się u mnie proboszcz gr. kat. ksiądz Litwinowicz, późniejszy metropolita lwowski i zażądał przypuszczenia go do narad i prac nam poleconych. Uprzedzony przez gubernatora hrabiego Gołuchowskiego, że z Galicji tylko czterech członków ma brać udział w tych naradach, z drugiej zaś strony nie otrzymawszy od pana ministra żadnego uwiadomienia, iż ten, że tak powiem, wydział komisji ma być wzmocniony, dałem mu wprost odmowną odpowiedź. A gdy ksiądz Litwinowicz, pomimo tego domagał się uczestnictwa w naszych naradach w sposób coraz bardziej natarciwy i granice przyzwoitości przekraczający, widziałem się zmuszonym, jak to mówią, wyprosić go za drzwi”. Por. *Maurycego Kraińskiego regesty...*, s. 28. Por. także: E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 198-199.

¹⁰¹ Wedle opinii B. Łozińskiego, projekt ten był bardzo dobry i „gdyby rząd był go przyjął w całości lub przynajmniej w głównych zarysach, byłby Galicji oszczędził wielu w przyszłości doznanych przykrości i szkód (...), byłby jej rozwój ekonomiczny o cały okres jednego pokolenia przyspieszył i ułatwił”. Por. B. Łoziński, *Z teki Maurycego Kraińskiego*, s. 183-184; *Maurycego Kraińskiego regesty...*, s. 29-30.

¹⁰² *Maurycego Kraińskiego regesty...* s. 29-30; B. Łoziński, *Z teki Maurycego Kraińskiego*, s. 183-184.

o 5% na koszty operacji uwłaszczenia. Pełny kapitał odszkodowania miał stanowić dwudziestokrotność rocznego odszkodowania. Dla zapewnienia wypłaty odszkodowania ze środków krajowych miał być utworzony specjalny fundusz indemnizacyjny¹⁰³.

W miesiąc po wydaniu patentu z 15 sierpnia 1849 r. minister Aleksander Bach powołał komisję, która miała zaopiniować projekt rozporządzenia wprowadzającego w życie reformę uwłaszczeniową¹⁰⁴. W jej skład weszli radcowie ministerialni Emminger (jako przewodniczący), Strojnowski, Kalchberg jako przedstawiciele rządu, ks. kanonik obrządku grecko-katolickiego Michao Kuziemski, radca ministerialny Grzegorz Szaszkiewicz, prof. Eustachy Prokopczyk, proboszcz Spirydion Litwinowicz – jako przedstawiciele chłopstwa, deputat stanowy Maurycy Kraiński i dyrektor Galicyjskiego Towarzystwa Kredytowego i Kasy Oszczędności Kazimierz hr. Krasicki – jako przedstawiciele ziemiaństwa oraz adwokat krajowy Michał Tustanowski, radca sekcyjny Bayer jako referent i Maksymilian Siemianowski, koncypista, jako „prowadzący pióro”. Komisja spotkała się na 15 posiedzeniach. Ostatnie odbyło się 25 października, wtedy też przedstawiono poprawioną wersję rozporządzenia¹⁰⁵. W trakcie dyskusji delegacja ziemian galicyjskich, zastrzegając, iż wypowiada się w imieniu własnym a nie całego kraju, postulowała m.in. zniesienie serwitutów, ostateczne rozstrzygnięcie sprawy pustek, czyli gruntów opuszczonych przez włościan, oraz tzw. dominikalistów, tj. chłopów, którzy w zamian za wykonywanie określonych czynności i prac na rzecz dworu otrzymali pańskie grunty w użytkowanie (nie zachodził tu stosunek poddaństwa). Propozycje te nie znalazły jednak uznania większości członków komisji i zostały odrzucone¹⁰⁶.

31 marca 1850 r. komisja została zaproszona do dyskusji nad drugą wersją rozporządzenia. Ten projekt, jak stwierdził Maurycy Kraiński, nie różnił się specjalnie od poprzedniego, dlatego galicyjska delegacja wniosła do niego takie same poprawki jak pół roku wcześniej. W połowie czerwca 1850 r. zakończyła pracę. Na ostatnim posiedzeniu, w którym uczestniczył też gubernator Galicji hr. Agenor Gołuchowski, swoje uwagi do projektu rozporządzenia przedstawili Maurycy Kraiński i hr. Kazimierz Krasicki. Z grubsza dotyczyły one trzech zasadniczych spraw.

¹⁰³ *My Franciszek Józef pierwszy (...) aby rozrządzenia względem zniesienia węgła poddańczego...*, [dat. 15 VIII 1849], [b.m.w.] 1849; *Maurycego Kraińskiego rejesty...*, s. 30–31; J. Kozik, *Między reakcją a rewolucją...*, s. 107.

¹⁰⁴ Według J. Kozika, o powołanie takiej komisji wielokrotnie prosili członkowie Hołownej Rady Ruskiej. W ich przekonaniu miała ona także proponować zmianę przepisów dotyczących rozgraniczenia gruntów dworskich i gromadzkich. Chłopi domagali się bowiem, żeby podstawą podziału gruntów był kataster józefiński z 1786 r., a nie – jak przyjęto w patentach uwłaszczeniowych – kataster franciszkański. J. Kozik, *Między reakcją a rewolucją...*, s. 107–108.

¹⁰⁵ B. Łoziński, *Z teki Maurycego Kraińskiego*, s. 184–186.

¹⁰⁶ B. Łoziński, *Z teki Maurycego Kraińskiego*, s. 186–187; *Maurycego Kraińskiego rejesty...*, s. 32–36.

Po pierwsze, chodziło o jednakowe traktowanie chłopów użytkujących grunta rustykalne i dominikalne. Zgodnie z patentem z 22 (17) kwietnia 1848 r. od wszelkich powinności uwolnione zostały grunty rustykalne (zapis ten został powtórzony w okólniku gubernium z 11 maja 1848 r.). Tymczasem – jak dowodzili autorzy uwag – między gruntami rustykalnymi i dominikalnymi zachodziła zasadnicza różnica, którą dostrzegali także właścianie (chłopi użytkujący ziemię dominikalne mówili, że „siedzą na pańskim” gruncie). Patent z 15 sierpnia 1849 r. (paragraf 6) wprowadził dość enigmatyczny przepis, według którego uwłaszczenie gruntów użytkowanych przez chłopów na obszarze dominikalnym miało się dokonać na takich samych zasadach co uwłaszczenie gruntów rustykalnych. Zdaniem Kraińskiego, taki zapis podważa i osłabia prawo własności, ponieważ, wiele jest dużych majątków, w których niektóre grunty położone są w dużej odległości od zabudowań gospodarskich. Uniemożliwi to ich efektywne zagospodarowanie, gdyż dziedzic – obawiając się utraty swej własności – nie będzie chciał wydzierżawić tej ziemi chłopu. W efekcie stanie się ona nieużytkiem.

Po drugie, zdaniem Kraińskiego i Krasickiego, należało doprecyzować sprawę funduszu indemnizacyjnego. Jeden z punktów projektu rozporządzenia mówił, że zadaniem najbliższego sejmiku krajowego będzie utworzenie funduszu indemnizacyjnego ze środków krajowych. Zdaniem ziemian, taki zapis stoi w sprzeczności z patentem z 22 (17) kwietnia 1848 r., który zapowiadał, że koszty indemnizacji pokryte będą z kasy państwowej. Przerzucenie tych kosztów na kraj spowoduje poważne trudności. Galicja nie ma bowiem wystarczających środków na finansowanie indemnizacji (nie zapewnią ich także wpływy z tytułu opłat za serwituty). Chcąc ją przeprowadzić na koszt kraju, trzeba wprowadzić dodatek do podatku, co jednak będzie zbyt wielkim obciążeniem dla podatników.

Po trzecie wreszcie chodziło o serwituty. W tej sprawie ziemianie wyrazili pogląd, iż bez dokładnego określenia, co zalicza się do służebności, nie można przeprowadzić reformy uwłaszczeniowej, a ponadto zakłócone zostanie „spokojne posiadanie gruntów i lasów”. Problem serwitutów trzeba więc rozstrzygnąć jak najszybciej¹⁰⁷.

27 czerwca 1850 r. u ministra spraw wewnętrznych Aleksandra Bacha odbyła się jeszcze jedna narada z udziałem gubernatora hr. Agenora Gołuchowskiego i delegatów Galicji. Według relacji Maurycego Kraińskiego, poruszano wówczas sprawę wypłaty odszkodowania za zniesione powinności poddańcze. W czasie dyskusji doszło do polemiki między reprezentującym chłopów ukraińskich ks. Spirydionem Litwinowiczem a gubernatorem Gołuchowskim. Ten pierwszy oświadczył, że przerzucenie na chłopów ciężaru spłaty indemnizacji przy ich wielkim ubóstwie doprowadzi „do krwawej rewolucji, jakiej i cała austriacka armia nie zdołałaby poskromić”. Wypowiedź ta spowodowała

¹⁰⁷ Oss. 2945, allegat 87; *Maurycego Kraińskiego rejestry...*, s. 32–36; B. Łoziński, *Z teki Maurycego Kraińskiego*, s. 187–188.

wała bardzo ostrą reakcję Gołuchowskiego, który zganił Litwinowicza za te groźby¹⁰⁸.

Po trwających blisko rok konsultacjach, pod datą 4 października 1850 r. ogłoszono wreszcie akt wykonawczy – rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych „względem uwolnienia gruntu od ciężarów, które ma być przeprowadzonym w kraju koronnym Galicji i Lodomeryi”¹⁰⁹.

Ten niezwykle obszerny dokument (składał się z 225 artykułów) szczegółowo regulował zasady uwłaszczenia, w tym m.in. wyszczególniono wszelkie powinności, daniny i służebności znoszone bez odszkodowania (świadczony przez komorników i chałupników), określono zasady oszacowania wartości powinności poddańczych (świadczonych w naturaliach, robociźnie i czynszach) oraz świadczeń i danin nie pochodzących ze stosunku poddaństwa (dziesięciny, świadczenia z tytułu umów emfiteutycznych). Rozporządzenie precyzowało także świadczenia znoszone w drodze wykupu (relucja) oraz sposób oszacowania zaległości pańszczyźnianych za okres od 1 listopada 1847 do 15 maja 1848 r. W sposób niezwykle drobiazgowy określano sposób wyliczenia i spłaty odszkodowania za utracone powinności. Wreszcie rozporządzenie rozstrzygało wszelkie techniczne sprawy związane z przeprowadzeniem „uwolnienia gruntów od ciężarów”.

Do likwidacji i oszacowania powinności oraz obliczenia odszkodowania powoływano trzy komisje ministerialne – we Lwowie, Stanisławowie¹¹⁰ i Krakowie, którym podlegały komisje powiatowe. Na tych ostatnich też spoczął obowiązek dokonania całej operacji. W komisjach ministerialnych zasiadać mieli reprezentujący rząd przedstawiciele administracji państwowej, sądowej i skarbowej oraz pochodzący z wyboru reprezentanci chłopów i ziemian. Przewodniczącymi komisji ministerialnych mianował cesarz na wniosek rządu. Komisje powiatowe mieli tworzyć: urzędnik cyrkułu jako przewodniczący, sędzia, urzędnik skarbowy oraz „aktuariusz biegły w rachunkach” (wszakże bez prawa głosu). Ostatnia część rozporządzenia określała sposób procedowania komisji, gromadzenia i przechowywania operatów uwłaszczeniowych oraz wnoszenia i rozpatrywania odwołań i skarg¹¹¹.

Od chwili uchwalenia słynnego lwowskiego adresu ogłaszającego darowanie pańszczyzny przez szlachtę do momentu opublikowania rozporzą-

¹⁰⁸ *Maurycyego Kraińskiego rejesty...*, s. 35–36.

¹⁰⁹ Początkowo wydano je pod datą 13 lipca 1850 r., jednak zgodnie z obwieszczeniem prezydium krajowego z 28 lutego 1851 r. datę tę zmieniono na 4 października. Sprawę uwłaszczenia chłopów na terenie Rzeczypospolitej Krakowskiej regulował patent z dn. 12 marca 1851 r. Por.: *Maurycyego Kraińskiego rejesty...*, s. 36.

¹¹⁰ Stanisławowska komisja została zlikwidowana już 1 kwietnia 1853 r., a jej kompetencje przejęła komisja we Lwowie.

¹¹¹ *Powszechny dziennik praw krajowych i rządowych dla kraju koronnego Galicji i Lodomeryi z Księstwem Oświęcimskim i Zatorskiem tudzież z Wielkim Księstwem Krakowskim. Rok 1851, Lwów 1855.*

dzenia austriackiego ministerstwa spraw wewnętrznych wprowadzającego w życie reformę uwłaszczeniową minęło prawie trzy i pół roku. Czas ten, który upłynął na nieustannych zmaganiach o kształt i kierunki reform uwłaszczeniowych, można podzielić na kilka etapów.

Pierwszy etap wyznaczają daty 19 marca i 22 kwietnia 1848 r., czyli uchwalenie lwowskiego adresu i ogłoszenie zniesienia pańszczyzny przez gubernatora Franza Stadiona. Był to okres, kiedy inicjatywa polityczna znajdowała się w rękach Polaków, którym przewodzili lwowscy demokraci. Tej przewagi, jaką polskie środowiska demokratyczne uzyskały dzięki wezwaniu ziemian do darowania swoim poddanym pańszczyzny, nie udało się jednak wykorzystać. Na przeszkodzie temu stanęła postawa samej szlachty, która bardzo szybko zniesienie powinności poddańczych zaczęła uzależniać od uzyskania odszkodowania, jakie ustanowić miał galicyjski sejm prowincjonalny. Nie bez znaczenia była też skuteczna kontrakcja władz zaborczych, które ogłaszając w Wielką Sobotę zniesienie pańszczyzny ubiegły Polaków, wytrącając im z ręki najważniejszy argument mający pojednać szlachtę z chłopami.

Drugi etap zamyka się datami 22 kwietnia i 1–2 listopada 1848 r. Pierwsza data jest najzupełniej zrozumiała; druga oznacza moment zakończenia Wiosny Ludów w Galicji (wprowadzenie do Lwowa wojska austriackiego i rozpędzenie Centralnej Rady Narodowej) i w zasadzie zbiega się z ogłoszeniem uwłaszczenia chłopów w całej monarchii. Głównymi aktorami wydarzeń tego okresu byli w dalszym ciągu galicyjscy demokraci, którzy choć przegrali bitwę o rząd dusz chłopskich, przecież nie zrezygnowali z wpływania na bieg wydarzeń politycznych. Ale na scenie politycznej pojawili się nowi aktorzy: konserwatyści okreśłani pogardliwym mianem szwarcgelberów, którzy po okresie wyciszenia w pierwszych miesiącach rewolucji, od maja 1848 r. zaczęli odgrywać coraz większą rolę, a także Rusini, których aspiracje polityczne i społeczne były bardzo zręcznie wykorzystywane przez austriacką administrację. Nie licząc pobocznych spraw, jak bardzo nerwowa i gwałtowna reakcja na znoszący pańszczyznę okólnik Stadiona, najważniejsze wówczas było to, czy uwłaszczenie ma być przeprowadzone za odszkodowaniem. Spór o indemnizację toczył się co prawda na forum austriackiego parlamentu, ale jak wiemy, żywo interesował także galicyjską opinię publiczną. Spór ten, jeśli można tak powiedzieć, zakończył się zwycięstwem konserwatystów, którzy opowiadali się za zniesieniem pańszczyzny za wynagrodzeniem.

W trzecim etapie, od listopada 1848 do lipca 1851 r., na placu boju pozostali jedynie szwarcgelberzy, którzy, zapewne dzięki poparciu gubernatora Galicji hr. Agenora Gołuchowskiego, proszeni byli o konsultację przy opracowywaniu aktów wykonawczych do patentów uwłaszczeniowych. Ich najwybitniejsi reprezentanci, Maurycy Kraiński i hr. Kazimierz Krasicki, którzy przecież w sprawach agrarnych wypowiadali się już od początku lat 40. XIX w., działali jednak w bardzo trudnych warunkach. Po pierwsze dlatego, że minister Aleksander Bach, realizujący politykę – najogólniej mówiąc – powrotu do starych metod rządzenia, rad i sugestii mógł wysłuchiwać, ale

niekoniecznie chciał się do nich stosować. Po drugie, rząd austriacki w sposób niemal perfekcyjny potrafił przeciwstawić roszczeniom polskich ziemian żądania ukraińskich chłopów. Mimo tych trudności reprezentanci Galicji starali się wywalczyć jak najlepszą formę indemnizacji oraz jednoczesne zniesienie serwitutów.

Te trzy etapy walki o kształt reformy uwłaszczeniowej, definitywnie (z wyjątkiem kwestii indemnizacji i serwitutów) zamknęło wydanie rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych określające zasady zniesienia ciężarów gruntowych w Galicji. Rozporządzenie to rozpoczęło też faktyczny etap realizacji reformy.

Rozdział III

Uwolnienie gruntów chłopskich od obciążeń pańszczyźnianych

„My Ferdynand Pierwszy, z Bożej łaski cesarz austriacki, król węgierski i czeski, tego imienia piąty król Lombardii i Wenecji, Dalmacji, Kroacji, Sławonii, Galicji, Lodomerii i Ilirii, arcyksiążę Austrii, książę Lotaryngii, Salzburga, Styrii, Karyntii, Karnioli, Górnego i Dolnego Śląska, Wielki Książę Siedmiogrodzki, itd., itd. (...) powodowani gorącym życzeniem, aby dobry byt ludu wiejskiego przez zupełne zniesienie robocizny pańszczyźnianej i innych poddańczych powinności z gruntów włościańskich (rustykałnych) dokładniej ustalić, niżeliby to przez zregulowanie robocizny osiągnąć się dało, będąc także życzliwym zamiarem powodowani, aby właściciele dóbr ziemskich ile możliwości od zgubnych wstrząśnień w ich majątkowych stosunkach zachować, nakoniec w celu umocnienia powszechnego bezpieczeństwa prowincji, oraz trwałego uspokojenia umysłów, rozkazujemy:

1. Wszystkie robocizny i inne poddańcze powinności, tak gospodarzy gruntowych, jako też chałupników i komorników, ustać mają z dniem 15 maja 1848 r.”¹.

Oto najistotniejszy fragment patentu cesarskiego o zniesieniu pańszczyzny, ogłoszonego przez gubernatora Galicji Franza Stadiona 22 kwietnia 1848 r. (antydatowany na 17 kwietnia 1848 r.). Wstęp do tego aktu miał charakter nad wyraz polemiczny, co jest rzadko spotykane w dokumentach rangi ustaw państwowych. Mianowicie, uzasadniając potrzebę uwłaszczenia chłopów, cesarz odwoływał się do prób reformowania stosunków agrarnych w 1846 r. w drodze regulacji pańszczyzny. Jednakże – jak stwierdzał – poczynania te zostały przerwane przez rewolucję, która wybuchła na początku 1848 r. To spowodowało konieczność zmiany przyjętego wcześniej kierunku reform. „W różnych częściach kraju oświadczyli posiadacze dóbr, że chcą poddanym swoim powinności robocizny darować bezpłatnie. Podano nam tak-

¹ *Zbiór ustaw prowincjonalnych dla Królestw Galicji i Lodomerji z roku 1848*, Lwów 1853, s. 87.

że w imieniu posiadaczy dóbr ziemskich prośby o zniesienie wszystkich powinności poddańczych z równoczesnym rozwiązaniem służebnictw." Te działania najwyraźniej zaniepokoiły koła rządzące, ponieważ „takim postępowaniem mogliby być narażeni na niebezpieczeństwo w prawach swoich nie tylko ci dóbr właściciele, którzy nie mieli zamiaru, aby poddanych od powinności bezpłatnie uwolniono, ale również i wierzyciele, którym na dobrach przysługiwały prawa rzeczowe". Dlatego też cesarz, powodowany głęboką troską o „dobry byt ludu wiejskiego" i o to, żeby właściciele ziemskich uchronić „od zgubnych wstrząśnień w ich majątkowych stosunkach", postanowił zniesić pańszczyznę na własnych warunkach.

Podstawy prawne zniesienia pańszczyzny

A zatem, zgodnie z cesarską wolą, choć wymuszoną nieco okolicznościami politycznymi, wszystkie robocizny i inne poddańcze powinności, świadczone zarówno przez kmieci, jak również przez chałupników i komorników, miały być zniesione, począwszy od 15 maja 1848 r. Równocześnie ze zniesieniem pańszczyzny przepisy patentu uwalniały dziedziców – począwszy od 15 maja 1848 r. – od obowiązku opłacania podatku urbarialnego (podatek od dziesięcin wpłacać miał dalej poborca dziesięciny) oraz dodatków na utrzymanie straży bezpieczeństwa i koszty leczenia ludzi w razie epidemii oraz bydła w przypadku zarazy, od dawania poddanym zapomogi, zaprowadzenia i utrzymania ksiąg gruntowych, zastępowania swoich poddanych w sprawach spornych, ponoszenia kosztów związanych z poborem rekruta (dowozenie na miejsce asenterunku, wyżywienie – koszty te w przyszłości ponosić miały gromady). W niedalekiej przyszłości – tj. po ustanowieniu odpowiednich agend administracyjnych – właściciele ziemscy mieli być też zwolnieni z obowiązku poboru stałych podatków oraz utrzymywania sądownictwa i administracji dominialnej. W tym samym czasie miała również zostać zniesiona tzw. oktawa, tj. obowiązek ręczenia w ósmej części za wszelkie pretensje i roszczenia wynikające ze związku poddaństwa i zarządu majątkiem sierot. Dodatkowo w okresie od 15 maja 1848 r. do chwili wydania stosownych przepisów w tej sprawie, wysokość owej oktawy zmniejszono do 1/16.

Wymienione wyżej obowiązki, od jakich uwolniono dominia, ustawodawca uznał za częściowe wynagrodzenie za utracone powinności poddańcze, które wyceniono na 1/3 rocznych przychodów z pańszczyzny i innych danin ciążących na poddanych. Za dodatkowe wynagrodzenie uznano też czynsz, jaki chłopci mieli opłacać za korzystanie z serwitutów na gruntach dominikalnych.

Za resztę prawnie należących się powinności urbarialnych właściciele ziemscy mieli otrzymać ze skarbu państwa odszkodowanie, wyliczone na podstawie cen stosowanych do określenia podatku gruntowego. Wysokość tego

odszkodowania miała jeszcze być pomniejszona o 5 % , „za koszta i utraty poboru”.

W praktyce zatem za podstawę do obliczenia odszkodowania brano roczną wartość powinności pańszczyźnianych pomniejszoną o 1/3 (za zlikwidowane administracyjne obowiązki dworu) i dodatkowo 5 % za – jakbyśmy dzisiaj powiedzieli – koszty manipulacyjne.

Przyjęcie powyższych zasad nie oznaczało jednak natychmiastowego wypłacenia owych, enigmatycznych na razie kwot. Kolejny paragraf patentu mówił bowiem, że „środki i sposoby pokrycia podług cen urbarialnych wyrachować się mającego wynagrodzenia, które skarb najwyższy dziedzicom zapłacić ma, w drodze konstytucyjnej bliżej wyjaśnione będą”. Do tego czasu właściciele dóbr ziemskich mogli się starać o wypłatę zaliczek na poczet przyszłego odszkodowania. Jednakże patent nie precyzował zasad i terminu wypłaty także i tych zaliczek: „Przepisy o wymierzeniu pomienionej zaliczki, o sposobie jej wypłacenia i o terminach, w których wypłata nastąpić ma, podane będą dodatkowo oddzielnym okólnikiem do powszechnej wiadomości w jak najkrótszym czasie”.

Końcowe przepisy patentu z 22 (17) kwietnia 1848 r. zapowiadały, że w celu obliczenia odszkodowania dla dziedziców we Lwowie powołana zostanie specjalna komisja pod przewodnictwem gubernatora Galicji, w której mieli zasiąść członkowie władz gubernialnych oraz przedstawiciele administracji skarbowej i sejmu prowincjonalnego. Każdemu, kto zakwestionowałby wysokość odszkodowania ustaloną przez tę komisję, przysługiwało prawo odwołania się do sądu.

Na zakończenie cesarz wyrażał nadzieję, że ustanowione prawo właściciele dóbr ziemskich i poddani uznają za „nowy dowód naszej nieprzerwanej pieczołowitości o ich dobro”².

Jak już wspomniano w poprzednim rozdziale, zniesienie pańszczyzny przez gubernatora Stadioną wywołało w środowisku ziemiańskim istną burzę. Nie lepiej było, kiedy 6 września 1848 r. parlament austriacki uchwalił, a dzień później Ferdynand I ogłosił jako cesarski patent, ustawę o uchyleniu stosunku poddaństwa i uwolnieniu posiadłości włościańskich od ciężarów³. Wedle tego patentu, zniesione zostały poddaństwo i władza opiekuńcza dworu nad chłopami, ciężary gruntowe, wszelkie różnice prawne między gruntami chłopskimi i dworskimi.

Jeśli chodzi o same ciężary gruntowe, patent postanawiał, iż zniesione zostały wszystkie – zarówno ciążące na posiadłościach gruntowych, jak i na osobach – wynikające ze stosunku poddaństwa i posiadania poddańczych gruntów, wszystkie służebności i daniny oraz wszelkie inne powinności świadczące dotąd w naturaliach, robociźnie i w formie czynszów pieniężnych z tytułu posiadania lub wykonywania zwierzchniej dworskiej własności gruntowej, dziesięcin, wójtowskiej władzy opiekuńczej, winnic i kopalni (z gór-

² Tamże, s. 87-97.

nictwa) oraz zwierzchnictwa wiejskiego. Zniesiono także wszelkie świadczenia pieniężne wnoszone przez poddanych z tytułu zmiany posiadaczy gruntów (działy majątkowe, śmierć posiadacza itp.).

W dalszej kolejności określono, skądinąd w sposób nad wyraz nieprecyzyjny, jakie ciężary pańszczyźniane miały być zniesione za odszkodowaniem, a jakie bez. Bez wynagrodzenia zostały zatem zniesione „prawa i korzyści”, jakie dziedzice czerpali z osobistych związków poddaństwa oraz z „opiekunich stosunków zwierzchniczego prawa jurysdykcji i dziedzictwa wiejskiego”. Równocześnie – także bez odszkodowania – zniesiono wynikające z tego obciążenia. Natomiast robocizna, daniny w naturaliach i czynsze świadczone przez chłopów na rzecz dworu, kościoła czy władzy wójtowskiej z tytułu stosunku poddańczego zostały zniesione za odszkodowaniem, które miało być „w jak najkrótszym czasie obmyślonem”. Podobną zasadę przyjęto w przypadku serwitutów leśnych – prawa wyrębu lasu i wypasania bydła w lasach oraz innych służebności. Za serwituty łąkowe, tj. prawo zbierania kwiecica i wypasania bydła na ugorach i ścierniskach, odszkodowanie nie obowiązywało.

Powyższe zasady uwłaszczenia były nad wyraz ogólnikowe, dlatego jeden z paragrafów patentu zapowiadał, że zostanie powołana specjalna komisja, złożona z delegatów wszystkich austriackich prowincji, która opracuje szczegółowy projekt ustawy wprowadzającej uwłaszczenie w życie⁴. Komisja powinna w szczególności przygotować propozycje zniesienia za odszkodowaniem powinności pańszczyźnianych wynikających z umów o podziale gruntów i umów emfiteutycznych, a także powinności niewymienionych w niniejszym patencie oraz sposobu i trybu zniesienia serwitutów. Zadaniem komisji miało być także wypracowanie zasad określania wysokości odszkodowania za utracone powinności poddańcze oraz tworzenia funduszy indemnizacyjnych (oddzielnie z funduszy każdej prowincji), które miałyby się zająć wypłatą owego wynagrodzenia (skarb państwa byłby tu tylko pośrednikiem w wypłacie odszkodowania). Co ciekawe, komisja uzyskała też prawo zmiany przyjętych w patencie zasad wynagradzania za zniesienie pańszczyzny („Orzeczone w ustępie 6. zasada wynagrodzenia za robociznę, za daniny w naturaliach i pieniądzech nie może jednak wyłączać później zapasć mogących wniosków Komisji, wedle par. 8. ustanowić się mającej, przez które by zasada ta objaśnioną lub ograniczoną być mogła”).

Dwa ostatnie postanowienia patentu z 7 września 1848 r. mówiły, że do czasu wprowadzenia nowej struktury administracyjnej dominia w dalszym ciągu mają sprawować władzę administracyjną i sądowniczą nad gromadami, ale na koszt skarbu państwa⁵. Ponadto zniesiono przymus „pobierania piwa i wódki” oraz wynikające z tego zobowiązania.

³ Tekst tego aktu w: *Zbiór ustaw prowincjonalnych ...*, s. 317–323.

⁴ Szerzej o losach tej komisji piszę w rozdziale II.

⁵ Zasady dalszego sprawowania władzy administracyjnej i sądowniczej nad groma-

Jak już wielokrotnie wspomniano na kartach tej książki, oba patenty wydane w 1848 r.: 22 (17) kwietnia i 7 września, były nieprecyzyjne i dla Galicji przynosiły różne rozwiązania prawne. By ujednoczyć zasady uwłaszczenia chłopów w Galicji i w całej monarchii habsburskiej, 15 sierpnia 1849 r. Franciszek Józef I wydał ustawę w sprawie zniesienia pańszczyzny i indemnizacji w królestwie Galicji i Lodomerii⁶.

Patent Franciszka Józefa I przede wszystkim utrzymywał w mocy wszelkie dotychczasowe rozwiązania dotyczące zakresu uwłaszczenia, a zatem za utratę powinności pańszczyźnianych świadczonych przez kmieci i zagrodników właściciele dóbr ziemskich mieli otrzymać odszkodowanie. Natomiast pańszczyzna i czynsze pańszczyźniane komorników i chałupników osiadłych na gruntach poddańczych zostały zniesione bez odszkodowania. Dalej ustawa ta stanowiła, że za odszkodowaniem ma być zniesiona dziesięcina, która nie wynika ze stosunku poddaństwa lub „pańskiej nadwłasności” (*Obereigenthum*). Natomiast dziesięcina wynikająca ze stosunków poddańczych, a także dziesięcina świadczona na rzecz kościołów, szkół, probostw i na inne gminne cele nie została formalnie zniesiona, ale stworzono możliwość jej wykupienia.

Dalsze przepisy patentu odnosiły się do emfiteutycznych umów dzierżawy gruntów. Ponieważ wszelkie świadczenia z tytułu tych umów nie miały charakteru poddańczego, zatem nie zostały zniesione patentem z 22 (17) kwietnia 1848 r. Tymczasem wedle ustawy z dnia 7 września 1848 r. powinny być zniesione w drodze wykupu. Dopóki zatem ów wykup nie nastąpiłby, powinny być rzetelnie uiszczane. Zasada ta nie dotyczyła jednak świadczeń w robociznie, a więc pańszczyzny. Ta ostatnia miała być „już teraz pieniędźmi” wykupiona.

Natomiast w sposób bardzo jednoznaczny określono, że „do doczesnych kontraktów dzierżawy lub najmu gruntów ustawa 7 września 1848 r. nie ma zastosowania”, co oznaczało, że pod żadnym pozorem uwłaszczone nie mogły być grunty podnajmowane lub dzierżawione czasowo.

Patent z 15 sierpnia 1849 r. w sposób szczegółowy określał zasady obliczania i wypłaty z kas rządowych odszkodowań dla właścicieli ziemskich; problem ten zostanie jednak omówiony w następnym rozdziale.

Omówione wyżej patenty cesarskie problem likwidacji obciążeń pańszczyźnianych poruszały w sposób ogólny, na dobrą sprawę wyrażając tylko wolę polityczną rządu. Podstawę do faktycznej realizacji reformy uwłaszczeniowej dało dopiero rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych z dnia 4 października 1850 r. „względem uwolnienia gruntu od ciężarów, które ma być przeprowadzonym w kraju koronnym Galicji i Lodomerii”⁷.

dami w sposób szczegółowy określono w okólniku do dominiów i gromad z dnia 15 września 1848 r. Zob. *Zbiór ustaw prowincjonalnych...*, s. 343–353.

⁶ *My Franciszek Józef pierwszy (...)* aby rozrządzenia względem zniesienia wężła poddańczego..., [dat. 15 VIII 1849], [b.m.w.] 1849.

⁷ *Powszechny dziennik praw krajowych i rządowych dla kraju koronnego Galicji i Lodomerji z Księstwami Oświęcimskim i Zatorskim tudzież z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. Rok 1851,*

Był to bardzo obszerny akt prawny, dzielący się na dwie części. W części pierwszej, składającej się z ośmiu rozdziałów, określono szczegółowe zasady stosowania w Galicji przepisów dotyczących zniesienia poddaństwa i uwolnienia gruntów od ciężarów pańszczyźnianych, w drugiej zaś, złożonej z dwóch rozdziałów, omówiono sposób powoływania i procedowania organów uprawnionych do przeprowadzenia uwłaszczenia.

Powinności znoszone bez odszkodowania

Bez odszkodowania znoszone były następujące powinności: prawa i obowiązki wynikające z osobistego związku poddaństwa, ze stosunku opieki, z wykonywania zwierzchności sądowej oraz zwierzchności dworskiej; prawo dziedzica do zbierania kwiecica i wypasania bydła na ugorach i ścierniskach oraz wzajemne uprawnienia chłopów⁸; obowiązek kupowania piwa i wódki od właścicieli prawa propinacji⁹; prawo polowania na cudzym gruncie oraz pańszczyzna myśliwska i inne powinności związane z myślistwem¹⁰. Ponadto również bez odszkodowania znoszono zwierzchnie prawo dziedzica do spadków oraz prawo odkupu i pierwokupu, a także prawa dominiów do gruntów, które były w stałym posiadaniu poddanych. Ci ostatni stawiali się właścicielami uprawianej przez siebie ziemi i mieli być wpisani do ksiąg hipotecznych¹¹. Na takiej samej zasadzie zniesione zostały też powinności świadczone przez komorników i chałupników osiadłych na gruntach poddańczych, gromadzkich lub wolnych. Jeżeli chałupnicy korzystali z serwitutów na pańskich gruntach, wówczas powinności te należało oszacować, ale odszkodowanie mieli oni płacić tylko za służebności podlegające wykupowi.

Lwów 1855, s. 1–53. Początkowo rozporządzenie opublikowano pod datą 13 lipca 1850 r. Jednak zgodnie z obwieszczeniem prezydium krajowego z 28 lutego 1851 r. datę tę zmieniono na 4 października 1850 r. Por. *Maurycego Kraińskiego rejestry dokumentów do historii zniesienia stosunku poddańczego w Galicji*, wydał i wstępem opatrzył S. Ingot, Kraków 1948, s. 36–41.

⁸ Jeżeli prawo zbierania kwiecica i wypasania bydła na ugorach i ścierniskach przysługiwało krócej ze stron na podstawie oddzielnych umów („nie z powodu wzajemności”), sprawę wykupu lub regulacji tych powinności rozstrzygnąć miała oddzielna ustawa dotycząca serwitutów.

⁹ O wykupie i likwidacji przywileju propinacyjnego rozstrzygnąć miały oddzielne przepisy.

¹⁰ Sprawy te szczegółowo regulował patent Franciszka Józefa I „Prawo o polowaniu”. Według jego przepisów znoszono prawo polowania na obcym gruncie. Wynagrodzenie za zniesione prawo należało się dziedzicom tylko wtedy, gdy wcześniej prawo to uregulowane było odrębną, indywidualną i płatną umową z chłopami. Pańszczyzna łowiecka i inne powinności zostały zniesione bez odszkodowania. Prawo do polowania w zamkniętych zwierzynicach zostało utrzymane. Równocześnie gminy wiejskie zostały zobowiązane do tego, żeby wydzierżawić przynależne im prawo polowania, albo wykonać samodzielnie przez zatrudnionych do tego celu myśliwych. Por. „Czas”, nr 63 z 3 V 1849 r.

¹¹ W istocie zatem ziemie chłopów otrzymywali na własność za darmo, wynagrodzeniu podlegały zaś świadczenia pańszczyźniane na rzecz dworu.

To samo odnosiło się do powinności pańszczyźnianych integralnie związanych z pierwotnym gospodarstwem.

Właściciele ziemscy nie mogli też żądać odszkodowania za zniesione służby dworskie i sieroce, a także za powinności w naturze, do których zobowiązani byli poddani osieroceni przez oboje rodziców. Bez odszkodowania zniesiono też obowiązek zbierania przez poddanych dziko rosnących ziemiopłodów, tj. grzybów, owoców leśnych, dzikiego chmielu, kminku, dębówek, ślimaków, raków itp. (jeżeli obowiązki te świadczone były w zamian za prawo do korzystania z serwitutów, wówczas musiały być wykupione), czynsze z tytułu wykonywania rzemiosła, czynsze żarnowe, powinności z tytułu zwierzchności i opieki nad osobami, rodzinami i gromadami oraz wszelkie zaległości z roku podatkowego 1848 (jeżeli były to zaległości w świadczeniach znoszonych bez odszkodowania).

Bez wynagrodzenia znoszono też obowiązki dominiów, szczegółowo wymienione już w patencie z 22 (17) kwietnia 1848 r. (wartość tych obowiązków oszacowano na 1/3 kwoty odszkodowania za zniesione powinności pańszczyźniane) oraz obowiązek opłacania przez właścicieli ziemskich dodatków na utrzymanie akuszerek, na naprawę i utrzymanie dróg, mostów i przewozów, a także na działalność kościołów i szkółek parafialnych¹².

Jeśli chodzi o serwituty, to miały one obowiązywać bez zmian, natomiast zasady zapowiedzianego w patencie z 15 sierpnia 1849 r. wykupienia służebności miały być określone w osobnym rozporządzeniu.

Powinności znoszone za odszkodowaniem

Chodziło tu o wszystkie te ciężary poddańcze, które zostały zniesione za odszkodowaniem na mocy patentu z 22 (17) kwietnia 1848 r., powinności niepoddańcze zniesione na mocy patentów z 7 września 1848 r. i 15 sierpnia 1848 r., świadczenia, które miały być zlikwidowane w drodze wykupna (relicji) oraz zaległości pańszczyźniane za okres od 1 listopada 1847 do 15 maja 1848 r.

Ogólne zasady stanowiły, że wartość wszystkich wymienionych wyżej powinności powinno się obliczać według zwykłych cen obowiązujących w poszczególnych regionach Galicji, stosowanych przy obliczaniu podatku gruntowego. Sposób obliczenia odszkodowania był taki, jak to zostało określone w patencie z 15 sierpnia 1849 r., a więc od dokonanego szacunku należało odliczyć wartość wzajemnych powinności dworu wobec gromady (o ile takie występowały) oraz 1/3 za zniesione obowiązki administracyjne dworu. Otrzymała z tego wyliczenia kwota stanowiła podstawę do ustalenia wysokości odszkodowania lub wykupu powinności niepoddańczych. Natomiast

¹² Sposoby znalezienia środków finansowych na te cele miały być przedstawione później.

w przypadku powinności poddańczych należało od niej jeszcze odjąć 5 % na tzw. koszty manipulacyjne¹³.

Oszacowanie wartości powinności poddańczych

Powinności poddańcze¹⁴ dzielono na naturalia, robociznę, należności w gotówce oraz świadczenia pochodzące z kontraktów abolicyjnych, relucyjnych i innych, zawartych przy osiedleniu.

Odnosnie świadczeń w naturaliach rozporządzenie stanowiło, że oszacować należy wszystkie prawnie uzasadnione powinności oraz te, które wcześniej zamieniono na czynsz pieniężny lub robociznę. Podstawą szacunku miały być ceny stosowane w metryce franciszkańskiej z 1820 r. do obliczenia podatku gruntowego¹⁵. Gdyby z jakichś powodów w metryce franciszkańskiej w odniesieniu do konkretnej gromady nie było danych, do obliczenia ceny poszczególnych danin należało użyć średnią z dziesięciolecia 1836–45. W przypadku tzw. dziesięcin dominikalnych, czyli jak to określono „nie będących produktami ziemi” (np. dziesięcina z pszczoł, od bydła), za podstawę do wyliczenia rocznych przychodów należało wziąć dane zawarte w spisach i rejestrach dziesięciny albo średnie ceny z lat 1842–47 ustalone na podstawie zeznań świadków.

Roczna wartość pańszczyzny miała być szacowana według cen, jakich użyto do obliczenia podatku urbarialnego¹⁶. Tam, gdzie dziedzice płacili chłopom za robociznę, ową zapłatę należało traktować jako powinność wzajemną dworu wobec gromady, którą należało odliczyć od rocznego szacunku powinności pańszczyźnianych.

Wycenę robocizny według cen katastralnych stosowano też w przypadku tzw. pańszczyzny zakładnej¹⁷ i robót, które poddani obowiązani byli wyko-

¹³ Powyższych przepisów nie stosowano do gruntów dzierżawionych czasowo oraz do gruntów dominikalnych, które zostały oddane w użytkowanie oficjalistom i sługom na czas służby. Zgodnie z par. 11 rozporządzenia z 4 października 1850 r. nie podlegały one bowiem uwłaszczeniu. Zasady obliczania oraz wypłaty odszkodowania bliżej zostaną omówione w rozdziale IV.

¹⁴ Za powinności poddańcze uznano wszystkie świadczenia uiszczane z gruntów „między poddanych rozdanych w ten sposób, iż przez to stosunek poddańczy zawiązano” oraz takich, które „prawomocnymi uchwałami władz sądowych lub politycznych za poddańcze uznane są, albo na przyszłość (...) za takie uznane będą”.

¹⁵ W art. 15–21 w sposób nad wyraz szczegółowy i drobiazgowy określano postępowanie na wypadek, gdyby powstały trudności w ustaleniu ceny danin bądź rozbieżności między sąsiednimi gromadami.

¹⁶ Wedle tych samych reguł postępowano w przypadku wyceny powinności przędzenia, z tą tylko różnicą, że jeżeliby chłop przędli z własnej przędzy, jej wartość należało obliczać według zasad przyjętych przy oszacowaniu danin w naturze.

¹⁷ Mianem pańszczyzny zakładnej określano takie roboty, które „bez względu na dnie doń użyte odbywać musiano”. Prawdopodobnie chodzi tu o tzw. jutrzyny – mierzone najczęściej

nywać wspólnie całymi gromadami. Przepis stanowił, że jeżeli ani kataster, ani inwentarze gruntowe nie określały ceny tych robót, i jeżeli nie można było ich wartości oszacować w drodze porozumienia między dworem a gromadą, należało oprzeć się na wycenie „znawców”, którzy mieli określić ilość dni potrzebnych do wykonania danej pracy. Następnie tak otrzymaną wartość należało podzielić (jeśli zachodziła taka potrzeba) pomiędzy poszczególne członków gromady, biorąc pod uwagę obciążenia występujące w ostatnich trzech latach przed uwłaszczeniem (licząc od roku 1846). Jeżeli do wskazanych wyżej powinności zobowiązani byli także chałupnicy i komornicy, przypadająca na nich część ulegała likwidacji bez odszkodowania.

Co do świadczeń pieniężnych, określanych najczęściej mianem czynszu gruntowego lub czynszyku, przepisy rozporządzenia nakazywały przyjęcie ich rzeczywistej rocznej wartości¹⁸. Jeśli czynsz rozliczano w okresach dłuższych niż roczne, do szacunku wartości świadczeń pańszczyźnianych należało przyjąć średnią przypadającą na jeden rok. Natomiast jeśli czynsz nie miał stałej wysokości, należało przyjąć jego średnią wysokość roczną, obliczoną dla lat 1836–46.

Osobny problem stanowiło oszacowanie wartości powinności wynikających z kontraktów abolicyjnych i relucyjnych, zawieranych między dworem a poddanyymi przy osiedlaniu tych ostatnich. Pod pojęciem kontraktów abolicyjnych i relucyjnych ustawodawca rozumiał tu wszelkie umowy, na mocy których grunty dominikalne zostały oddane chłopcom jako własność użytkowa lub jako stała „dotacja”¹⁹. Powinności świadczone w naturaliach lub robociznie, wynikające z ustanowionego na nowo lub rozszerzonego mocą tych umów istniejącego już stosunku poddaństwa, mogły być w całości lub w części na zawsze wykupione („abolijowane” – jak literalnie podaje odnośny przepis), albo na zawsze lub na określony czas zamienione („zreluowane”) na świadczenia w naturze bądź w gotówce.

Okazuje się, że przyjęto tu bardzo interesujący sposób postępowania. W przypadku, gdyby powinności zostały już wykupione, nie mogły być drugi raz wynagradzane na podstawie patentów uwłaszczeniowych. Wyjątek uczyniono tylko w odniesieniu do sytuacji, w której w umowie wykupna zawarowano możliwość wycofania się z kontraktu, jeśli w ogólnopaństwowych ustawach przewidziano niższe wynagrodzenie za wykupione powinności niż

obszarem gruntu do pełnego obrobienia od orki do zebrania zbiorów, lub tzw. powaby – dodatkowe, poza wymiarem pańszczyzny, robocizny określane często arealem. Taki rodzaj pańszczyzny odrabiali chłopi ze wsi należących do dóbr kameralnych niepołomickich. Zob. Archiwum Państwowe w Krakowie, Komisja Ministerialna do Zniesienia Ciężarów Gruntowych (dalej: APKr., KZCG), sygn. 88-91.

¹⁸ Jeśli czynsz opłacany był w tzw. papierowej walucie wiedeńskiej, jego wysokość należało przeliczyć na monetę kruszcową według kursu 250 złr w walucie wiedeńskiej = 100 złr w monecie kruszcowej.

¹⁹ Powinności wynikające z kontraktów nienoszących cech umów abolicyjnych i relucyjnych, ale przynoszących te same skutki prawne, tj. powstanie lub rozszerzenie istniejącego stosunku poddaństwa, miały być szacowane tak samo jak powinności poddańcze.

umówione między dziedzicem a chłopem. W takim przypadku na żądanie poddanych wartość powinności należało oszacować według zasad przyjętych przy likwidacji świadczeń poddańczych. Dodatkowo dziedzic zobowiązany był zwrócić poddanym powstałą nadpłatę²⁰.

Obciążenia, które na mocy kontraktów relucyjnych zostały na stałe zamienione na świadczenia w naturze lub świadczenia pieniężne, miały być szacowane według zasad przyjętych dla powinności poddańczych. Inny jednak miał być sposób postępowania, gdyby świadczenia zostały zamienione na czynsz gruntowy, inny przy ustanowieniu czynszu domowego, a jeszcze inny w przypadku robocizny.

Jeżeli stała kwota czynszu gruntowego miała być opłacana w postaci osep, ale sposób spłaty (ile osep, a ile w gotówce) oraz rodzaj zboża poddany określał samodzielnie, wówczas za podstawę wynagrodzenia brano rzeczową wartość czynszu w walucie wiedeńskiej lub w monecie kruszcowej. Jeżeli zaś określono, że stałą kwotę czynszu należy wpłacać w ściśle określonym gatunku zboża, wówczas należało postępować jak w przypadku wyceony powinności poddańczych w naturaliach.

Czynsze domowe, opłacane zazwyczaj gotówką lub w naturaliach, miały zostać oszacowane według ogólnych zasad stosowanych przy powinnościach poddańczych.

Robociznę bezpłatną, tzw. daremszczyzny, należało rozliczać według wartości oznaczonej w kontrakcie abolicyjnym lub relucyjnym. Jeśli kontrakty nie zawierały takich informacji, sposób postępowania był identyczny jak w przypadku zwykłej pańszczyzny. Bez odszkodowania znoszono natomiast dni robocze, które chłopci zgodnie z umową odpracowywali zarobkowo²¹. Serwituty leśne i pastwiskowe, wynikające z umów relucyjnych i abolicyjnych, miały pozostać w mocy.

Świadczenia w gotówce i w naturaliach, do których poddani zobowiązali się na podstawie umów relucyjnych zawartych na określony czas, nie podlegały oszacowaniu. W tym wypadku przedmiotem oszacowania i odszkodowania były bowiem powinności pierwotne.

Rzecz jasna, chłopci, którzy zostali uwolnieni od świadczeń ciężących na nich na mocy kontraktów abolicyjnych i relucyjnych, stawali się właścicielami gruntów, które użytkowali. Razem z prawem własności, począwszy od roku 1849, na chłopów przechodził też obowiązek opłacania podatków gruntowych.

²⁰ Prawdopodobnie taki sposób postępowania zastosowano w odniesieniu do tych gromad, które wykupiły się z poddaństwa, np. w rejonie Andrychowa. W operatach uwłaszczeniowych bardzo rzadko spotyka się gromady oczynszowane. Mało tego, nawet w tych przypadkach, gdzie wiadomo, iż pańszczyzna już dawno została zamieniona na czynsz, podaje się pełne wykazy pańszczyzny.

²¹ Jeżeli w kontrakcie wyraźnie nie określono, że za poszczególne dni robocze chłopci mają otrzymywać wynagrodzenie, ewentualne wątpliwości powstałe na tym tle miało rozstrzygnąć oddzielne rozporządzenie ministerialne.

Osobnym problemem, który należało uregulować, były ściągane od chłopów przed 1849 r. specjalne dodatki na poczet podatku gruntowego. Zgodnie z przepisami rozporządzenia z 4 października 1850 r., chłopci zostali z tego obowiązku zwolnieni. Kwota owego dodatku została uznana za powinność wzajemną, którą należało odjąć od rocznego szacunku powinności poddańczych. Postąpić tak należało nawet wtedy, gdy dziedzic nie ściągał od chłopów dodatku i podatki regulował z własnych funduszy²².

Oszacowanie powinności nie pochodzących ze stosunku poddaństwa

Omawiany tu fragment rozporządzenia określał postępowanie przy oszacowaniu wartości dziesięciny trwale ciężącej na gruntach, ale nie wynikającej ze stosunków poddańczych, oraz świadczeń wynikających z umów emfiteutycznych, których zawarcie nie skutkowało ustanowieniem lub rozszerzeniem stosunku poddańczego.

Oszacowania rocznej wartości dziesięciny świadczonej w produktach zbożowych oraz tzw. dziesięciny snopowej dokonywano na takich samych zasadach jak obliczanie wartości powinności pańszczyźnianych w naturze, z tym tylko, że jako podstawę tych wyliczeń brano średni roczny dochód brutto z plonów zebranych z gruntu obciążonego dziesięciną za lata 1842–47. Natomiast wartość dziesięciny świadczonej w innych towarach i rzeczach, nie będących produktami ziemi, miała być ustalana na podstawie zeznań świadków, zapisów w rejestrach dziesięciny lub w faszjach podatkowych z 1820 r.²³. Z kolei dziesięcina świadczona w formie pańszczyzny (tzw. dziesięcinną pańszczyzną) oraz obowiązek oddawania słomy i plew, wynikający z dziesięciny snopowej, w ogóle nie podlegały wynagrodzeniu.

Oszacowanie świadczeń w gotówce, naturaliach i robociźnie, wynikających z umów emfiteutycznych, miało się dokonywać według cen stosowanych w katastrze gruntowym i według takich samych zasad, jak w przypadku oszacowania wartości powinności pańszczyźnianych. Inaczej należało postępować w przypadku czynszu. Jeżeli w kontrakcie dzierżawy stawka czynszu oparta była na szacunku wartości dzierżawionej realności, to za podstawę odszkodowania należało wziąć średnią wartość realności z lat 1839–48 lub inną kwotę uzgodnioną między właścicielem gruntu a dzierżawcą. Jeżeli przy zawieraniu umowy szacunku realności nie przeprowadzono, należało

²² Podstawę oszacowania wartości tej powinności wzajemnej stanowiła wysokość podatku za rok 1847. Część przypadająca na dodatek, którym dziedzic powinien obciążyć chłopów, należało obliczyć na podstawie dekretu nadwornego z 23 czerwca 1823 r.

²³ Wedle tej samej zasady obliczano roczną wartość mesznego, ale tylko wtedy, gdy chłop potrafił udowodnić, że świadczenie mesznego rzeczywiście miało miejsce.

to uczynić przy ustalaniu wysokości odszkodowania²⁴. Jeżeli zaś kontrakt dzierżawy przewidywał jedną kwotę czynszu na określony czas, np. na 10 lub 15 lat, roczną wartość tej powinności obliczało się jako średnią z tego okresu. Natomiast powinności wzajemne dziedziców miały być szacowane według cen stosowanych w prowizorium podatku gruntowego.

Ogólną zasadą, jaką przyjęto przy szacowaniu wartości powinności wynikających z umów emfiteutycznych, było to, że poddany dzierżawiący grunt musiał sam – bez pomocy państwa – spłacić całe odszkodowanie. Przewidywano także, iż właściciel gruntu i dzierżawca mogą samodzielnie zawrzeć ugodę w sprawie zniesienia za wynagrodzeniem powinności ciężących na dzierżawionych gruntach. By taka ugoda miała moc prawną, właściciel gruntu musiał jednak udowodnić, że jego własność nie jest obciążona długiem hipotecznym.

Powinności znoszone za wykupem

Wykupieniu (reliucji) podlegały powinności, jakie poddani, całe gromady oraz właściciele ziemscy zobowiązani byli świadczyć na rzecz kościołów, plebanii, szkół i na inne cele gromadzkie²⁵, z wyjątkiem proskurnego²⁶ i danin w gotówce. W celu przeprowadzenia wykupu należało najpierw oszacować wartość powinności. Podstawą tego szacunku miały być średnie ceny z lat 1843–45. Warto także nadmienić, że do czasu wykupienia wszystkich tego rodzaju świadczeń, osoby do nich zobowiązane musiały je dalej uiszczać, z wyjątkiem pańszczyzny. Tę ostatnią należało przeszacować na gotówkę i w takiej formie wypłacać. Ponadto odpowiednie przepisy rozporządzenia stanowiły, że wykup powinności w naturze może nastąpić tylko na żądanie zainteresowanych stron.

Zaległości pańszczyźniane

Za zaległości, których równowartość poddani powinni zwrócić swoim dawnym dziedzicom, uznawano w tym wypadki powinności pańszczyźnia-

²⁴ Par. 53 rozporządzenia bardzo dokładnie precyzował, kto do przeprowadzenia takiego szacunku jest uprawniony.

²⁵ Par. 62 rozporządzenia precyzował to tak: „Jako wykupne są uznane powinności w naturaliach, które nie wskutek prawa dziesięcinnego jako pewna część przychodu gruntowego w plonie, ale jako niezmienna danina (...) na podstawie osobnych tytułów uiszczane bywają”. Za wykupem zniesione miało być także prawo polowania, ale par. 63 rozporządzenia stanowił, że przepisy dotyczące tej kwestii zostaną wydane w późniejszym terminie.

²⁶ Proskurne – osobista danina wiernych obrządku greckokatolickiego na rzecz duchownych tego obrządku.

ne, jakie chłopcy mieli wykonywać w okresie od 1 listopada 1847 do 15 maja 1848 r., wynagrodzenia za – jak to określono w rozporządzeniu – „pożytki urbarialne” za okres od 15 maja do końca października 1848 r., należące się dziedzicowi za zniesione powinności oraz odszkodowania z tytułu istniejących służebnictw, jakie poddani mieli uiścić do kas rządowych za okres od 15 maja do końca października 1848 r.

Oszacowania wartości powinności pańszczyźnianych za okres od 1 listopada 1847 do 15 maja 1848 r. miano dokonać według ogólnie przyjętych zasad, stosowanych przy wyliczaniu wartości świadczeń znoszonych za odszkodowaniem²⁷. Zaległości te miały być „zaraz” wypłacone w całości dziedzicowi, albo – jeśli poddani wybrali taką formę – spłacane w maksimum 20 kwartalnych ratach jako dodatek do podatku gruntowego. Jeżeli chłopcy zdecydowali się na jednorazową spłatę, uzyskiwali prawo do 10% zniżki. W odniesieniu do zaległości za okres od 15 maja do końca października 1848 r. postępować należało tak samo jak to opisano wyżej, z tą tylko różnicą, że do natychmiastowej wypłaty przewidziano tylko część odszkodowania²⁸. Problem odszkodowania za serwituty rozstrzygnąć miano w późniejszym terminie.

W sposób niezwykle ciekawy rozwiązano sprawę zapomóg, jakich udzielano poddanym. Otóż jeśli zapomoga została wypłacona lub wydana z kieszeni dziedzica, ewentualnego jej zwrotu mógł on dochodzić przed sądem cywilnym. Jeśli natomiast zapomogę wypłacono „ze skarbu państwa w zastępstwie zwierzchności gruntowych”, chłopcy musieli ją zwrócić jednorazowo lub w kwartalnych ratach, których wysokość „komisja powiatowa, mając wzgląd na to, by gospodarstwo poddanych w dobrym stanie utrzymać, na nowo oznaczy”²⁹.

Procedura stosowana przy likwidacji obciążeń

Do przeprowadzenia reformy uwłaszczeniowej, czy też – jeśli literalnie zacytujemy przepisy rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych z 4 października 1850 r. – uwolnienia gruntu od ciężarów powołano trzy komisje ministerialne z siedzibami we Lwowie, Krakowie³⁰ i Stanisławowie³¹ oraz kilkanaście komisji powiatowych (cyrkułowych).

²⁷ Do tego szacunku nie można była zaliczyć powinności świadczonych przez komorników i chałupników, jeśli odnosiły się one do roku 1848, gdyż – jak wiadomo – zniesione zostały bez odszkodowania.

²⁸ Po odrzuceniu należności dla kas rządowych.

²⁹ *Powszechny dziennik praw krajowych...*, s. 19.

³⁰ Z obszaru działania komisji ministerialnej w Krakowie wyłączono terytorium dawnej Rzeczypospolitej Krakowskiej, gdyż rozporządzenie w sprawie przeprowadzenia uwłaszczenia na tym obszarze miało być wydane w terminie późniejszym.

³¹ Stanisławowską komisję ministerialną zlikwidowano już na wiosnę 1853 r. na mocy roz-

W skład komisji ministerialnych wchodził: komisarz ministerialny jako jej przewodniczący, urzędnik polityczny jako zastępca przewodniczącego, po jednym reprezentancie wymiaru sprawiedliwości i skarbu państwa oraz po trzech asesorów reprezentujących interesy właścicieli ziemskich i poddanych. Komisarza ministerialnego mianował cesarz, urzędnika politycznego, sądowego i skarbowego – odpowiedni ministrowie: spraw wewnętrznych, sprawiedliwości i finansów. Asesorów i ich zastępców (w przypadku dłuższego nieuczestniczenia w pracach komisji) wyłaniali właściciele ziemscy i poddani w drodze wyborów³².

W celu przeprowadzenia wyboru asesorów i ich zastępców okręgi administracyjne, na których obszarze działały komisje ministerialne, dzielono na trzy mniej więcej równe powiaty wyborcze. W każdym powiecie zarówno ziemianie, jak i chłopcy wybierali po jednym asesorze i jego zastępcy. Kandydatem na asesora mógł być każdy obywatel państwa austriackiego, pod jednym wszakże warunkiem – musiał umieć czytać i pisać.

W grupie właścicieli ziemskich czynne prawo wyborcze przysługiwało wszystkim tym osobom, które posiadały dobra tabularne oraz prawo do pobierania pańszczyzny, osobom i instytucjom uprawnionym do pobierania dziesięciny oraz kościołom, szkołom itp. instytucjom uprawnionym do powinności znoszonych za wykupem. Jeżeli właścicielem dóbr tabularnych była kobieta, prawo wyborcze w jej imieniu sprawował małżonek albo inna osoba przez nią upoważniona. Swojego reprezentanta musieli też wyłonić współwłaściciele wsi podzielonej na części. Wybory asesorów były dwustopniowe. Najpierw w każdym starostwie powiatowym wybierano elektorów, ci zaś dopiero wybierali asesora i jego zastępcę. W komisji ministerialnej mogła zasiąść ta osoba, która uzyskała bezwzględną większość głosów.

Nieco inaczej wybierani byli asesorowie z grona poddanych. Najpierw każda gromada wybierała jednego męża zaufania, który następnie uczestniczył w wyborach elektorów na szczeblu powiatu sądowego. Asesora i jego zastępcę wybierali spośród siebie elektorzy z całego powiatu wyborczego.

Do kompetencji komisji ministerialnej należały wszystkie sprawy związane z przeprowadzeniem uwłaszczenia na podległym jej obszarze oraz nadzorowanie działalności komisji powiatowych. Decydujący głos w sprawach szczegółowych należał jednak do komisarza ministerialnego, który mógł także według swojego uznania powoływać urzędników pomocniczych i kancelaryjnych.

Do przeprowadzenia właściwego uwolnienia gruntów od ciężarów pańszczyźnianych tworzone komisje powiatowe, powoływane przez komisarza

porządzenia prezydium krajowego we Lwowie. Kompetencje zlikwidowanej komisji przejęła komisja lwowska. Por. *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 41–42.

³² Na mocy rozporządzenia prezydium krajowego we Lwowie z 1 kwietnia 1853 r. zniesiono wybory przedstawicieli chłopów i dziedziców. Odtąd byli oni mianowani przez ministra spraw wewnętrznych na wniosek gubernatora Galicji i komisarza ministerialnego. Por. *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 41–42.

ministerialnego w każdym cyrkułe. W skład komisji powiatowych wchodził: „koncypowany” urzędnik cyrkułu jako przewodniczący³³, osoba pełniąca urząd sędziego, urzędnik skarbowy oraz aktuariusz biegły w rachunkach (bez prawa głosu). Aktuariusza mianowała komisja ministerialna, pozostałych zaś członków – właściwe ministerstwo na wniosek komisji ministerialnej. Rekomendowany kandydat winien był posiadać: „dowiedzione zdolności, doświadczenie, nieposzlakowany charakter i znajomość języków krajowych”.

Głównym zadaniem komisji powiatowych było oszacowanie ilości i wartości wszystkich powinności pańszczyźnianych, zgodnie z przepisami zawartymi w cesarskich patentach i rozporządzeniu z 4 października 1850 r. oraz z instrukcjami komisarza ministerialnego. W stosunku do jej rozstrzygnięć komisja ministerialna stanowiła instancję odwoławczą.

Komisje do zniesienia ciężarów gruntowych zarówno ministerialne, jak i powiatowe, musiały stosować się do określonej procedury administracyjnej, szczegółowo omówionej w rozporządzeniu ministerstwa spraw wewnętrznych z 4 października 1850 r. Otóż przed ukonstytuowaniem się komisji ministerialnych i powiatowych w „Gazecie Lwowskiej” i „Gazecie Krakowskiej” trzykrotnie musiały być opublikowane wezwania do dziedziców oraz wszystkich osób i instytucji uprawnionych do uzyskania odszkodowania za zniesione powinności, by ci ujawnili swoje roszczenia (tzw. meldunki). Równocześnie komisarze ministerialni mieli się postarać o kompletne wykazy posiadaczy dóbr tabularnych (zarówno osób fizycznych, jak i instytucji, kościołów, klasztorów itp.), by dzięki temu móc ustalić, kto jest uprawniony do odszkodowania. Następnie w meldunkach złożonych przez ziemian należało wyodrębnić powinności poddańcze, świadczenia wynikające z niepoddańczego prawa do dziesięciny oraz zobowiązania niewynikające ze stosunku poddaństwa. Tak przygotowana dokumentacja oraz listy gromad znajdujące się w danym obszarze były przesłane do komisji powiatowych. Komisje te rozpoczynały prace, rozpatrując najpierw sprawy związane ze zniesieniem ciężarów pańszczyźnianych, a dopiero w dalszej kolejności dziesięcin i innych powinności. Dalszy bieg czynności administracyjnych zależał od rodzaju znoszonych powinności.

W przypadku powinności poddańczych, komisja powiatowa powinna była najpierw ustalić, czy w 1848 r. dziedzic darował swym poddanym pańszczyznę. Jeżeli darowizna taka miała miejsce, komisja sporządzała jedynie protokół, w którym odnotowywała ten fakt, a następnie odsyłała go do wyższej instancji. Z kolei komisja ministerialna sprawdzała stan hipoteki takich dóbr i decydowała, czy właścicielowi należy się odszkodowanie („z powodu oczywistej nieważności” darowizny), czy też nie. W tym drugim przypadku dzie-

³³ Komisje powiatowe miały być tworzone na bazie nowego podziału administracyjnego Galicji z 1850 r., wprowadzającego w miejsce dużych cyrkułów mniejsze jednostki – powiaty. Reformę tę zrealizowano jednak dopiero w 1855 r. Do tego więc czasu na czele komisji powiatowych stali wyznaczeni urzędnicy cyrkularni, od 1855 r. natomiast – naczelnicy urzędów powiatowych. Por. *Provinzial-Handbuch des Krakauer Verwaltung-Gebietes für das Jahr 1855, 1856*.

dzicowi przysługiwało prawo odwołania się do ministerstwa spraw wewnętrznych lub do sądu.

Jeżeli nie stwierdzono aktu darowizny pańszczyzny lub uznano ją za nieważną, komisja powiatowa mogła rozpocząć sprawdzanie wiarygodności meldunków złożonych przez właścicieli ziemskich. Dokonywano tego przy udziale dziedzica, wójta i przedstawicieli gromady (członkowie samorządu gminnego albo przysiężni). Sprawdzano m.in., czy wymienione w meldunku powinności były rzeczywiście świadczone przez poddanych, jaką powierzchnię zajmowały poszczególne gospodarstwa chłopskie, do jakich rodzajów świadczeń poddańczych i w jakiej wysokości zobowiązani byli chłopci. Jeżeli zaistniałaby jakakolwiek wątpliwość w tej materii lub kontrowersje pomiędzy dziedzicem a poddanymi, rzecz należało sprawdzić w materiałach źródłowych, np. w inwentarzach gruntowych, kontraktach lub faszjach z 1820 r. Później komisja ustalała ceny jednostkowe poszczególnych rodzajów świadczeń poddańczych, które stosowano następnie przy obliczaniu wielkości odszkodowania.

W trakcie tego postępowania każda ze stron mogła wnieść zastrzeżenia i zarzuty. Mogły one jednak dotyczyć tylko ściśle określonych spraw, tj. uszczuplenia posiadanego gruntu oraz zakwestionowania prawa do pobierania powinności poddańczych lub powinności wzajemnych w ogóle lub wykazanej w meldunku ich ilości. Powyższe wątpliwości mogły być zgłaszane tylko w czasie, gdy komisja procedowała. Skargi i zastrzeżenia wniesione już po wydaniu decyzji o odszkodowaniu w ogóle nie były rozpatrywane. Zadaniem komisji było tak działać, by wszystkie ewentualne skargi, zwłaszcza zgłaszane przez poddanych, były rozpatrzone wnikliwie, ale zarazem nie hamowały prac nad uwolnieniem gruntów od ciężarów. Należało więc dążyć do polubownego załatwiania sporów na miejscu, w gromadach i to jeszcze przed ostatecznym ustaleniem wartości powinności i wysokości samego odszkodowania. Gdyby to było niemożliwe, spory rozstrzygać miały komisje powiatowe³⁴.

Po zweryfikowaniu meldunków przedstawionych przez dziedziców i rozpatrzeniu skarg komisja powiatowa miała określić wysokości odszkodowania. W tym celu wydawała tzw. dekret w formie sumarycznego wykazu obejmującego część lub całość gromady zobowiązanej do wypłaty odszkodowania. Wykaz ten musiał zawierać wyszczególnienie wszystkich posiadaczy gruntowych (chłopów), określenie wysokości rocznej renty oraz pełnego kapitału odszkodowania, kwoty, jakie dawni poddani mają zapłacić za wykup serwitutów, ewentualnie określenie przedmiotu sporu, jaki rozstrzygnąć miał sąd, a także spis powinności zniesionych bez odszkodowania. Wykaz należało sporządzić w czterech egzemplarzach, spośród których po jednym otrzymywały gromady i dziedzic, a dwa komisja ministerialna. Jeżeli w skład do-

³⁴ Od decyzji komisji powiatowych przysługiwało prawo odwołania się do sądu w terminie 90 dni. Gdyby ten termin nie został dotrzymany, decyzja w sprawie odszkodowania za powinności poddańcze nabierała mocy prawnej. Szczegółowe zasady postępowania w przypadku zaistniałych sporów regulują par. 169–184 rozporządzenia z 4 października 1850 r.

minium wchodziło więcej gromad, dodatkowo w dwóch egzemplarzach trzeba było sporządzić wykaz główny (jeden dla komisji ministerialnej, drugi dla dziedzica). Do tych akt należało jeszcze dołączyć protokoły spisane w trakcie rozstrzygnięcia ewentualnych sporów³⁵.

Komisje powiatowe otrzymały też zadanie oszacowania wartości zaległości pańszczyźnianych. W tym celu wykazy zaległości złożone przez właścicieli ziemskich były przedstawiane każdemu chłopu indywidualnie. Jeżeli chłop kwestionował podane przez dziedziców liczby, sprawy odsyłano do sądów cywilnych. Jeśli zaś nie było żadnych uwag i wątpliwości, komisja przedkładała wykaz zaległości w formie dekretu. Wykaz taki miał zawierać określenie likwidowanych zaległości, listę poddanych z wyszczególnieniem kwoty zaległości, termin, w jakim należało uregulować należność oraz termin wniesienia odwołania.

Opisaną wyżej zasadę stosowano w odniesieniu do zaległości za okres od 1 listopada 1847 do 15 maja 1848 r. Natomiast wysokość zaległości za okres od 15 maja do końca października 1848 r. obliczano proporcjonalnie od rocznej wartości świadczeń poddańczych.

W przypadku likwidacji powinności niepoddańczych komisja powiatowa postępowała podobnie jak przy uwalnianiu gruntów od pańszczyzny, z tą tylko różnicą, że weryfikowano oświadczenia złożone nie przez dziedziców, lecz przez poddanych. Po prostu chodziło o to, by w pierwszej kolejności sprawdzić, czy wykazane przez chłopów daniny, do jakich byli zobowiązani, są zgodne z ustawami.

Każda ze stron postępowania uwłaszczeniowego, zarówno poddani, jak i ich dawni dziedzice, od decyzji komisji powiatowej mogła się odwołać do wyższej instancji, a więc do komisji ministerialnej. Należało to jednak uczynić w ciągu trzech dni od daty doręczenia kwestionowanej decyzji. Odwołania bądź w formie pisemnej, bądź ustnej, bądź jako tzw. podanie do protokołu, należało składać w komisjach powiatowych. Te z kolei miały trzy dni na odesłanie skarg do komisji ministerialnej. Jeżeliby zaś decyzja tej ostatniej komisji była niezadowolająca, można było jeszcze apelować do ministerstwa spraw wewnętrznych.

Zasady uwłaszczenia w dawnej Rzeczypospolitej Krakowskiej

Nieco inne zasady uwolnienia gruntów od powinności pańszczyźnianych stosowano na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Krakowskiej. Wynikało to stąd, że znaczna część gromad objęta została reformą czynszową³⁶ i ogólnie

³⁵ Komplet materiałów opracowanych przez komisję powiatową w odniesieniu do jednej gromady nosi nazwę operatu.

³⁶ Szerzej na temat reformy czynszowej w Rzeczypospolitej Krakowskiej por.: K. Krzeczkowski, *Komisja włościańska w Rzeczypospolitej Krakowskiej*, „Sprawozdania Wydziału Filozoficznego

galicyjskich przepisów nie można było do nich stosować. Ponadto z przyczyn oczywistych na terenie okręgu krakowskiego rozgraniczenia gruntów dominikalnych i rustykalnych nie można było opierać na zapisach katastru franciszkańskiego, tak samo jak nie można było dokonywać szacunku wartości powinności pańszczyźnianych w oparciu o fasje podatkowe z 1820 r., takich akt bowiem na tym obszarze nie było w ogóle. Nie było też żadnej innej ewidencji powinności poddańczych i przysługujących chłopom służebności. W tej sytuacji gubernator Galicji Wacław Zaleski 16 X 1848 r. polecił spisanie powinności i służebności według stanu na 15 maja 1848 r. W tym celu okręg krakowski podzielono na trzy sekcje. Specjalni komisarze mieli sporządzić wykazy powinności urbarialnych i serwitutów. Tak przygotowane operaty miały być przedłożone komisji złożonej z właścicieli ziemskich, która miała ostatecznie oszacować powinności i przedstawić gubernatorowi do zatwierdzenia. Jednakże komisja swej pracy nie rozpoczęła. Później nie można było kontynuować tego sposobu realizacji uwłaszczenia, bowiem w owej komisji, która miała wycenić powinności, nie było przedstawicieli włościan ani skarbu państwa, mającego wypłacać zaliczki na konto indemnizacji. Ponadto patenty z 7 IX 1848 i 15 VIII 1849 r. wprowadzały inne zasady indemnizacji niż ustalone w obwieszczeniu gubernatora Zaleskiego. Z tych to powodów zachodziła konieczność odrębnego określenia zasad realizacji uwłaszczenia w byłej Rzeczypospolitej Krakowskiej. Uregulowano to osobnym patentem z dnia 12 marca 1851 r.³⁷

Dokument ten za podstawę do oszacowania wartości powinności poddańczych brał tabele włościan sporządzane w 1848 r. na zlecenie gubernatora Wacława Zaleskiego. Jednakże zawarte w nich informacje na temat wysokości czynszu z tzw. gruntów starogromadzkich oraz przybranych dworskich były weryfikowane w 1851 r. już po rozpoczęciu pracy powiatowych komisji do zniesienia ciężarów gruntowych i rejestrowały stan z sierpnia 1850 r. Podstawą tej weryfikacji były akta byłej Komisji Włościańskiej, która w czasach Rzeczypospolitej Krakowskiej przeprowadziła oczyszczanie chłopów na podstawie instrukcji z 1833 r. Tabele „włościan czynszujących” z 1851 r. zawierały następujące informacje: imię i nazwisko włościanina zapisanego w tabeli przez Komisję Włościańską, imię i nazwisko włościanina, na którego dana posiadłość przeszła (odziedziczona), powierzchnię posiadłości w morgach i prętach, całoroczną wysokość czynszu (w złp i gr), wielkość gruntów tzw. starogromadzkich i czynsz z nich, wielkość gruntów przybranych dworskich i czynsz z nich³⁸.

PAU”, 1916, T. XXI, nr 2, s. 11–21; S. Wachholz, *Reforma czynszowa w Rzeczypospolitej Krakowskiej w świetle dokumentów archiwalnych*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, T. 6: 1954, Z. 2, s. 297 i n.; J. Bieniarzówna, *Rzeczypospolita Krakowska 1815–1846*, Kraków 1948.

³⁷ *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 36–41; „Czas”, nr 92 z 22 IV 1851 i nr 93 z 23 IV 1851 r.

³⁸ APKr., KZCG 2099; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 2945 (dalej Oss. 2945), allegat 89; *Powszechny dziennik praw krajowych...*, s. 173–192.

Kaiserliches Patent vom 12. März 1851,

(im Reichs-Gesetzblatte, XXVIII. Stück, No. 89, ausgegeben am 18. April 1851),

betreffend die Durchführung der Grundentlastung in dem Gebiete des ehemaligen Freistaates Krakau.

Wir Franz Joseph der Erste,
 von Gottes Gnaden Kaiser von Oesterreich;
 König von Ungarn und Böhmen, König der Lombardei und Venedig's, von Dalmazien, Kroazien, Slavonien, Galizien, Lodome-
 rien und Illyrien, König von Jerusalem u.; Erzherzog von Oester-
 reich; Großherzog von Toskana und Krakau; Herzog von Lothrin-
 gen, von Salzburg, Steyer, Kärnthén, Krain und der Bukowina;
 Großfürst von Siebenbürgen; Markgraf von Mähren; Herzog von
 Ober- und Nieder-Schlesien, von Modena, Parma, Piazenza und
 Guastalla, von Aushwitz und Zator, von Teschen, Triaul, Ra-
 gusa und Zara; gefürsteter Graf von Habsburg, von Tirol, von
 Kyburg, Görz und Gradiska; Fürst von Trient und Brixén; Mark-
 graf von Ober- und Nieder-Lausitz und in Istrien; Graf von
 Hohenems, Feldkirch, Bregenz, Sonnenberg u.; Herr von Triest,
 von Cattaro und auf der windischen Mark; Großwoiwod der Wo-
 wodschaft Serbien u. u.

Um die Anordnungen des Gesetzes vom 7. September 1848 über die Entlastung
 des Grundes und Bodens unter Berücksichtigung der im Gebiete des ehemaligen Frei-
 staates Krakau auf Grundlage des Ministerial-Erlasses vom 18. April 1848 ergan-
 genen Kundmachung vom 24. April 1848 durchzuführen, und den Berechtigten die
 ihnen gebührende Entschädigung zukommen zu machen, haben Wir über Einrathen Un-
 seres Ministerrathes nachfolgende Bestimmungen über die Aufhebung der Robot und
 anderer Inventarialleistungen und über die Durchführung der Grundentlastung im Ge-
 biete des ehemaligen Freistaates Krakau zu erlassen befunden:

I. A b s c h n i t t.

Von den ohne Entgelt aufgehobenen oder aufzuhobenden Leistungen.

§. 1.

a) Da im Gebiete des ehemaligen Freistaates Krakau seit der Einverleibung West-
 galiziens in das Herzogthum Warschau weder ein persönlicher Unterhansverband

A zatem podstawowa różnica co do sposobu przeprowadzenia uwłaszczenia na obszarze okręgu krakowskiego i w Galicji polegała na tym, iż w Krakowskim za podstawę oszacowania powinności chłopskich w dobrach oczynszowanych brano sporządzone w 1848 i zweryfikowane w 1851 r. na podstawie materiałów Komisji Włościańskiej tzw. tabele „włościan czynszujących”. W przypadku gromad, które nie zostały oczynszowane i odrabiały pańszczyznę, stosowano zasady takie same jak w całej Galicji.

Istniała wszakże jeszcze jedna, bardzo istotna różnica. Otóż na terenie dawnej Rzeczypospolitej Krakowskiej inaczej niż w Galicji obliczano wysokość rocznej renty z tytułu zniesionych powinności poddańczych. W Galicji przyjmowano zasadę, iż od rocznej wartości zniesionych powinności należy odliczyć 1/3 z tytułu zniesienia administracyjnych zadań dominiów i dodatkowo 5% jako koszt manipulacyjny. Kwota, która pozostała z tego wyliczenia, stanowiła ową roczną rentę. Tymczasem w okręgu krakowskim odliczano tylko 15%.

Rząd wiedeński, który po konsultacji z lwowskim gubernium, takie rozwiązanie rekomendował cesarzowi, stanowisko swoje uzasadniał w sposób następujący: „Przy ustanowieniu wartości powinności tak do wynagrodzenia, jak i wykupna kwalifikujących się, odrąca się 15 od sta tytułem ryczałtowej kompensaty za podatki, które uprawniony od tych powinności opłacał, tudzież za kosztą poboru i wynagrodzenia przypaść mogącego niedoboru. Uprawnieni przeto z okręgu krakowskiego znajdują się w daleko korzystniejszym położeniu, aniżeli uprawnieni sąsiedniej Galicji, która na rachunek tej samej kompensaty jednak trzecia część odrącona została. Jeżeli jednakże wziętem będzie pod uwagę, że właściciele dóbr w okręgu krakowskim nie byli obowiązani żadnym prawem do wspierania swych włościan w razie potrzeby, że nie sprawowali nad nimi żadnej patrymonialnej jurysdykcji, a tem samem nie byli obowiązani ponosić żadnych w tej mierze kosztów – że dobra ich nie podlegały żadnej kaucji ósmej części swej wartości na wypadek dowiedzionych przeciążeń poddańczych; jeśli dalej wziętem będzie pod uwagę, że w okręgu krakowskim nie istniał nigdy podatek równoważący podatek w Galicji istniejący, urbarialnym zwany, analogiczny zaś podatek zwany ofiarą, że był płaconym nie tylko z samych zniesionych dziś powinności, ale z wszystkich dochodów z dóbr; że wspomniany podatek ofiary w czterech stopniach po 10, 20, 24 i 40 procentu był opłacany, i że ta część podatku, któraby powinności urbarialne ciążyć mogła wynalezioną i ustanowioną dziś już być nie może; wypadnie z tego, że ustanowienie wyższej kompensaty nad 15 procent, nie mogłoby być usprawiedliwionem”³⁹.

Uzupełnieniem patentu z 12 marca 1851 r. było rozporządzenie ministerstwa spraw wewnętrznych z 15 marca 1851 r. „o organach, które mianowane będą do przeprowadzenia uwolnienia gruntu od ciężarów w obwodzie byłego wolnego Miasta Krakowa i jego okręgu, i o postępowaniu, jakie te organa

³⁹ „Czas”, nr 92 z 22 IV 1851 i nr 93 z 23 IV 1851 r.

zachować mają⁴⁰. Jego treść była zbieżna z omówionym wyżej rozporządzeniem ministerstwa spraw wewnętrznych z 4 października 1850 r. wprowadzającym w życie reformę uwłaszczeniową w całej Galicji.

Realizacja uwłaszczenia w Galicji zachodniej i w byłej Rzeczypospolitej Krakowskiej

Opublikowanie rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych z 4 października 1850 r. i patentu w sprawie uwłaszczenia chłopów w okręgu krakowskim z 12 marca 1851 r. umożliwiło rozpoczęcie właściwej akcji uwalniania gruntów od powinności poddańczych. W Galicji zachodniej zadanie to przypało krakowskiej komisji ministerialnej dla zniesienia ciężarów gruntowych (*Ministerial Commission für Grundentlastung*), którą utworzono 28 stycznia 1849 r. W zasięgu jej działania znajdowały się cyrkuły: wadowicki, bocheński, sądecki, jasielski, tarnowski i rzeszowski oraz okręg krakowski⁴¹.

Na czele komisji krakowskiej stał komisarz ministerialny, którym był Ignacy Hietzgern von Nordfelden. Jego zastępcą był Heinrich Kohl. Oprócz niego w komisji pracowali także Gustav Heilig – komisarz III klasy, Joseph von Schenk – urzędnik sądowy, Anton Titel – przedstawiciel skarbu państwa, Walerian Zatorski – sekretarz, Aleksander Hofmeister – rachmistrz, Edmund Blauth – ingrosariusz, Leon Bierzyński – kancelista i Gustaw Weigel – urzędnik pomocniczy. Warto tu zauważyć, że liczba asesorów, czyli reprezentantów chłopów i właścicieli ziemskich, była większa niż normalnie, gdyż oprócz reprezentantów Galicji zachodniej w komisji zasiadali przedstawiciele chłopów i ziemian z okręgu krakowskiego. Przedstawicielami ziemian (szerzej: uprawnionych do otrzymania odszkodowania) byli: z terenu zachodniej Galicji – hr. Jan Załuski, hr. Franciszek Moszczeński i Jakub Starowiejski von Biberstein (wszyscy właściciele ziemscy); z okręgu krakowskiego – Wincenty Darowski (właściciel ziemski), Tomasz Szczepanowski (proboszcz) i Józef Godlewski (członek konsystorza). Chłopów i mieszczan, czyli zobowiązanych do wypłacenia odszkodowania za zniesione powinności feudalne reprezentowali: z zachodniej Galicji – Jan Serafin, Wojciech Grochmiał i Jerzy Schmidt (wszyscy chłopi); z okręgu krakowskiego – chłop Antoni Zubyra oraz mieszczenie Maciej Chojnacki i Michał Galos⁴².

Wewnętrzna organizacja komisji nie jest znana. Wiadomo jedynie, że miała ona oddziały kancelaryjny i buchalterii⁴³. W oddziale kancelaryjnym pro-

⁴⁰ *Powszechny dziennik praw krajowych...*, s. 192–217.

⁴¹ *Reich-Gesetz und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich 1849*, poz. 361, s. 638; *Maurycego Kraińskiego regesty...*, s. 41. Zgodnie z rozporządzeniem z dnia 15 marca 1851 r. dla obszaru byłej Rzeczypospolitej Krakowskiej tworzone oddzielną komisję ministerialną, ale jej funkcje powierzono komisji ministerialnej krakowskiej. Por. *Powszechny dziennik praw krajowych...*

⁴² *Provinzial Handbuch der Königreiche Galizien und Lodomerien für das Jahr 1854*, s. 53. Ustalenie składu komisji powiatowych jest praktycznie niemożliwe. Szematyzmy galicyjskie nie podają bowiem takich informacji, podobnie jak i operaty uwłaszczeniowe.

wadzono dwie serie protokołów podawczych, jeden dla obszaru dawnej Rzeczypospolitej Krakowskiej, drugi – dla sześciu cyrkułów Galicji zachodniej. W podobny sposób, a więc oddzielnie dla okręgu krakowskiego i Galicji zachodniej, prowadzono wszystkie sprawy związane z realizacją reformy uwłaszczeniowej.

Krakowskiej komisji ministerialnej podlegały komisje powiatowe (*Bezirkskommission*), których w sumie było 15. Działy one w następujących miastach: w cyrkule bocheńskim – w Bochni i Wieliczce, w cyrkule tarnowskim – w Tarnowie i Dębicy, w cyrkule sądeckim – w Nowym Sączu i Limanowej, w cyrkule jasielskim – w Jaśle i Gorlicach, w cyrkule rzeszowskim – w Rzeszowie i Rozwadowie, w cyrkule wadowickim – w Kętach i Myślenicach, w okręgu krakowskim – w Krakowie, Krzeszowicach i Chrzanowie⁴⁴.

Jednocześnie z organizacją komisji, które miały oszacować wartość powinności pańszczyźnianych, przygotowywano także specjalne drukowane formularze, których wzory zostały ustalone przez komisarza ministerialnego⁴⁵. Na nich to komisje powiatowe nanosiły wszelkie dane niezbędne do oszacowania świadczeń poddańczych.

Po tych wszystkich przygotowaniach 30 czerwca 1851 r. w prasie opublikowano rozporządzenie ministerialne wzywające wszystkie osoby świeckie i duchowne, korporacje i fundacje, które miały prawa do zniesionych powinności, żeby ujawniły swoje roszczenia i przedstawiły je w formie opisów i wykazów. Razem z rozporządzeniem zamieszczono instrukcje i wzory wykazów⁴⁶. W ten sposób – po przeszło trzech latach od ogłoszenia zniesienia pańszczyzny – rozpoczęła się właściwa realizacja reformy.

Ponieważ w myśl przepisów zawartych w rozporządzeniu z 4 października 1850 r. o realizacji uwłaszczenia w Galicji, właściciele ziemscy mieli praktycznie kilka miesięcy na złożenie meldunków w sprawie uwłaszczenia⁴⁷, komisje powiatowe rozpoczęły prace dopiero jesienią 1851 r. Pierwsze operaty uwłaszczeniowe spisywano w październiku i listopadzie 1851 r., ostatnie – wiosną 1852 r.

Zakres świadczeń feudalnych

Materiały zgromadzone i wytworzone przez komisje powiatowe pozwalają bardzo dokładnie wniknąć w strukturę wsi i poznać zakres obciążeń pańszczyźnianych w chwili uwłaszczenia. Informacji na ten temat dostarcza-

⁴³ *Provinzial-Handbuch des Krakauer Verwaltungs gebietes für das Jahr 1855, 1856.*

⁴⁴ *Provinzial-Handbuch des Krakauer Verwaltungs gebietes für das Jahr 1855.*

⁴⁵ Rodzaje akt wchodzących w skład operatu uwłaszczeniowego omówilem we wstępie.

⁴⁶ Oss. 2945, allegat 93; *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 42–43.

⁴⁷ Par. 143 wspomnianego rozporządzenia mówił, że określenie dokładnego terminu składania meldunków należy do komisarza ministerialnego.

ją głównie tzw. *Darstellung*, które zawierają charakterystykę wszystkich świadceń, do jakich zobowiązane były całe gromady i pojedynczy poddani.

Obraz, jaki wyłania się z lektury tych dokumentów, jest dość zróżnicowany, co w dużym stopniu zależało od warunków lokalnych⁴⁸.

I tak, we wsi Odrowąż w cyrkułe sądeckim, należącej niegdyś do starostwa nowotarskiego, świadczenia pańszczyźniane obliczane były nie dla indywidualnych gospodarzy, lecz z poszczególnych łąnów. W naturaliach z każdej roli dziedzic miał otrzymywać po 3 korce i 16 garncy owsa, po 1 gęsi, 2 kury oraz 6 snopów słomy. Robocizna obejmowała, z każdej roli, po 3 dni pańszczyzny sprzężajnej czworokonnej, 3 dni pańszczyzny parokonnej i 6 dni pańszczyzny pieszej. Poddani osiedleni na 20 rolach zobowiązani byli także płacić kilka rodzajów czynszu: gruntowy – rocznie 212 złr i 19 kr; za przedzenie wełny – łącznie 14 złr i 52 kr; za dalekie podróże – 17 złr 51 kr, za szarwaraki – 11 złr 54 kr, czynsz tzw. trajdakowy – 17 złr 51 kr i stróżowy – 29 złr 45 kr⁴⁹.

Zupełnie inaczej rozliczano powinności poddańcze we wsi Babice w cyrkułe wadowickim. Tutaj 15 poddanych całogruntowych (posiadających gospodarstwa kmiecie pełnowymiarowe) odrabiało rocznie 156 dni pańszczyzny sprzężajnej, 2 poddanych całogruntowych – 104 dni pańszczyzny sprzężajnej, zagrodnicy – od 78 do 52 dni pańszczyzny pieszej i niewielki czynsz gruntowy, natomiast chałupnicy – po 12 dni pańszczyzny pieszej⁵⁰. Z kolei w Bieńkowicach w cyrkułe bocheńskim zagrodnicy i półrolnicy (kmiecie posiadający gospodarstwa równe połowie gospodarstwa pełnorolnego) musieli odrabiać po 104 dni pańszczyzny pieszej rocznie⁵¹.

W podzielonej pomiędzy kilku współwłaścicieli wsi Chronów w cyrkułe bocheńskim chłopi zobowiązani byli oddawać dziedzicowi zarówno daniny w naturze, jak i pańszczyznę. Kmiecie rocznie dostarczali do dworu po jednym kapłonie i 15 jaj oraz odrabiali po 156 dni pańszczyzny sprzężajnej czterema wołami i przędli po 12 łokci przędzy⁵². Natomiast zagrodnicy, oprócz naturaliów w takim samym wymiarze jak kmiecie, zależnie od powierzchni gospodarstwa odpracowywali od 156 do 24 dni pańszczyzny pieszej i przędli po 12 łokci przędzy⁵³.

Interesujący jest też przykład dóbr Kolbuszowa w cyrkułe tarnowskim. Dobra te były podzielone pomiędzy czterech właścicieli. W rękach Konstan-

⁴⁸ Analiza wielkości i zakresu świadczeń pańszczyźnianych mogłaby się stać tematem oddzielnej rozprawy. W niniejszej pracy przedstawię zatem jedynie ogólną charakterystykę tego problemu.

⁴⁹ APKr., KZCG 890.

⁵⁰ Tamże, 1887.

⁵¹ Tamże, 276.

⁵² Powinność przedzenia z pańskiego włókna zaliczana była do świadczeń w robociznie. Nie wszędzie jednak występowała.

⁵³ APKr., KZCG 170.

tego Ruckiego znajdowało się dominium Kolbuszowa Dolna, w którego skład wchodziły większe części Kolbuszowej Dolnej i Kolbuszowej miasta oraz 9 innych wsi, tj. Bukowiec, Dubas, Dymarka, Mechowiec, Mroczkówka, Nowa Wieś, Poręby, Ruda i Zarębki. Dominium Kolbuszowa Górna było własnością Jerzego hr. Tyszkiewicza. W skład tego majątku wchodziły 3 wsie: Kolbuszowa Górna, Siedlanka i Świerczków. Trzecim współwłaścicielem Kolbuszowej była Tekla Strzelecka, która posiadała niewielką część w Kolbuszowej Dolnej, gdzie osadzonych było 6 chłopów. Oprócz własności szlacheckiej w Kolbuszowej były także posiadłości kościelne. Chodzi tu o uposażenie kościoła parafialnego pw. Wszystkich Świętych. Na tzw. część plebańską składały się niewielkie części Kolbuszowej miasta i Nowej Wsi oraz kilkusetmorgowa część Kolbuszowej Dolnej.

W mieście Kolbuszowa, w części K. Ruckiego zamieszkiwało 146 mieszczan, w tym 29 Żydów. 120 mieszczan, w tym 9 Żydów, posiadało grunty o powierzchni od 45 sążni do 7–9 mórg. Dwóch mieszczan posiadało jednak ziemię o powierzchni przekraczającej 24 morgi. Łącznie domy i grunty będące w posiadaniu mieszczan zajmowały 377 mórg 990 sążni. Wszyscy mieszkańcy miasta zobowiązani byli do płacenia dziedzicowi czynszu od domów, a 8 mieszczan odrabiało dodatkowo pańszczyznę pieszą.

Z kolei w części miasta należącej do kościoła parafialnego zamieszkiwało 3 pełnorolnych chłopów, 5 półrolników i 6 ćwierćrolników. Ich grunty zajmowały w sumie powierzchnię 22 mórg i 1 481 sążni. W chwili uwłaszczenia zobowiązani byli do świadczenia na rzecz parafii łącznie 572 dni pańszczyzny pieszej i 104 dni sprzężajnej oraz przedzenia 96 motków włókna rocznie.

W Kolbuszowej Dolnej, w części Konstantego Ruckiego osadzonych było 74 chłopów, w tym 24 zagrodników, 4 ćwierćrolników, 3 półrolników i 43 pełnorolnych. Powierzchnia chłopskich gospodarstw w chwili sporządzenia operatów uwłaszczeniowych wynosiła 605 mórg 121 sążni. 26 chłopów zamiast pańszczyzny oddawało dziedzicowi czynsz gruntowy; w tej liczbie było 2 pełnorolnych, 3 ćwierćrolników i 21 zagrodników. Pozostali zobowiązani byli do rozlicznych świadczeń na rzecz dworu. Chłop pełnorolny oddawał dziedzicowi 3 i 1/3 korca owsa, 1 gęś, 1 i 1/3 kapłona, 3 kury i 52 jaja, ponadto musiał odrabiać 156 dni pańszczyzny sprzężajnej dwoma końmi; chłop półgruntowy – 1 i 2/3 korca owsa, 1/2 gęsi, 2/3 kapłona, 1 i 1/2 kury, 30 jaj oraz 52–104 dni sprzężajnych dwoma końmi lub 104–156 dni pieszych; chłop ćwierćgruntowy – 52 dni piesze; zagrodnik – 26 dni piesze. Wszyscy chłopowie nieocynszowani zobowiązani byli ponadto do przedzenia włókna. W sumie poddani Konstantego Ruckiego odrabiali rocznie 2574 dni pańszczyzny sprzężajnej, 390 dni pańszczyzny pieszej, przedli 232 motki włókna. Roczna wartość powinności feudalnych wynosiła 701 złr 35 kr, w tym 50 złr 32 kr stanowiły naturalia, 561 złr 16 kr – pańszczyzna i powinność przedzenia, 89 złr 47 kr – czynsz.

W części Kolbuszowej Dolnej należącej do Tekli Strzeleckiej na obszarze 38 mórg i 556 sążni osiadło 6 chłopów: 1 pełnorolny, 3 ćwierćrolników i 2 ko-

morników. Chłop pełnorolny oddawał dziedzicze rocznie 1 i 1/3 korca owsa, 2/3 gęsi, 2/3 kapłona, 1 kurę, 18 jaj, a także odpracowywał 104 dni pańszczyzny sprzężajnej 2 wołami oraz musiał prząść 8 motków włókna. Chłopi ćwierćgruntowi zobowiązani byli do 104 dni pańszczyzny pieszej. W sumie poddani Tekli Strzeleckiej odrabiali 104 dni pańszczyzny sprzężajnej, 260 dni pańszczyzny pieszej i przędli 8 motków włókna.

Znacznie więcej chłopów zamieszkiwało w tzw. części plebańskiej Kolbuszowy Dolnej – w sumie 41 gospodarzy, w tym 2 pełnorolnych, 10 półrolników, 26 ćwierćrolników i 3 komorników. Łączna powierzchnia ich gospodarstw wynosiła 302 morgi 368 sążni. Zakres powinności feudalnych był podobny do tych, jakie świadczyli poddani Konstantego Ruckiego. W sumie chłopci osadzeni na gruntach parafii odrabiali 728 dni pańszczyzny sprzężajnej, 1508 dni pańszczyzny pieszej i przędli 216 motków włókna.

W Kolbuszowej Górnej, która należała do Jerzego hr. Tyszkiewicza, zamieszkiwało 212 chłopów gospodarzy. Wśród nich było 112 pełnorolnych, 46 półrolników, 24 ćwierćrolników, 12 zagrodników i 8 chałupników. Łączna powierzchnia gruntów należących do chłopów wynosiła 1951 mórg 409 sążni. Obciążenia feudalne były tu znacznie większe niż w Kolbuszowej Dolnej. Chłop pełnorolny zobowiązany był oddawać do dworu od 2/3 do 4 i 2/3 korca owsa, od 1/4 do 1 gęsi, od 1 do 2 kapłonów, od 1 do 4 kur, od 15 do 54 jaj i odrabiać od 104 do 312 dni pańszczyzny ciągłej oraz prząść od 3 do 12 motków włókna rocznie. Powinności półrolników wynosiły: od 2/3 do 2 i 2/3 korca owsa, od 1/4 do 1/2 gęsi, od 1/2 do 1 i 1/2 kapłona, od 1 do 3 kur, od 12 do 39 jaj; pańszczyzna nie występowała. Z kolei ćwierćrolnicy oddawali od 2/3 do 1 i 1/2 korca owsa, po 1/2 gęsi, po 1 kapłonie, od 1 do 2 kury, od 18 do 36 jaj oraz od 52 do 156 dni pańszczyzny pieszej i od 3 do 6 motków włókna. Zagrodnicy płacili jedynie czynsz gruntowy i od domów, a chałupnicy odrabiali po 12 dni pańszczyzny pieszej⁵⁴.

W większości miejscowości zakres powinności pańszczyźnianych był dokładnie taki, jak zapisano w faszjach z 1820 r. Zdarzały się jednak przypadki, że od czasu reform józefińskich w niektórych gromadach obniżano wysokość świadczeń feudalnych. Na przykład w dobrach Poręba Wielka w cyrkułe sądeckim, należących w chwili uwłaszczenia do Petroneli Wodzickiej, na mocy ugody z 1788 r. ograniczono wymiar pańszczyzny do 1 dnia tygodniowo od każdego gospodarza⁵⁵. Podobna sytuacja miała miejsce w majątku Kobylanka w cyrkułe jasielskim, należącym do Marii z Wielopolskich Jabłonowskiej, gdzie jeszcze przed 1820 r. wymiar pańszczyzny zredukowano do 8 dni w roku od zagrody chłopskiej⁵⁶.

Dość powszechne były też przypadki oczynszowania chłopów. Zamiana świadczeń pańszczyźnianych na czynsz (relicja) przeprowadzana była

⁵⁴ Tamże, 1648-1652, 1672, 1677.

⁵⁵ Tamże, 762.

⁵⁶ Tamże, 438.

w różnym czasie. Najczęściej jednak dokonywało się to w latach 30. XIX w. (podobnie jak w Królestwie Polskim). Potwierdzają to liczne przykłady. W tym czasie oczynszowano m.in. wspomniane już dobra Kobylanka w cyrkułe jasielskim oraz Radłów w cyrkułe bocheńskim. Dobra Radłów, będące niegdyś własnością biskupów krakowskich, w 1782 r. zostały przejęte przez Fundusz Religijny. W 1820 r. nabył je Karl Badenfeld. Później majątek ten przeszedł na jego syna Wilhelma Badenfelda. W 1837 r. Badenfeldowie przeprowadzili relucję powinności pańszczyźnianych. Dokonało się to w ten sposób, iż dotychczasowe świadczenia zostały przeszacowane na czynsz w walucie wiedeńskiej według cen bardzo podobnych do tych, jakie stosowano przy wycenie powinności pańszczyźnianych w 1851 i 1852 r.⁵⁷ W innej wsi w cyrkułe bocheńskim, w Przyborowie, chłopci zostali oczynszowani na podstawie umowy między dominium a gromadą zawartej już 1 października 1783 r.⁵⁸ Z kolei we wsi Grabie koło Podgórze gromada została oczynszowana według ugody z dominium z 1822 r.⁵⁹

W sumie w całej Galicji zachodniej (bez okręgu krakowskiego) przed 1848 r. oczynszowanych zostało 477 gromad lub ich części, co stanowi około 18,31% ogółu gromad w tej części Galicji⁶⁰. Najwięcej oczynszowanych wsi było w cyrkułach bocheńskim, jasielskim i sądeckim (odpowiednio: 93, 109 i 106), zdecydowanie najmniej – w cyrkułe tarnowskim (zaledwie 34). Na szczególną uwagę zasługuje cyrkuł jasielski, gdzie oczynszowano co czwartą wieś (tab. 1.).

Tabela 1: Liczba gromad lub ich części, oczynszowanych przed 1848 r.

Cyrkuł	Gromady lub ich części			
	Ogółem		Oczynszowane	
	Liczba	Procent	Liczba	Procent
bocheński	460	100,00	93	20,21
jasielski	406	100,00	109	26,85
sądecki	448	100,00	106	23,66
rzeszowski	389	100,00	67	17,22
tarnowski	514	100,00	34	6,61
wadowicki	388	100,00	68	17,53
Razem	2605	100,00	477	18,31

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

O ile zakres i wielkość świadczeń feudalnych był odmienny w różnych częściach Galicji, to wycena poszczególnych powinności była w zasadzie jednakowa. I tak na przykład wartość jednego dnia pańszczyzny pieszej szaco-

⁵⁷ Tamże, 45.

⁵⁸ Tamże, 50.

⁵⁹ Tamże, 254.

⁶⁰ Szacowanie to z pewnością nie jest precyzyjne, gdyż do gromad oczynszowanych zaliczyłem także miasta, które z reguły opłacały czynsz od domów i czynsz gruntowy. Ponadto nie zachował się komplet operatów uwłaszczeniowych dla badanego terenu.

wano od 5 do 7,5 krajcarów. Dzień pańszczyzny sprzężajnej czterokonnej kosztował natomiast od 24 do 30 krajcarów. Podobne wahania możemy zaobserwować przy wycenie powinności świadczonych w naturze: kapłony kosztowały od 6 do 8,5 krajcarów, kury – od 4 do 8 krajcarów (tu różnice cen były największe), kopa jaj – od 9 do 13 krajcarów (tab. 2.).

Tabela 2: Wycena powinności feudalnych (w krajcarach).

Miejscowość	Pańszczyzna					Naturalia		
	piesza	4-konna	4-wołami	2-konna	2-wołami	kapłony	kury	jaja (kopa)
Babice	6	-	-	15	-	-	8	12
Bestwina	7,5	-	-	16	-	8,5	5,5	12
Błażowa	-	24	-	12	-	-	-	-
Dobrzeczków	6,5	26	-	13	-	-	4,5	9
Dzikowiec	5,5	-	-	-	-	-	-	-
Filipowice	7	-	-	-	-	7	4,5	9
Glinik	6,5	24	-	-	-	7	-	9
Kamienica	6	-	-	12	-	-	4,5	-
Lubomierz	-	-	-	-	-	-	5	10
Łososina	7	26	-	-	-	7	-	9
Nieprzeźnia	6	30	24	-	-	7	-	10
Olszyny	-	26	-	13	-	6	4,5	9
Poręba Wielka	-	28	22	12	11	-	-	-
Radgoszcz	6	-	24	-	12	7	4	10
Rozdziele Górne	6	30	24	-	-	7	-	10
Rozwadów	-	-	-	11	-	7	4,5	10
Sędziszów	5	-	22	-	-	-	-	-
Strzyżów	6	24	-	-	-	6	4,5	9
Sufczyn	6,5	30	-	-	-	8	6	12
Sulistrowa	-	26	26	13	13	7	4,5	9
Tomaszkowce	7,5	-	-	-	-	8,5	-	13
Umieszcz	6,5	24	-	-	-	-	4,5	9

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

Jeśli wnikliwie przyjrzymy się danym zawartym w tab. 2., łatwo można zauważyć, że różnice w wycenie robocizny są niewielkie i w sumie dość przypadkowe. Tak samo bowiem ceniono dzień pańszczyzny czterokonnej w podgórskich wsiach cyrkułu jasielskiego, jak i w cyrkułe bocheńskim. Podobną prawidłowość można zaobserwować w przypadku pańszczyzny parokonnej (zob. Błażowa, Kamienica, Rozwadów) oraz pańszczyzny pieszej (zob. Babice, Radgoszcz, Rozdziele Górne, Strzyżów). Sugeruje to, że ukształtowanie terenu i warunki geograficzno-klimatyczne⁶¹ nie wpływały w sposób zasadniczy na wartość znoszonych powinności poddańczych, stanowiących podstawę obliczenia odszkodowania dla dziedziców za utracone korzyści.

⁶¹ O rejonizacji gospodarczej zachodniej części Galicji pisali: H. Madurowicz, A. Podraza, *Regiony gospodarcze Małopolski Zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław-Kraków-War-

Rezultaty uwłaszczenia

Po dokładnym opisanu i dokonaniu wyceny powinności, do jakich zobowiązani byli poddani, komisje powiatowe przystępowały zazwyczaj do zliczenia wartości świadczeń poszczególnych gospodarzy, jak i całych gromad. Polegało to na tym, iż w specjalnych arkuszach, tzw. *Anmeldung*, czyli w wykazach powinności poddańczych w ziemiopłodach (w naturaliach), w robociznie i daninach pieniężnych, wpisywano wszystkich posiadaczy gruntowych, zaznaczając powierzchnię ich gospodarstw oraz ilość poszczególnych świadczeń⁶². Następnie obliczano równowartość pieniężną zniesionych powinności według przyjętych wcześniej cen jednostkowych, po czym od otrzymanych sum odejmowano wartość tzw. powinności wzajemnych dziedzica. Różnica stanowiła podstawę do obliczenia tzw. rocznej renty, a później całego kapitału odszkodowania. Na samym końcu wartości uzyskane dla poszczególnych gospodarzy były sumowane dla całej gromady. Najczęściej do tego sumarycznego zestawienia dopisywano jeszcze równowartość zniesionych powinności niepoddańczych. Dzięki temu w jednym dokumencie, stanowiącym najistotniejszą część operatu uwłaszczeniowego, gromadzono wszystkie podstawowe dane dotyczące nazwisk i ilości uwłaszczonych chłopów, jak i wartości świadczonych przez nich powinności.

Dokumentacja ta pozwala zatem bardzo precyzyjnie określić ilość uwłaszczonych gospodarstw oraz powierzchnię gruntów, jakie chłopci otrzymali na własność. I tak w skali całej Galicji zachodniej (łącznie z okręgiem krakowskim) uwłaszczono 250 339 posiadaczy gruntowych, tj. kmieci, zagrodników i chałupników oraz dotychczasowych użytkowników posesji miejskich⁶³, którzy na własność otrzymali łącznie 1 760 273 morgi i 1 436 sążni ziemi. Najwięcej chłopów uwłaszczono w cyrkule wadowickim – ponad 65 tysięcy, najmniej w okręgu krakowskim – niewiele ponad 13,5 tysiąca (tab. 3.).

Znacznie ciekawiej wypadnie porównanie różnych części Galicji zachodniej, jeśli pod uwagę weźmiemy średnią powierzchnię uwłaszczonych gospodarstw. Okazuje się bowiem, że w cyrkule sądeckim średnia powierzchnia gospodarstwa chłopskiego powstałego w wyniku uwłaszczenia wynosiła prawie 10 mórg, natomiast w cyrkule wadowickim, gdzie uwłaszczono najwięcej chłopów, wskaźnik ten wynosił zaledwie 4,5 morgi. Dysproporcje

szawa 1958; D. Vnenchak, *Informator statystyczny do dziejów rolnictwa w Galicji. Struktura agrarna własności chłopskiej w Galicji w dobie autonomii*, Kraków 1983, s. 50–52. Sporo informacji na ten temat podaje także P. Franaszek, *Produkcja roślinna w Galicji doby autonomicznej*, Kraków 1995.

⁶² Bardzo często zamiast powierzchni gospodarstw podawano powierzchnię całych łańów.

⁶³ Dokładne określenie liczby objętych uwłaszczeniem kmieci, zagrodników i chałupników oraz użytkowników posesji miejskich nie jest możliwe, gdyż operaty uwłaszczeniowe z rzadka zawierały informacje na temat przypisania poszczególnych osób do konkretnych kategorii. W skali całej Galicji uwłaszczono 545 936 gospodarstw. Por. F. Bujak, *Wybór pism*, T. 2, Warszawa 1976, s. 361; K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza – realizacja – skutki*, Warszawa 1976, s. 93–95; *Historia chłopów polskich*, T. II: *Okres zaborów*, pod red. S. Inglota, Warszawa 1972, s. 234.

Tabela 3: Ilość i powierzchnia gospodarstw chłopskich objętych uwłaszczeniem, według cyrkułów.

Cyrkuł	Uwłaszczone gospodarstwa		Powierzchnia	
	ilość	procent	ogółem	średnia
bocheński	29405	11,74	182904 m. 316 s.	6 m. 352 s.
jasielski	33525	13,37	265203 m. 952 s.	7 m. 1456 s.
krakowski	13513	5,40	84758 m. 225 s.	6 m. 432 s.
rzeszowski	43322	17,31	340354 m. 52 s.	7 m. 1360 s.
sądecki	30627	12,23	299354 m. 782 s.	9 m. 1232 s.
tarnowski	34421	13,75	278988 m. 650 s.	8 m. 160 s.
wadowicki	65526	26,20	308711 m. 59 s.	4 m. 1136 s.
Razem	250339	100,00	1760273 m. 1436 s.	7 m. 48 s.

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

te ujawniają się jeszcze bardziej, kiedy za punkt odniesienia weźmiemy wprowadzony w 1855 r. podział na powiaty. W powiatach sędziszowskim, starsądeckim, gorlickim i nowosądeckim średnia powierzchnia gospodarstw chłopskich wynosiła około 10 mórg, natomiast w powiecie żywieckim zaledwie 3 morgi. W pozostałych powiatach wskaźnik ten wahał od 5 do 8 mórg (tab. 4.).

Spore różnice istniały także pomiędzy poszczególnymi rodzajami własności (tab. 5.). I tak w dobrach szlacheckich uwłaszczono ogółem ponad 221 000 chłopów (88% ogółu uwłaszczonych), którzy otrzymali na własność ponad 1 500 000 mórg ziemi. Średnia powierzchnia uwłaszczonego gospodarstwa wynosiła nieco ponad 7 mórg. Podobny wskaźnik odnotowujemy w przypadku dóbr kameralnych oraz należących do różnych instytucji i osób prawnych. Bardzo zróżnicowane były natomiast gospodarstwa chłopskie leżące w obrębie własności kościelnej. W majątkach należących do Funduszu Religijnego średnia powierzchnia uwłaszczonego gospodarstwa wynosiła prawie 10,5 morgi, tymczasem w pozostałych dobrach kościelnych – tylko niewiele ponad 4 morgi. Różnica ta wynikała, jak się wydaje, stąd, że do Funduszu Religijnego należały wielkie kompleksy majątkowe, będące niegdyś własnością różnych zgromadzeń zakonnych. Tymczasem na majątki kościelne niewliczone do Funduszu Religijnego składały się najczęściej zajmujące bardzo małą powierzchnię, ale gęsto zaludnione tzw. części plebańskie, prebendy i części wsi.

Kiedy mowa o ilości gruntów chłopskich objętych uwłaszczeniem, warto odnieść się do jeszcze jednego problemu. Według powszechnej opinii przyjęcie katastru franciszkańskiego z lat 1819–20 za punkt wyjścia przy rozgraniczaniu gruntów dominikalnych i podlegających uwłaszczeniu gruntów rustykalnych było niekorzystne dla chłopów. Wielu historyków dowodziło, że na przełomie XVIII i XIX w. część ziemi uznanej w katastrze józefińskim z 1786 r. za rustykalną została przejęta przez dominia. W rezultacie w chwili

Tabela 4: Ilość i powierzchnia gospodarstw chłopskich objętych uwłaszczeniem, według powiatów.

Powiat	Uwłaszczone gospodarstwa		Powierzchnia	
	ilość	procent	ogółem	średnia
Bochnia	13384	5,35	83055 m. 1076 s.	6 m. 336 s.
Chrzanów	6196	2,47	39644 m. 721 s.	6 m. 640 s.
Dąbrowa	8458	3,38	50681 m. 107 s.	5 m. 1584 s.
Dobczyce	4944	1,97	38902 m. 749 s.	7 m. 1392 s.
Dukla	1242	0,50	10536 m. 386 s.	8 m. 768 s.
Gorlice	8187	3,27	78752 m. 611 s.	9 m. 992 s.
Grybów	5925	2,37	64371 m. 1364 s.	10 m. 1376 s.
Jasło	11028	4,41	85094 m. 315 s.	7 m. 1152 s.
Jordanów	13697	5,47	85252 m. 970 s.	6 m. 368 s.
Kęty	10032	4,00	56484 m. 35 s.	5 m. 1008 s.
Kraków	7328	2,93	45194 m. 637 s.	6 m. 272 s.
Krosno	5873	2,35	32983 m. 546 s.	5 m. 992 s.
Łańcut	8885	3,55	75668 m. 721 s.	8 m. 816 s.
Mielec	9152	3,66	62820 m. 1346 s.	6 m. 1392 s.
Nowy Sącz	11036	4,41	110077 m. 1274 s.	9 m. 1520 s.
Nowy Targ	6052	2,42	43363 m. 731 s.	7 m. 272 s.
Pilzno	8213	3,28	70869 m. 392 s.	8 m. 992 s.
Podgórze	10079	4,03	50826 m. 825 s.	5 m. 64 s.
Przeworsk	11879	4,75	92318 m. 1347 s.	7 m. 1232 s.
Rozwadów	8016	3,20	58506 m. 1591 s.	7 m. 480 s.
Rzeszów	11810	4,72	97054 m. 344 s.	8 m. 352 s.
Sędziszów	9547	3,81	95798 m. 772 s.	10 m. 48 s.
Stary Sącz	6722	2,68	67774 m. 873 s.	10 m. 128 s.
Tarnów	12332	4,93	93802 m. 1249 s.	7 m. 976 s.
Wadowice	13995	5,59	88788 m. 1347 s.	6 m. 576 s.
Żywiec	26327	10,50	84680 m. 307 s.	3 m. 352 s.
Razem	250339	100,00	1760273 m. 1436 s.	7 m. 48 s.

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

uwłaszczenia chłopi mieliby otrzymać na własność mniej ziemi, niż im się należało⁶⁴. By sprawdzić, czy pogląd ten jest prawdziwy, należy porównać wyniki uwłaszczenia z danymi na temat rozległości gruntów rustykalnych odnotowanymi w metryce józefińskiej. W odniesieniu do terenu przedrozbiorowego województwa krakowskiego dane z metryki józefińskiej opublikowała Alicja Falniowska-Gradowska⁶⁵. Wynika z nich, że w końcu XVIII w.

⁶⁴ Pogląd taki głosili m.in. Stefan Inglot (por. *Historia chłopów polskich...*, T. II, s. 233).

⁶⁵ A. Falniowska-Gradowska, *Studia nad społeczeństwem województwa krakowskiego w XVIII*

Tabela 5: Ilość i powierzchnia gospodarstw chłopskich objętych uwłaszczeniem, według rodzajów własności.

Rodzaj własności		Uwłaszczone gospodarstwa		Powierzchnia	
		ilość	procent	ogółem	średnia
szlachecka		221899	88,64	1577852 m. 754 s.	7 m. 176 s.
kameralna		7199	2,88	47288 m. 150 s.	6 m. 912 s.
kościelna	funduszowa	6958	2,80	72659 m. 157 s.	10 m. 704 s.
	pozostała	8945	3,57	38062 m. 610 s.	4 m. 416 s.
miejska		3824	1,53	12740 m. 472 s.	3 m. 528 s.
instytucji		1514	0,58	11677 m. 902 s.	7 m. 1136 s.
Razem		250339	100,00	1760273 m. 1436 s.	7 m. 48 s.

Źródło: APKr., KZCG 1-2366.

grunty rustykalne zajmowały w cyrkule bocheńskim 199 046 mórg 1147 sążni, w cyrkule jasielskim – 306 472 morgi 1374 sążnie, w cyrkule sądeckim – 391 612 mórg 258 sążni i w cyrkule wadowickim – 332 307 mórg 460 sążni⁶⁶. Porównanie tych liczb z danymi zawartymi w tabeli 3. dowodzi, że rzeczywiście uwłaszczono mniej gruntów chłopskich niż odnotowano w katastrze gruntowym z końca XVIII w. Różnica ta *in minus* w cyrkule bocheńskim wynosiła 8,1%, w jasielskim – 13,5%, w sądeckim – 23,5%, w wadowickim – 7,1%. Próba zweryfikowania tego wyniku przez porównanie danych szczegółowych dla poszczególnych wsi natrafia jednak na duże trudności. Na przykład we wsi Babica w cyrkule wadowickim grunty rustykalne według metryki józefińskiej zajmowały powierzchnię 357 mórg 631 sążni, natomiast w wyniku uwłaszczenia chłopci otrzymali 397 mórg 761 sążni ziemi. Podobnie było w przypadku wsi Gołkowice w cyrkule sądeckim (odpowiednio 313 mórg 162 sążnie i 928 mórg 851 sążni)⁶⁷. Porównanie utrudniało również to, że w metryce józefińskiej dane na temat areалу ziemi podawane były łącznie dla kilku wsi. Wynika z tego, że poruszony tu problem wymaga dalszych, szczegółowych badań.

Przejdźmy teraz do analizy ilości i wartości zniesionych powinności pańszczyźnianych. W całej Galicji zachodniej zniesiono 2 891 535 dni pańszczyzny sprzężajnej, 7 734 404 dni pańszczyzny pieszej, a wartość wszystkich zniesionych powinności wynosiła ogółem 2 024 081 złr 27 kr⁶⁸ (tab. 6., 9., 12.).

W przedstawionych tu liczbach zawierają się zarówno powinności likwidowane bezpłatnie, jak i za odszkodowaniem. Bezpłatnie „odpadały” (jak to

wieku. *Struktura własności ziemskiej i użytkowanie gruntów w świetle katastru józefińskiego*, Warszawa 1982.

⁶⁶ Tamże, s. 101, 157, 209 i 269.

⁶⁷ Tamże, s. 186, 215 oraz aneks do niniejszej pracy.

⁶⁸ W całej Galicji zniesiono 8 mln dni pańszczyzny sprzężajnej i 16,9 mln dni pańszczyzny pieszej. Por. F. Bujak, *Wybór pism*, T. 2, Warszawa 1976, s. 361; K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce...*, s. 93–95; *Historia chłopów polskich*, T. II, s. 234.

określano w operatach uwłaszczeniowych) wszystkie świadczenia komorników i chałupników. Była to przede wszystkim pańszczyzna piesza oraz niewielkie daniny w naturze, bardzo rzadko czynsz pieniężny. Wartość tych powinności oszacowano na kwotę 40 090 złr 30 kr (tab. 6.). Jeśli chodzi o samą pańszczyznę pieszą, to chałupnicy i komornicy odrabiali jej ogółem 360 604 dni. Największe obciążenia występowały w cyrkułe wadowickim, gdzie poddani zaliczeni do wymienionych wyżej kategorii odrabiali aż 123 527 dni pieszych (w tym w powiecie żywieckim aż 58 590 dni, tab. 7.), najmniejsze – w okręgu krakowskim (tu pańszczyzna piesza w ogóle nie występowała). Warto też zwrócić uwagę, że zobowiązania chałupników i komorników były największe w dobrach szlacheckich (aż 96%, tj. 346 358 dni pańszczyzny pieszej). W majątkach kameralnych, miejskich i kościelnych (zarówno funduszowych, jak i innych) obciążenia te były znacznie mniejsze (tab. 8.).

Tabela 6: Powinności feudalne znoszone bez odszkodowania, według cyrkułów.

Cyrkuł	Pańszczyzna piesza (dni)	Wartość powinności znoszonych bez odszkodowania	
		złr	kr
bocheński	49337	6487	49
jasielski	54179	5879	53
krakowski	0	64	0
rzeszowski	51684	4945	11
sądecki	22541	2462	12
tarnowski	59336	5974	5
wadowicki	123527	14277	20
Razem	360604	40090	30

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

Za odszkodowaniem znoszono powinności zagrodników i kmieci. Dziełono je, jak już wielokrotnie wspomiano, na daniny w naturze, robociźnie i w gotówce (czynsz). Wartość wszystkich danin w naturze oszacowano na kwotę 107 886 złr 33 kr, z czego najwięcej przypadło na cyrkuł rzeszowski (prawie połowa wartości naturalistów w całej Galicji zachodniej), najmniej zaś na okręg krakowski (tab. 9.).

Do świadczeń w robociźnie zaliczano pańszczyznę sprzężajną, pańszczyznę pieszą i powinność przedzenia włókna. W trakcie uwłaszczenia zniesiono łącznie 2 891 535 dni pańszczyzny sprzężajnej, 7 373 800 dni pańszczyzny pieszej oraz obowiązek przedzenia 1017913 motków włókna. Łączna wartość tych powinności wynosiła 1 726 192 złr 33 kr. Istniały wszakże dość duże różnice regionalne. Najwięcej pańszczyzny sprzężajnej musieli odrabiać chłopci z dóbr szlacheckich w cyrkułach rzeszowskim i tarnowskim, najmniej – mieszkańcy okręgu krakowskiego (tab. 9. i 11.). Z kolei pańszczyzna piesza najbar-

Tabela 7: Powinności feudalne znoszone bez odszkodowania, według powiatów

Powiat	Pańszczyzna piesza (dni)	Wartość powinności znoszonych bez odszkodowania	
		złr	kr
Bochnia	21076	2933	30
Chrzanów	0	0	0
Dąbrowa	10895	1106	43
Dobczyce	10269	1173	1
Dukla	1020	104	42
Gorlice	16030	1812	34
Grybów	9860	1074	57
Jasło	20361	2165	21
Jordanów	11629	1275	32
Kęty	20434	2440	54
Kraków	0	64	0
Krosno	9588	1013	38
Łańcut	11488	1140	4
Mielec	17348	1689	46
Nowy Sącz	9704	1120	6
Nowy Targ	2388	228	12
Pilzno	11239	1170	12
Podgórze	12658	1902	54
Przeworsk	7571	750	46
Rozwadów	10905	1036	1
Rzeszów	12354	1185	12
Sędziszów	17437	1723	23
Stary Sącz	4024	407	28
Tarnów	26758	1739	3
Wadowice	26978	3054	44
Żywiec	58590	6777	47
Razem	360604	40090	30

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

dziej rozpowszechniona była cyrkule tarnowskim, najmniej – w cyrkule sądeckim i w okręgu krakowskim. Powinność przędzenia włókna występowała wszędzie, jednak najwięcej motków musieli prząść chłopi z Jasielskiego; natomiast w Krakowskim powinność ta prawie w ogóle nie występowała.

Odnotowane tu spostrzeżenia potwierdzają się, jeśli dokonamy analizy w oparciu o strukturę powiatów (tab. 10.). Okazuje się, że pańszczyzna sprzężajna najbardziej rozpowszechniona była w powiatach: rzeszowskim, sędziszowskim i tarnowskim, najmniej – w powiatach nowotarskim, krakow-

Tabela 8: Powinności feudalne znoszone bez odszkodowania, według rodzajów własności.

Powiat	Pańszczyzna pieszka (dni)	Wartość powinności znoszonych bez odszkodowania	
		złr	kr
szlachecka	346358	37648	52
kameralna	2256	836	52
kościelna	funduszowa	4086	28
	pozostała	6868	29
miejska	1012	246	13
instytucji	24	2	36
Razem	360604	40090	30

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

Tabela 9: Powinności feudalne znoszone za odszkodowaniem, według cyrkułów.

Cyrkuł	Wartość naturaliów (złr)	Ilość dni pańszczyzny		Przędza (motki)	Wartość robocizny (złr)	Wartość czynszów (złr)
		sprzężajnej	pieszej			
bocheński	13669 złr 53 kr	303560	1178094	93898	261111 złr 51 kr	36498 złr 15 kr
jasielski	7330 złr 42 kr	430721	1215083	263938	287263 złr 56 kr	12176 złr 32 kr
krakowski	2425 złr 17 kr	46461	375303	478	55418 złr 52 kr	23261 złr 48 kr
rzeszowski	45996 złr 42 kr	666391	1046808	237528	302079 złr 24 kr	17246 złr 03 kr
sądecki	8724 złr 38 kr	362258	779235	92695	196876 złr 05 kr	17454 złr 26 kr
tarnowski	19508 złr 34 kr	599705	1738448	203803	356272 złr 25 kr	8400 złr 32 kr
wadowicki	10230 złr 47 kr	482439	1040829	125573	268504 złr 15 kr	33520 złr 00 kr
Razem	107886 złr 33 kr	2891535	7373800	1017913	1727526 złr 48 kr	148557 złr 36 kr

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

skim i chrzanowskim⁶⁹. Najwięcej pańszczyzny pieszej – ponad pół miliona dni w roku – odrabiali chłopci z powiatów tarnowskiego, dąbrowskiego, rzeszowskiego i pilzneńskiego; nieco mniej – z powiatów podgórskiego i bocheńskiego; najmniej – chłopci z powiatu nowotarskiego. Najwięcej przędzy musieli dostarczyć dziedzicom chłopci z powiatu rzeszowskiego – aż 123 500 motków. Znacznie mniejsze obciążenie tą powinnością było w powiatach tarnowskim, przeworskim, pilzneńskim, jasielskim i gorlickim. Bardzo rzadko obowiązek przędzenia występował na terenie powiatów nowotarskiego, krakowskiego i żywieckiego.

Z przedstawionej tu analizy można wysnuć wniosek, że w cyrkułach tarnowskim i rzeszowskim chłopstwo było najbardziej obciążone takimi powinnościami, jak pańszczyzna sprzężajna i pieszka, przędzenie włókna, różne

⁶⁹ Z danych zawartych w tabelach 7 i 10 wynika, że najmniejsze obciążenia były w powiecie dukielskim. Jednak dane dla tego powiatu są niekompletne. Powiat został bowiem utworzony z połączenia części cyrkułów jasielskiego i sanockiego. Operaty dla wsi z cyrkułu sanockiego znajdują się w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym we Lwowie i nie były objęte badaniem.

Tabela 10: Powinności feudalne znoszone za odszkodowaniem, według powiatów.

Cyrkuł	Wartość naturaliów (złr)	Ilość dni pańszczyzny		Przędza (motki)	Wartość robocizny (złr)	Wartość czynszów (złr)
		sprzężajnej	pieszej			
Bochnia	8911 złr 24 kr	113244	407314	32629	91955 złr 18 kr	21496 złr 53 kr
Chrzanów	881 złr 32 kr	26146	159144	0	21352 złr 56 kr	8743 złr 04 kr
Dąbrowa	2485 złr 39 kr	87150	511198	40489	83369 złr 55 kr	1310 złr 42 kr
Dobczyce	1223 złr 54 kr	99194	266390	21941	69324 złr 38 kr	1683 złr 58 kr
Dukla	194 złr 08 kr	21625	17723	2696	6667 złr 44 kr	1444 złr 40 kr
Gorlice	1324 złr 40 kr	96615	232037	66197	65383 złr 27 kr	3348 złr 19 kr
Grybów	1187 złr 43 kr	81442	237725	43784	58802 złr 50 kr	2022 złr 28 kr
Jasło	3260 złr 39 kr	131169	359612	61531	86395 złr 30 kr	3217 złr 13 kr
Jordanów	2136 złr 55 kr	95604	100320	20851	38699 złr 29 kr	8717 złr 58 kr
Kęty	2282 złr 45 kr	148403	325977	50899	84675 złr 15 kr	7288 złr 32 kr
Kraków	1543 złr 45 kr	20326	216172	478	34105 złr 00 kr	14705 złr 46 kr
Krosno	1555 złr 21 kr	65847	223206	46142	44760 złr 56 kr	1897 złr 08 kr
Łańcut	8580 złr 46 kr	114618	167294	50887	56823 złr 25 kr	3876 złr 39 kr
Mielec	7985 złr 54 kr	139238	291402	27301	67596 złr 37 kr	2812 złr 23 kr
Nowy Sącz	3146 złr 15 kr	147496	354799	38375	83976 złr 58 kr	5944 złr 41 kr
Nowy Targ	1205 złr 12 kr	14192	14192	1338	6431 złr 08 kr	2272 złr 15 kr
Pilzno	2703 złr 49 kr	150697	488015	68244	101496 złr 10 kr	1117 złr 47 kr
Podgórze	3157 złr 28 kr	98941	410668	22884	81607 złr 54 kr	13253 złr 21 kr
Przeworsk	19447 złr 04 kr	154222	287090	67971	78756 złr 47 kr	5256 złr 01 kr
Rozwadow	9716 złr 22 kr	104149	157057	18925	38308 złr 25 kr	2117 złr 27 kr
Rzeszów	5544 złr 13 kr	255498	508132	123511	135627 złr 24 kr	4505 złr 48 kr
Sędziszów	4809 złr 33 kr	218549	359203	59593	93195 złr 53 kr	2772 złr 18 kr
Stary Sącz	2912 złr 07 kr	89710	155084	21703	40459 złr 31 kr	4914 złr 19 kr
Tarnów	6381 złr 12 kr	196612	614564	79930	129112 złr 35 kr	4509 złr 59 kr
Wadowice	4184 złr 16 kr	147067	382895	42946	87076 złr 05 kr	6634 złr 19 kr
Żywiec	1124 złr 57 kr	73781	126587	6668	41584 złr 58 kr	12402 złr 38 kr
Razem	107886 złr 33 kr	2891535	7373800	1017913	1726192 złr 33 kr	148557 złr 36 kr

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

daniny w naturze. Z kolei w cyrkułach sądeckim, wadowickim, bocheńskim a także w okręgu krakowskim świadczenia te miały nieco mniejsze znaczenie. Prawdopodobnie ta ma swoje uzasadnienie m.in. w strukturze własności. W cyrkułach rzeszowskim i tarnowskim dominowała wielka własność ziemska. Znajdowały się tu rozległe kompleksy majątkowe, m.in. Rozwadow ks. Jerzego Romana Lubomirskiego, Kańczuga Antoniego Kellermanna, Przeworsk ks. Jerzego Henryka Lubomirskiego, Ulanów hr. Stanisława Mniszcha, Leżajsk i Łańcut hr. Alfreda Potockiego, Tuszów Eleonory i Antoniego Leopolda Elkan von Elkansberg, Gorzyce barona Feliksa Konopki, Mędrzechów hr. Andrzeja Potockiego oraz hrabstwo tarnowskie ks. Władysława Sanguszkii. W tych majątkach robocizna - w szczególności pańszczyzna - stanowiła podstawę gospodarki folwarcznej. Z kolei w cyrkułach sądeckim, wadowickim i bocheńskim wielka własność ziemska nie występowała na tak dużą skalę. Równocześnie na tym obszarze spotykana była własność częstkowa; istniały też kompleksy dóbr kameralnych, gdzie bardzo często pańsz-

Tabela 11: Powinności feudalne znoszone za odszkodowaniem, według rodzajów własności

Rodzaj własności	Wartość naturaliiw (złr)		Ilość dni pańszczyzny		Przędza (motki)	Wartość robocizny (złr)	Wartość czynszów (złr)
	szlachecka	kameralna	spzędzajnej	pieszej			
szlachecka	101668 złr 11 kr	1088 złr 33 kr	2756528	6826727	966172	1631465 złr 56 kr	104561 złr 53 kr
kameralna	2601 złr 48 kr	487 złr 28 kr	11397	29443	221	5098 złr 32 kr	14991 złr 09 kr
kościelna	487 złr 28 kr	1587 złr 53 kr	68155	110875	12734	29722 złr 10 kr	5871 złr 50 kr
miejska	452 złr 28 kr	107886 złr 33 kr	45217	372143	35538	53846 złr 34 kr	5974 złr 46 kr
instytucyj			5740	15810	1582	3618 złr 38 kr	7278 złr 34 kr
			4498	18802	1666	3712 złr 58 kr	9875 złr 24 kr
Razem			2891535	7373800	1017913	1727526 złr 48 kr	148557 złr 36 kr

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

Tabela 12: Wartość zniesionych powinności feudalnych, według rodzajów własności.

Rodzaj własności	Powinności zniesione bez odszkodowania		Powinności znoszone za odszkodowaniem				Razem			
	wartość	procent	naturalia		robocizna		wartość	procent		
			wartość	procent	wartość	procent				
szlachecka	37648 złr 52 kr	2,01	101668 zł 11 kr	5,42	1631465 złr 56 kr	87,00	104561 złr 53 kr	5,57	1875344 złr 52 kr	100,00
kameralna	863 złr 52 kr	3,92	1088 złr 33 kr	4,94	5098 złr 32 kr	23,16	14991 złr 9 kr	67,98	22015 złr 6 kr	100,00
kościelna	559 złr 28 kr	1,44	2601 złr 48 kr	6,71	29722 złr 10 kr	76,65	5871 złr 50 kr	15,20	38775 złr 16 kr	100,00
miejska	795 złr 29 kr	1,30	487 złr 28 kr	0,80	53908 złr 34 kr	88,13	5974 złr 46 kr	9,77	61166 złr 17 kr	100,00
instytucyj	247 zł 13 kr	1,94	1587 złr 53 kr	12,46	3618 złr 38 kr	28,42	7278 złr 34 kr	57,18	12732 złr 18 kr	100,00
	2 złr 36 kr	0,01	454 złr 40 kr	3,25	3712 złr 58 kr	26,43	9879 złr 24 kr	70,31	14047 złr 38 kr	100,00

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

czynną zamieniano na czynsz. Stosunkowo niewielka ilość pańszczyzny spotykana w okręgu krakowskim nie wymaga komentarza, gdyż znaczna część chłopstwa została tu oczynszowana w czasach Rzeczypospolitej Krakowskiej.

Powyższe uwagi i spostrzeżenia odpowiadają danym z analizy udziału poszczególnych rodzajów obciążeń w ogólnej wartości świadczeń poddańczych. Otóż – jak wynika z tabeli 12. – we wszystkich rodzajach majątków powinności chałupników i komorników (zniesione bez odszkodowania) nie odgrywały większej roli ekonomicznej. W majątkach szlacheckich i kościelnych (funduszowych i pozostałych) zdecydowanie największy udział w przychodach z powinności feudalnych miała robocizna. Naturalia i czynsz dawały zaledwie dziesiątą część przychów. Zupełnie inaczej rzecz przedstawiała się w przypadku dóbr kameralnych, miejskich i należących do instytucji oraz osób prawnych. Tutaj robocizna stanowiła niewiele ponad czwartą część wartości wszystkich powinności. Przeważające znaczenie miał natomiast czynsz, który stanowił od 57 do 70% przychodów z powinności feudalnych chłopów.

Zaległości i przypadki nakładania pańszczyzny po 1848 roku

Zgodnie z przepisami prawa, w trakcie uwalniania gruntów od świadczeń poddańczych rozliczone miały być także zaległości pańszczyźniane za okres od 1 listopada 1847 do 15 maja 1848 r., a także od 15 maja do końca października 1848 r. Z tego powodu komisje powiatowe spisywały specjalne protokoły, tzw. wykazy likwidacyjne oszacowanych zaległości w powinnościach pańszczyźnianych. Zawierały one imienne zestawienia chłopów, którzy zalegali z powinnościami, z zaznaczeniem szacunkowej wartości danin w naturze, robocizny i czynszów. Zaległości te – jak wiadomo – musiały być spłacone do kasy podatkowej lub dziedzicowi jednorazowo lub w ratach.

Tabela 13: Wartość zaległości pańszczyźnianych z lat 1847–1848.

Cyrkuł	Liczba gromad	Wartość zaległości
bocheński	23	3511 złr 02 kr
jasielski	25	2609 złr 01 kr
krakowski	–	–
rzeszowski	72	11662 złr 55 kr
sądecki	71	7426 złr 24 kr
tarnowski	2	181 złr 02 kr
wadowicki	65	5115 złr 53 kr
Razem	258	30506 złr 17 kr

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

W przypadku Galicji zachodniej mamy do czynienia jedynie z zaległościami za okres od 1 listopada 1847 do 15 maja 1848 r. W sumie od wykony-

wania powinności poddańczych powstrzymało się w tym okresie 258 gromad lub ich części (tab. 13.). Zdecydowanie najwięcej przypadków odmawiania pańszczyzny miało miejsce w cyrkulach sądeckim i rzeszowskim oraz wadowickim. W niektórych wsiach odmowa miała charakter powszechny i długotrwały. Na przykład w dominium Nisko należącym do Karola Reichenbacha zbuntowało się kilka gromad, m.in. Jezów, Kamień, Maziarnia, Pławno, Sojkowa i Zalesie. Kwota zaległości znacznie w tym wypadku przekraczała 2 000 złr⁷⁰. Podobna sytuacja miała miejsce w Królówce (Bocheńskie), należącej do Kazimierza Bzowskiego, gdzie kwota zaległości przekroczyła tysiąc złr⁷¹, a także w należącym do Petroneli Wodzickiej dominium Poręba Wielka w cyrkule sądeckim⁷² i w wielu innych miejscowościach, m.in. w Kamieniu (Rzeszowskie), czy Kasinie Wielkiej (Sądecczyzna).

Znacznie mniejszy zasięg zjawisko uchylania się od pańszczyzny miało w cyrkule bocheńskim i jasielskim. Nie występowało w ogóle w okręgu krakowskim i w cyrkule tarnowskim⁷³. Oceniając ogólnie problem odmawiania przez chłopów pańszczyzny przed wprowadzeniem uwłaszczenia, powiedzieć trzeba, że było to zjawisko marginalne. Od wykonywania świadczeń powstrzymało się mniej niż 10% gromad znajdujących się w Galicji zachodniej i w okręgu krakowskim. W dodatku w porównaniu z szacunkiem wartości zniesionych w 1848 r. powinności poddańczych kwota zaległości pańszczyźnianych z okresu od 1 listopada 1847 do 15 maja 1848 r. była zaiste symboliczna – wynosiła zaledwie 1,5%.

Oprócz oszacowania zaległości komisje powiatowe do zniesienia ciężarów gruntowych często musiały rozpatrywać przypadki nakładania na chłopów pańszczyzny po 1848 r. W sumie takich przypadków było kilkanaście. Pańszczyznę pieszą odrabiali i czynsz płacili do roku 1854/55 pojedynczy chłopci, m.in. w Bodzanowie w cyrkule bocheńskim (niejaki Franciszek Mamro od 1852 do 1854 r. odrabiał 12 dni pańszczyzny pieszej rocznie), w Chomranicach w cyrkule sądeckim (czterech chłopów odrabiało pańszczyznę pieszą do 1855 r.), w Czechówce, w Kąsnej Górnej⁷⁴. Zazwyczaj jednak właściciele ziemscy odrabiania pańszczyzny lub płacenia czynszu wymagali od chłopów osiedlonych na gruntach dominikałnych na mocy umów emfiteutycznych. Zgodnie z postanowieniami patentu z 15 sierpnia 1849 r. świadczenia z tytułu tych umów nie miały charakteru poddańczego i powinny być zniesione w drodze wykupu. Dopóki ów wykup nie nastąpił, powinny być rzetelnie uiszczane, z wyjątkiem pańszczyzny, która miała być natychmiast

⁷⁰ APKr., KZCG 1087.

⁷¹ Tamże, 13.

⁷² Tamże, 762.

⁷³ Przypadek cyrkulu tarnowskiego trudno jest interpretować bez bardziej szczegółowych badań. Nie wiadomo bowiem, czy rzeczywiście chłopci solidnie odrabiali pańszczyznę aż do chwili jej zniesienia, czy też w operatach uwłaszczeniowych nie zachowały się wykazy likwidacyjne.

⁷⁴ APKr., KZCG 136, 207, 928, 936.

wykupiona. Komisje powiatowe, ujawniwszy przypadki nakładania powinności pańszczyźnianych, spisywały specjalne protokoły, w których wyceniano robociznę według takich samych zasad jak przy likwidacji zaległości pańszczyźnianych. Było to podstawą do uwolnienia gruntów od danin.

Wykupienie powinności wobec kościołów

Zgodnie z paragrafem 62 i 68 rozporządzenia z dnia 4 października 1850 r. koszt zniesienia powinności wobec kościołów, parafii, szkół lub na cele gminne ponieść mieli zobowiązani, tj. chłopci oraz właściciele ziemscy, jeśli tylko mieli obowiązek łożenia dziesięciny na kościół lub szkołę. Ich wykup miał nastąpić na żądanie dziedzica lub gminy.

W rzeczywistości proces wykupu dziesięcin rozpoczął się nieco później niż samo uwolnienie gruntów chłopskich od ciężarów poddańczych. Dopiero 10 lutego 1854 r. komisja ministerialna dla zniesienia ciężarów gruntowych dla okręgu lwowskiego wydała edykt, żądając w nim od właścicieli przedstawienia do 15 maja 1854 r. wykazu takich powinności wraz z żądaniem ich wykupienia. Zestawienia miały być przedstawione nawet wtedy, gdyby dziedzic nie żądał wykupu. 6 maja 1854 r. komisja wydała nowy edykt, przesuwając termin zgłaszania wykupu do 31 grudnia 1854 r. Równocześnie podkreśliła, iż wszelkie powinności z wyjątkiem pańszczyzny powinny być odbierane do czasu ich wykupienia. W tym samym czasie podobne zalecenia wydała krakowska komisja ministerialna⁷⁵. Odzew na to wezwanie był dość duży, zwłaszcza że – jak świadczą zachowane w zespole krakowskiej komisji ministerialnej wnioski – dziesięcina była dość uciążliwą daniną. Pisali o tym m.in. mieszczanie z Dębowca w cyrkule jasielskim: „Ta wiadomość z wysokich rządów wydana [wezwanie do przedstawienia wykazu dziesięciny – przyp. K. Ś.] wielce mieszkańców miasteczka Dębowca ucieszyła, że od tego ciężaru [od mesznego – przyp. K. Ś.] za kwotę pieniężną uwolnieni zostaną, ponieważ ten ciężar jest przykry dla mieszkańców z powodów: a) że mieszkańcy miasta Dębowiec posiadają grunta wolne, drogo zakupne niepoddańcze, z których podatki monarchiczne opłacają; b) gdy się na gruncie zboże celne nie urodzi, takowego ksiądz proboszcz nie przyjmuje, a gdy kto chce zapłacić, najdroższy szuka ceny, skąd największa zemsta i przykrość dla posiadaczy, ale gdy Nieba natchnęły wysokie Ces. Król. Rządy Krajowe, że od tego ciężaru za wykupienie się wolnemi być mogą, które podług wyznaczonej ceny odpłacać wszyscy deklarują się”. W dokumencie tym znajdujemy jeszcze wątek niejako osobisty: „Co się tyczy wykazu kontrubentów pojedynczo meszne sypujących, niech sam W. x. Proboszcz do prze[świetnej]. Komisji złoży, bo od mieszkańców mogłoby waloru nie mieć”⁷⁶.

⁷⁵ *Maurycyego Kraińskiego rejestry...*, s. 48.

⁷⁶ APKr., KZCG 696.

Przewisła C. Krol. Ministerialna Indyminacyjna
Komisyja Obowdu Krakowskiego!

Mieszkanicy i posiadacze gruntow Miasteczka
Dombowca Lytkute wasielstern polozonego a do
Obowdu Krakowskiego nalezonej z gledi Edyktem
zawiadomieni dnia 10. Maja 1854 do Liaby 1198
a wskutek rozporozdzenia ministerialnego z d. 2.
Maja i 6. do Liaby 1201 jak Edykt ogloszaj jakob
Indyminacyja dnia 18. Maja Maja 1854 obfajnia
za dainy w naturze je mianowicie Mieszki, Kuchawki,
Paszajstomiu Dombowcechemu w naturze: 1. 1. 1. 1.
i bweis oddawali a teraz przez wykupienie jej z przy-
dank zalezwone byla maza; ta wiadomoi z przy-
kiaz wygasa wydana widzie Mieszkanow Miasteczka
Dombowca uczynila, ze od Laga Czerwca za krotki przy-
nz awalnionemi zaktaraj; pomawar ten Laga jeffony
Kry dla Mieszkanow zpowowow:

1. Ze Mieszkanicy Miasteczka Dombowca posiadajz grunta wotne
drogo zalewne mieszkanow. Ktorey ch godalki: ma,
nawetniec ofctawoz.

2. Gdy by na gronie zbow celne nie wrodzi balawego ul. Protokli
nieprzyjmyj, a gdy kto chce zaplatic naydoszpy rakca
Lemy, zgdz naywyksha Larysta i przykroci dla Polowca
ale gay Riaba wotniecby bykroci C. Krol. Nazykajowce
ze od Laga Czerwca za wykupienie jej wotnomi byki mogz
ktore jedny wysnacowmy lany ofctawie wotny uktarajz.

Ze by Laga wykow wotniecby wotnomi pojedynaw Mieszki
wyjznych omieki sam N. S. Protokli do Prof. Komisyji
zbow to od Mieszkanow mogtoby wotnomi nie mieni.

Przedstawiajz Mieszkanicy Miasteczka Dombowca Przewisla
ny Komisyji Laga wykupienie ofctawie Mieszki w
naturze a prozby i zynz wotniecby wotnomi
jedny mierney ornamony lany ofctawie.

Prozby prosta Przewisla C. Krol. Ministerialney
Indyminacyjney Komisyji w Krakowie aby ten
zbowimny czyn Laga wykupienie i do pojedynaw Mieszki
wotniecby wotnomi pojedynaw Mieszki
wotniecby wotnomi pojedynaw Mieszki

Dombowce dnia 24. Listopada 1854 / wotny / Krol.

Wojciech Marley Woyd
Miasta Dombowca
Wotniecby wotnomi pojedynaw Mieszki
Wotniecby wotnomi pojedynaw Mieszki
Wotniecby wotnomi pojedynaw Mieszki

Tabela 14: Wartość podlegających zniesieniu i wykupowi dziesięcin i mesznego (złr).

Cyrkuł	Fundusz Religijny		Kościoły i parafie		Inne instytucje	
	dziesięcina	meszne	dziesięcina	meszne	dziesięcina	meszne
bocheński	662 złr 12 kr	–	18109 złr 00 kr	5663 złr 48 kr	–	–
jasielski	84 złr 28 kr	–	8868 złr 14 kr	7494 złr 13 kr	–	–
krakowski	1728 złr 54 kr	–	7984 złr 52 kr	175 złr 13 kr	1187 złr 07 kr	–
rzeszowski	261 złr 03 kr	–	24838 złr 40 kr	1981 złr 05 kr	–	49 złr 31 kr
sądecki	924 złr 53 kr	–	3359 złr 20 kr	9713 złr 52 kr	7 złr 35 kr	99 złr 00 kr
tarnowski	1949 złr 07 kr	–	21786 złr 37 kr	2524 złr 29 kr	60 złr 00 kr	–
wadowicki	444 złr 03 kr	–	4605 złr 21 kr	7136 złr 10 kr	–	–
Razem	6054 złr 40 kr	–	89852 złr 04 kr	34688 złr 41 kr	1254 złr 42 kr	148 złr 31 kr

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

Szacowanie powinności wobec kościołów rozpoczęło się zatem w 1855 r. Brano tu pod uwagę głównie dziesięciny i meszne na rzecz kościołów, parafii i rzadziej klasztorów, dziesięciny świadczone na Fundusz Religijny⁷⁷ oraz instytucje i osoby prawne, jak np. szkoły i szpitale. W okręgu krakowskim chłopi z kilkudziesięciu wsi oddawali dziesięcinę na rzecz funduszu zapomogi włościan (ogółem na kwotę 890 złr 39 kr).

Dziesięciny i meszne, jakie mieli wykupić zarówno chłopi, jak i właściciele ziemscy, z terenu Galicji zachodniej i okręgu krakowskiego oszacowano na kwotę 131 998 złr 38 kr, z czego 94,36%, a więc zdecydowana większość, przypadła dla kościołów i parafii (tab. 14. i 15.). Najwięcej dziesięcin i mesznego otrzymywały kościoły i parafie w cyrkułach rzeszowskim i tarnowskim, najmniej w wadowickim, sądeckim i w okręgu krakowskim. Jak więc widać, terytorialnie struktura obciążeń na rzecz Kościoła była zbliżona do obrazu, jaki uzyskaliśmy przy analizie powinności poddańczych.

Sprawy sporne

Procesowi realizacji reformy uwłaszczeniowej towarzyszyło wiele spraw spornych pomiędzy dominiami a dawnymi poddanymi. Dotyczyły one najczęściej świadomego lub niezawinionego pominięcia w operatach uwłaszczeniowych gruntów uprawianych przez chłopów. Klasycznym przykładem jest tu przypadek siedmiu chłopów ze wsi Bugaj w cyrkułach bocheńskim, którzy – jak dowodzili w skardze do komisji powiatowej – sami lub ich przodkowie byli w posiadaniu uprawianych gospodarstw od ponad 60 lat, tym-

⁷⁷ Dokumenty znajdujące się w operatach uwłaszczeniowych nie pozwalają stwierdzić, z jakiego tytułu Fundusz Religijny pobierał dziesięciny. Prawdopodobnie chodziło tu o uprawnienia przejęte przez tę instytucję wraz z dawnymi majątkami kościelnymi.

czasem pominięto ich przy ustalaniu listy uwłaszczonych chłopów⁷⁸. Z kolei chłop Józef Domagała, dzierżawca gruntu poddańczego o powierzchni 5 mórg 1150 sążni leżącego we wsi Kobylec, w części Zarembówka należącej do Wiktora Zaremby, wnosił o uwłaszczenie, ponieważ ten kawałek ziemi od 45 lat był w posiadaniu chłopów⁷⁹. Podobnych argumentów, tj. że sporne grunty uprawiane były przez chłopów od kilkudziesięciu lat, używali chłopi z Czermej w cyrkule jasielskim. Domagali się oni uwłaszczenia swoich gospodarstw, które co prawda leżały w obrębie gruntów dominikalnych, ale użytkowane były na podstawie dobrowólnych umów zawartych z dziedzicem jeszcze przed 1820 r.⁸⁰

Omówione powyżej przykłady nie należały do skomplikowanych, dlatego komisje powiatowe do zniesienia ciężarów gruntowych po sprawdzeniu, czy rzeczywiście sporne grunty w metryce franciszkańskiej z 1819–20 r. były w użytkowaniu chłopów, wydawały decyzje pozytywne dla wnioskodawców. Były jednak sprawy trudniejsze, które wymagały i czasu, i wnikliwości. Za przykład może tu posłużyć – nierozstrzygnięta przez komisję powiatową – skarga Franciszka Wilka ze wsi Łukanowice w cyrkule bocheńskim przeciw właścicielom dominium Błonie Ludwice, Adolfowi i Teofilowi Jordanom. W 1848 r. skarżący się chłop nie mógł z powodu biedy obsiać swego pola i zwrócił się do dominium, ażeby dziedzic uprawiał jego grunt; on sam zaś zaczął pracować w służbie dworskiej. Po kilku latach zwrócił się do dziedzica o zwrot ziemi. Ten jednak odmówił, argumentując, iż grunt ten zamierza wydzierżawić komu innemu. W tej sytuacji 24 lutego 1857 r. F. Wilk zwrócił się do sądu o stwierdzenie, że rzeczony grunt – na mocy uwłaszczenia – jest jego własnością i spowodowanie jego zwrotu. Podobny w treści list wysłał także do urzędu cyrkulowego w Bochni. Wyrok w tej sprawie zapadł w maju 1857 r. i był dla F. Wilka korzystny. Nie minęły jednak trzy miesiące, kiedy nieustępliwy chłop ponownie monitował cyrkuł, że mimo wyroku dziedzic nie chce oddać ziemi. Z przeprowadzonego dochodzenia wynikało, że Jordanowie godzili się na zwrot ziemi, ale roszczenia F. Wilka chcieli zaspokoić innym kawałkiem gruntu niż ten, o który szedł spór. Sprawę załagodzono dopiero w 1858 r. – po myśli chłopu⁸¹.

Równie interesujący jest przypadek krakowskiego mieszczanina Kaspra Zberusia. W 1851 r. nabył on od Stanisława Szczygielskiego z Przegorzał gospodarstwo o powierzchni 3 mórg i 40 prętów miary chełmińskiej wraz z zabudowaniami. W kwietniu 1852 r. zwrócił się do Rady Administracyjnej Wielkiego Księstwa Krakowskiego o zbadanie, czy zakupione przez niego gospodarstwo jest usytuowane na gruntach starogromadzkich i orzeczenie, czy podlega uwłaszczeniu. 18 marca 1853 r. Rada Administracyjna stwierdziła, iż „Kasper Zberuś, nabywca gruntu we wsi Przegorzałach, rzeczywiście na grun-

⁷⁸ APKr., KZCG 116.

⁷⁹ Tamże, 21.

⁸⁰ Tamże, 432.

⁸¹ Tamże, 9.

RADA ADMINISTRACYJNA
 KRAKOWSKIEGO.
 o Gospodzie publiczn.
 I

KRAKÓW
 1853 r.

18 Marca 1853 r.
 Nr 2085

Kaspra Zberusa Włościana Wsi
 Przegoniat w Wsi Lisolki

Gdy w protokołowych badaniach na gruncie Wsi
 przegoniat przez delegowaną na grunt Komisarza
 Rady Administracyjnej Komisję wyprawiono
 myślnie, sprawdzeniem nastąpiło, iż Kaspra Zberus
 Nabywa gruntu w Wsi przegoniat, niecy-
 wieńce na gruntach paragonadelskich, istnie-
 łący albowiem grunta te w powiaty h. Lisolki
 1815. r. i 14. kwietnia 1847. r. w posiadaniu
 Osób w Stanu Włościanistkiego, nastawały, iżby
 myślnie przez Komisję Weryfikacyjną, znie-
 sionych ciężarów gruntowych, iako bymow-
 ey do Tabeli dniem wiersowy, napisany
 nastat. Rada Administracyjna, przez odwołanie
 do proclania Kaspra Zberusa, pod d. 15. kwietnia
 r. n. wniesionego, oznajmia, Mu iż grunta
 jego należące, do tych w których ciężary grun-
 towe Najwzruszym patentem są wniesione, a
 tem samym w tabeliowych bymow Dzielnicy
 optacae nie potrzebuje. Dzielnicy bawem
 w frodhor

Decyzja Rady Administracyjnej Wielkiego Księstwa Krakowskiego
 w sprawie Kaspra Zberusa.

tach starogromadzkich jest osiadły, albowiem grunta te w epokach 1 listopada 1815 r. i 14 kwietnia 1847 r. w posiadaniu osób z stanu włościańskiego zostawały i tylko mylnie przez komisją weryfikacyjną zniesionych ciężarów gruntowych jako czynszujący do tabel dzierżaw czasowych zapisany został". Dalej prezes Rady Administracyjnej oznajmił, że grunta Zberusia „należą do tych, z których ciężary gruntowe najjaśniejszym patentem są zniesione, a tym samym z takowych czynszu dziedzicowi opłacać niepotrzebnie, dziedzic bowiem z środków krajowych za takowe wynagrodzenie odbierze". Decyzja ta stała się podstawą do wystąpienia do Rady Administracyjnej, iżby ta nakazała dziedzicze Woli Justowskiej i Przegorzał hr. Henriette Kuczkowskiej zwrot nieprawnie pobieranego czynszu. Kasper Zberus zażądał, by dziedziczka oddała czynsz opłacany po 1 lipca 1848 r. w kwocie 510 złp. Rada Administracyjna, wzięwszy pod uwagę swoje wcześniejsze ustalenia, decyzją z dnia 13 maja 1853 r. nakazała zwrócenie powyższej kwoty⁸².

Komisje powiatowe, komisje ministerialne do zniesienia ciężarów gruntowych lub też sądy nie zawsze brały stronę chłopów skarżących się, że uprawiane przez nich gospodarstwa i zagrody niesłusznie zostały wyłączone z uwłaszczenia. Świadczy o tym sprawa chłopów ze wsi Zawada Szembek w cyrkułe wadowickim.

Jan Szembek, dziedzic tej wsi, złożył do urzędu cyrkułowego skargę na włościan - dzierżawców gruntów dominikalnych, którzy po ogłoszeniu uwłaszczenia odmówili odrabiania powinności określonych w umowie dzierżawy. Urząd obwodowy w Wadowicach 23 sierpnia 1848 r. nakazał wójtowi wsi Zawada Szembek, by pouczył gromadę o zasadach uwłaszczenia. W dokumencie tym napisano, iż mniemanie chłopów, którzy zawarli z dziedzicem umowę na dzierżawę gruntów dominikalnych, iż od 15 maja 1848 r. mogą nie wypełniać obowiązków zapisanych w umowie, to „urojona myśl", która „na żadnym prawie się nie opiera". Cyrkuł dalej wyjaśniał, że „wszelkie powinności, jakie poddani nie ze względu swej rustykalnej posiadłości i nie wskutek stosunków poddańczych, lecz tylko wskutek osobnej z zwierzchnością gruntową zawartej umowy, tak jak wprzód, również i na przyszłość odbywać obowiązani są". Jeżeli by chłopci-dominikaliści dalej nie odrabiali powinności, „sami sobie będą winni, jeżeli dwór im te grunta w drodze przyzwoitej odbierze".

Mimo tego napomnienia chłopci, dzierżawcy gruntów dominikalnych, w dalszym ciągu czynszu nie płacili. Ponadto w marcu 1849 r. złożyli na dziedzica skargę, że ich przymusza do płacenia czynszu, a jednemu z nieposłusznych chłopów zabrał nawet siano. W trakcie dochodzenia podjętego przez wadowicki urząd obwodowy ustalono, że na mocy umów dzierżawy z lat 1834, 1835 i 1839 chłopci ci powinni płacić rocznie 18 złr czynszu i oddawać do dworu po dwa kapłony. Umowy te zostały jeszcze potwierdzone w 1842 r. przez specjalną komisję cyrkułową. Ostatecznie w decyzji z 16 czerwca 1849 r.

⁸² Tamże, 2111.

Kopia.

Gromadzie Zawada Szembek

nr 12570.

Wasy Jan Deledid pisał zastawca jako zwi. podda-
ni który dworokio gromda za dobrowolnie, ugoda, otrzy-
mali, aby zstakowzaka pawińce wyzwać lub pewną ilość
Dni rocznie dbywali, wabraniwiz, se, te warunki umowy
Dopietisac, wdrzaj mylonie, zedy powińnosci piddanne
zgrontio piddaneczki z dnim 18^{go} Maja 1. b. znicionie!
zostaly, takie i powiadacei kontraktowi granio Dni
nikalnycze ziele przyztych obowiazkow mieli by bdy
uwolnieni, i dla tego owie umowione obowiazki nie
patria. Takie wyjona mysl naradzonym prawie wicnie
opiera, ponidway, w skutek rozporozdzenia wysokich
kadon krajowycze dworowski z dnia 29^{go} Kwietnia
848 nr 24662 oholnuciem tulejzym z dnia 19^{go} Maja
848 nr 8480, ktora wszystkie gromady, otrzymaly po.
wiodziwym zostale:

- w wszelkie powinnosci, iakie piddani nie z uwagdu
- swoy rustybalni powińnosci i nie w skutek st.
- wankio piddaneczki, lecz tytko w skutek osobni
- z znicionoscia, granioz, zawarty umowy tak iak
- w uprzed rozwińz, i na przyztych dbywac obowiazami.
- Motyki granioze z roku 800 rozstrzegal maiz, wgl.
- wstawnosci ktorego kolwial gruntu, albo wiatle gran.
- ta iakie Dominikalne maiz bdy zawoze swarane.
- ktore w promińzowej promiarowej kwiczce w rubry.
- ie, Dominikalnych, w wymińzione "

Wakawie wic tey tymne Dominikalistom, co gromda
Dworokio wytrzymuia, aby przedlug ruzdania Dworu
tak iak uprzed rozwińz i na przyztych, stych gron-
tow powińnosci dbywali. Gdyby takiego napomne-
nia wstuchac niechcieli, sami sobie bdy wicni z
zeli Dwor im tego gruntu idrodze przyzwoty dby-
ze, i iek wyztek na siebie znouw obroiu

Co wic tey piddaneczki na rustybalnych grun-
tach ktory powińnosci piddanne Do 18^{go} Maja 848

Okólnik wadowickiego urzędu obwodowego do gromady Zawada Szembek
z dnia 23 sierpnia 1848 r. w sprawie dominikalistów odmawiających płacenia
czynszu dzierżawnego.

cyrkuł zobowiązał owych dominikalistów do rzetelnego i terminowego wykonywania obowiązków wynikających z umowy dzierżawy i zagroził, że „niniejsze rozporządzenie służyć ma dworowi (...) jako sądowy dowód do dalszego postępowania sądowego, gdyby dominikaliści pomimo tego jeszcze kontraktu dotrzymać nie chcieli” oraz że „execucją do tego przymuszeni zostaną, a nawet jak powiedziano z gruntów zniesieni być mogą”⁸³.

Jedną z głównych przyczyn konfliktów między chłopami a dominiami, jakie ujawniły się w trakcie realizacji uwłaszczenia, były tzw. pustki. Pisał o tym m.in. korespondent krakowskiego „Czasu” ze Złoczowa. Według jego relacji we wschodniej części Galicji powszechna była praktyka opuszczania ziemi przez chłopów, przez co powstawały tzw. pustki. Obowiązek opłacania podatku gruntowego z owych pustek spoczywał jednak na dziedzicach. Z tego też powodu bardzo często osadzali oni nowych osadników. Tymczasem po uwłaszczeniu chłopci, którzy niegdyś opuścili swoje zagony, chcieli na nie powrócić (najczęściej byli to już potomkowie chłopów, którzy grunty opuścili). Na tym tle dochodziło do wielu konfliktów, które dodatkowo podsycane były przez niezbyt szczęśliwe decyzje sądów. „Gdziekolwiek nowe posiadanie nie przechodzi lat 30, wszędzie miejscowe sądy wyrzucają posiadaczy obecnych; skąd powszechne między włościanami waśnie i bójki, przechodzące częstokroć do zabójstwa” – pisał korespondent „Czasu” i dla zobrazowania tej sytuacji przytoczył wydarzenia, jakie miały miejsce we wsi Ostrów w cyrkule złoczowskim. Otóż jeden chłop rościł sobie pretensje do ziemi, którą przywłaszczyła sobie jego bratowa. Sąd przyznał rację chłopu. Na tym tle doszło jednak do zabójstwa – zniecierpliwiony chłop zabił siekierą swoją bratową, a zwłoki porzucił nad rzeczką Pełtwą⁸⁴.

Powyższa relacja wywołała szerszą dyskusję na temat konfliktów między dworem a wsią. W numerze 202. z 3 września 1850 r. w „Czasie” zamieszczono obszerny artykuł w tej sprawie. Redakcja sugerowała w nim, żeby rząd wiedeński powołał specjalną komisję do zbadania przyczyn konfliktów na wsi galicyjskiej. Konieczne też byłoby usunięcie dwuznaczności i niejasności w prawie, co – zdaniem redakcji – jest jedną z poważniejszych przyczyn owych konfliktów. Wedle „Czasu”, austriackie prawo ma poważne luki w zakresie własności ziemi. Dotyczy to szczególnie prawa dziedziców do posiadania gruntów pustych rustykalnych, prawa włościan do wyrębu drzewa i wypasu bydła w lasach dominikalnych, prawa partycypowania wszystkich parafian przy budowie budowli publicznych plebańskich i kościelnych. Uregulowanie tych kwestii jest konieczne, ponieważ nieprecyzyjność prawa ułatwia chłopom popełnianie „gwałtów na własnościach niegdyś dominialnych”.

Co do pustek – chłopci twierdzą, że wszystkie grunty rustykalne wyszczególnione w katastrze józefińskim powinny należeć do nich. Zachodzi jednak pytanie – pisze publicysta „Czasu” – jakie prawo mają chłopci do gruntów

⁸³ Tamże, 1928. Podobny spór miał także miejsce we wsi Huta Polańska w cyrkule jasielskim, por.: APKr., KZCG 427.

⁸⁴ „Czas”, nr 151 z 5 VII 1850 r.

pustych, których posiadacze albo dawno zmarli, albo przed kilkudziesięcioma laty opuścili swe gospodarstwa, a podatki z tej nieuprawianej ziemi opłacać musiał dziedzic. Redakcja sugerowała, żeby jako podstawę określenia gruntów rustykalnych i dominikalnych przyjąć stan z roku 1848.

Jeśli chodzi o prawa do wyrębu lasu, redakcja krakowskiego pisma zwracała uwagę, że nie można zgodzić się z argumentem, iż chłopom drzewo trzeba dać, bo bez opału obejść się nie mogą. Po uwłaszczeniu mają tyle czasu, że na opał mogą zarobić. Gdyby jednak zdecydowano pozostawić chłopom to prawo (ale za odszkodowaniem), należałyby określić wielkość i zakres tej służebności, bo przecież liczba chłopów będzie się zwiększać, a trudno byłoby się zgodzić na to, by wymiar serwitutów zwiększał się wraz z przybywaniem gospodarzy.

Co do prawa wypasu była w lasach „Czas” stał na stanowisku, że służebność tę należy znieść, ponieważ nie ma ona żadnego uzasadnienia prawnego; była jedynie wyrazem chęci wspomoczenia włościan, bo przecież w interesie dziedzica leżało, by jego poddany miał jak najwięcej zwierząt pociągowych. Po uwłaszczeniu argument ten nie znajduje jednak żadnego uzasadnienia.

W kwestii budowli kościelnych w artykule zauważono, że udział w kosztach budowy i utrzymania kościołów powinien rozkładać się na wszystkich właścicieli mieszkających na obszarze parafii, w tym na chłopów, a nie jak dotąd głównie na dziedziców (patronów).

W końcowym fragmencie artykułu redakcja stwierdzała, że tylko te służebności powinny podlegać zniesieniu za odszkodowaniem, które wynikają z kontraktów między dworem a gromadą. Lasy i pastwiska uwidocznione w inwentarzach i katastrze jako dominikalne, powinny pozostać w wyłącznej gestii dziedzica⁸⁵.

Z powyższymi poglądami nie zgodził się anonimowy korespondent z Podola, który jednoznacznie sprzeciwił się pomysłowi powołania przez rząd wiedeński specjalnej komisji dla zbadania konfliktów między dworem a gromadą. Jego zdaniem naganne zachowania chłopów nie wynikały ani z nadmiernego rozzuchwalenia ani z zadawnionych zatargów. Problem w tym, że zajmowanie pustek, wyrąbywanie pańskiego lasu było powszechnie tolerowane przez ziemian i przez władze: „chłop ma to przekonanie, że głupi, kto nie bierze, kiedy wziąć można”. Żeby ukrócić przypadki zajmowania ziemi przez chłopów, nie potrzeba komisji, lecz prawa i egzekwowania prawa – uważa ziemianin z Podola. Przepisy prawa powinny być krótkie, zrozumiałe, a przede wszystkim jednoznaczne⁸⁶.

Lokalnych sporów i konfliktów, jakie wynikły na tle realizacji reformy uwłaszczeniowej, w całej zachodniej Galicji było w sumie kilkadziesiąt. Zde-

⁸⁵ „Czas”, nr 202 z 3 IX 1850 r.

⁸⁶ „Czas”, nr 220 z 24 IX 1850 r.

cydowana większość z nich była – zgodnie z instrukcjami zawartymi w rozporządzeniu ministra spraw wewnętrznych z 4 października 1850 r. – rozstrzygana polubownie przez powiatowe komisje do zniesienia ciężarów gruntowych zanim zakończyły one działalność (1855–56 r.). Rzadko kiedy spory te trafiały do sądu.

Fakt, że instytucje powołane do przeprowadzenia reformy uwłaszczeniowej dążyły do jak najszybszego zakończenia całej operacji i obliczenia przypadającego właścicielom ziemskim odszkodowania wcale nie oznacza, że później nie było już wniosków o uwolnienie gruntów od danin. Otóż przypadki takie były jeszcze rozpatrywane w latach 60. i 70. XIX w., ale punktem odniesienia w takich sprawach była dokumentacja zgromadzona w operatach uwłaszczeniowych. Za przykład niech posłuży kwestia objęcia uwłaszczeniem i indemnizacją gruntów plebańskich, na których osiedlono chłopów ze wsi Łękawica w Sądecczyźnie.

13 kwietnia 1870 r. namiestnik Galicji wydał reskrypt wzywający proboszczów w całej Galicji do wskazania osadników, którym nadano grunty plebańskie przed 1848 r., i którzy dotąd nie zostali uwłaszczeni. Proboszcz z Łękawicy wskazał sześciu chłopów, ale – jak to napisał w liście do starosty tarnowskiego z 20 maja 1870 r. – nie był w stanie określić, kiedy zostali oni osiedleni. Dodał jednak, że osadnicy plebańscy żadnej dotąd nie uiszczali daniń, a od 1867 r. plebani za nich płacą podatki. 4 października 1870 r. dyrekcja Funduszków Indemnizacyjnych we Lwowie przekazała sprawę owych osadników do namiestnictwa z adnotacją, iż grunty zajmowane przez wymienionych przez proboszcza osadników – jak wynika z operatów uwłaszczeniowych – zostały uwolnione od danin poddańczych „bez wszelkiego wynagrodzenia”, ponieważ były bardzo małe. W piśmie nadmieniono jednak, że z uwłaszczonych gruntów chłopci ci powinni płacić podatki, i to począwszy od 1 listopada 1848 r. W trakcie dochodzenia ustalono też, że dwóch chłopów wskazanych przez proboszcza posiada ziemię należącą dawniej do dworu w Łękawicy, pozostali zaś mają grunty dawniej plebańskie. Jednak – jak c.k. namiestnictwo informowało księdza proboszcza Stanisława Januszkiewicza w liście z dnia 9 września 1871 r. – grunty należące do wszystkich wskazanych chłopów zostały już uwłaszczone w 1848 r. i powtórnie nie mogą być indemnizowane. W sprawie podatków namiestnictwo zarządziło, by po sprawdzeniu, czy rzeczywiście były opłacane przez plebana, przepisać je na chłopów⁸⁷.

Typowa była też sprawa objęcia indemnizacją części gruntów położonych w dominium Ulanów. W 1870 r. właścicielka tego majątku Jadwiga hr. Mniszchowa wystąpiła do namiestnictwa jako Dyrekcji Funduszków Indemnizacyjnych z prośbą o objęcie dodatkową indemnizacją części gruntów dominikalnych, które przed 1848 r. zostały rozdane włościanom ze wsi Dąbrowica, Raclawice, Przędzel i Kończyce, należących do dominium Ulanów. Właściciele

⁸⁷ APKr., KZCG 1688.

majątku zastrzegli swoje prawo własności do łąk położonych we wsi Przędzel, zwanych Ługi, Łąki Raclawickie lub Tomaszówki, będących we władaniu włościan z Raclawic. Ponadto dwór domagał się dodatkowego wynagrodzenia oraz przepisania podatku na właściwych posiadaczy gruntów, nadanych niegdyś chłopom z Kończyc w Kończycach i Przędzeli, z Przędzeli w Przędzeli i Kończycach, z Raclawic w Raclawicach, z Dąbrowicy i Zwolaków w Dąbrowicy. Dochodzenie w tej sprawie prowadziło początkowo starostwo powiatowe w Nisku, ale ze względu na zmianę własności niektórych urzędów oraz z powodu sprzedaży części dóbr Ulanów zostało ono przerwane. Wznowiono je dopiero w 1879 r. przed tarnowską c.k. komisją miejscową dla spraw serwitutowych. W trakcie żmudnego dochodzenia ustalono, że sporne grunty zostały już wcześniej zindemnizowane i żadne dodatkowe odszkodowanie zarówno byłym, jak i obecnym właścicielom tych dóbr się nie należy. Takie samo stanowisko komisja zajęła w sprawie łąk we wsi Przędzel. Komisja uznała, że choć w katastrze z 1820 r. figurowały jako pole dworskie, to zostały one nadane chłopom zaraz po 1789 r. jako „dodatek do rustykalnej dotacji poddańczej” i „przez spłacenie dworowi całej powinności gruntowej zostały już zindemnizowane”. Co się zaś tyczy przepisania podatku gruntowego na chłopów, nie podlega to żadnej dyskusji. Dziedzice dóbr Ulanów mają też prawo żądać od chłopów zwrotu płaconego wcześniej przez dwór podatku gruntowego. Mogą tego dochodzić albo w drodze dobrowolnych umów z chłopami, albo na drodze sądowej⁸⁸.

Negatywnie rozpatrywano też składane przez chłopów wnioski o objęcie indemnizacją posiadanych przez nich gruntów. W styczniu 1867 r. Jan Kasprzyk, chłop z Mogilna w cyrkułe sądeckim, wystąpił do c.k. Krajowej Dyrekcji Funduszków Indemnizacyjnych we Lwowie o objęcie uwłaszczeniem jego gospodarstwa, z którego odrabiał rocznie 104 dni pańszczyzny pieszej. Sprawę początkowo rozstrzygała miejscowa komisja funduszowa w Nowym Sączu, która ustaliła, że żądanie Jana Kasprzyka jest nieuzasadnione, gdyż parcela, na której znajduje się jego gospodarstwo, nie została ujęta w operacie uwłaszczeniowym z 1854 r., bo przed 1848 r. została złączona z inną działką; nie była też obciążona żadnymi powinnościami poddańczymi. Ponieważ jednak J. Kasprzyk z argumentacją tą nie chciał się zgodzić, rozpoczęto szczegółowe dochodzenie. Ustalono wówczas, że grunt ten był zawsze własnością dworu. Przez pewien czas dzierżawił go niejaki Marcin Fornagel, leśniczy dworski, ale po jego śmierci chałupę zburzono a ziemię przyłączono do pola dworskiego. W 1855 r. parcelę tę wydzierżawiono na czas służby Janowi Kasprzykowi, cieśli dworskiemu, w zamian za odrabianie 152, a później 104 dni pańszczyzny pieszej rocznie. Umowa ta nie oznaczała jednak zawiazania stosunku poddańczego, który uprawniałby J. Kasprzyka do starania się o uwłaszczenie na tym gruncie⁸⁹.

⁸⁸ Tamże, 1164.

⁸⁹ Tamże, 752. Podobna sprawa miała miejsce we wsi Stróżna, KZCG 917.

Zakończenie procesu uwłaszczenia

Uwalnianie gruntów od ciężarów pańszczyźnianych, rozumiane jako operacja administracyjno-buchalteryjna, trwało od jesieni 1851 do połowy 1856 r. W pierwszej fazie, na jesieni 1851 i w pierwszej połowie 1852 r. powiatowe komisje do zniesienia ciężarów gruntowych w terenie opracowywały tzw. operaty uwłaszczeniowe. Później rozpatrywane były ewentualne kwestie sporne, jakie wyniknęły w trakcie realizacji uwłaszczenia. W 1855 r. lub najpóźniej na początku 1856 r. wszystkie obliczenia poczynione przez komisje powiatowe były sprawdzane. Wtedy też dokonywano korekt w operatach uwłaszczeniowych, nanosząc dane o gospodarzach objętych uwłaszczeniem na skutek skarg i odwołań. Uwzględniano też wszelkie zmiany, jakie ewentualnie zaszły od 1851–52 r.⁹⁰

Ostatnim etapem akcji uwalniania gruntów od danin było doręczenie wszystkim uwłaszczonym gospodarzom tzw. wyroków c.k. dyrekcji indemnizacyjnej (*Ausspruch der k.k. Grundentlastungs-Fonds-Direction*). Dokumenty te zawierały następujące dane: nazwisko zobowiązanego, czyli właściciela uwłaszczonego gruntu; objętość ziemi, jaką posiadał; wartość pieniężną dotychczasowych powinności pańszczyźnianych; trzecią część tychże; ostateczną wartość powinności wyrażoną w dochodzie rocznym (rencie) i kapitale (dwudziestokrotna wartość); wyliczenie, ile zobowiązany winien zapłacić (w rencie i w kapitale) oraz na samym końcu – obliczenie rocznej raty i termin jej spłaty⁹¹.

Podobne dokumenty otrzymywali właściciele ziemscy – tzw. wykazy ostateczne (*Resultats-Ausweis*) – zawierające podobne dane jak w przypadku wyroków dostarczanych chłopom, tyle tylko, że w ujęciu zbiorczym dla całej gromady lub dominium.

⁹⁰ Np. operaty uwłaszczeniowe dla wsi Odrowąż zostały sporządzone 20 stycznia 1852 r., zatwierdzone w 1855 r. Odszkodowanie za utracone powinności zostało obliczone i zatwierdzone dopiero 20 marca 1856 r. APKr., KZCG 891.

⁹¹ APKr., KZCG 54.

Rozdział IV

Kryzys gospodarstwa ziemiańskiego i sprawa indemnizacji

„Lecz upływie lat wiele nim dzieło tak trudne [wyplata odszkodowań dla dziedziców - przyp. K. Ś.], przy zwykłej austriackim władzom opieszałości i systematyczności, ukończonem zostanie. Czyli do tego czasu wytrwają w dobrach swych właściciele, czyli potrafią stawić czoło wydatkom na zwiększone potrzeby gospodarstwa, czyli nawet mieli jaki interes w tych zabiegach około roli, na te pytania odpowiedzieć nie umiem. W jednym cyrkułe tarnowskim pod koniec roku zeszłego [1852 - przyp. K. Ś.] na 300 wsiach ciążyły wyroki egzekucyjne, a w bieżącym 150 wsi zostało za wyrokiem wystawionych na sprzedaż (...). W taki sposób pod ciężarem długów i niepłatnych procentów, topnieją coraz bardziej majątki obywatelskie. Lecz nie tu koniec niedoli dawnego dziedzica w Galicyi. Obdzierany od lat osiemdziesięciu to z dni roboczych, to z gruntu, to z lasów lub pastwisk, wciśnięty w prasę podatków, która go w każdej godzinie dzielić się z rządem przymusza, w wiecznych zatargach z chłopami, wywołanych często przez urzędnika, którego on sam opłaca, w nieustannej obawie o dobytek, a nawet o życie, przyniesiony długami, po większej części od roku 1848 na gospodarstwo zaciągniętemi jeśli ma jeszcze grosz jaki w chwili, gdy nadejdzie pora sprzętu [zboża z pól - przyp. K. Ś.], mimo wielkiej ludności w Galicyi, nie znajdzie rąk do pracy” - w taki oto dramatyczny sposób Walerian Kalinka charakteryzował położenie i sytuację ekonomiczną galicyjskiego ziemiaństwa po uwłaszczeniu¹. I choć w słowach tych zapewne jest wiele przesady, zwłaszcza we fragmencie mówiącym o „uciemnieniu” obywateli ziemskich przed 1848 r., to Kalinka nie mylił się w jednym - po zniesieniu pańszczyzny folwarki przeżywały wielki kryzys, spowodowany głównie brakiem kapitału obrotowego, niezbędnego do prawidłowego ich funkcjonowania.

¹ W. Kalinka, *Galicia i Kraków pod panowaniem austriackim*, Kraków 1898, s. 199-200.

Brak robotników najemnych

Od chwili wydania pierwszego patentu o uwłaszczeniu chłopów z 22 (17) kwietnia 1848 r. do rzeczywistego „uwolnienia gruntów od danin” upłynęło kilka lat. Jak już wspominałem w poprzednim rozdziale, operaty uwłaszczeniowe, w których zawarto dokładne szacunki powinności znoszonych za wynagrodzeniem, były sporządzane w okresie między listopadem 1851 a majem i czerwcem 1852 r. Tak powstała dokumentacja czekała jeszcze cztery lata na zatwierdzenie przez komisje powiatowe. Dokumenty określające wysokość przyznanego odszkodowania wystawiane były zasadniczo jesienią 1855 i wiosną 1856 r.²

Tak więc od chwili ogłoszenia uwłaszczenia do faktycznej jego realizacji minęło osiem lat. Tak długi okres wprowadzania reformy w sposób decydujący przyczynił się do powstania poważnego kryzysu w rolnictwie. W szczególności trudnej sytuacji znalazły się folwarki. Zniesienie pańszczyzny przy jednoczesnym barku regulacji co do wypłaty odszkodowania pozbawiło wiele dworów gotówki na opłacenie najemnych robotników. Sami chłopci nie byli też zainteresowani płatną pracą na pańskim, obawiali się bowiem powrotu do zwyczajów pańszczyźnianych.

Jak wielki był to problem, świadczy ogromna ilość publikacji, protestów i memoriałów przedkładanych przez ziemian. Pierwsze sygnały ujawniające zjawisko braku rąk do pracy pojawiły się już w 1848 r. Dyskutowano o tym na forum lwowskiej Centralnej Rady Narodowej już 27 lipca 1848 r.³ Alarmistyczne doniesienia docierały przez całe lato i jesień 1848 r., głównie z zachodniej Galicji. Z tego właśnie powodu Stowarzyszenie Ziemiańskie na początku września 1848 r. postulowało m.in. zaprowadzenie policji polowej, usunięcie ciężarów dominikalnych (skoro zniesiono poddaństwo), ograniczenie obrotu ziemią rustykalną (z powodu występujących przypadków sprzedaży za bezcen), windykację gruntów chłopskich, budowę szkółek wiejskich oraz – co było szczególnie istotne – jak najszybszą wypłatę indemnizacji⁴.

W późniejszym czasie głosy o trudnej sytuacji na wsi nie ustawały. Najwięcej doniesień o kłopotach ziemian i niechęci chłopów do najmowania się do pracy na folwarku pojawiało się w okresach poprzedzających największe prace polowe, a więc wiosną i latem. W kwietniu 1849 r. korespondent krakowskiego „Czasu” donosił ze Stanisławowa, że co prawda ziemianie spodziewają się w tym roku na ogół dobrych zbiorów, ale wielki problem stano-

² Archiwum Państwowe w Krakowie, Komisja Ministerialna do Zniesienia Ciężarów Gruntowych (dalej: APKr., KZCG), sygn. 1-2336.

³ *Protokoły Rady Narodowej Centralnej we Lwowie (14 IV – 29 X 1848)*, pod red. S. Kieniewicz i F. Ramotowskiej, Warszawa 1996, s. 137.

⁴ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską w latach 1846–1864 ze szczególnym uwzględnieniem literatury politycznej. Z przedmową F. Bujaka*, Lwów 1938, s. 182.

wi cena robocizny. Chłopi zdają sobie sprawę, że po uwłaszczeniu i zniesieniu pańszczyzny za dniówkę mogą żądać więcej niż w poprzednich latach. Rząd krajowy powinien więc jak najszybciej, zanim rozpoczną się roboty polowe, ustalić cenę za dniówkę. „Każdy znaczniejszy posiadacz ziemi z trwogą w przyszłość pogląda, bo nim wynagrodzenie nastąpi [odszkodowanie za utracone powinności - przyp. K. Ś.], wiele rodzin pozbawionych kapitału obrotowego do prowadzenia gospodarstwa dziś już zmuszonych jest swe posiadłości żydom za bezcen sprzedawać, a będąc zadłużone nie mają przed sobą tylko najsmutniejsze widoki”⁵.

W końcu lipca 1849 r. opublikowano podobną korespondencję z Tarnopola: „W naszej okolicy zabierają się już także do żniwa, nadzieje zbiorów są jak najlepsze; idzie tylko o to, czy się znajdzie dość rąk do zebrania wszystkiego. W niektórych miejscach naszego obwołu ludzie szli chętnie, w innych opierali się z przyczyny namowy niechętnych dworom ludzi”⁶.

Niekiedy korespondenci „Czasu” podejmowali próby głębszej analizy i oceny opisywanego zjawiska. W końcu października 1849 r. w rubryce „Wiadomości handlowe i przemysłowe” redakcja zamieściła bardzo ciekawą korespondencję ze Złoczowa. Jej autor pisał, że mijający 1849 r. rozpoczął nową erę dla gospodarstw ziemiańskich, które – zupełnie do tego nieprzygotowane – musiały radzić sobie bez przymusowej pracy pańszczyźnianej. Mimo że większość ziemian zdoła poradzić sobie ze żniwami i pracami okopowymi, to jednak ujawniło się w tym czasie szereg negatywnych zjawisk. Przede wszystkim dała się zauważyć niechęć chłopów do pracy u dziedziców, która potęgowała się tym bardziej, im bliżej było do większych robót polowych, np. żniw. Brakowało też czeladzi dworskiej, która dodatkowo porzucała służbę „nawet przed ukończeniem roku”. Na nic więc zdały się wszelkie wysiłki ziemian, mające na celu wyposażenie folwarków w „dostateczną uprząż, woły, konie i sprzęta gospodarskie”. Inne negatywne zjawiska, jakie dostrzegali korespondenci „Czasu”, to zagrożenie przyszłorocznych zbiorów z powodu niewykonania wszystkich koniecznych robót polowych na czas. Ponadto zmienili się sami chłopci: „Fizyczny układ chłopca jakoś dziwnie a nagle się zmienił, stał się on dotkliwy na zimno, na wilgoć, szkodzą mu mgły, dokucza słońce, molestuje wiatr, prześladowają go katary, fluksyje, nawet spliny – przy czym lubi się wypać i najwcześniej po 8 godz. do roboty wychodzi – a lubi też i wcześniej robotę opuścić, słowem używa lekko nabytej wolności w całym wedle jego rozumienia znaczeniu, tj. rozkoszuje sobie w próżniactwie”.

Te negatywne zjawiska – zdaniem korespondenta – prowadzą niechybnie gospodarstwa ziemiańskie w Galicji do upadku. Temu niebezpieczeństwu można by zaradzić, gdyby w zamian za pracę osadzać żonaty parobków w chałupach dworskich i wydzierżawiać im pół morga pola na ogród. Aby jednak nie popadli oni w lenistwo, opilstwo i nieposłuszeństwo, należa-

⁵ „Czas”, nr 41 z 6 IV 1849 r.

⁶ Tamże, nr 134 z 1 VIII 1849 r.

łoby ich szukać w odległych rejonach, gdzie jest nadmiar rąk do pracy, a mało ziemi, np. na Górnym Śląsku, na Morawach, Spiszu i w Sądeckczyźnie⁷.

W 1850 r., mimo że od chwili zniesienia pańszczyzny upłynęło już sporo czasu, sytuacja wcale się nie zmieniła, a ziemianie w dalszym ciągu alarmowali, że chłopci nie chcą pracować na pańskim: „Najma czeladzi tu nader przykra, zwykle w czasie niedzieli, świąt, paszy dla bydła brakuje, wszystkie zabiegi przepłacania młocków [chłopów najmowanych do młócenia zboża – przyp. K. Ś.] nie pomagają, a sprawienie młockarń w rolach pustych, górzystych niepodobna” – alarmował korespondent „Czasu” z Dobromila⁸.

Pogląd, że kryzys w rolnictwie wywołany uwłaszczeniem szczególnie dotkliwie dał się odczuć w obwodach górskich, zgodnie potwierdzili ziemianie z cyrkułu sądeckiego. Jeden z nich twierdził, że jedynym prawdziwym majątkiem właścicieli ziemskich są lasy i obietnica odszkodowania za zniesione powinności. Same gospodarstwa są niewielkie, a górska gleba daje słabe plony. Ale ten niewielki w sumie majątek, jakim są lasy, jest teraz dodatkowo uszczuplany przez „samowładny topór chłopski”. Włościanie samowolnie wycinają lasy dworskie, nawet te, na których nie ustanowiono służebności, przepędzają „przysięgłych leśnych”, którzy z mocy prawa powinni pilnować, czy chłopci nie łamią prawa. Tych gwałtów nie sposób powstrzymać, bo miejscowe władze twierdzą, że „im brak środków do utrzymania stanu prawnego, bo im gromady odmawiają wszelkiego posłuszeństwa”. Z kolei odszkodowanie, na które tak wszyscy czekają, płonną jest nadzieją, bo do tej pory żaden dziedzic nie otrzymał ustanowionej prawie rok temu zaliczki na poczet indemnizacji⁹.

Ten sam korespondent uważał się nad trudnym losem wiejskich proboszczów, którzy też stracili na uwłaszczeniu: „Zniesioną pańszczyznę pleban zastępuje najemnikiem, którego zapłata wyższej jest wartości niż cała korzyść z nieurodzajnego, kosztownie obrobionego pola; dziesięcina w ziemiopłodzie uchylona, a wynagrodzenie za nią, jako też za odjętą robocizną pozostawiono przyszłości niewiadomego kresu, tymczasowo zatrzymane osepny najczęściej zaprzeczane [kwestionowane – przyp. K. Ś.] są przez włościan, nie mogących pojąć jakimby porządkiem, oprócz podatku, inna obowiązująca powinność im pozostawioną być miała; prawo propinacji, tam gdzie istniało albo z powodu zaprowadzonej wstrzemięźliwości, albo z pojęcia obowiązków kapłańskich nie jest wykonywanem; jura stolae, już to z uszlachetnionego uczucia ludzkości naszego, szczególnie młodszego duchowieństwa, już z przyczyny zubożenia włościan dla obrzędów religijnych, stały się mało znaczącym przychodem kościoła; – wsparcie zaś z funduszu religijnego zawsze jest toż samo”¹⁰.

⁷ Tamże, nr 205 z 30 X 1849 r.

⁸ Tamże, nr 7 z 9 I 1850 r.

⁹ Tamże, nr 43 z 21 II 1850 r.

¹⁰ Tamże, nr 53, 5 III 1850 r.

W opinii galicyjskich ziemian główną przyczyną opisywanego tu kryzysu była oczywiście zła polityka rządu, który zniósł pańszczyznę, ociągając się jednocześnie z szybką wypłatą odszkodowania za utracone powinności. Działanie to w dłuższej perspektywie doprowadziło do bardzo niekorzystnych zmian w mentalności i świadomości chłopów. Mówiła o tym m.in. korespondencja z Galicji zamieszczona w austriackim piśmie „Wanderer”: „Nasi politycy nie domyślali się zapewne, jaką naukę chłopci galicyjscy zaczerpną z wypadków 1846 roku. Zbrodnie w lutym 1846 roku popełnione doprowadziły chłopów do wniosku, że masy ludu w swej fizycznej przewadze mogą przekraczać prawne granice, a interes ich korzystniejszą przybiera postać, gdy ograniczający go przeciwnik usunięty zostanie z drogi. Stosownie do tej zasady, co tylko jedna gmina wiejska zgani, to ganią i wszystkie inne, a przynajmniej sąsiednie, i nieraz zdarzały się wypadki, że gminy pojedynczych członków swoich bezprawnie brały pod opiekę naprzeciw wdającej się władzy i organom jej niebezpiecznie zagrażały. W ten sposób zaległe do 15 maja z.r. [1848 r. – przyp. K. Ś.] powinności urbarialne jedynie przez asystencją wojska mogły być ściągnięte. Rozumie się, że i tu chłopci mieli korzyść, gdyż dłużnikom dozwolono uiszczać się z zaległej robocizny w pieniądzech, a to według tax przyjętych w urbarium, gdy tymczasem za najemną pracę po 15 maja każą sobie trzy i cztery razy tyle płacić. Aby sobie zaś arbitralność w naznaczeniu płacy zabezpieczyć, już zaczynają zajmować się niszczeniem młocarń. I tak, w Miechowicach, obwodzie bocheńskim, podpalono budynek mieszczący w sobie młockarnią. W Proszówkach, w tymże samym obwodzie, pewien chłop za to, że się dał nakłonić do przywiezienia młockarni, sponiewieranym został przez gminę, która nadzwyczaj wysokie ceny najmu ustanowiła”¹¹.

Niechęć chłopów do pracy na folwarku tłumaczono też w inny sposób. W marcu 1850 r. korespondent „Czasu” donosił z Jasielskiego: „...koło Gorlic trudno nająć robotników; trudnią oni się bowiem po największej części furmanką, która im podług fałszywego wyrachowania więcej ma przynosić czystego dochodu, jak zarobek w miejscu, lecz nie tu należy szukać przyczyny, dziś żaden z wieśniaków nie wyjedzie za pieniądze w pomoc swemu sąsiadowi, albo raczej dawnemu panu, jest między nimi liga silna, każdy pojedynczy boi się ogółu, czyli inaczej prawa chłopskiego”. Ale zaraz potem korespondent dodawał, jakby przecząc temu, co pisał chwilę wcześniej: „W tym czasie na robotnikach nie zbywa nam, mamy ich pod dostatkiem i po dość umiarkowanej cenie, głód i bieda wieśniaka naszego zmusza dziś do pracy (...). Teraz na przednówku nie ma zapomóg, musi więc chłopiek nasz chcąc nie chcąc, mimo zrodzonego wstrętu musi się chwycić pracy, z której nie umiał korzystać w czasie droższym”¹².

¹¹ Tamże, nr 250 z 24 XII 1849 r.

¹² Tamże, nr 70 z 24 III 1850 r.

Sprawa przymusowego najmu

W opinii większości ziemian brakowi robotników można było zaradzić wprowadzając przymusowy najem. W latach 1849–55 na łamach „Czasu” opublikowano wiele głosów opowiadających się za tym rozwiązaniem. M. in. ziemianin z Jasielskiego, Trzeciecki, postulował zwolnienie z obowiązku służby wojskowej co setnego rekruta, ale pod warunkiem, że będzie pracował we dworze. Najgłośniejszy był jednak pomysł Jana Popiela, który zaproponował rządowi wynagrodzenie za wprowadzenie przymusu najmu. Popiel sugerował, aby władze nakazały chłopom pracować na folwarku przez 45 dni w roku. Wartość tej robocizny byłaby wpisana do tabuli i potrącana z globalnej sumy odszkodowania. Były też i inne pomysły. Jeden z publicystów „Czasu” proponował szlachcie zawieranie umów z komornikami. Na ich podstawie komornicy mieliby otrzymać morgę ogrodu i łąki oraz 5 kwart wódki rocznie, w zamian za co mieliby pracować na folwarku. Popularny był też pomysł wprowadzenia dzierżaw (m.in. Jan Popiel), ale wywołał on dyskusję na temat rentowności małych i wielkich gospodarstw¹³.

Największe nasilenie dyskusji na temat wprowadzenia pracy przymusowej nastąpiło w drugiej połowie 1851 r. Wówczas to w krakowskim dzienniku ukazało się kilkanaście artykułów na ten temat. Redakcja „Czasu” wyraźnie opowiedziała się przeciw wprowadzaniu przymusowego najmu, co spowodowało lawinę krytyki ze strony ziemian, którzy zarzucili gazecie brak zrozumienia dla położenia właścicieli ziemskich i nieznamość sytuacji w kraju¹⁴.

Niejako zwieńczeniem tej dyskusji był obszerny artykuł anonimowego korespondenta z Bochni, opublikowany w listopadzie 1851 r. Autor tego tekstu podjął się trudnego zadania uzasadnienia postawy ziemian niezadowolonych z dotychczasowego przebiegu reformy uwłaszczeniowej. „Czytaliśmy z uwagą rozmaite zdania w tym względzie w «Czasie» publikowane; i jak z jednej strony nie możemy tylko podzielać zdanie Szanownej Redakcji co do nakłonienia ludu wiejskiego do roboty na dworskich dawniej łąkach sposobem bezpośredniego przymusu, tak z drugiej nie zadziwia nas wcale niechęć, jaką zdanie to Redakcji, a najbardziej podane przez nią zaradcze środki, u zakłopotanych braci gospodarzy obudziły”.

Korespondent „Czasu” zwracał uwagę szczególnie na jedną, jego zdaniem bardzo istotną sprawę, że do prowadzenia gospodarstwa wiejskiego prócz ziemi trzeba mieć dostateczny kapitał obrotowy, który umożliwi właściwe wykonanie wszystkich prac gospodarskich. Do momentu uwłaszczenia tym kapitałem były powinności poddańcze. Kiedy zniesiono pańszczyznę, kapitał obrotowy zniknął. Kryzys gospodarki folwarcznej będzie trwał dotąd,

¹³ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 186–190.

¹⁴ „Czas”, nr 165 z 21 VII 1851, nr 180 z 7 VIII 1851, nr 238 z 16 X 1851, nr 242 z 21 X 1851, nr 244 z 23 X 1851 r.

dokąd ziemianie tego kapitału nie odzyskają. By uzmysłowić skalę owej straty, autor artykułu przedstawił wyliczenie wartości wszystkich świadczeń w skali całej Galicji (bez Bukowiny i Wielkiego Księstwa Krakowskiego). Przedstawione przez niego liczby były następujące: „Robocizny czworobydlanej z dwoma pomocnikami i ze stosownym narzędziem było rocznie dni 8 036 600 w wartości urzędowej do opodatkowania postanowionej 3 219 765 złr czyli 24 kr za dzień. Robocizny pieszej rocznie dni 16 605 613 w wartości złr 1 693 890, czyli 6 kr za dzień. Inne daniny w zbożu, drobiu i innych płodach przyjęte były urzędownie w wartości rocznej złr 882 981. Wartość więc roczna powinności urbarialnych do opodatkowania przyjęta wynosiła złr 5 796 636”.

W dalszej części swego wywodu korespondent pisał, że robocizna, do jakiej zobowiązani byli chłopci, nigdy nie wystarczała do uprawienia pól folwarcznych i właściciele ziemscy musieli dodatkowo utrzymywać własną czeladź i sprzężaj. Obecnie, w nowych warunkach gospodarczych po uwłaszczeniu, dziedzice „oszczędzają na robociźnie”, ale nie wiadomo, w jaki sposób mogą zapewnić potrzebną ilość rąk do pracy. Przy cięższych pracach polowych trudno jest zdawać się na robotników najemnych, przede wszystkim dlatego że chłopci żądają zbyt wielkiej zapłaty: „Są okolice w kraju naszym, gdzie dzień poczwórny z dwoma pomocnikami kosztuje 2 złr m.k., są znowu inne, gdzie go i za 4 złr nie dostanie. Toż samo i co do robotnika pieszego, którego od 10 do 40 krajcarów płacić trzeba. Czasem nawet i za żadne pieniądze robotnika mieć nie można”. Najlepszym zatem wyjściem byłoby mieć własne zaprzęgi i własną czeladź, ale wiadomo, że „obywatele ziemscy własnymi zaprzęgami a tem mniej czeladzią robotom nie podolają”. Jedyne co właścicielom ziemskim pozostaje, to najmować chłopów do pracy „bądź to za gotówkę, bądź za paszę, bądź też za las, przez co znowu niejedno się przy gospodarstwie spienięży jako wynagrodzenia za najem, co by inaczej żadnej wartości nie miało”.

By wykazać w jak trudnej sytuacji znaleźli się dziedzice po uwłaszczeniu, nasz autor obliczył – dla całej Galicji – ile pieniędzy potrzeba, by wykonać wszystkie niezbędne prace polowe, zatrudniając do tego celu robotników najemnych. Jego tok myślenia był następujący: „Chcąc wykazać, ile dawniej uprawieni tracą rzeczywiście na zniesieniu powinności urbarialnych, przyjmujemy jako cenę za najem jednego dnia zaprzęznego poczwórnego z dwoma pomocnikami, czyli też jako koszt pochodzący z zaprowadzenia i utrzymania własnego zaprzęgu, 2 złr m.k., dnia zaś pieszego 12 kr m.k., przy czym spodziewamy się nie zasługiwać na zarzut o przesadę w wysokości cen. Tym sposobem okaże się potrzeba roczna na pokrycie wyżej wykazanej a teraz zniesionej powinności roboty ciągłej i pieszej razem 19 394 323 złr m.k. Do tej kwoty dodając wartość danin zniesionych (choć zastąpienie ich daleko wyższych cen od fasonowanych, równie jak robocizna wymaga) 882 981 złr m.k. Strata roczna wynosi więc 20 277 304 złr m.k. Na pokrycie jej wypada najprzód potrącić ciężary, od których za zniesieniem stosunku poddańczego zostaliśmy uwolnieni, a mianowicie od bezpłatnej jurysdykcji, od płacenia

podatku urbarialnego, od zapomogi udzielanej poddanym, od odpowiedzialności za podatki gromadzkie itd., które to ciężary podług orzeczenia najwyższego patentu z dnia 17 kwietnia 1848 równały się trzeciej części wartości zniesionych powinności urbarialnych, a więc 1 932 212 złr m.k. Po wtóre wartość zaliczki ze skarbu państwa wypłacanej uprawnionym, na rachunek renty indemnizacyjnej, która to zaliczka wyniesie rocznie 2,5 podatku urbarialnego, w sumie 531 358 złr 17 kr m.k., dawniej opłacanego, co uczyni 1 328 396 złr m.k.; razem 3 260 608 złr m.k., które potrąciwszy od powyższej sumy, przedstawiającej nakład potrzebny na robociznę, pozostanie jeszcze potrzeby rocznej w wartości okrażliwej 17 000 000 złr m.k. Tę wartość trzeba koniecznie corocznie jako nadwyżkę wydobyć z gospodarstwa, aby deficyt pochodzący ze zniesienia powinności urbarialnych był zrównoważony, a to tem więcej, że nakład jest konieczny dla uzyskania produktu, że przeto gospodarz musi najprzód posiadać siłę do produkcji potrzebną, którą dopiero po uzyskaniu i spieniężeniu produktu, owocem swej pracy pokryć może”.

A zatem, ziemianom potrzeba było przede wszystkim gotówki. Jednak okazuje się, że sama gotówka nie wystarczy, bo „doświadczenie kilkuletnie uczy nas, że i pieniądze niekoniecznie zupełną przynoszą pomoc, gdyż do uzyskania siły roboczej trzeba znaleźć chętnego robotnika, a na tym nam najbardziej zbywa”. Przyczyn niechęci chłopów do pracy autor tego memoriału upatrywał w zepsuciu moralnym chłopów, którzy pracę traktowali jako zbędny balast: „U nas, gdzie nie tylko dawni rustykaliści, ale nawet i tacy, co w nowszych czasach na gruntach dominikalnych osadzeni zostali, są nieograniczonymi właścicielami gruntów swych, przy tem ani za otrzymaną własność gruntową, ani za dawniejsze powinności urbarialne nikomu nic nie płacą, a prócz tego przy wszelkich użytkach, które im na posiadłości dworskiej przysługiwały, utrzymani zostali. Nie dziw więc, że nasz lud, który pracę nie za cel życia ludzkiego, ale za najnieznośniejszy ciężar uważa, o tyle tylko pracuje, o ile do tego zmuszony jest konieczną potrzebą”.

Konkluzja opublikowanego przez „Czas” artykułu była więc następująca: by wyjść z kryzysu, trzeba jak najszybciej wypłacić dziedzicom odszkodowanie za utracone powinności oraz wprowadzić pośredni przymus pracy dla ludu wiejskiego. Zmusić chłopów do pracy należy nie administracyjnymi nakazami, lecz przez zniesienie serwitutów. Dzięki temu uzyska się równowagę „między potrzebą robotnika z jednej, a potrzebą lasu i paszy z drugiej strony”¹⁵.

Przedstawiona wyżej argumentacja była typowa dla całego środowiska ziemiańskiego¹⁶, które szczegółowe rozwiązania reformy uwłaszczeniowej uważało za bardzo niekorzystne, a wprowadzenie przymusowego najmu za najlepszy sposób zażegnania powstałego kryzysu gospodarki folwarcznej.

¹⁵ Tamże, nr 256 z 7 XI 1851 r.

¹⁶ Autorem koncepcji zniesienia serwitutów w celu uzyskania równowagi „między potrzebą robotnika, a potrzebą paszy i lasu” był Kornel Krzeczunowicz.

Takie też uwagi padały w licznych memoriałach opracowywanych przez działające we Lwowie c.k. Galicyjskie Towarzystwo Gospodarskie oraz istniejące w zachodniej Galicji c.k. Krakowskie Towarzystwo Rolnicze. Po raz pierwszy wszelkie te obawy zawarte zostały w memoriale o sytuacji na wsi, przedstawionym wiedeńskiemu ministerstwu rolnictwa już na początku 1849 r. Żądano w nim od władz austriackich przyspieszenia reformy organizacji politycznej i sądowniczej kraju, utworzenia policji polowej oraz wprowadzenia ustawy o czeladzi i szybkiej wypłaty indemnizacji¹⁷. Zarząd c.k. Krakowskiego Towarzystwa Rolniczego opracował też projekt zasad wypłaty i sposobu obliczenia odszkodowania. Dokumenty te zostały przesłane do ministerstwa spraw wewnętrznych z sugestią, że ministerstwo powinno powołać spośród członków Towarzystwa mężów zaufania, którzy będą opiniować rządowe projekty rozporządzeń. W odpowiedzi na te supozycje władze austriackie prosiły organizacje gospodarcze ziemian galicyjskich o przedstawienie projektu „kodeksu policji wiejskiej” oraz rozwinięcie propozycji systemu zachęt dla chłopów podejmujących się pracy zarobkowej u dziedziców¹⁸. Ale to posunięcie nie uspokoiło nastrojów. W odpowiedzi na okólnik ministerialny z 10 czerwca 1849 r. ziemianie znowu pisali, iż włościanie nie szanują własności dworskiej, a niepokoje i naruszenia majątków ziemskich są na porządku dziennym. Ponadto brak stosownych uregulowań prawnych powoduje, iż brakuje siły roboczej. Powoduje to kryzys w rolnictwie i zmniejszanie się plonów¹⁹.

Nieco konkretniejsze uwagi na temat zapewnienia siły roboczej dla folwarku poczynił 14 grudnia 1849 r. na zebraniu c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego Kornel Krzeczunowicz. Przedstawił on projekt, zgodnie z którym „zniesienie zupełne służebności wprowadziłoby pożądaną równowagę pomiędzy potrzebą robocizny z jednej, a potrzebą drzewa i paszy z drugiej strony...” Dzięki temu zostałyby zniesiony „monopol siły roboczej, który przez utrzymanie służebności na korzyść pewnej części klasy pracującej istnieje”. Ten pomysł, jak już pisałem wyżej, spotkał się z uznaniem szerszej opinii ziemian.

Na tym samym posiedzeniu, w dniu 14 grudnia 1849 r., c.k. Galicyjskie Towarzystwo Gospodarskie wystosowało też memoriał do ministra rolnictwa, w którym domagało się szybkiej reakcji na powstały kryzys i uregulowanie sprawy serwitutów według projektu K. Krzeczunowicza²⁰.

¹⁷ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 184.

¹⁸ „Czas”, nr 59 z 12 III 1850 r., Dodatek; E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 184.

¹⁹ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 184.

²⁰ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 192; *Maurycyego Kraińskiego rejestry dokumentów do historii zniesienia stosunku poddańczego w Galicji*, wydał i wstępem opatrzył S. Ingłot, Kraków 1948, s. 44. W 1851 r. Kornel Krzeczunowicz opublikował rozprawę pt. *Betrachtungen über die Behandlung der Streitigkeiten zwischen gewesenen Herschaften und den ehemaligen Untertanen in Galizien* (też po polsku pt. *Uwagi nad postępowaniem w załatwianiu sporów między dawnymi dziedzicami a ich niegdy poddanyimi w Galicji*). Rozprawa była wyrazem opinii ziemian o stosunkach

Sprawa najmu i zapewnienia robotników dla folwarku ciągnęła się jeszcze przez kilka następnych lat. 15 marca 1855 r. c.k. Galicyjskie Towarzystwo Gospodarskie wystosowało do gubernium memoriał (przygotowany przez Maurycyego Kraińskiego), w którym domagało się m.in. rozwiązania tego problemu. Wskazywano w nim na kryzys w rolnictwie, ba, nawet na głód i kanibalizm, jaki rzekomo szerzył się na wsi. Zdaniem autorów memoriału, taka sytuacja była wynikiem upadku wielkich gospodarstw na skutek braku robotnika. Jedynym sposobem zapobieżenia dalszej degradacji gospodarstw miało być „orzeczenie postępowania przymusowego”, zaprowadzenie polowej oraz karanie tych, którzy przymusowi pracy się nie podporządkują. Ponadto Towarzystwo zażądało wprowadzenia prawa gminnego, regulacji i komasacji gruntów, redukcji jarmarków i targów oraz zniesienia podwójnego kalendarza (łacińskiego i unickiego). Szlachta domagała się także wprowadzenia obowiązku odrabiania długów za pomocą pracy²¹.

Niejako w sukurs galicyjskim ziemianom przyszedł gubernator Galicji Agenor Gołuchowski, który postanowił czynnie włączyć się do batalii o wprowadzenie przymusowego najmu. Otóż 12 lipca 1849 r. starostom okręgowym wydał on polecenie stosowania przymusu, jeżeliby chłopci ociągali się z przyjęciem płatnej pracy pomocniczej. Podobny w tonie okólnik namiestnictwo adresowało do samych chłopów. Gubernator napisał w nim, że plony w 1849 r. będą obfite i nie należy obawiać się głodu. Ale nie można też dopuścić do tego, żeby uległy one zniszczeniu z powodu lenistwa lub złej woli. Tymczasem znane są z ubiegłego roku przypadki, że „wiele gromad byłym panom swoim i innym większych gruntów posiadaczom nie chciało nawet za słuszną zapłatą do zbiorów potrzebnej dawać pomocy”. Dalej gubernator pisał, że różni podżegacze rozsiewali na wsi plotki, jakoby „przez dawanie pomocy panom w robotach polowych wejść znowu w stosunki poddańcze i powoli pańszczyznę odrabiać będą musieli”. Przez to wielu chłopów wołało najmować się do pracy w odległych rejonach Galicji lub żyć w niedostatku zamiast iść do pracy do swych dawnych panów. Tymczasem jest to nieuzasadniona bojaźń, która szkodzi samym chłopom. Żeby więc uspokoić nastroje wśród chłopów i rozwiązać wszelkie obawy, A. Gołuchowski oświadczył mocą swego urzędu, że „dawniejszy stosunek poddaństwa względem panów czyli dworów, jako i pańszczyzna, są na zawsze zniesione i na żaden sposób nigdy a przynigdy na powrót zaprowadzonemi nie będą”. Dlatego też chłopci nie powinni niczego się obawiać i nie powinni odmawiać pracy na pańskim za odpowiednim wynagrodzeniem. Z drugiej strony rząd dbać musi o to, by wszystko zboże z pól zostało zebrane, bo nie ma żadnych zapasów, a przez Galicję

na wsi powłaszczeniowej oraz poczynaniach administracji austriackiej. Krzeczunowicz twierdził, iż po wprowadzeniu patentem z dn. 7 września 1848 r. uwłaszczenia na terenie monarchii utrzymywanie dawnych zasad rozstrzygania sporów między wsią a dworem przez administrację państwową jest bezzasadne i krzywdzące. Jego zdaniem, spory takie powinny być rozstrzygane przez sądy. Por. E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 185.

²¹ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 191-195.

przechodzą w tym roku liczne zastępy wojsk (wojska rosyjskie maszerujące na Węgry), które muszą być wyżywione. Z tego względu „rząd krajowy w terażniejszym roku jać się musi wyjątkowo surowych środków, aby zapobiec ciężkim klęskom i powszechnemu niedostatkowi”. Owe surowe środki to – jak już wspomniałem wyżej – polecenie urzędom cyrkulowym, by w razie potrzeby przynaglały chłopów do pomocy dziedzicom. Równocześnie urzędnicy cyrkularni mieli pilnować, by ziemianie za pracę chłopom niezwłocznie płacili gotówką²².

To czynne zaangażowanie się Gołuchowskiego wywołało jednak skargę Hołownej Rady Ruskiej, która w imieniu włościan skierowała ją do ministra Aleksandra Bacha. Ten 25 lipca 1849 r. upomniał gubernatora, by wycofał zarządzenie o przymusie pracy²³. W „Gazecie Wiedeńskiej” ukazał się także półurzędowy artykuł oceniający odezwę Gołuchowskiego. Autor tego artykułu wyraził obawę, że odezwa może być odczytywana jako zapowiedź przywrócenia pańszczyzny, tzn. ten jej fragment, który mówi o przymusie pracy u dziedzica, nawet za wynagrodzeniem. Autor dalej dowodził, że wszelka służba i praca może się zasadzać jedynie na dobrowolnej umowie, a zatem „wieśniacy nie mogą być zmuszani do odrabiania gruntów pańskich, jeżeli do tego drogą układów nie dadzą się nakłonić”. Najem robotników do pracy na roli może się więc dokonywać jedynie przez dobrowolne i obustronne porozumienie²⁴.

Po tych napomnieniach Agenor Gołuchowski zmuszony był wydać kolejny okólnik w sprawie przymusowej pracy najemnej. Powtarzano w nim uwagi skierowane już wcześniej do włościan z tą tylko różnicą, że na życzenie ministerstwa spraw wewnętrznych wyraźnie wycofano się z przymuszania chłopów do pracy na pańskim. Teraz starostowie mieli lud wiejski skłaniać „po dobremu do tego, by się za stosowną zapłatą do roboty w zebraniu plonów przyczynił, unikając przy tym jednakże wszelkiego przymuszania”²⁵.

Jak wyjść z kryzysu?

Bylibyśmy w błędzie, gdybyśmy sądzili, że ziemianie poprzestawali jedynie na krytyce sposobu przeprowadzenia reformy uwłaszczeniowej i opieślności rządu austriackiego. Alarmistyczny i dramatyczny ton większości wypowiedzi miał na celu, jak się wydaje, mocniej zaakcentować poruszane

²² „Czas”, nr 128 z 25 VII 1849 r.

²³ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 191-195; J. Kozik, *Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849*, Kraków 1975, s. 105-106. Podobny w treści protest Hołowna Rada Ruska wystosowała 27 lipca 1849 r. do cesarza.

²⁴ „Czas”, nr 137 z 4 VIII 1849 r.

²⁵ Tamże, nr 138 z 6 VIII 1849 r.

problemy. Środowisko ziemiańskie dostrzegało jednak nieskuteczność wysyłanych do Wiednia memoriałów, dlatego bardzo szybko samodzielnie zaczęto poszukiwać sposobów wyjścia z kryzysu, w jakim znalazła się gospodarka folwarczna. Do szerokiej dyskusji na temat sytuacji gospodarstw ziemiańskich po uwłaszczeniu oraz sposobów przyciągnięcia i utrzymania robotników najemnych namawiał w styczniu 1850 r. ziemian Wincenty Darowski, prezes c.k. Krakowskiego Towarzystwa Rolniczego. Szerzej o tych sprawach dyskutowano na zjeździe Krakowskiego Towarzystwa Rolniczego, który odbył się 18 lutego 1850 r., a także podczas obrad IX sesji c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego, która miała miejsce we Lwowie 22 lutego 1850 r.²⁶ Rezultatem tych dyskusji było opracowanie gotowego projektu przepisów odnoszących się do służby dworskiej, który następnie 7 maja 1850 r. c.k. Galicyjskie Towarzystwo Gospodarskie przedłożyło rządowi do zatwierdzenia. Zakładał on m. in. wprowadzenie specjalnych książeczek służbowych oraz wzięcie pod opiekę państwa głównych postanowień umowy zawartej między najmitą a pracodawcą²⁷.

Głosy na temat sposobów radzenia sobie w tych trudnych czasach pojawiły się także w prasie fachowej i codziennej. Już w maju 1849 r. krakowski „Czas” opublikował pierwszy większy tekst na ten temat, zatytułowany „Słówko o tem, jak sobie w tej chwili mają u nas radzić właściciele większych obszarów ziemi?” Napisano w nim, że po uwłaszczeniu największym problemem w Galicji był brak robotników najemnych, zwłaszcza we wschodniej części kraju. Ci, którzy są, coraz bardziej się demoralizują, bo „po wsiach od 1846 roku żadnej nie ma policyi i, że zatem każdy, komu się robić nie chce śmiało i zuchwale puszcza się na żebractwo”. Tymczasem chłopci więcej by zyskali, gdyby zamiast trwonić czas na próżniactwie najęli się do pracy u ziemian. Ponieważ jednak chłopci pracować na pańskim nie chcą, jedynym sposobem na utrzymanie gospodarstwa w zadowalającym stanie ekonomicznym jest oparcie się na pracy czeladzi dworskiej zatrudnianej na rok. Problem wszakże w tym – jak pisze „Czas” – że i czeladzi brakuje, dlatego ziemianie powinni wobec nich występować nie jako panowie, ale jako gospodarze, a nawet ojcowie. Na brak kapitału obrotowego też jest pewien sposób. Otóż część robót można zlecić kobietom, cięższe prace wykonywać przy pomocy krów (zamiast wołów i koni), a pracę w polu rozpoczynać pół godziny wcześniej i kończyć pół godziny później – to pozwoli zaoszczędzić sporo pieniędzy. Był też sposób – choć trzeba przyznać, nieco utopijny – na wyprowadzenie z kryzysu tych gospodarstw, których dochody spadły do zera. Mianowicie należało utworzyć jedną wielką spółkę wszystkich dawnych właścicieli

²⁶ Tamże, nr 16 z 19 I 1850, nr 31 z 7 II 1850 r.

²⁷ Rząd nie ustosunkował się jednak do tych sugestii. Dopiero w 1855 r. krakowski prezydent rządu krajowego Mercandin przedłożył ministerstwu spraw wewnętrznych projekt rozporządzenia w sprawie „klasy służących”. 7 marca 1855 r. ministerstwo zatwierdziło ten projekt, który zaczął obowiązywać od dnia 1 maja 1855 r. Por. E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 196.

ziemi dominikalnej. „Tak olbrzymi majątek oparłby się wszelkiej burzy czasu, wszelkim zamachom wrogów naszych”. Na czele tejże spółki stałaby dyrekcja. Poszczególni właściciele dalej uprawialiby swoje majątki, najbiedniejsi znaleźliby zatrudnienie w spółce, wszelkie straty i długi byłyby też pokrywane przez spółkę. Nikt by na tym nie stracił, bo ziemia „pod tarczą monopolu koniecznie pójść w górę musi” – pisał autor omawianego tu tekstu²⁸.

W drugiej połowie sierpnia 1949 r. „Czas” wydrukował w kilku odcinkach opracowanie pt. „Uwagi praktycznego gospodarza rolnika po zniesieniu pańszczyzny”. Autor tego memoriału, Seweryn Drohojewski, właściciel majątku Balice w Przemyskiem, zajął się pięcioma sprawami, które, jego zdaniem, miały bardzo istotny wpływ na funkcjonowanie folwarku: prawnym potwierdzeniem własności gruntów należących teraz do ziemian, koniecznością wprowadzenia systematycznego gospodarowania, rachunkowością rolniczą, niektórymi sposobami zastąpienia pańszczyzny oraz zagadnieniem chowu bydła i produkcji nawozów.

Co do sposobów zastąpienia pańszczyzny autor pisał, że w Galicji faktycznie taka jest sytuacja, iż chłopci – choć potrzebują pieniędzy – „coraz mniej na zarobek idą”, przez co cena najmu stale wzrasta. Gospodarze z okolic Przemysła różnych sposobów zatrudnienia chłopów się imali, ale żaden nie był skuteczny i trwały. Zdaniem autora godny polecenia jest pomysł Juliana Jaraczewskiego z Poznańskiego²⁹, który proponował galicyjskim ziemianom zatrudnienie komorników. Sam autor proponował też, by ziemianie zatrudniali parobków. On sam w swoim majątku oferował parobkom (po zdaniu egzaminu rolniczego) „rocznie 33 fl. ww., ośm korcy zboża celnego, pomieszkanie, 12 fur drzewa na opał i pół morga pola na ogród i krowę dworską, którą parobek zaraz na wstępie służby odbiera do swego użytku, a występuje w sześciu latach”. Dzięki temu zabiegowi można było zatrudnić dostateczną ilość parobków. Innym niezbędnym warunkiem prawidłowego funkcjonowania folwarku było posiadanie własnego sprzężaju i dostatecznej ilości zwierząt pociągowych. Ważne też było zatrudnienie jednego parobka „do zawiadywania narzędziami”³⁰.

Propozycje Seweryna Drohojewskiego zostały skrytykowane w anonimowym artykule opublikowanym w „Czasie” pod koniec października 1849 r. i zatytułowanym „Gospodarstwo wiejskie”. Jego autor napisał, że był przeciwnikiem uwłaszczenia jako niepotrzebnego krajowi. Potępiał sposób jego przeprowadzenia, który był niesprawiedliwy i w najwyższym stopniu niemoralny i sprzeciwiał się mu. Uznał też, że wszystkie światłe rady i sugestie ziemian, tak krajowych (galicyjskich), jak i z Wielkopolski, dotyczące sposobów gospodarowania, nowych narzędzi i upraw oraz sposobów zapewnienia

²⁸ „Czas”, nr 62 z 2 V 1849 r.

²⁹ Koncepcja Juliana Jaraczewskiego została omówiona w dalszej części rozdziału.

³⁰ „Czas”, nr 147 z 16 VIII 1849, nr 148 z 17 VIII 1849, nr 150 z 25 VIII 1849, nr 151 z 27 VIII 1849 r.

nia siły roboczej są zupełnie bezużyteczne, „jeżeli jest niepodobieństwem najemnika dostać a parobka przyjąć”. Poza tym nie ma żadnej gwarancji, że chłop lub parobek „z potrzeby momentalnej” przyjęty do pracy, stawi się do niej i rzetelnie ją wykona, skoro mu się z góry zapłaci. I dalej narzekał nasz anonimowy autor: „Cóż pomogą takie rady, jeżeli mozolnie zebrani parobcy, pogodziwszy się na wiosnę na cały rok służby, wyżywiwszy siebie, a najczęściej i rodziny swoje wziętą ordynaryją, nadebrawszy zasług, rzucają robotę, gdy tylko nadejdą roboty pilniejsze?” Wszelkie porady są nieprzydatne także dlatego, że kraj pogrąża się w anarchii, nad chłopami nie ma żadnej władzy, a „gwałty, napady i pokrzywdzenia wszelakiego rodzaju” między mieszkańcami tej samej wsi są na porządku dziennym. Ponadto chłopci – dostrzegając trudne położenie ziemian – pracują mało wydajnie lub w ogóle nie garną się do pracy, przez co sztucznie podnoszą cenę najmu. Wszystko to powoduje, że nakłady, jakie dziedzic musi ponieść, by ziemię uprawić, często przewyższają wartość zbiorów.

Zdaniem autora zanim podejmie się jakiegokolwiek kroki zaradcze, trzeba najpierw zastanowić się nad usposobieniem chłopów. A wizerunek galicyjskiego chłopca po uwłaszczeniu był następujący: „Nie zna naszego ludu, kto go mieni być ciemnym i głupim. Lud, osobliwie na ziemiach ruskich, jest pojętny, sprytny, przenikliwy i uzdolniony. Z natury w pożyciu łagodny i skromny, dzikim i okrutnym jednak staje się w objawie namiętności swoich. Prócz własnego materialnego interesu i uległości na rozkaz władzy, którą szanuje, a szanuje ją tak długo, jak długo uznaje silną, żaden inny popęd do działania go nie ruszy (...). Chytry, nieszczerzy, podejrzliwy, bez najmniejszego z natury usposobienia zajęcia się ideą wznioślejszą, czynem najszlachetniejszym, bez długo trwającej nienawiści za doznane urazy, bez żadnej wdzięczności za odebrane dobrodziejstwa, powoduje się chwilowym wpływem. Dziś zdemoralizowany we wszystkich pojęciach swoich nie wzdrygnie się przed żadną zbrodnią, jeżeli ją bez wielkiego usiłowania mógł dokonać, a karę spodziewał się eludować. Kradzież jest czynem codziennym. Nie mówię już o kradzieży na polach, łąkach, lasach, stawach, budynkach dawnych swoich panów, bo to od dawna przywykł uważać za czyn dozwolony, a za krzywdę, gdy trafi na przeszkody; ale jeden mieszkaniec okrada drugiego, gdzie mu się tylko poda sposobność, domowi między sobą kryć się muszą, jeżeli któryś posiada przedmiot łakomy do nabycia dla drugich (...)”³¹.

Zacytowany tu artykuł – przepojony duchem konserwatyzmu i wielką niechęcią do chłopów³² – był wstępem do szerszej koncepcji działań mających uzdrowić gospodarstwo ziemiańskie. Ten sam autor – jak się wydaje – na początku grudnia 1849 r. opublikował kolejny obszerny tekst pt. „Rzecz gospodarska”. By odbudować zachwianą reformą uwłaszczeniową gospodarkę folwarczną, należało zająć się przede wszystkim praktycznymi sposobami prowadzenia folwarku oraz metodami obniżenia obciążeń podatkowych

³¹ Tamże, nr 202 z 26 X 1849 r.

i zadłużenia tak, ażeby uzyskane zyski spożytkować na rozwój gospodarstw. W pierwszym przypadku autor proponował jak najszybszą komasację gruntów, a następnie utworzenie folwarków, które miałyby *circa* 200 mórg ziemi ornej, a w okolicach „gdzie trudniejszą jest uprawa” znacznie mniej niż 200 mórg. Potrzebne więc są nowe ustawy regulujące wzajemne stosunki i zobowiązania między dworem a czeladzią. Prawo to powinno zastąpić dotychczas zawierane kontrakty oraz znieść zły i zgubny zwyczaj przyznawania przez dziedziców „dotacji” dla komorników jako wynagrodzenia za pracę. Następna i ważna rzecz to uregulowanie służebności przysługujących gromadom na gruntach dworskich oraz pustek rustykalnych. Trzeba też szybko ustanowić fundusz indemnizacyjny, ale na sprawiedliwych zasadach. Nie może być tak, że przy obliczaniu odszkodowania 1 dzień roboty szacuje się na 6 kr, a chłop za wynajęcie się do pracy na pańskim folwarku żąda 30 kr. Poza tym odszkodowanie powinno być wypłacane nie w rocznej rencie, ale w całym kapitale obliczonym wedle patentu z 15 VIII 1849 r. Dalej autor protestował przeciw zasadzie wprowadzonej tym patentem i okólnikiem w sprawie wypłaty zaliczek na poczet odszkodowania. Jego zdaniem, przyjęcie założenia, że tegoż odszkodowania nie mogą otrzymać ci właściciele, którzy powinności urbarialne darowali chłopom dobrowolnie, jest niesprawiedliwe. Autor uważał, że wielu dziedziców pańszczyznę darowało pod wpływem chwili, część została zastraszona, a sam gubernator Franz Stadion miał publicznie powiedzieć, że w całej Galicji akty darowizny uczyniło zaledwie 60–80 właścicieli ziemskich³³.

Oprócz mniej lub bardziej sprawdzonych w praktyce rad na temat tego, jak radzić sobie na folwarku bez pańszczyzny lub jak skłonić chłopów do podejmowania pracy zarobkowej u dawnych dziedziców środowisko ziemiańskie zaczęło też zastanawiać się nad unowocześnieniem i uprzemysłowieniem swych gospodarstw. Impuls do tego wyszedł z kręgu członków organizacji gospodarczych ziemian. I tak m.in. c.k. Krakowskie Towarzystwo Rolnicze już w 1849 r. zachęcało swoich członków do kupowania narzędzi rolniczych z krakowskiej fabryki Zieleniewskiego, tłumacząc, że po uwłaszczeniu potrzeba ziemianom nowych narzędzi rolniczych, które dawałyby gwarancję jakości. Ten warunek spełniać miały maszyny z fabryki Zieleniewskiego³⁴. Niektórzy dziedzice podjęli też czynne działania w tym kierunku. Na przykład Julian Konopka, właściciela dóbr Modlnica Wielka, rozpropagował ideę szerszego zastosowania w gospodarstwie młockarni. Zarząd c.k. Krakowskiego Towarzystwa Rolniczego proponował swym członkom korzysta-

³² Jak się wydaje, żaden z publicystów wypowiadających się na temat niechęci chłopów do podejmowania pracy zarobkowej na folwarku nie dostrzegął psychologicznego aspektu tej sprawy. Tymczasem po uwłaszczeniu wśród chłopów bardzo silna była obawa, że każda praca na pańskim folwarku prowadzić może, w bliższej lub dalszej perspektywie, do powrotu stosunków pańszczyźnianych.

³³ „Czas”, nr 237 z 7 XII 1849 r.

³⁴ Tamże, nr 68 z 10 V 1849 r.

nie z tego przykładu, bo po uwłaszczeniu przy pomocy młockarni taniej i łatwiej można było wykonać jesienne i zimowe omłoty niż najmując do tego chłopów, którzy w ogóle nie chcieli pracować u dawnych panów, a jeśli już byli skłonni się zgodzić, to żądali zbyt wysokiej zapłaty³⁵.

Wraz z popularyzacją nowych maszyn rolniczych starano się także propagować nowoczesne metody uprawy ziemi, m.in. płodozmian zamiast trójpolówki. W dalszej konsekwencji prowadziło to do wykryształizowania się nowego programu gospodarczego ziemian, którego głównymi filarami miało być dążenie do zapewnienia siły roboczej dla folwarku, rozwinięcie kredytu rolniczego i szybka wypłata indemnizacji, zniesienie serwitutów i separacja gruntów, prawne uregulowanie warunków zatrudnienia służby folwarcznej oraz opracowanie zasad planowania w gospodarstwie³⁶.

Bierście przykład z Wielkopolski

Problemy, przed jakimi stanęli po uwłaszczeniu galicyjscy ziemianie, były żywo dyskutowane także poza granicami tej prowincji. Bardzo szybko, bo już na przełomie 1848 i 1849 r., z radami pospieszili Wielkopolanie. Ich wypowiedzi były o tyle cenne, że w Wielkopolsce realizacja uwłaszczenia rozpoczęła się już w latach 20. XIX w. i dotąd wypracowano metody radzenia sobie np. z brakiem rąk do pracy na folwarku. Tej ostatnie sprawy dotyczył memoriał Juliana Jaraczewskiego z Poznania pt. „O sposobach zastąpienia pańszczyzny ręcznej”, przysłanego do redakcji „Czasu” „przez braterską życzliwość dla właścicieli ziemskich w Galicji, których nagłe odcięcie pańszczyzny w tak trudnym postawiło położeniu”.

Julian Jaraczewski pisał do galicyjskich ziemian, że przechodzą podobne koleje losu jak kiedyś Wielkopolanie. Tamtejsi ziemianie też zostali pozbawienie pańszczyzny, kiedy zaczęto realizować reformę uwłaszczeniową, ale z czasem nauczyli się radzić sobie z tym problemem, a likwidacja pańszczyzny w ogólnym rozrachunku wyszła krajowi na dobre. Pozytywne elementy uwłaszczenia to, zdaniem Jaraczewskiego, wzrost dochodów właścicieli ziemskich (choć ich majątki zostały uszczuplone), poprawa położenia chłopów i rozkwit rolnictwa. Podobne korzyści powinna odczuć także i Galicja³⁷. Na zasadnicze pytanie, jak gospodarować na folwarku bez pańszczy-

³⁵ Tamże, nr 250 z 24 XII 1849 r.

³⁶ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 179–180.

³⁷ Redakcja „Czasu” opatrzyła to stwierdzenie komentarzem, że w zaborze pruskim uwłaszczenie przeprowadzono wedle innych zasad, przede wszystkim nie dokonano się do „rewolucyjnie jak w Galicji, pańszczyzna nie została zniesiona od razu i bez wynagrodzenia”. Mimo to, jak brzmi dalej redakcyjny komentarz, nawet ta zmiana stanowila „nie mniej gwałtowną perturbację w całym systemie gospodarczym i majątkowym”. Ale z tego trudnego położenia Wielkie Księstwo Poznańskie wyszło zwycięsko. „Czas”, nr 4 z 5 I 1849 r.

zny, padła taka oto odpowiedź: „Właściciele w Poznańskim do obrabiania gruntów dworskich różnych chwyтали się środków. Jedni obrabiali je służbą dworską ugodzoną rocznie lub najemnikami dziennymi, tygodniowymi, niekiedy wziętymi do każdej specjalnej roboty aż do jej ukończenia; drudzy oddawali na czynsze, sprowadzali i osadzali kolonistów Niemców; inni, chcąc się pozbyć kłopotów gospodarskich, wydzierżawiali swe majątki Niemcom, którzy gospodarowali za pomocą swych rodaków cisnących się z Niemiec na polską ziemię; inni nareszcie sprzedawali zupełnie dobra swe tymże Niemcom (...). Tym sposobem część Poznańskiego przeszła w ręce niemieckie, czego najopłakawsze skutki dały się uczuć w roku ubiegłym [tj. 1848, w czasie wydarzeń Wiosny Ludów – przyp. K. Ś.]”. Dalej Julian Jaraczewski przestrzegał, by obywatele galicyjscy nie popełnili tego samego błędu co Wielkopolanie, bo „znajdą się Niemcy, a może i Żydzi emancypowani, którym piękne galicyjskie włości uśmiechać się będą; przyjdą z pieniędzmi i z gotowymi, by uwolnić dziedziców od gospodarczych kłopotów”.

Najlepszy sposób na pozbycie się problemu braku rąk do pracy, to – zdaniem J. Jaraczewskiego – zatrudnianie dworskiej czeladzi. Ziemianie z Wielkopolski czeladź dworską do pracy najmowali na kilka sposobów, m.in. zatrudniano niezonatych parobków, którym płacono gotówką i zapewniano wyżywienie; z kolei parobków żonatych wynagradzano zbożem i gotówką; zatrudniano komorników, którym oferowano „kopczynę w snopie lub ordynaryę w ziarnie” oraz prawo do korzystania z ogrodu, mieszkania i utrzymania krowy – wszystko w zamian za kilka dni pańszczyzny; pracę przy żniwach rozliczano za dzień lub za obrobienie zagonu. J. Jaraczewski uważał jednak, że te metody były niekorzystne dla dziedziców, bo trzeba było najemnych robotników nadzorować. Znacznie lepsze efekty przynosiło wynagradzanie nie gotówką, lecz w naturze: ziemioplodami lub za odstąpienie kawałka ogrodu, bo tylko wtedy robotnik był zainteresowany osiągnięciem jak największych korzyści z tej „spółki”. „Ten sposób układów przez przypuszczenie pracowników wiejskich do spółki w produktach, jest od dawna znany w krajach, w których pańszczyzna nie istniała” – konkludował Jaraczewski³⁸.

W kolejnej korespondencji z Wielkopolski pt. „Słowo z powodu urządzenia stosunków gospodarczych” autor podpisujący się inicjałami „T.M.” przedstawił gotowy projekt kontraktu między dziedzicem a komornikiem. Wedle tego projektu, każdy komornik i osoba zawierająca kontrakt zobowiązani są do stawiania się do roboty na każde żądanie, ponadto komornicy mieli utrzymywać dodatkowo jednego robotnika i mieć wszelkie niezbędne narzędzia potrzebne do pracy w polu. Każdy komornik zobowiązany był bezpłatnie wykonywać: „w czasie św. Wojciecha do św. Marcina czyli przez 29 tygodni 87 dni chłopem i 29 dni kobietą”. W zamian za solidne wykonywanie powyższych obowiązków komornicy mieli otrzymać: mieszkanie, 1 morgę magdeburską ogrodu, 3 morgi łąki, 24 pręty roli pod len, prawo do korzysta-

³⁸ „Czas”, nr 4 z 5 I 1849, nr 9 z 12 I 1849 r.

nia z lasu oraz prawo wypasu bydła na pańskich łąkach (dla 2 krów, 2 świń starych i 3 gęsi). Za dodatkową pracę świadczoną na żądanie dziedzica przysługiwało wynagrodzenie w gotówce.

W dalszej części swojej korespondencji autor zastanawiał się, czy projekt zatrudnienia komorników może być zastosowany w Galicji. Oto ciekawy fragment tego tekstu, oddający jednocześnie stosunek autora do samego uwłaszczenia: „Zniesienie pańszczyzny odbyło się u nas [tj. w Galicji – przyp. K. Ś.] w sposób nader dziwny, nie przystąpiono do rzeczy, jak wypadało, nie miano względu na gospodarstwo narodowe, nie rozwiązano kwestyi witalnej: gdyż przejście z pańszczyzny do gospodarstwa jest bardzo trudne, trzeba więc, aby było powolne i aby było w dobrej wierze. Przez takie zniesienie pańszczyzny, jak się u nas odbyło, nie osiągnęliśmy celów naszych u chłopą, zostawiliśmy bez zupełnej opieki dworu, zniszczyliśmy kraj, bo większa część obywateli, nie mając kapitałów, nie może pól swych jak należy obsiać, już wielu z nich wcale nie siało. Może nas kto posądzi o to, iż jesteśmy przeciwni rozwojowi ducha wolności. Na to odpowiadamy, iż gospodarstwa tylko zakwitnąć mogą po zniesieniu pańszczyzny, czego mamy przykład w narodach, które już dawniej akt ten zrobiły. Lecz nie ma kraju na całej kuli ziemskiej, gdzieby tę tak ważną kwestię dla całego społeczeństwa ludzkiego w jednym orzeczeniu zrobiono; gdyż przy urządzaniu stosunków włościańskich trzy są kardynalne czynności: 1) spisanie powinności i pretensji wzajemnych w inwentarzu, druga odłączenie zupełne posiadłości dominialnych od rustykalnych, to jest złączenie posiadłości włościan, trzecie regulacja i ablucja [sic!] to jest zniesienie wszelkich ciężarów obopólnych i wzajemne ich umorzenie. Skoro więc tych czynności nie odbyto, dzisiejsze stosunki włościańskie mają charakter czasowy i przechodni. Dla tego samego urządzać komorników, raz iżby nie znający stosunków gospodarczych poczytali za pewien rodzaj pańszczyzny, a po wtóre, iż zaprowadzenie takie przy przyszłych regulacjach włościańskich (które muszą u nas pierwej czy później nastąpić) stałoby się powodem do mnogich procesów, gdy prawo nie orzekało na ilu morgach siedzący włościanin do separacji i ablucji [sic!] przystąpić winien. Z tych powodów jesteśmy przeciwni urządzaniu komorników”³⁹.

Do wzorowania się na Wielkopolanach i zatrudniania do pracy na folwarku żonatych komorników nawoływał jeszcze jeden, anonimowy autor. W artykule pt. „Gospodarstwo bez pańszczyzny”, zamieszczonym w krakowskim „Czasie” w maju i czerwcu 1849 r. autor pisał, że oczynszowanie chłopów oraz późniejsze zniesienie pańszczyzny nie przyniosło szkód rolnictwu, wręcz przeciwnie – miało pozytywne skutki. W tym też duchu pisał do c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego Dezydery Chłapowski w liście z 6 sierpnia 1847 r., dowodząc w nim, że najodpowiedniejsza dla gospodarstwa ziemiańskiego jest nie pańszczyzna, ani praca przymusowa, lecz praca wolna, wynikająca z chęci zarobku. Co prawda – przyznawał autor – w Galicji jest z tym pewna trudność, bo ziemianie nie mają kapitału, by móc zatrudnić

³⁹ Tamże, nr 69 z 11 V 1849, nr 80 z 25 V 1849, nr 81 z 26 V 1849 r.

robotników najemnych, ale jest to trudność przejściowa, która zniknie za parę lat. Za ten czas ziemianie przyzwyczajają się do gospodarowania bez pańszczyzny. Aby to wszystko przetrwać i odnaleźć się w nowej sytuacji, obywatele ziemscy powinni wziąć przykład z dziedziców z Wielkopolski i Wielkiego Księstwa Krakowskiego (w tym ostatnim wiele dóbr oczynszowano), którzy wypracowali już sposoby gospodarowania bez pańszczyzny i doskonale znają różne formy zatrudniania do prac polowych czeladzi dworskiej i komorników. Taką sprawdzoną formą było m.in. zatrudnianie żonatych komorników, którym dawano w zamian za pracę kawałek ogrodu i mieszkanie⁴⁰.

Kwestia indemnizacji

Wszystkie omówione wyżej projekty i propozycje uzdrowienia, a także unowocześnienia gospodarstwa ziemiańskiego były bardzo trudne do szybkiego wdrożenia. Na przeszkodzie temu stał bowiem – podnoszony przez prawie wszystkich cytowanych tu publicystów – brak kapitału obrotowego. Niedobór gotówki był długotrwały i przez to bardzo dotkliwy, ponieważ zabrakło szybkich i jasnych rozwiązań co do wypłaty odszkodowania za zniesione powinności poddańcze.

Patenty uwłaszczeniowe z 1848 r. zawierały jedynie ogólne zasady indemnizacji⁴¹ i przewidywały, że dokładne projekty rozwiązania tej kwestii przygotowują osobne komisje krajowe. Prace owej komisji – jak już wspomniano w rozdziale II – przeciągały się. Tymczasem 4 marca 1849 r. wydano patent, na którego podstawie wskazywano środki, jakie miały utworzyć fundusz indemnizacyjny. Zgodnie z art. 16., 17. i 18. na kwotę indemnizacji dla każdej prowincji składać się miały w 1/3 wartość zniesionych obowiązków dziedziców (kwotę tę od razu odliczano od wartości świadczeń poddańczych, pomniejszając tym samym wartość odszkodowania), w 1/3 poddani i 1/3 każda prowincja z osobna z własnych środków krajowych. Formalnie przepis ten nie miał jednak zastosowania do Galicji, gdyż patent zapowiadał wydanie dla niej osobnego rozporządzenia w sprawie realizacji uwłaszczenia⁴².

Blizsze sprecyzowanie zasad, na jakich miało się dokonać obliczenie wielkości odszkodowania oraz sposobu jego wypłaty, przyniósł dopiero patent Franciszka Józefa I z 15 sierpnia 1849 r.⁴³ Jak już wspomniano, odszkodowa-

⁴⁰ Tamże, nr 84 z 31 V 1849, nr 93 z 13 VI 1849 r.

⁴¹ Według patentu z 22 (17) kwietnia 1848 r., wypłata odszkodowań dla dziedziców miała nastąpić na koszt państwa. Zdaniem M. Kraińskiego, ten zapis nigdzie później nie został zniesiony. Por.: *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 52–53.

⁴² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 2945 (dalej Oss. 2945), allegat 107; *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 53.

⁴³ *My Franciszek Józef pierwszy (...)* aby rozrządzenia względem zniesienia węgła poddańczego..., [dat. 15 VIII 1849], [b.m.w.] 1849. Określone w tym patencie zasady obliczenia odszkodowania

nie należało się dziedzicom za świadczenia poddańcze kmieci i zagrodników oraz za dziesięcinę. Z prawa tego nie wszyscy mogli jednak skorzystać. Paragraf 1. patentu pozbawiał bowiem odszkodowania tych właścicieli dóbr, którzy w okresie wyścigu wielkanocnego „swym byłym poddanym należące powinności urbarialne bezpłatnie odpuścili, tj. takowe darowali”.

Pierwszą czynnością przy określaniu wysokości odszkodowania było wyliczenie rocznej wartości powinności pańszczyźnianych. Podstawą do tych obliczeń – w przypadku robocizny i danin w naturze – były ceny przyjęte w prowizorium podatku gruntowego. Czynnosc oraz dziesięcina i inne powinności, które już wcześniej zostały przeliczone na czynsz (tzw. relucja), podawane miały być w takiej wysokości, w jakiej je opłacano⁴⁴. Od wyliczonej w ten sposób rocznej wartości zniesionych powinności urbarialnych należało odjąć równowartość tzw. powinności wzajemnych dziedzica wobec gromady („należności, które ze strony uprawnionych zobowiązanych przy dopełnianiu powinności dawane być miały”), jeżeli wcześniej nie zostały one uwzględnione przy wymiarze podatku gruntowego. Następnie od uzyskanej po tej operacji kwoty należy dodatkowo odjąć 1/3, na tyle bowiem w patencie z 22 (17) kwietnia 1848 r. oszacowano wartość zniesionych równocześnie z pańszczyzną administracyjno-sądowniczych obowiązków dziedzica oraz podatków, jakie właściciele ziemscy mieli opłacać od odchodów z dziesięcin i umów emfiteutycznych.

Zasadniczo podstawę odszkodowania za zniesione powinności poddańcze stanowiły zatem 2/3 rocznej wartości świadczeń pańszczyźnianych. Od tego należało jednak odjąć jeszcze wartość służebności, które – zgodnie z patentem z 22 (17) kwietnia 1848 r. – zostały zniesione na mocy dobrowolnych umów chłopów z dziedzicami⁴⁵, oraz 5 % „za kosztą straty i pobierania”, a więc za kosztą manipulacyjne. W przypadku dziesięcin i powinności wynikających z umów emfiteutycznych podstawę odszkodowania stanowiła roczna wartość tych świadczeń pomniejszona o tzw. powinności wzajemne i 1/3 z tytułu uwolnienia dziedzica od obowiązków administracyjno-sądowniczych.

Dalsze przepisy patentu określały sposób, w jaki chłopci mieli wpłacać do skarbu państwa odszkodowanie za zniesione powinności poddańcze, dziesięciny, powinności wynikające z umów emfiteutycznych oraz prawo do serwitutów. Otóż przyjęto zasadę, że powyższe opłaty chłopci powinni uiszczać sami, jeżeli jednak suma powyższych należności przekroczyłaby 40 % czystego dochodu z gruntu⁴⁶, wówczas chłop zobowiązany był samodzielnie

zostały później powtórzone w rozporządzeniu ministra spraw wewnętrznych z 4 października 1850 r.

⁴⁴ Czynnosc, które opłacano w walucie wiedeńskiej papierowej, należało przeliczyć na monetę kruszcową (według kursu 250 za 100).

⁴⁵ Przepis ten obowiązywał jedynie w tych wypadkach, gdy takie umowy rzeczywiście zawarto.

⁴⁶ Za czysty dochód gruntowy uważano dochód podlegający opodatkowaniu, pomniejszony o koszty uprawy ziemi.

spłacać nie mniej niż 1/3 wartości zniesionych powinności urbarialnych. Pozostałą część przypadającego odszkodowania pokryć miano z funduszy krajowych, a gdyby tych nie było – ze skarbu państwa. Przypadające do spłaty odszkodowanie chłopcy mieli uiszczać w płatnych z góry kwartalnych ratach. Procedura miała być taka sama, jak w przypadku pobierania podatków.

Oprócz wspomnianych wyżej odszkodowań chłopcy musieli jeszcze wpłacić do skarbu państwa równowartość zaległości pańszczyźnianych za okres od 1 listopada 1847 do 15 maja 1848 r.

Jeśli chodzi o sposób wypłaty odszkodowań dla właścicieli ziemskich, patent przewidywał, że odbywać się to będzie w ratach półrocznych płatnych z dołu. Odszkodowanie oraz kapitał odszkodowania uznane zostały za kwoty obciążające hipotekę chłopskich gruntów. Dodatkowo, opatrzone je klauzulą uprzywilejowania przed wszelkimi innymi ciężarami hipotecznymi, nawet przed podatkami⁴⁷.

W tym miejscu należy wyjaśnić pojęcie kapitału odszkodowania. Jak powiedziano wyżej, podstawę odszkodowania dla właścicieli ziemskich stanowiła roczna wartość znoszonych powinności urbarialnych (po uwzględnieniu wszystkich odliczeń, przewidzianych niniejszym patentem), zwana także rentą roczną. Pełną wartość odszkodowania stanowiła 20-krotność owej renty rocznej, zwana kapitałem odszkodowania. Taką też kwotę mieli otrzymać dziedzice tytułem wynagrodzenia za utracone wraz ze zniesieniem pańszczyzny przychody z tytułu pracy i danin świadczonych przez poddanych⁴⁸.

Ostatnie fragmenty omawianego patentu zapowiadały podjęcie dalszych prac legislacyjnych nad zagadnieniem indemnizacji. Przede wszystkim należało opracować przepisy prawne, które przy wypłacie odszkodowania dla dziedziców miałyby chronić prawa osób trzecich, tj. wierzycieli. Należało też opracować zasady wypłaty zaliczek na poczet odszkodowania.

Realizacja tych zapowiedzi nastąpiła w ciągu roku. 25 września 1850 r. Franciszek Józef I wydał patent w sprawie wypłaty odszkodowania dziedzicom. Dotyczył on tych krajów koronnych, dla których wydano już rozporządzenia o realizacji uwłaszczenia. Postanowienia tego aktu prawnego rozciągnięto na Galicję rozporządzeniem z dnia 30 października 1850 r.⁴⁹

Zgodnie z przepisami tej ustawy w każdym kraju koronnym miał być ustanowiony osobny fundusz indemnizacyjny, na który miały się składać wpłaty wnoszone przez zwolnionych z powinności poddańczych chłopów, fundusze krajowe przeznaczone na poczet odszkodowań, dopłaty do podat-

⁴⁷ Klauzulę uprzywilejowania nadano kwotom odszkodowania nawet przed formalnym naniesieniem ich w księgach gruntowych. Zasady wpisu, który miał być bezpłatny, miały być wyjaśnione w odrębnym rozporządzeniu.

⁴⁸ Wedle patentu z 15 sierpnia 1849 r. w osobnym rozporządzeniu należało wyjaśnić zasady, według których dawni poddani mieliby od razu spłacić cały kapitał odszkodowania. Nowe prawo powinno też uwzględnić potrzebę powołania odpowiednich instytucji kredytujących.

⁴⁹ *Maurycyego Kraińskiego rejestry...*, s. 54-55.

ków i innych danin oraz kwoty wyasygnowane przez skarb państwa. Z tak powstałego funduszu właściciele ziemscy mieli otrzymywać odszkodowanie, ale wcześniej należało spłacić wierzytelności. Patent cesarski przewidywał, że przed ostatecznym określeniem wielkości odszkodowania przysługującego dziedzicowi z tytułu zniesienia ciężarów gruntowych należy wezwać wszystkich hipotecznych wierzycieli, by zgłosili swoje roszczenia. Następnie w obecności właściciela dóbr, wszystkich wierzycieli i reprezentanta funduszu indemnizacyjnego należało określić, które wierzytelności mają być spłacone z przypadającego odszkodowania, a które miały pozostać niespłacone jako dług dalej ciążyący na hipotece dóbr. Zawarta w tym trybie ugoda miała mieć walor sądowego kompromisu, gdyby jednak porozumienia nie można było osiągnąć, o kolejności spłat długów miał zdecydować sąd, który powinien kierować się zasadą, iż na fundusz indemnizacyjny należy przenieść długi nieprzewyższające pełnego kapitału odszkodowania (by majątki uwolnić od długów hipotecznych w jak największym stopniu). Jeżeli zaś długi przewyższałyby kapitał indemnizacyjny, fundusz indemnizacyjny miał przejąć część wierzytelności do wysokości owego kapitału, pozostała zaś część w dalszym ciągu obciążałaby hipotekę dóbr. Nieco inaczej należało postępować, gdyby długi były aż o 2/3 wyższe od kapitału odszkodowania. W takim wypadku jako dług hipoteczny ciążyący na dobrach ziemskich powinny zostać zakwalifikowane te wierzytelności, które zostały zaciągnięte na warunkach najkorzystniejszych dla dłużnika, ale do wysokości 2/3 ich wartości. Pozostała trzecia ich część oraz inne długi miały być pokryte z kapitałem indemnizacyjnego. Wszelkie pozostałe wierzytelności, których nie udałoby się skompensować kapitałem odszkodowania, miały być uznane za dług hipoteczny.

Celem całej tej operacji było oczywiście oddłużenie dóbr ziemskich. Wierzytelności przeniesione na fundusz indemnizacyjny miały być bowiem wykreślone z hipoteki dóbr, a obowiązek ich spłaty przechodził na fundusz indemnizacyjny⁵⁰.

Wypłata odszkodowania następowała zatem dopiero po zaspokojeniu ewentualnych wierzycieli, z tym że osoba uprawniona do odszkodowania nie otrzymywała gotówki lecz obligacje (*Schuldverschreibungen*). Zabezpieczenie owych papierów wartościowych, zwanych potocznie biletami indemnizacyjnymi, stanowiły kwoty, jakie mieli wpłacać chłopci, oraz posiadane przez nich grunty, a także krajowe fundusze indemnizacyjne (za ewentualne długi kraju koronnego ręczyło całe państwo). Roczne oprocentowanie obligacji ustalono na 5%.

⁵⁰ Opisane tu wyżej postępowanie opierało się na zasadzie, że wierzyciele zawrą porozumienie co do kolejności spłaty długów. Gdyby jednak nie można było osiągnąć w tej materii zgody, każdej ze stron przysługiwało prawo odwołania się do sądu. Jednakże procedurę, jakiej miały się trzymać sądy przy rozpatrywaniu takich spraw, miało określić oddzielne rozporządzenie, które dopiero miało być wydane.

Patent z 25 września 1850 r. w istocie określał dwie ważne sprawy: sposób zabezpieczenia praw wierzycieli przy wypłacie odszkodowania oraz oprocentowanie obligacji, za których pomocą państwo zamierzało spłacić przynależne dziedzicom odszkodowanie. Natomiast to, co w całej tej operacji było najistotniejsze – a więc termin wykupu owych obligacji i spłaty odszkodowania przez samych chłopów – miało być określone w terminie późniejszym⁵¹.

Rozwiązania dotyczące indemnizacji wprowadzone patentem Franciszka Józefa I z 25 września 1850 r. spotkały się z krytyką ziemiańskiej opinii publicznej. Krakowski „Czas” pisał m.in., że w tych aktach prawnych nie zachowano deklarowanej wielokrotnie zasady sprawiedliwości, dając przewagę uprawnieniom dla chłopów. I tak np. dziedzic nic nie uzyskał ze zniesienia bez wynagrodzenia wszystkich praw i powinności wynikających z osobistego stosunku poddańczego, opieki i zwierzchności dominialnej, ponieważ dla dziedziców było to obciążenie, którego teraz chętnie się pozbędą. Dalej – uważa „Czas” – niesprawiedliwe było zniesienie bez odszkodowania niektórych powinności wchodzących w „kontrakt pańszczyźniany” i wymienianych w inwentarzach gruntowych. Niesprawiedliwe jest też utrzymanie w mocy serwitutów. Ponadto uwłaszczeniem objęto grunty dominikalne wydzierżawione chłopom w zamian za czynsz. Jest to niesprawiedliwe, bo dziedzic traci w ten sposób swą własność na rzecz przypadkowego dzierżawcy⁵².

Powyższe uwagi były jednak mało konstruktywne i doskonale wpisywały się w ton ogólnego narzekania na politykę władz austriackich w Galicji. Konkretniejsze treści przynosił opublikowany w styczniu 1851 r. artykuł pt. „Uwagi nad mającą nastąpić spłatą w kapitale za zniesione powinności urbarialne...”. Autor tego tekstu za zasadne uznał określenie kolejności zaspokajania wierzycieli, ale tylko wtedy, gdy ustawodawcy chodziło o spłacenie od razu całego kapitału indemnizacyjnego. Według niego roczna wartość powinności urbarialnych dla całej Galicji wynosi 5 796 635 złr 26 kr. Kapitał indemnizacyjny będzie miał zatem wartość ok. 70 000 000 złr. Niemożliwe jest, żeby tak wielką kwotę od razu wypłacić żywą gotówką, bo to spowoduje zamieszanie na rynku kapitałowym i spadek wartości pieniądza. Cała operacja spłaty kapitału indemnizacyjnego obligacjami ma jednak jeden poważny mankament: nie określono planu wykupu obligacji. Wydaje się też, że udział chłopów w tworzeniu funduszu indemnizacyjnego będzie niewielki, a przeważająca jego część ma powstać ze środków krajowych, a więc obciąży wszystkich podatników⁵³.

Krytyczne uwagi na temat sposobu przeprowadzenia indemnizacji wypowiadali także najbardziej wpływowi politycy ziemiańscy. Na przykład

⁵¹ „Czas”, nr 242 z 19 X 1850 r.

⁵² Tamże, nr 297 z 24 XII 1850, nr 300 z 28 XII 1850, nr 5 z 8 I 1851, nr 10 z 14 I 1851, nr 16 z 21 I 1851 r.

⁵³ Tamże, nr 3 z 4 I 1851 r.

Maurycy Kraiński dowodził, że rząd austriacki bezprawnie przerzucił sporą część kosztów związanych z wypłatą odszkodowań na barki całej Galicji. W patencie z 22 (17) kwietnia 1848 r. przyjęto zasadę, iż odszkodowanie za utracone powinności feudalne dziedzicom ma zapłacić państwo. Zdaniem Kraińskiego, przepisu tego nie zmieniono w żadnym innym patencie dotyczącym uwłaszczenia, wydanym po 1848 r. Tymczasem w aktach prawnych niższego rzędu, m.in. w rozporządzeniu ministra spraw wewnętrznych z 4 października 1850 r. wprowadzono zapis, że część kosztów indemnizacji ma ponieść sam kraj koronny, czyli Galicja. Podobne w treści sformułowanie znalazło się także w patencie z 25 września 1850 r. o indemnizacji. Dokonana w ten sposób zmiana zasad wypłaty odszkodowania była niekorzystna dla Galicji, ponieważ oznaczało to, iż „kraj pozbawiony wszystkich funduszków, musiałyby dodatkami do podatków cały kapitał indemnizacyjny pokryć”⁵⁴.

Płynące z różnych środowisk słowa krytyki i czasami dezaprobaty nie mogły jednak zmienić przejętych przez austriackiego ustawodawcę zasad. Świadczy o tym kolejny akt prawny, znoszący niektóre dotychczasowe przepisy i wprowadzający nowe rozwiązania – opublikowany pod datą 29 października 1853 r. patent o utworzeniu funduszków indemnizacyjnych w Galicji. Zgodnie z jego literą miały powstać cztery fundusze indemnizacyjne: dla okręgu administracyjnego lwowskiego i krakowskiego, dla Wielkiego Księstwa Krakowskiego i Bukowiny. Do tych funduszków miały wpływać: po pierwsze – renty i kapitały, jakie chłopci mieli płacić za zniesione powinności poddańcze; po drugie – specjalne dopłaty do podatków, ustanowione dla potrzeb indemnizacji; po trzecie – kwoty przeznaczone na indemnizację przez rządy krajowe i skarby państwa; po czwarte – dochody z dzierżawy lub sprzedaży pustek⁵⁵.

Kapitał indemnizacyjny, który miał być obliczany oddzielnie dla każdego okręgu administracyjnego, miał być umorzony przez regularne wypłacanie właścicielom ziemskim odszkodowania maksymalnie w ciągu 40 lat. Jego wypłata mogła się dokonać w kilku formach, m.in. przez zaspokojenie praw wierzycieli⁵⁶, w gotówce lub w formie oprocentowanych na 5% obligacji. Obligacje, zwane biletami indemnizacyjnymi, miały być wykupywane co roku, ale kolejność owego wykupu miała być określana w drodze losowania. Wykup obligacji miał się rozpocząć najpóźniej w ciągu dwóch lat od zakończenia procedury uwalniania gruntów od danin. Z kolei spłata pełnego kapitału odszkodowania przez chłopów lub inne osoby uwolnione od ciężarów poddańczych miała nastąpić w ciągu maksimum 20 lat. Skrócenie tego okresu było możliwe, jeśli kapitał odszkodowania był niewielki, np. gdy wynosił do 5 złr, okres spłaty określono na jeden rok. Przy większych kapitałach całą

⁵⁴ *Maurycyego Kraińskiego rejestry...*, s. 54.

⁵⁵ Zgodnie z par. 87 rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych z 4 października 1850 r. tzw. pustki, czyli grunty opuszczone, leżące na obszarze rustykalnym, stawały się własnością państwa, a dochody z ich sprzedaży lub dzierżawy miały zasilać fundusz indemnizacyjny.

⁵⁶ Tę formę spłaty stosowano tylko w przypadku majątków zadłużonych.

kwotę oprocentowywano na 5%⁵⁷ i dzielono na 20 równych rocznych rat, które należało wpłacać z góry, wraz z podatkiem gruntowym.

Jeżeli funduszu indemnizacyjnego nie udało się pokryć z wpłat chłopów oraz z przeznaczonych na odszkodowania funduszy krajowych i skarbu państwa, brakująca kwota miała być uzupełniona ze specjalnych dodatków do podatków bezpośrednich. Funduszami miały zarządzać specjalnie powołane do tego celu i podległe bezpośrednio rządowi dyrekcje funduszy indemnizacyjnych⁵⁸.

Sprawa wypłaty zaliczek na poczet odszkodowania

Wydanie patentu z 29 października 1853 r. kończyło długi proces legislacyjny związany z ustaleniem zasad wypłaty odszkodowania dla właścicieli ziemskich za utracone powinności poddańcze. Jednakże w chwili wydania tej ustawy mijało dokładnie 5 i pół roku od faktycznego zniesienia pańszczyzny. Przez ten czas osoby i instytucje uprawnione do odszkodowania mogły otrzymać zaliczki na ich poczet. Kwestię ich wypłaty regulowały dwa zasadnicze akty prawne: obwieszczenie lwowskiego gubernium dla całej Galicji oraz obwieszczenie z 28 lutego 1851 r. normujące zasady wypłaty zaliczek dla ziemian z obszaru Wielkiego Księstwa Krakowskiego.

Zgodnie z okólnikiem z 28 czerwca 1849 r. właściciele ziemscy mogli otrzymać tymczasowe odszkodowanie na poczet przyszłej indemnizacji w wysokości 1/3 podatku urbarialnego wyznaczonego na rok administracyjny 1847/48. Zaliczka ta miała być zadośćuczynieniem za zniesienie powinności poddańczych „przez Skarb państwa zapewnionego”. Prawo wypłaty zaliczki nie dotyczyło jednak tych osób, które chłopom pańszczyznę darowały bezpłatnie, bez względu na to, czy uczyniły to zgodnie z prawem, czy nie. Ponadto zaliczki nie obejmowały dziesięcin duchownych. Osoby starające się o wypłatę owego zadatku a konto indemnizacji winny przedłożyć w urzędzie cyrkulowym podanie, do którego należało dołączyć arkusze podatkowe za rok 1847/48. Następnie urzędnicy cyrkulowi mieli sprawdzić przedstawione przez dziedziców dokumenty z własnymi aktami, odjąć od podatku świadczenia przypadające na chałupników oraz inne powinności (tzw. *prohibita generalia*), a następnie wyliczyć należną zaliczkę. Wypłata określonych przez urzędników sum miała się dokonać w ratach kwartalnych za pomocą specjalnych kwitów. Przyjęto zasadę, iż w pierwszej kolejności zaliczka

⁵⁷ Zgodnie z par. 6 ust. 2 pkt. b patentu z 29 października 1853 r. owe 5% liczono corocznie od kwoty kapitału, jaki pozostał jeszcze do spłaty. *Dziennik rządowy dla kraju koronnego Galicji i Lodomeryi z Księstwami Oświęcimskim i Zatorskim, tudzież z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Rok 1853, Lwów 1855, s. 814.

⁵⁸ *Dziennik rządowy dla kraju koronnego Galicji i Lodomeryi...*, s. 811–819; Oss. 2945, allegat 110; *Maurycygo Kraińskiego regesty...*, 55–56.

miała być zarachowana w poczet podatku przypadającego z należności. Jeśli podatek byłby mniejszy niż przyznana kwota, resztę miano wypłacić gotówką. Wypłacanie zaliczek miało trwać do chwili obliczenia odszkodowania za zniesione powinności⁵⁹.

Nieco inaczej sprawę wypłaty zaliczek rozwiązano w obwieszczeniu z 25 lutego 1851 r. (wydanego na podstawie reskryptu ministerialnego z 3 lutego 1851 r.) wydanym dla okręgu krakowskiego. Za podstawę wyliczenia owych wypłat a konto odszkodowania miały być użyte tabele powinności włościańskich z gruntów tzw. starogromadzkich, sporządzone przez komisje weryfikacyjne w latach 1848 i 1849. Wartość świadczeń chłopskich miała być ustalona według cen, jakie stosowano przy likwidacji powinności poddańczych w dobrach rządowych i należących do osób prawnych. Od tak wyliczonej kwoty należało odjąć 15% za podatek oraz koszty jego poboru. Z pozostałych 85% połowa miała stanowić zaliczkę, którą należało wypłacić dziedzicowi. Dokumenty uprawniające do wypłaty zaliczek wydawać miał komisarz powołany do przeprowadzenia uwłaszczenia na obszarze okręgu krakowskiego. Miał on sprawdzić, czy dziedzic ma prawo do zaliczki i czy najpierw nie należy zabezpieczyć praw osób trzecich (wierzycieli). Właściciele dóbr tabularnych, którzy chcieliby otrzymać zaliczki, powinni do komisarza złożyć podanie z wykazem gromad wchodzących w skład dominium, zobowiązanych do świadczeń z gruntów starogromadzkich⁶⁰. Jeżeli o wypłatę zaliczki wniosła osoba niewymieniona w hipotece (np. dzierżawca), musiała ona udokumentować swoje prawa do dóbr. Dalsza procedura była podobna do tej, jaką stosowano w całej Galicji, mianowicie złożone dokumenty były sprawdzane z zapisami w hipotece. Jeżeli wszystko było w porządku, odpowiedni urzędnicy rachunkowi wyliczali wielkości zaliczki. W przypadku istnienia zaległości podatkowych, dług należało rozliczyć w poczet zaliczki. By całą tę procedurę usprawnić, dziedzic powinien przedłożyć zaświadczenie, iż nie zalega z podatkami⁶¹.

⁵⁹ „Czas”, nr 114 z 9 VII 1849 r.; *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 56–57.

⁶⁰ Gromady lub ich części należące do różnych dóbr hipotecznych nie mogły być razem ujęte w jednym podaniu.

⁶¹ *Powszechny dziennik praw krajowych i rządowych dla kraju koronnego Galicyi i Lodomerji z Księstwami Oświęcimskim i Zatorskim, tudzież z Wiekim Księstwem Krakowskim. Rok 1851, Lwów 1855*, s. 130–133; „Czas”, nr 62 z 15 III 1851 r. Po wydaniu okólnika w sprawie wypłaty zaliczek w okręgu krakowskim na łamach krakowskiego „Czasu” doszło do bardzo ciekawej dyskusji. Otóż w numerze 66 z 20 marca 1851 r. w artykule wstępnym redakcja napisała, że po uwłaszczeniu właściciele dóbr ziemskich znaleźli się w trudnym położeniu, bo skoro już zniesiono pańszczyznę (dla dziedziców była to utrata kapitału tkwiącego w powinnościach włościańskich), to należało ją szybko zastąpić kapitałem na kupno inwentarza i narzędzi rolniczych oraz kapitałem obrotowym na wynajęcie robotników. Właściciele ziemscy długo czekali na krok władzy. Ale kiedy ten krok nastąpił, obrażono ich, ponieważ w preambule do obwieszczenia napisano, że reskrypt ministerialny i obwieszczenie o wypłacie zaliczek wydano „wskutek żądania właścicieli dóbr”. „Czas” pytał, kto o to prosił, bo redakcja nie zna nikogo takiego. Teraz należałoby apelować do ziemian, by wstrzymali się od składania podań o zaliczki, gdyż może to opóźnić wypłatę odszkodowania. Tydzień później, w numerze 72 z 28 marca 1851 r.,

Województwo	Kraków.
Wielkie księstwo	Kraków.
Województwo	Województwo
Uprawnione państwo	Obowiązana gmina
Regierungsgebiet Kraków.	Steuergemeinde <i>della</i>
Obwód rządowy Kraków.	Gmina podatkowa
Regierungsbezirk	Steuernamt <i>Mołota</i>
Starostwo okręgowo	Urząd podatkowy

M.

A n s w e i s

über die von der Grundentlastungs-Bezirks-Commission *1851 in Krakau* dem Besitzberechtigten *mit Urban* zugerkannte Entschädigung für die aufgehobenen Leistungen von altbäuerlichen Gründen der verpflichteten Gemeinde *Brzezie na. rodoma* (des verpflichteten Gemeinde-ANTEILS)

W y k a z

wynagrodzenia przyznanego przez Komisję Indemnizacyjną powiatową
uprawnionemu za zniesione powin-
ności gruntów starogromadzkich obowiązaną gminy
(obowiązaną częśći gminy)

Wegen den Inhalt dieses Entschädigungs- und Verzeichnisses steht kein Parteien der Rezens an die Ministerial-Commission in allen Fällen, wo es durch die hohe Ministerial-Verordnung vom 15. März 1851 R. 5270/159 nicht ausdrücklich für unzulässig erklärt ist, sei, — welcher Rezens jedoch binnen drei Tagen bei der Bezirks-Commission mündlich oder schriftlich entgegensetzt, und in der Zeit von vierzehn Tagen unter Anschlag der Urtheile des recurrierten Seitenrechts bei der Bezirks-Commission oder Ministerial-Commission, eingebracht werden muß.

Nach steht jeder Partei frei, ihre Recursgründe mit Verzichtsetzung auf die Ueberreichung der schriftlichen Besetzung mündlich im Protokoll zu geben.

Nach eine nicht rechtzeitig eingebrachte Besetzung wird kein Bedacht genommen werden.

Prozeß der drei Tage Wыхазу wynagrodzenia stromem wolny jest recurs do komisji ministerjalnej w wszelkich przypadkach, gdzie tylko to rozporządzeniem Ministerstwa z dnia 15. Marca 1851 roku R. 5270/159 wyrażnie nie jest zabronionem. — recurs ten jednak należy w przeciągu trzech dni komisji powiatowej ustnie lub też na piśmie oznajmić, i w terminie dni ośternasta przy zażegzeniu oryginalnego wyroku, przeciw któremu się recurs zakłada, komisji powiatowej, lub też komisji ministerjalnej przedłożyć.

Każdej stronie także jest wolno, przyczynić rekursu z zrzeczeniem się wniesienia rekursu na piśmie, ustnie podać do protokolu.

Rekursu nie w terminie poślone, nie będą uwzględnione.

Rt. 3. Księstwo, 1851.

Dr. Str. 2652 ex 1851.

Wykaz wynagrodzenia za zniesione powinności poddańcze, jakie dawni poddani ze wsi Brzezie Narodowe mieli wpłacić na rzecz zarządu dóbr kameralnych w Prądniku.

Przytoczone wyżej regulacje dotyczące wypłaty zaliczek na poczet przyszłej indemnizacji były jeszcze wielokrotnie zmieniane i uzupełniane. M.in. na mocy najwyższego postanowienia z 8 stycznia 1852 r. zasadę, iż „trzychletnie zaliczki tylko takim właścicielom dóbr nadane być mogą, którzy przy nagłej potrzebie godnymi tego się okażą”. Z kolei rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych z 23 listopada 1853 r. umożliwiało wypłatę zaliczki gotówką z pominięciem roszczeń wierzycieli hipotecznych. Decyzja w tej sprawie należała jednak do cesarza. To samo rozporządzenie dopuszczało możliwość częściowej spłaty kapitału indemnizacyjnego oprocentowanymi na 5% obligacjami, ale wartość tej spłaty nie mogła jednak przekroczyć dwudziestokrotnej zaliczki, do której właściciel ziemski był uprawniony⁶².

Określenie wysokości odszkodowania

Wypłata zaliczek była rozwiązaniem tymczasowym i miała za zadanie częściowo złagodzić negatywne dla właścicieli ziemskich skutki opóźnienia w wypłacie pełnego kapitału indemnizacyjnego. Tymczasem moment uruchomienia funduszy indemnizacyjnych w dalszym ciągu opóźniał się, ponieważ przedłużały się prace przy oszacowaniu wartości zniesionych świadczeń poddańczych. Co prawda powiatowe komisje do zniesienia ciężarów gruntowych rozpoczęły pracę jesienią 1851 r., ale zatwierdzenie efektów ich działalności – operatów uwłaszczeniowych – nastąpiło dopiero w drugiej połowie 1855 i w pierwszej połowie 1856 r. Wtedy też było możliwe obliczenie wysokości odszkodowania przysługującego dziedzicom.

Podstawą do określenia wysokości odszkodowania za zniesione powinności poddańcze – jak już wspominałem – była roczna wartość świadczeń pańszczyźnianych. Zgodnie z patentem z 15 sierpnia 1849 r. i rozporządzeniem ministra spraw wewnętrznych z 4 października 1850 r., kwotę tę należało pomniejszyć o wartość tzw. powinności wzajemnych dziedzica wobec

najwyraźniej zirytowany postawą redakcji obywatel ziemski, podpisujący się inicjałem Z., dowodził, iż nie prawdą jest, jakoby właściciele dóbr ziemskich nie domagali się wypłaty zaliczek. W ich imieniu w 1850 r. występowało w tej sprawie do lwowskiego gubernium c.k. Krakowskie Towarzystwo Gospodarskie. Autor tej polemiki nie mógł się też zgodzić sugestią redakcji, aby właściciele ziemscy nie składali podań o wypłatę zaliczek, bo to może opóźnić wypłacenie całego odszkodowania. Autor polemiki dowodzi, że nie zachodzi tu żaden związek i pobranie zaliczki nie ma żadnego znaczenia dla terminu wypłaty całości kapitału odszkodowania. Por. „Czas”, nr 66 z 20 III 1851 i nr 72 z 28 III 1851 r.

⁶² W bezpośrednim związku ze sprawą wypłaty zaliczek pozostawały jeszcze inne akty prawne, m.in. patent z 8 listopada 1853 r. regulujący zasady postępowania sądów przy wyznaczaniu wypłaty kapitału indemnizacyjnego (w przypadku dóbr zadłużonych, jak i wolnych od wierzytelności) oraz rozporządzenie ministrów spraw wewnętrznych i finansów z 12 listopada 1853 r., określające zasady spłaty części kapitału indemnizacyjnego przez dawnych poddanych. Por. *Dziennik rządowy dla kraju koronnego Galicji i Lodomeryi...*, s. 820–843; *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 56–57.

gromady, a następnie odjąć jeszcze 1/3 jako ryczałtowe wynagrodzenie za zniesione razem z pańszczyzną obowiązki administracyjno-polityczne ciążyące na właścicielach ziemskich. Pozostała z tego wyliczenia kwota stanowiła „miarę winnego uprawnionym wynagrodzenia”. Dalszy tok postępowania zależał od tego, czy odszkodowanie dotyczyło powinności poddańczych, czy też niepoddańczych. W pierwszym przypadku od wyliczonej wyżej kwoty należało odjąć jeszcze 5% na tzw. koszty manipulacyjne i ewentualnie wartość zniesionych serwitutów. W drugim wypadku wyliczona kwota stanowiła roczną rentę z odszkodowania. Pełny kapitał odszkodowania wynosił dwudziestokrotność rocznej renty.

W przypadku okręgu krakowskiego, zgodnie z patentem cesarskim z 12 marca 1851 r. i rozporządzeniem ministra spraw wewnętrznych z 15 marca 1851 r., roczna renta odszkodowania dla dziedzica stanowiła 85% przychodów ze świadczeń pańszczyźnianych, pozostające po odjęciu 15% „jako wyrównanie ryczałtowe (...) na podatki, które uprawniony od tych poborów [świadczeń pańszczyźnianych – przyp. K. Ś.] opłacać miał, na kosztą ściągnięcia takowych, tudzież na wydarzające się niedobory”⁶³. Pełny kapitał odszkodowania wynosić miał – tak samo jak w Galicji – dwudziestokrotność rocznej renty.

Z analizy operatów uwłaszczeniowych wynika, że w całej Galicji zachodniej, łącznie z okręgiem krakowskim, odszkodowanie jakie miały otrzymać wszystkie uprawnione do tego instytucje i osoby, wyrażone w rocznej rencie wynosiło 1 274 147 złr 41 kr. Pełny kapitał odszkodowania stanowiła więc kwota 25 482 953 złr 45 kr (tab. 15.), tj. około 30% kapitału indemnizacyjnego z całej Galicji⁶⁴. Największa część z tych funduszy przypadła na cyrkuły tarnowski i rzeszowski, odpowiednio 4 866 299 złr oraz 4 627 414 złr pełnego kapitału odszkodowania; najmniejsza – na okręg krakowski i cyrkuł sądecki, odpowiednio 1 378 801 złr oraz 2 825 363 złr 25 kr kapitału odszkodowania. Procentowo kapitał odszkodowania, jaki należało wypłacić osobom i instytucjom w cyrkułach tarnowskim i rzeszowskim, wynosił odpowiednio 19,1% oraz 18,16%; w okręgu krakowskim i cyrkułce sądeckim odpowiednio 5,41% i 11,09% kwoty odszkodowania w Galicji zachodniej (tab. 16.).

Największa część kapitału indemnizacyjnego – co jest rzeczą jak najbardziej naturalną – przypadła na dobra szlacheckie. Ziemianie mieli otrzymać

⁶³ Par. 52 patentu z 12 marca 1851 r. Por.: *Powszechny dziennik praw krajowych...*, s. 186.

⁶⁴ Bez podjęcia dalszych badań w skali całej Galicji trudno będzie precyzyjnie oszacować wartość kapitału indemnizacyjnego w tej prowincji. Jak mi się wydaje, najbardziej miarodajne dane – pozostające w korelacji z niniejszymi ustaleniami – przedstawił Franciszek Bujak. Według niego pełny kapitał należnego dziedzicom odszkodowania wynosił 76,5 mln złr. Z kolei według Krzysztofa Groniowskiego wynosił on w zachodniej Galicji – 33,7 mln złr, w okręgu krakowskim – 3,4 mln złr i w Galicji wschodniej – 58,7 mln. Stefan Ingłot podaje jeszcze wyższe kwoty – 158,3 mln złr w skali całej Galicji jako wartość wydanych dziedzicom obligacji. Por. F. Bujak, *Wybór pism*, T. 2, Warszawa 1976, s. 361; K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza – realizacja – skutki*, Warszawa 1976, s. 93–95; *Historia chłopów polskich*, T. II: *Okres zaborów*, pod. red. S. Ingłora, Warszawa 1972, s. 245.

Tabela 15: Wysokość odszkodowania za zniesione powinności pańszczyźniane, według cyrkułów

Cyrkuł	Wysokość odszkodowania	
	w rocznej rencie	w pełnym kapitale
bocheński	197143 złr 59 kr	3942879 złr 40 kr
jasielski	194289 złr 19 kr	3885786 złr 20 kr
krakowski	68940 złr 03 kr	1378801 złr 00 kr
rzeszowski	231370 złr 42 kr	4627414 złr 00 kr
sądecki	141327 złr 10 kr	2825365 złr 25 kr
tarnowski	243314 złr 57 kr	4866299 złr 00 kr
wadowicki	197761 złr 31 kr	3955230 złr 20 kr
Razem	1274147 złr 41 kr	25482953 złr 45 kr

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

Tabela 16: Procentowy udział poszczególnych cyrkułów w ogólnej kwocie indemnizacji.

Cyrkuł	Kapitał odszkodowania
bocheński	15,47
jasielski	15,25
krakowski	5,41
rzeszowski	18,16
sądecki	11,09
tarnowski	19,10
wadowicki	15,52
Razem	100,00

Źródło: Obliczenia własne na podstawie tabeli 15.

Tabela 17: Wysokość odszkodowania za zniesione powinności pańszczyźniane, według rodzajów własności

Rodzaj własności	Wysokość odszkodowania	
	w rencie rocznej	w pełnym kapitale
szlachecka	1178231 złr 32 kr	23564630 złr 40 kr
kameralna	14702 złr 17 kr	294045 złr 40 kr
kościelna	funduszowa	24203 złr 20 kr
	pozostała	39501 złr 21 kr
miejska	8003 złr 18 kr	160066 złr 00 kr
instytucji	9505 złr 53 kr	190117 złr 45 kr
Razem	1274147 złr 41 kr	25482953 złr 45 kr

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

łącznie 23 564 630 złr 40 kr odszkodowania (w pełnym kapitale), co stanowi 92,48% kapitału indemnizacyjnego w zachodniej Galicji (tab. 17. i 18.). Pozostała, zresztą bardzo niewielka część kapitału odszkodowania przypadła na własność kościelną (Fundusz Religijny, majątki klasztorne oraz tzw. części plebańskie) – 5%, kameralną – 1,15%, miejską – 0,63% oraz instytucji i osób prawnych – 0,74%.

Powyższe spostrzeżenia znajdują także potwierdzenie w wynikach analizy ukazującej strukturę kapitału indemnizacyjnego w poszczególnych cyrkułach Galicji zachodniej. Z tabel 19., 20. i 21. wynika, że w cyrkułach tarnowskim i rzeszowskim aż 97–98% pełnego kapitału odszkodowania przypadało dla ziemian, a udział innych rodzajów własności był minimalny. Należy też zwrócić uwagę, że do cyrkułów charakteryzujących się bardzo wysokim udziałem (ponad 95%) własności szlacheckiej w kapitale indemnizacyjnym trzeba zaliczyć także Jasielskie i Wadowickie. Natomiast poniżej wskaźnika średniego dla całej zachodniej Galicji (92,48%, tab. 18.) plasują się cyrkuły bocheński i sądecki oraz okręg krakowski. We wszystkich tych trzech regionach własność kameralna i kościelna miała większy udział w pełnym kapitale odszkodowania niż w innych częściach badanego obszaru.

Tabela 18: Procentowy udział poszczególnych rodzajów własności w ogólnej kwocie indemnizacji.

Rodzaj własności		Kapitał odszkodowania
szlachecka		92,48
kameralna		1,15
kościelna	funduszowa	1,90
	pozostała	3,10
miejska		0,63
instytucji		0,74
Razem		100,00

Źródło: Obliczenia własne na podstawie tabeli 17.

Jeśli chodzi o własność kameralną, to występowała ona w cyrkułach bocheńskim i sądeckim oraz w okręgu krakowskim, przy czym na dobra państwowe w cyrkułach bocheńskim (m.in. ekonomia niepołomicka) przypadło najwięcej, bo aż 58% kapitału indemnizacyjnego przypadającego na ten rodzaj własności. Podobną prawidłowość obserwujemy w przypadku własności miejskiej. Na posiadłości miast z cyrkułu bocheńskiego, głównie Bochni i Wieliczki, przypadło blisko 54% odszkodowania zarezerwowanego dla własności miejskiej. Z kolei w przypadku własności kościelnej, największa część kapitału odszkodowania przypadającego na ten rodzaj własności miała być wypłacona w cyrkułach bocheńskim i sądeckim (tab. 21.).

Tabela 19: Struktura kapitału indemnizacyjnego w poszczególnych cyrkulach Galicji zachodniej.

Rodzaj własności	Cyrkul							Razem
	bocheński	jasielski	krakowski	rzeszowski	sądecki	tarnowski	wadowicki	
szlachecka	3229130 złr 33 kr	3715455 złr	1125876 złr 5 kr	4470523 złr 33 kr	2477111 złr 1 kr	4754757 złr 30 kr	3791776 złr 58 kr	23564630 złr 40 kr
kameralna	170739 złr 51 kr	0	102710 złr	0	20595 złr 49 kr	0	0	294045 złr 40 kr
kościelna	funduszowa	123001 złr	66175 złr 21 kr	0	0	14923 złr 27 złr	72722 złr 15 kr	484066 złr 40 kr
	pozostała	207940 złr 16 kr	77550 złr 2 kr	99372 złr 44 kr	150904 złr 28 kr	83029 złr 10 kr	90071 złr 48 kr	790027 złr 32 kr
miejaska	86092 złr 36 kr	9887 złr 37 kr	7547 złr 26 kr	3316 złr 39 kr	37384 złr 43 kr	6379 złr 44 kr	9457 złr 15 kr	160066 złr
instytucji	125975 złr 24 kr	16718 złr 20 kr	43294 złr 45 kr	2669 złr 20 kr	1178 złr 5 kr	166 złr 31 kr	115 złr 20 kr	190117 złr 45 kr
Razem	3942879 złr 40 kr	3885786 złr 20 kr	1378801 złr	4627414 złr	2825365 złr 25 kr	4866299 złr	3955230 złr 20 kr	25482953 złr 45 kr

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

Tabela 20: Procentowy udział poszczególnych rodzajów własności w kapitale indemnizacyjnym, według cyrkulów.

Rodzaj własności	Cyrkul						
	bocheński	jasielski	krakowski	rzeszowski	sądecki	tarnowski	wadowicki
szlachecka	81,90	95,62	81,66	96,61	87,66	97,71	95,87
kameralna	4,33	0	7,45	0	0,72	0	0
kościelna	funduszowa	3,12	1,70	0	0	7,33	0,31
	pozostała	5,27	2,00	7,21	3,26	2,93	1,85
miejaska	2,18	0,25	0,55	0,07	1,32	0,13	0,24
instytucji	3,20	0,43	3,13	0,06	0,04	0	0
Razem	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Źródło: Obliczenia własne na podstawie tabeli 19.

Wyraźnie rysujące się tu dwie charakterystyczne cechy – koncentracja kapitału indemnizacyjnego w cyrkułach tarnowskim i rzeszowskim oraz dominujący udział własności szlacheckiej w ogólnej kwocie odszkodowania – w sposób naturalny korelują z przedstawionymi w poprzednim rozdziale ustaleniami dotyczącymi wartości zniesionych świadczeń poddańczych. Ten obraz ulegnie jednak pewnej zmianie, jeżeli ustalimy średnią wartość kapitału odszkodowania przypadającego na jednego uprawnionego.

W całej zachodniej Galicji prawo do otrzymania odszkodowania za zniesione powinności pańszczyźniane posiadało 1 587 osób i instytucji⁶⁵ (tab. 22.). W tej liczbie mieściło się 1 127 właścicieli ziemskich, 12 zarządów dóbr kameralnych, 5 zarządów dóbr należących do Funduszu Religijnego, 399 parafii i domów zakonnych, 21 miast oraz 23 instytucje lub osoby prawne.

Jeśli chodzi o ziemian, najwięcej posesorów uprawnionych do odszkodowania było w cyrkułach tarnowskim, bocheńskim, sądeckim, jasielskim i wadowickim; najmniej w krakowskim (co oczywiste ze względu na niewielki obszar tego okręgu) i w rzeszowskim. Jeśli obliczymy średnią wysokość kapitału indemnizacyjnego przypadającą na jednego właściciela ziemskiego, otrzymamy nad wyraz interesujące wyniki. Otóż w cyrkułe rzeszowskim na jednego posesora przypadało średnio 41 013 złr 59 kr kapitału odszkodowania, a w cyrkułe tarnowskim o ponad połowę mniej – 19 894 złr 23 kr. Z kolei w okręgu krakowskim, który miał najmniejszy udział w kapitale indemnizacyjnym, na jednego właściciela dóbr ziemskich przypadało 22 997 złr 4 kr. Najmniejsze odszkodowanie otrzymywali „statystyczni” właściciele ziemscy w cyrkułe bocheńskim – 16 065 złr 20 kr i w cyrkułe sądeckim – 13 610 złr 30 kr (tab. 23.). Okazuje się zatem, że pomiędzy poszczególnymi cyrkułami istniały spore dysproporcje, a wysokość odszkodowania za utracone powinności feudalne była nad wyraz zróżnicowana.

Tezę tę potwierdza analiza dwóch przypadków szczegółowych z terenu cyrkułu tarnowskiego: podzielonej pomiędzy kilkunastu właścicieli częściowych Pstrągowej oraz Hrabstwa Tarnowskiego, należącego do ks. Władysława Sanguszki.

Wieś Pstrągowa podzielona była na 14 części. Dwie z nich, Szudrawszczyzna i Bilińszczyzna, na których przed uwłaszczeniem osiedlonych było 106 chłopów, należały do Marii Waszlewskiej i Karola Nitscha. Z tytułu odszkodowania za zniesione powinności poddańcze mieli oni otrzymać kapitał w kwocie 21 954 złr 41 kr. Na znacznie mniejsze kwoty mogli natomiast liczyć inni współwłaściciele Pstrągowej. I tak Feliks Pietrzycki, do którego należała Bełdowszczyzna z jednym poddanym, mógł otrzymać zaledwie 470 złr 21 kr pełnego kapitału odszkodowania; Ludwika Łychowska i Anna Stelkiewicz, posesorki Trzemeszczyzny (8 poddanych) – 1 194 złr 32 kr; Agnieszka Ferencyk, właścicielka części Zieleńszczyzny (1 poddany) – 208 złr 9 kr; Adam

⁶⁵ W całej Galicji prawo do odszkodowania posiadało 4403 osoby i instytucje. Por. F. Bujak, *Wybór pism...*, s. 361.

Tabela 21: Procentowy udział poszczególnych cyrkułów w kapitale indemnizacyjnym, według rodzajów własności.

Rodzaj własności	Cyrkuł							Razem
	bocheński	jasielski	krakowski	rzeszowski	sądecki	tarnowski	wadowicki	
szlachecka	13,70	15,77	4,78	18,97	10,51	20,18	16,09	100,00
kameralna	58,07	0	34,93	0	7,00	0	0	100,00
kościelna	funduszowa	25,41	13,67	0	0	42,81	3,08	15,03
	pozostała	26,32	9,82	12,58	19,10	10,51	11,40	10,27
miejska	instytucji	53,79	6,18	4,71	2,07	23,36	3,99	5,90
		66,26	8,79	22,77	1,40	0,62	0,09	0,07

Źródło: obliczenia własne na podstawie tabeli 19.

Tabela 22: Liczba osób i instytucji uprawnionych do odszkodowania.

Rodzaj własności	Cyrkuł							Razem
	bocheński	jasielski	krakowski	rzeszowski	sądecki	tarnowski	wadowicki	
szlachecka	201	180	49	109	182	239	167	1127
kameralna	3	0	3	0	6	0	0	12
kościelna	funduszowa	1	1	0	0	1	1	5
	pozostała	62	58	30	72	52	62	63
miejska	instytucji	6	2	1	3	2	1	6
		5	1	4	6	2	1	4
Razem	278	242	87	190	245	304	241	1587

Źródło: APKr., KZCG 1-2336.

Tabela 23: Średnia wysokość kapitału odszkodowania przypadająca na jednego uprawnionego właściciela dóbr szlacheckich.

Cyrkuł	Średnia wysokość odszkodowania	
	w rencie rocznej	w pełnym kapitale
bocheński	803 złr 20kr	16065 złr 20 kr
jasielski	1032 złr 4 kr	20641 złr 25 kr
krakowski	1148 złr 51 kr	22997 złr 4 kr
rzeszowski	2050 złr 42 kr	41013 złr 59 kr
sądecki	680 złr 31 kr	13610 złr 30 kr
tarnowski	994 złr 43 kr	19894 złr 23 kr
wadowicki	1135 złr 16 kr	22705 złr 15 kr
Razem	1045 złr 27 kr	20909 złr 10 kr

Źródło: obliczenia własne na podstawie tabel 19. i 22.

Chronowski, posiadacz drugiej części Zieleńszczyzny (2 poddanych) – 246 złr 22 kr; Prakseda Tymowska, posesorka Tymowszczyzny (10 poddanych) – 1 699 złr; spadkobiercy Wojciecha Tokarskiego, do którego należała Lisicyzna (12 chłopów) – 2 606 złr 47 kr; Józef Sawicki, posesor Fąfarówki (2 chłopów) – 350 złr 31 kr; Franciszek Mostowski, właściciel Biendkówki (22 poddanych) – 6 359 złr 1 kr; Genowefa Łazowska, posiadaczka Okopów (14 poddanych) – 2 494 złr 6 kr; Antoni Jordan, do którego należała druga część Tymowszczyzny z jednym poddanym – 70 złr 52 kr; Franciszek Jarecki, posesor Moraskówki (10 chłopów) – 1 760 złr 33 kr. Na równie niewielki kapitał mógł liczyć proboszcz Pstrągowej (w części plebańskiej osiedlonych było 14 chłopów) – 1 742 złr 43 kr⁶⁶.

Zupełnie inaczej przedstawiała się sytuacja w Hrabstwie Tarnów, do którego należały 44 gromady: Chyszów, Gosławice, Grabówka, Grabówka Książęcina, Grabówka Nowa, Gumniska, Jodłówka, Kantoria, Klikowa, Komorów, Krzyż, Laski, Lisia Góra Mała, Lisia Góra Wielka, Łękawica Mała, Łękawica Wielka, Łękawka, Marek, Mikołajowice, Nadodwórz, Ostrów, Poręba, Sierakowice, Skrzyszów, Smigno, Strusina, Szynwałd, Tarnowiec, Wólka Tarnowiecka, Terlikówka, Trzemeszna, Wałki, Wierzchosławice, Wola Rzędzińska, Zabłocie Dolne, Zabłocie Nowy Świat, Zabłocie Stare, Zalasowa, Zawada, Zawale, Pogwizdów, Żdżary, Żukowice Nowe i Żukowice Stare. Właściciel tego rozległego majątku – ks. Władysław Sanguszko – mógł dysponować kapitałem indemnizacyjnym w wysokości 437 398 złr 31 kr⁶⁷, co stanowiło 9% kapitału odszkodowania przypadającego na cały cyrkuł tarnowski.

Porównanie sytuacji istniejącej w częściowej wsi Pstrągowej i w Hrabstwie Tarnów dowodzi więc, że rozdrobnienie majątków ziemskich prowadziło do dużej dekoncentracji kapitału indemnizacyjnego. W sumie w korzystniejszej sytuacji znaleźli się po uwłaszczeniu właściciele przeważających

⁶⁶ APKr., KZCG 1433-1438, 1449-1453, 1726.

⁶⁷ Tamże, 1413, 1414, 1473-1478, 1663.

w cyrkule rzeszowskim większych, wielowioskowych majątków ziemskich, którzy z reguły otrzymywali wyższe odszkodowania ze zniesione powinności pańszczyźniane. Duży kapitał indemnizacyjny, nawet jeśli wypłacany był w ratach w ciągu kilkadziesiąt lat, dawał znacznie lepsze możliwości do inwestowania, czy to w najem robotników rolnych, czy w zakup nowych maszyn rolniczych, czy też w sprowadzenie nowych gatunków zbóż i roślin.

W zupełnie innej sytuacji byli natomiast właściciele niewielkich, jedno-wioskowych i częściowych majątków. Fundusze z odszkodowania, jakimi mogli dysponować po uwłaszczeniu, były bardzo skromne i zapewne ledwie wystarczyły na zatrudnienie chłopów do pracy na folwarku. O inwestowaniu w maszyny rolnicze i nowe uprawy nie było w ogóle mowy. I to właśnie takie niewielkie majątki przeżywały największy kryzys, który mógł doprowadzić wielu szlachciców do bankructwa. Wniosek taki potwierdzają także dane zawarte w tabelach 22. i 23. Wynika z nich, że w cyrkułach tarnowskim, bocheńskim i sądeckim, gdzie było najwięcej właścicieli ziemskich (odpowiednio: 239, 201 i 182), średnia kwota odszkodowania była najniższa w całej Galicji zachodniej. Nie można się zatem dziwić, że tych rejonów docierało najwięcej sygnałów o kryzysie, w jakim znalazły się po uwłaszczeniu gospodarstwa folwarczne⁶⁸.

Wypłata odszkodowania

Zwieńczeniem trwającego kilka lat procesu szacowania dochodów ze zniesionych powinności feudalnych oraz obliczania wysokości przypadającego na każdego dziedzica odszkodowania była wypłata rat indemnizacji. Zgodnie z postanowieniami patentu o ustanowieniu funduszy indemnizacyjnych w Galicji z 29 października 1853 r. wykup obligacji miał się rozpocząć w ciągu dwóch lat od momentu ustalenia wysokości kapitału odszkodowania. W praktyce termin ten mijał w 1858 r. Wcześniej jednak, 22 października 1857 r., wydano rozporządzenie ministerstw spraw wewnętrznych i finansów określające zasady wykupienia biletów indemnizacyjnych⁶⁹.

Tę właśnie datę, 22 października 1857 r., można zatem uznać za właściwy moment rozpoczęcia spłaty kapitału indemnizacyjnego. Zgodnie z przyjętymi rozwiązaniami prawnymi owa spłata nie dokonała się jednak w formie jednorazowego aktu. W istocie był to trwający kilkadziesiąt lat proces, nie pozostający bez wpływu na gospodarkę, a także na życie polityczne Galicji.

⁶⁸ Por. podrozdział: *Brak robotników najemnych*.

⁶⁹ Oss. 2945, allegat 115; *Maurycyego Kraińskiego rejestry...*, s. 58.

Rozdział V

W kręgu niezłatwionych spraw

Walerian Kalinka, wyrażając swój niechętny stosunek do przeprowadzonego w 1848 r. zniesienia pańszczyzny, pisał: „Najgorszą stroną patentu z dnia 15 kwietnia [chodzi tu oczywiście o patent z 22 (17) kwietnia 1848 r. – przyp. K. Ś.], stroną, która nas upoważnia do nazwania go dziełem machiawelizmu politycznego, która, zapewniając wielkie korzyści widokom politycznym rządu, pozbawiła właściciela niemal wszystkich korzyści, jakich można było spodziewać się ze zniesienia stosunku poddańczego, stroną zarówno naganą w oczach ekonomisty, jak niegodziwą w oczach uczciwego polityka, jest obok zniesienia pańszczyzny nie zniesienie służebności. Rząd nie chciał usuwać kości niezgody między panem i włościaninem, nie chciał rozkuwać tych niewolników z pęt, które ich własna polityka obłożyła”¹. Dzisiaj, kiedy na reformy uwłaszczeniowe patrzymy z perspektywy ponad 150 lat, trudno jest podzielać poglądy Kalinki, zwłaszcza chodzi o ocenę słuszności uwłaszczenia chłopów. Można jednak zgodzić się z nim co do jednego – zniesienie pańszczyzny i jednocześnie pozostawienie w mocy serwitutów stało się źródłem nowych konfliktów między dworem a chłopskimi gromadami. Można też pójść dalej za tokiem jego rozumowania – konflikty między dawnymi dziedzicami a dawnymi poddanymi podsycane były dodatkowo brakiem szybkich rozwiązań w wielu innych sprawach, np. wykupienia obligacji indemnizacyjnych. Mówiąc wprost, po dokonaniu uwolnienia gruntów od powinności poddańczych, co nastąpiło do 1857 r., do rozstrzygnięcia pozostało jeszcze kilka innych spraw integralnie związanych z likwidacją systemu pańszczyźnianego – reforma administracyjna i sądowicza (następstwo likwidacji zwierzchności dominikalnej), zniesienie przywileju propinacji oraz niektórych innych relikwów systemu feudalnego. Większość tych problemów zostało rozwiązanych dopiero po nadaniu Galicji autonomii.

¹ W. Kalinka, *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim*, Kraków 1898, s. 176.

Sprawa funduszy indemnizacyjnych

Określenie wysokości odszkodowania, jakie właściciele dominiów mieli otrzymać za zniesione powinności feudalne, ustalenie zasad ich wypłaty, a także terminów i sposobu spłaty odszkodowania przez samych chłopów to był dopiero początek wielkiej operacji finansowej wykupienia obligacji indemnizacyjnych, która przebiegała nie bez poważnych kłopotów. Przyczyną problemów, które pojawiły się już w trakcie wypłaty zaliczek na poczet przyszłego odszkodowania, było niekorzystne dla Galicji rozstrzygnięcie zasad tworzenia funduszy indemnizacyjnych. Zgodnie z patentem z 29 października 1853 r., w Galicji fundusze te miały powstać z wpłat dokonywanych przez chłopów, kwot uzyskanych ze sprzedaży lub dzierżawy pustek, dopłat ze skarbu państwa oraz z funduszy krajowych. Dochody z wpłat chłopów oraz sprzedaży i dzierżawy pustek były jednak bardzo niskie i w żaden sposób nie mogły wystarczyć na spłatę całego kapitału indemnizacyjnego. Dlatego też, jak twierdził Maurycy Kraiński, główny ciężar spłaty odszkodowania spoczął na barkach podatników. Już bowiem w 1852 r. rząd nałożył 8% dodatek do podatków bezpośrednich, które opłacali wszyscy podatnicy. Później dodatek ten wzrastał, osiągając w latach 1864–77 wysokość 51% (w 1883 r. – 31%)².

Z czasem okazało się jednak, że i te zabiegi nie przyniosły spodziewanych rezultatów. Kiedy bowiem rozpoczął się proces wykupu obligacji indemnizacyjnych, co zarządzono na mocy rozporządzenia ministerstw spraw wewnętrznych i finansów z 22 października 1857 r.³, nie było wystarczających funduszy na pokrycie tych zobowiązań. Wówczas to na mocy najwyższego rozporządzenia cesarskiego z 13 października 1857 r. ustanowiono roczną, wypłacaną od 1858 r., dotację ze skarbu państwa w wysokości 2 625 000 złr, jako podlegającą spłacie nieoprocentowaną pożyczkę rządową dla kraju⁴.

Przyznanie tej pożyczki stało się powodem trwających przeszło 30 lat targów między autonomicznymi władzami Galicji a rządem wiedeńskim. Zgodnie bowiem z postanowieniami nadanego 26 lutego 1861 r. statutu krajowego Królestwa Galicji i Lodomerii, funduszami indemnizacyjnymi zarządzać miał Sejm Krajowy. Władze austriackie nie kwapiły się jednak z przekazaniem owego zarządu, bo najpierw chciały uregulować sprawę spłaty pożyczki indemnizacyjnej.

² *Maurycego Kraińskiego rejestry dokumentów do historii zniesienia stosunku poddańczego w Galicji*, wydał i wstępem opatrzył S. Inglot, Kraków 1948, s. 58.

³ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 2945 (dalej Oss. 2945), allegat 115.

⁴ W latach 1856–1862 spłacono 86 mln złr na ogólną kwotę 90 mln. W latach 1855–1860 kurs obligacji był następujący 1857 – 80, 1858 – 82, 1859 – 70, 1860 – 70. Por.: E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską w latach 1846–1864 ze szczególnym uwzględnieniem literatury politycznej*, Lwów 1938, s. 198–199; *Maurycego Kraińskiego rejestry...*, s. 58.

Sprawa ta po raz pierwszy stanęła na forum Sejmu Krajowego w kwietniu 1861 r., kiedy posłowie upoważnili Wydział Krajowy do rozmów z rządem. Dwa miesiące później Namiestnictwo zaproponowało utworzenie wspólnej komisji, która miała przygotować przejęcie zarządu funduszy krajowych (w tym także funduszy indemnizacyjnych) przez autonomiczną reprezentację Galicji. Na pierwszym jej posiedzeniu delegaci Wydziału Krajowego, tj. Maurycy Kraiński i Seweryn Smarzewski, określili warunki, na jakich owo przejęcie zarządu funduszy indemnizacyjnych miało by się dokonać. Domagali się oni opublikowania jako ustaw najwyższych postanowień cesarskich z 13 października 1857 r. o przyznaniu Galicji pożyczki na poczet odszkodowania oraz z 27 lipca 1858 r. o odszkodowaniach za zniesione serwituty, co miało stanowić gwarancję, że zawarte w tych aktach obietnice zostaną dotrzymane. Ponadto Wydział Krajowy domagał się prawa kontroli nad obrotem i przychodami funduszu.

Postawienie przez Wydział Krajowy takich warunków wpłynęło na usztywnienie stanowiska rządu, który nie zgodził się na spełnienie tych żądań. Od tego też momentu pertraktacje zaczęły się mocno przedłużać, a obie strony zasypywały się coraz to nowymi memoriałami, nic jednak niewnoszącymi do sprawy.

Pewna zmiana sytuacji nastąpiła w 1863 r., kiedy lwowskie Namiestnictwo zakomunikowało Wydziałowi Krajowemu, iż wiedeńska Rada Państwa domaga się rozpoczęcia spłacania przyznanej Galicji w 1857 r. pożyczki. Sprawa ta była dyskutowana na forum Sejmu Krajowego dopiero w 1865 r.⁵ Sformułowano wówczas pogląd, że rząd wiedeński nie ma prawa żądać zwrotu pieniędzy, ponieważ zgodnie z patentami uwłaszczeniowymi z 1848 i 1849 r. obowiązek wypłaty odszkodowania za zniesione powinności poddańcze spoczywa na skarbie państwa. Wychodząc z tego samego założenia, Sejm Krajowy twierdził, że skarb państwa powinien zwrócić Galicji kwoty, które były wpłacane przez wszystkich podatników jako tzw. dodatki indemnizacyjne do podatków bezpośrednich⁶. Dostrzegając jednak potrzebę porozumienia, posłowie upoważnili Wydział Krajowy do dalszych rozmów z Wiedniem, pod warunkiem wszakże spełnienia kilku ważnych żądań: po pierwsze, że rząd pokryje połowę należnych do spłaty kapitałów indemnizacyjnych wraz z odsetkami i kosztami zarządzania funduszami, po drugie, że zrzeknie się wszelkich roszczeń w sprawie zwrotu pożyczki, oraz po trzecie, że zachowane zostaną wszystkie dotychczasowe gwarancje państwa dotyczące wykupu obligacji. Jeśli rząd austriacki spełni te postulaty, wówczas Wydział Krajowy

⁵ W 1864 r. władze austriackie ogłosiły w Galicji stan oblężenia i Sejm Krajowy nie był zwoływany.

⁶ Odnosny fragment uchwały sejmowej brzmiał: „Sejm królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim wyrzeka przekonanie, że nie tylko to, co skarb państwa na powyższe wynagrodzenie opłacał, z prawnego obowiązku to czynił, zatem żadnego zwrotu z tego tytułu od kraju żądać nie może, ale nadto, że te wszystkie sumy, które kraj z tego samego tytułu do funduszków indemnizacyjnych wносił, w znacznej części prawnie się nie należą i krajowi zwrócone być powinny”. Por.: *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 67.

w imieniu władz autonomicznych będzie mógł zrzec się pretensji do zwrotu wpłaconych przez podatników dodatków indemnizacyjnych. Jeśli porozumienia nie będzie, galicyjskie władze krajowe odmówią przejęcia zarządu nad funduszami indemnizacyjnymi.

Przyjęcie takiego stanowiska, będącego w praktyce propozycją obopólnego umorzenia roszczeń finansowych przy jednoczesnym ustanowieniu bezwrotnej dotacji ze skarbu państwa, spotkało się z dość niechętnym przyjęciem kół rządowych. Dopiero po trzech latach, w 1868 r., władze wiedeńskie przedłożyły kontrpropozycję: autonomiczne władze galicyjskie będą mogły przejąć zarząd nad funduszami pod następującymi warunkami: po pierwsze, począwszy od 1868 r. aż do wykupienia wszystkich obligacji, co miało nastąpić w latach 1897–98, skarb państwa wypłacać będzie Galicji bezzwrotną subwencję w kwocie 2 625 000 złr rocznie; po drugie – jeśli subwencja i fundusze krajowe nie wystarczą na pokrycie wszystkich zobowiązań z tytułu indemnizacji, wówczas rząd udzieli krajowi pożyczkę oprocentowaną na 5% rocznie.

Okazuje się jednak, że ta kompromisowa propozycja nie doprowadziła do ugody i sprawa przejęcia zarządu nad funduszami indemnizacyjnymi oraz uregulowania wzajemnych roszczeń władz krajowych i skarbu państwa przeciągnęła się na kilkanaście następnych lat. Pewne przyspieszenie rokowań nastąpiło dopiero w 1882 i 1883 r., do czego przyczyniło się wystąpienie w wiedeńskiej Radzie Państwa jednego z niemieckich deputowanych (z „partii nieprzychylniej Galicji” – jak pisał Maurycy Kraiński), który zaatakował galicyjskich polityków i zakwestionował prezentowany przez nich pogląd, jakoby sprawa wypłaty indemnizacji była wyłącznym zadaniem państwa habsburskiego jako całości. Obrony stanowiska galicjan podjął się Florian Ziemiałkowski, który wedle relacji M. Kraińskiego miał powiedzieć, iż „przyczyny zniesienia pańszczyzny w Galicji (...) były politycznej natury, jeśli ze względów politycznych jakiś ciężar zniesionym zostaje, to musi zań zapłacić państwo a nie prowincja”⁷.

We wrześniu 1882 r., tj. pół roku po tej dyskusji, która wywołała wzburzenie wśród konserwatywnych polityków galicyjskich, Sejm Krajowy opracował projekt ugody w sprawie funduszy indemnizacyjnych. Przed wszystkim określono w nim, że udzielana Galicji od 1858 r. pożyczka w kwocie 75 172 560 złr 54 kr (łącznie z dotacją na 1882 r.) zostaje umorzona. Następnie projekt ugody przewidywał, że od 1883 do 1897–98 r., tj. do momentu wykupienia wszystkich obligacji, skarb państwa będzie wypłacał Galicji bezzwrotną subwencję w kwocie 2 100 000 złr. Brakująca kwota, potrzebna do zrównoważenia funduszy indemnizacyjnych, pokryta zostanie z wpływów z dodatków do podatków bezpośrednich. Natomiast jeżeli subwencja i dodatki do podatków byłyby niewystarczające, wówczas rząd udzieli krajowi pięcioprocentowej pożyczki⁸.

⁷ Maurycego Kraińskiego *regesty...*, s. 72.

⁸ Tamże, s. 62-75.

Reklamant
Bezugsberechtigter *H. Conon, Gmünd*
Belegungsart *Ordnung*
Ort *Bochnia*

Bevollmächtigter Grundbesitzer *Paul Galkin*
Einfluss
Stammrolle *Nov. Bochnia*
Określenie *Bochnia*

Auspruch

der k. k. Grundentlastungs-Fonds-Direction über die *Bezugsberechtigten*
 Gebühren, welche der verpflichtete Grundbesitzer *Paul Galkin* in obiger
 Gemeinde für die inaufgeführten *Grundbesitzer* Leistungen dem Bezugsberechtigten
 vom 1. November 1856 angefangen, mittelst der k. k. Steuerkasse
 zu entrichten hat.

Wegen dieses Auspruch steht den Parteien der Mercur an die Ministerial-Commission in allen Fällen frei, wo es durch die hohe Mini-
 sterial-Verordnung vom 4. October 1850 Z. 18053 nicht ausdrücklich für unzulässig erklärt ist.
 Der Mercur muß jedoch binnen drei Tagen bei der Bezirks-Commission inländisch oder schriftlich angemeldet, und in der
 Frist von vierzehn Tagen unter Aufsicht der Urtheile des genannten Auspruches bei der Bezirks- oder Ministerial-Commission
 eingbracht werden. — Auch bleibt den Parteien unbenommen, ihre Reclamatoren bei der Bezirks-Commission inländisch zu Pro-
 tocoll zu geben. — Auf eine nicht rechtzeitig eingebrachte Berufung wird kein Bedacht genommen werden.

Krondomäne
Prwadzierze
Terytorijam rządowe
Obwód

Posiadeca gruntu obowiazany *Galicyja*
Powiat
Gmina podatkująca
Urząd podatkowy

WYROK

c. k. Dyrekcji funduszu indemnizacyjnego względem należności, które obowiązany posiadacz
 gruntu *Paul Galkin* w powyższej gminie za wykazane wewnątrz po-
 winności prawdziercy *H. Conon* od 1. Listopada 18 poczynając, przez
 c. k. kasę podatkową wypłacić ma.

Od tego wyroku walny stronom w każdym razie rekurs do Komisji ministerkiej, jeżeli ten wyrokóm rozporządzeniem Mini-
 sterstwa z dnia 4 Października 1850 l. 18053 nie jest wyrażnie za niepołączalny oznaczony.
 Ważko rekurs taki zapowiadając potrzeba w trzech dniach ustnie lub na piśmie u Komisji okręgowej, a w prze-
 ciągu dni ośmiestu, z załączeniem rekursowego wyroku w pierwopisie do Komisji okręgowej, albo ministerkiej
 pociąg. — Nieobrona kł stronom powody do rekursu wnieść ustnie do protokółu u Komisji okręgowej. — Na uszy-
 nione nie w czasie prawale przepisany odwołanie się, żaden wzgląd inany nie będzie.

Wyrok określający wysokość odszkodowania, jakie miała zapłacić Marcjanna Turlik
 z Bochni za uwolnienie jej gruntów od danin poddańczych.

W praktyce zatem przyjęty w 1882 r. projekt ugody w sprawie przejęcia funduszy indemnizacyjnych powtarzał propozycje wypracowane w latach 1865–68. Ale – jak się okazało – i ten kompromis czekał na zatwierdzenie jeszcze 10 lat. Ostatecznie ugodę zawarto w 1893 r. po zatwierdzeniu jej przez galicyjski Sejm Krajowy i wiedeńską Radę Państwa⁹.

Serwituty

Kolejnym (oprócz kwestii funduszy indemnizacyjnych) niezłatwionym problemem powodującym ożywione dyskusje, polemiki i napięcia między dworem a wsią były serwituty. Jak już pisałem w poprzednich rozdziałach, sprawa ta była poruszana w patentach uwłaszczeniowych z 1848 i 1849 r., ale austriacki ustawodawca rozwiązania przyjęte w tych aktach traktował jako tymczasowe, odkładając definitywne rozstrzygnięcie na dalszy, bliżej niesprecyzowany czas.

Zgodnie z postanowieniami patentu z 22 (17) kwietnia 1848 r., serwituty miały obowiązywać bez jakichkolwiek zmian. Jeżeli jednak poddani chcieliby korzystać z praw do służebności na pańskich gruntach, musieli dziedzicowi za nie zapłacić. Wysokość owej opłaty miała być ustalona w drodze dobrowolnej umowy między chłopami a dziedzicem. Gdyby do porozumienia nie doszło, każda ze stron mogła dochodzić swych praw przed sądem, który powinien określić roczną wartość serwitutów. Wedle ustawodawcy, cena służebności nie mogła być wyższa niż 1/3 wartości dotychczasowych urbarialnych i dominikalnych powinności, natomiast tam, gdzie już wcześniej dwór i gromada ustaliły czynsz za korzystanie z praw serwitutowych, przyjęte stawki miały pozostać niezmienione. Przepisy te odnosiły się też do gromad i poddanych, którzy na skutek podziału dóbr korzystali z praw do służebności na gruntach obcego dominium. W tym wypadku czynsz dzierżawny mieli oni wpłacać do skarbu publicznego, który miał ich wykupić z powinności urbarialnych¹⁰.

Podobne rozwiązania przynosił patent Franciszka Józefa I z 15 sierpnia 1849 r. w sprawie zniesienia pańszczyzny i indemnizacji w królestwie Galicji

⁹ *Historia chłopów polskich*, T. II: *Okres zaborów*, pod red. S. Inglota, Warszawa 1972, s. 245. S. Inglot pisze, że państwo austriackie rzekło się 150 mln złr tytułem płaconych od 1858 r. subwencji. Równocześnie Sejm Krajowy zrezygnował z pretensji do 314 mln złr wpłacanych na fundusz indemnizacyjny przez podatników jako dopłaty do podatków bezpośrednich. Przyjęto też zasadę, iż do zakończenia wykupu obligacji Galicja otrzyma bezzwrotną subwencję w kwocie 21 mln złr; dodatkowo zaciągnie też 50 mln złr pożyczki, którą należało spłacić w ciągu 50 lat. Dane te, podane zresztą bez odwołania się do konkretnego źródła, są jednak zupełnie niewiarygodne. Już choćby z prostego wyliczenia wynika, że w latach 1858–1893 Galicja otrzymała nie 150 lecz tylko 94,5 mln złr subwencji (36 lat razy 2,625 mln złr).

¹⁰ *Zbiór ustaw prowincjonalnych dla Królestw Galicji i Lodomerji z roku 1848*, Lwów 1853, s. 87–97.

i Lodomerii¹¹. Nowa ustawa potwierdzała wcześniejsze ustalenia dotyczące praw do zbierania kwiatów i wypasania bydła na ugorach i ścierniskach – prawa te znoszono bez odszkodowania. Pozostałe służebnictwa miały nadal obowiązywać i miano do nich stosować przepisy ustaw z 22 (17) kwietnia i 7 września 1848 r.¹² W patencie z 15 sierpnia 1849 r. określono jednak, że mimo zawarcia dobrowolnej umowy chłopów z dziedzicami, wysokość opłaty za korzystanie z serwitutów powinna być ustalona pomiędzy skarbem państwa a dziedzicami, dlatego chłopci powinni te opłaty uiszczać nie bezpośrednio do dworu, lecz do kas państwowych. Żeby uniknąć niejasności i ewentualnych sporów uznano, że wynagrodzenie to powinno wynosić maksimum 1/3 wartości powinności urbarialnych. Poddanym, którzy nie zgadzaliby się z tym wyliczeniem, przysługiwało prawo dochodzenia swych racji przed sądem. Musieli jednak wtedy udowodnić, że wartość serwitutów jest rzeczywiście niższa niż równowartość 1/3 powinności urbarialnych. Obniżenie opłaty poniżej owej 1/3 powinno też mieć miejsce wtedy, gdyby urzędy administracji państwowej znały niższą cenę¹³.

Te szczegółowe przepisy dotyczące wykupu praw do serwitutów poprzez zawieranie dobrowolnych umów miały jednak charakter przejściowy. W patencie znalazł się bowiem zapis mówiący, że sprawa serwitutów, które nie zostały zniesione niniejszymi przepisami, ma być uregulowana w przyszłości na zasadzie odszkodowania.

Jak więc widać, patenty uwłaszczeniowe z 1848 i 1849 r. tylko połowicznie rozwiązywały sprawy służebności. Spowodowało to spore zamieszanie na wsi oraz liczne nadużycia, „tak z jednej, jak i z drugiej strony” [czytaj: ze strony chłopów i dziedziców – przyp. K. Ś.]. Powodem tych niepokojów była, zdaniem Maurycego Kraińskiego, zapowiedź wprowadzenia opłat za korzystanie z serwitutów, jakie chłopci mieli uiszczać dziedzicom. Dla uspokojenia wsi oraz zapewnienia nienaruszalności dotychczasowych świadczeń lwowskie gubernium 27 i 28 lutego 1849, 30 maja 1850 r. oraz 1 kwietnia 1853 r. wydało okólniki, które polecały utrzymać prawa serwitutowe włościan bez zmian¹⁴.

Zabiegi te nie osiągnęły jednak zamierzonego celu. We współczesnej prasie oraz w innych źródłach znaleźć można wiele przykładów powszechnych w tym czasie konfliktów o serwituty. Jednym z nich jest przypadek, jaki miał miejsce we wsi wsi Okniany w cyrkule stanisławowskim. Doszło tam do sporu między gromadą a dziedzicem o wypasanie bydła na pańskich łąkach.

¹¹ *My Franciszek Józef pierwszy (...)* aby rozrządzenia względem zniesienia węzła poddańczego..., [dat. 15 VIII 1849], [b.m.w.] 1849.

¹² Nie dotyczyło to jednak praw do serwitutów wynikających z zawarcia umów emfiteutycznych.

¹³ Owa uniwersalna stawka 1/3 wartości powinności urbarialnych nie miała zastosowania, jeżeli stawki czynszu lub wysokość należności w naturze za korzystanie z serwitutów ustalono już wcześniej (tj. przed 1848 r.).

¹⁴ *Maurycego Kraińskiego rejestry...*, s. 44.

Praw dziedzica próbowała bronić, zresztą nieskutecznie, służba dworska. Odwołano się więc do cyrkułu, by urzędnicy pouczyli chłopów, że czynią szkodę. Ci jednak dalej nie słuchali. Wezwano więc wojsko. Doszło do utarczek, wojsko użyło broni, a jeden chłop został ciężko ranny¹⁵. Z kolei we wsi Bakowce w cyrkułe brzeżańskim doszło do otwartego konfliktu między dworem a chłopami o prawa do lasu. Jak relacjonował korespondent krakowskiego „Czasu”, starosta brzeżański przyznał chłopom prawo do lasu dominikalnego. Ci w krótkim czasie wycieli 100 mórg lasu i drewno wywieźli. Właściciele dóbr Bakowce odwołali się od decyzji starosty do gubernium, które uchyliło decyzję cyrkułu, oczywiście za późno, ponieważ las został przecież wycięty. Szkody, jakie mieli wyrządzić chłopom, oszacowano na kilkanaście tysięcy złr¹⁶.

Rozterki, jakie przeżywało środowisko ziemiańskie w związku ze sprawą serwitutów, znalazły odzwierciedlenie w dyskusji, która w 1850 r. przetoczyła się na łamach „Czasu”. Jak się wydaje, wywołały ją opisane tu wyżej konflikty między dworem a wsią oraz płynące z Wiednia wezwania, by ziemianie określili swoje stanowisko w kwestii służebności. M.in. w grudniu 1849 r. minister Aleksander Bach zwrócił się do Maurycego Kraińskiego, by ten, w porozumieniu z nadleśniczym krajowym Haussegerem, udzielił odpowiedzi na kilkanaście pytań dotyczących serwitutów¹⁷. Podobne zapytanie ministerstwo rolnictwa skierowało do gubernatora hr. Agenora Gołuchowskiego. Ponieważ ten ostatni zwrócił się o opinię do szerokiego grona ziemian, do zabrania głosu upoważniona poczuła się także redakcja krakowskiego „Czasu”.

W numerze 31 z 7 lutego 1850 r. sprawie serwitutów redakcja poświęciła artykuł wstępny. Gazeta dowodziła w nim, że brak jednoznacznych regulacji prawnych odnoszących się do serwitutów leśnych i pastwiskowych może w przyszłości zakłócić rozwój gospodarstw ziemiańskich. Pod pojęciem służebnictw pastwiskowych rozumiano prawo chłopów do wypasania bydła na dworskich polach. Jeżeli bydło wypasane było na polach ornych po żniwach, na gruntach uprawianych w systemie trójpolowym, to – jeśli tylko chłopom korzystali z tego prawa z umiarem i nie czynili szkód na rolach nieodługowanych – służebnictwo to nie było nazbyt uciążliwe. Inaczej w przypadku stosowania płodozmianu, do czego – jak pisze redaktor „Czasu” – należało zmierzać. Wówczas wypasanie bydła jest niedopuszczalne, bo przecież uprawa traw na karmę, tak samo jak swobodny wybór zbóż i areалу, na jakim będzie ono wysiewane, jest podstawą nowoczesnej gospodarki. Ponadto wypasaniu bydła na pańskich polach zawsze towarzyszyło czynienie szkód, ponieważ – jak argumentuje gazeta – zwierząt nawet „przy najstaranniejszym doглядaniu” i tak się nie upilnuje. Prowadziło to wielu sporów sądowych i konfliktów między dworem a gromadami. Najgorsza sytuacja jest jed-

¹⁵ „Czas”, nr 86 z 2 VI 1849 r.

¹⁶ Tamże, nr 122 z 31 V 1850 r.

¹⁷ *Maurycego Kraińskiego regesty...*, s. 44.

Załączenie A.

T a b l i c a.

wykazująca renty umarzające, przez których roczne opłacanie kwota kapitału, wyszczególniona w pierwszej kolumnie, wraz z objętymi w nich procentami, w 5, 10, 15 lub 20 latach umorzona być może.

Kwota kapitału	Roczna renta umarzająca do umorzenia kapitału wraz z procentami w							
	5		10		15		20	
	l a t a c h							
złr.	złr.	kr.	złr.	kr.	złr.	kr.	złr.	kr.
5	1	9 ³ / ₄	—	38 ⁸ / ₁₀₀	—	28 ⁸ / ₁₀₀	—	24 ¹ / ₂
10	2	18 ⁶ / ₁₀₀	1	17 ⁷ / ₁₀₀	—	57 ⁸ / ₁₀₀	—	48 ¹ / ₂
20	4	37 ² / ₁₀₀	2	35 ⁴ / ₁₀₀	1	55 ⁶ / ₁₀₀	1	36 ⁵ / ₁₀₀
30	6	55 ⁶ / ₁₀₀	3	53 ¹ / ₁₀₀	2	53 ⁴ / ₁₀₀	2	24 ⁴ / ₁₀₀
40	9	14 ⁴ / ₁₀₀	5	10 ⁶ / ₁₀₀	3	51 ² / ₁₀₀	3	12 ² / ₁₀₀
50	11	33 ⁰ / ₁₀₀	6	28 ⁵ / ₁₀₀	4	49 ⁰ / ₁₀₀	4	0 ⁰ / ₁₀₀
60	13	51 ⁶ / ₁₀₀	7	46 ³ / ₁₀₀	5	46 ⁶ / ₁₀₀	4	48 ⁸ / ₁₀₀
70	16	10 ² / ₁₀₀	9	3 ⁸ / ₁₀₀	6	44 ⁰ / ₁₀₀	5	37 ¹ / ₁₀₀
80	18	28 ⁶ / ₁₀₀	10	21 ⁶ / ₁₀₀	7	42 ² / ₁₀₀	6	25 ² / ₁₀₀
90	20	47 ⁴ / ₁₀₀	11	39 ³ / ₁₀₀	8	40 ² / ₁₀₀	7	13 ¹ / ₁₀₀
100	23	5 ⁰ / ₁₀₀	12	57 ⁰ / ₁₀₀	9	38 ⁰ / ₁₀₀	8	1 ¹ / ₁₀₀
200	46	11 ⁸ / ₁₀₀	25	54 ⁰ / ₁₀₀	19	16 ¹ / ₁₀₀	16	3 ⁰ / ₁₀₀
300	69	17 ⁷ / ₁₀₀	38	51 ¹ / ₁₀₀	28	54 ² / ₁₀₀	24	4 ⁰ / ₁₀₀
400	92	23 ⁶ / ₁₀₀	51	48 ¹ / ₁₀₀	38	32 ² / ₁₀₀	32	5 ⁰ / ₁₀₀
500	115	29 ³ / ₁₀₀	64	45 ¹ / ₁₀₀	48	10 ⁴ / ₁₀₀	40	7 ⁰ / ₁₀₀
1000	230	58 ⁶ / ₁₀₀	129	30 ² / ₁₀₀	96	20 ⁵ / ₁₀₀	80	14 ⁰ / ₁₀₀

Tabela określająca spłatę odszkodowania przez chłopów, przy rozłożeniu całej należności na okres 5, 10, 15 i 20 lat (załącznik do rozporządzenia ministrów spraw wewnętrznych i finansów z 12 listopada 1853 r.)

nak wtedy, gdy prawo do pastwiska na jednym polu dworskim przysługuje kilku gromadom jednocześnie, „wówczas bowiem każda dla siebie jak najwięcej korzyści pociągnąć usiłuje i do wyniszczenia gruntu się przyczynia”.

Równie szkodliwe, zdaniem „Czasu”, jest prawo wypasu bydła na pańskich łąkach, gdyż w praktyce uniemożliwia zbieranie dwóch czy trzech pokosów traw w ciągu roku. Podobnie jest w przypadku wypasu w lasach (niszczenie młodych drzew).

Dalej gazeta dowodziła, że służebnictwa leśne są dla gospodarstwa ziemiańskiego równie szkodliwe jak służebnictwa pastwiskowe. Na obszarze dzisiejszej Galicji ustanowiono je wtedy, gdy nie brakowało drewna i gospodarka leśna nie była tak rozwinięta. Obecnie serwituty leśne obejmują głównie prawo wyrębu, zbiórki suchych gałęzi, paszy oraz zbierania trawy i liści (ściółki). Z punktu widzenia gospodarki leśnej szczególnie niekorzystne jest zbieranie trawy i liści, zwłaszcza w lasach młodych, bo hamuje to wzrost drzew. Równie szkodliwe jest zbieranie suchych gałęzi, bo tu trudno ustrzec się przed różnymi nadużyciami, np. przed wycinaniem gałęzi i drzew zdrowych.

Na pytanie, czy serwituty mają być zniesione, autor tekstu odpowiedział, że rozstrzygnął to już patent cesarski z 7 września 1848 r. – serwituty mają być zniesione. Do rozwiązania pozostaje tylko kwestia, kiedy i w jaki sposób prawo nadane przez cesarza zostanie wprowadzone w życie¹⁸.

Kolejny artykuł na temat serwitutów, pod tytułem „O służebnościach w Galicji” ukazał się pod koniec marca 1850 r. Na wstępie jego autor (niestety anonimowy) stwierdził, że utrzymanie serwitutów w mocy przy równoczesnym zniesieniu pańszczyzny było aktem niesprawiedliwym. Jeśli bowiem szlachta straciła chłopskie powinności, to równocześnie powinna być uwolniona od obowiązków, jakie miała wobec włościan. Ponieważ tak się nie stało, system feudalny został zniesiony niejako jednostronnie: „obowiązek czynienia został zniesiony, obowiązek dawania utrzymany w całej dotychczasowej rozciągłości”.

Przechodząc do omawiania istoty serwitutów, autor dowodził, że mają one taką samą kwalifikację prawną jak daremszczyzny. Te ostatnie patentami uwłaszczeniowymi zostały zniesione. Na mocy tych samych patentów – jak uważa autor – zostały też zniesione „dogodności w paszy i zbiórce” [tak określa autor owe serwituty – przyp. K. Ś.]. Jedyne służebności, jakie mogą być uznane, to te, które wynikają z umów osadniczych zawieranych według prawa niemieckiego lub wołoskiego.

Też, że serwituty zostały zniesione z chwilą likwidacji pańszczyzny, autor argumentował następująco: „A najprzód pytamy, jeżeli tak zwane służebności paszy i opału są tak konieczne dla włościan potrzebne, iż bez nich obejść się nie mogą (...); jakże więc w dobrach, które ani błoń, ani lasów nie posiadają, a takich znajduje się zapewne połowa w Galicji, azaliż tam byli

¹⁸ „Czas”, nr 31 z 7 II 1850 r.

bogaciej osadzani, to jest stosunkowo do dnia roboczego więcej mieli nadanego gruntu? Bynajmniej: cóż się stąd okazuje, że grunt orny i łąki były zasadą pańszczyzny, nie służebności, że służebności były wypadkiem losowym, jeżeli dobra trafem lasy i błonia posiadały, i jeśli dziedzic łagodnie wykonywał prawo własności". Dalej autor pisał, że chęć posiadania serwitutów wynika z chciwości ludu wiejskiego i przekornie pytał, dlaczego uprawnienie to nie przysługuje ludowi miejskiemu.

W dalszej części artykułu autor twierdził też, iż prawo do serwitutów mogło przysługiwać chłopom jedynie wtedy, gdy wynikało z umów między dziedzicem a gromadami wymienianych w inwentarzach gruntowych. W takich wypadkach właściciele ziemscy powinni wykupić te powinności. Ale operacja ta byłaby nad wyraz skomplikowana i trudna do przeprowadzenia. Poza tym nie wiadomo, co byłoby lepsze: spłacanie odszkodowania gotówką, czy przez odstąpienie części łąk i lasów. Aby zatem nie komplikować nadmiernie natury rzeczy – zauważał w konkluzji autor tekstu „O służebnościach w Galicji” – najlepiej jest przyjąć tezę, że serwituty zostały zniesione razem z pańszczyzną¹⁹.

Obie omówione wyżej publikacje „Czasu” na temat serwitutów odbiły się szerokim echem w całej Galicji, a także w innych częściach monarchii Habsburgów. Szczególnie dużo głosów polemicznych docierało z Wiednia. Tamtejsza prasa zarzucała ziemianom z Galicji, iż nie mają racji, mówiąc o konieczności zniesienia serwitutów razem z pańszczyzną. Rzecz w tym, że gazety wiedeńskie, wyrażające w dużej mierze opinię rządu, dowodziły, że służebności są obowiązkiem dworu i zarazem prawem chłopów. Ich likwidacja nie może się zatem dokonać na tych samych zasadach, co zniesienie pańszczyzny.

Pojawienie się takich głosów zmusiło redakcję „Czasu” do podjęcia rzeczowej rękawicy. W czerwcu 1850 r. opublikowano kolejny artykuł pt. „Służebności leśne w Galicji”, który polemizował z tezami gazet austriackich. Redakcja nie była jednak w stanie wykazać nowych argumentów uzasadniających pogląd, iż serwituty zostały zniesione razem z pańszczyzną²⁰. Dlatego też dla uzasadnienia tezy, że przyjęte przez władze austriackie postępowanie w sprawie serwitutów burzy naturalny porządek na wsi, w lipcu 1850 r. na łamach „Czasu” przytoczono korespondencję ze Lwowa dla austriackiego pisma „Reichszeitung”, w której padały znane już nam opinie na temat lenistwa i nadużyć ze strony chłopów: „W moim ostatnim liście donosiłem o rozmaitych nadużyciach, jakich sobie pozwalają włościanie w leśnych posiadłościach właścicieli gruntowych, i o skutku zaskarżeń, wniesionych przez kilku dziedziców brzeżańskiego cyrkułu przeciwko tamtejszemu staroście obwodowemu, w sprawie wyrębu drzewa w lasach dominikalnych. Niestety zdaje się, że raz dany przykład coraz więcej znajduje naśla-

¹⁹ Tamże, nr 73 z 28 III 1850, nr 74 z 29 III 1850, nr 102 z 3 V 1850, nr 103 z 4 V 1850 r.

²⁰ Tamże, nr 123 z 1 VI 1850, nr 126 z 5 VI 1850, nr 129 z 8 VI 1850, nr 131 z 11 VI 1850, nr 133 z 13 VI 1850, nr 135 z 15 VI 1850 r.

dowców, zewsząd bowiem nadchodzą skargi o samowolne postępowanie włościan (...). Lenistwo włościan i coraz więcej narastająca odraza ich, od podejmowania roboty byłym panom swoim, może pociągnąć za sobą najszkodliwsze skutki. Znaczna liczba dóbr galicyjskich wystawiona jest na sprzedaż, ale nie znajduje kupców. Sami nawet starozakonni, którzy zrazu tak się wzięli do rzeczy, iż jeden z dzienników polskich przepowiadał, że niedługo nie będzie w Galicji innych właścicieli gruntowych prócz żydów; dzisiaj ostygli w zapale, a nawet zdaje się, że radziby się pozbyć nabytych już włości”²¹.

Z przytoczonych wyżej opinii wynika jednoznacznie, że z punktu widzenia dziedzica serwituty powinny być zostać zlikwidowane z chwilą uwłaszczenia, ponieważ miały charakter uprawnień indywidualnych, nie zaś gromadzkich. Dlatego też po 1848 r. większość ziemian opowiadała się za zdecydowanym ich zniesieniem. Takie też stanowisko wyraziło w 1849 r. c.k. Galicyjskie Towarzystwo Gospodarskie we wniosku do ministra rolnictwa²². Ziemiaństwo wskazywało, iż likwidacja serwitutów powinna nastąpić poprzez wykup pieniężny lub odstąpienie włościanom części dworskich łąk i lasów. Popularniejsze jednak było stanowisko opowiadające się za wykupem, którym powinni być objęci jedynie ci włościanie, którzy byli umieszczeni w wykazach powinności pańszczyźnianych jako uprawnieni do tych służebnictw²³.

Wszelkie dyskusje na temat konieczności likwidacji serwitutów przeciwko wydanie cesarskiego patentu z dnia 5 lipca 1853 r. o „uregulowaniu i wykupie praw pobierania płodów drzewa, paszy i lasów, tudzież niektórych praw służebności, jako też praw wspólnego posiadania i używania”. Jego postanowienia odnosiły się do prawa wyrębu i zbierania drewna w lesie, wypasania bydła na pastwiskach i łąkach oraz do wszystkich innych służebności ciężących na gruntach leśnych i wynikających ze stosunku poddaństwa i zwierzchności gruntowej, a także wszystkich gruntów użytkowanych wspólnie przez dwór i gromadę lub przez kilka gromad²⁴.

Powyższe służebności miały być zniesione za wykupem. Jednakże ich wykupienie było możliwe, jeżeli likwidacja serwitutów nie zagrozi położeniu tak gospodarstwa chłopskiego, jak i pańskiego, nie przyniesie szkód gospodarce kraju oraz jeżeli obie strony, tzn. dziedzic i chłop, nie oświadczą, iż sprawę serwitutów uregulują polubownie. Patent przewidywał ponadto, iż likwidacja serwitutów w drodze wykupu mogła się dokonać z urzędu lub na żądanie stron. Z urzędu wykupione miały być prawa wyrębu i zbierania drzewa w lasach, prawo wypasania bydła na obcych gruntach wynikające ze

²¹ Tamże, nr 151 z 5 VII 1850 r.

²² Oss. 2945, allegat 96.

²³ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 199–204; *Maurycego Kraińskiego rejesty...*, s. 41–42, 44.

²⁴ Postanowienia patentu z 5 lipca 1853 r. nie dotyczyły zawartych na czas określony umów o ścinanie i dostarczanie drzewa oraz stałych danin w drzewie na rzecz kościołów, plebanii, szkół i fundacji.

stosunku poddaństwa oraz istniejące z nadania monarchy. Wszystkie inne prawa serwitutowe miały być wykupione jedynie na żądanie stron.

Wykup serwitutów miał nastąpić po dokładnym oszacowaniu rocznego dochodu ze służebności i odliczeniu tzw. powinności wzajemnych²⁵. Kapitał wykupna, stanowiący dwudziestokrotność kwoty rocznych dochodów, można było spłacić gotówką lub przez odstąpienie części ziemi. W pierwszym przypadku dopuszczalna była możliwość spłaty w formie obligacji; w drugim – jeżeli odstąpienie części gruntów nie zaburzało gospodarki rolnej. Wraz z wykupieniem serwitutów wygasaly prawa do nich. Regulacją i wykupem miała się zająć specjalna komisja krajowa powoływana w każdym okręgu administracyjnym. W jej skład mieli wejść: przewodniczący, powoływany przez cesarza na wniosek ministra spraw wewnętrznych, oraz biegli reprezentujący uprawnionych i zobowiązanych. Jeśli istniałaby taka potrzeba, można było powołać komisje miejscowe, zależne od komisji krajowej. Komisja krajowa wzmocniona przedstawicielami cesarza miała prawo rozstrzygać spory między stronami (z wyłączeniem drogi prawnej). Od jej decyzji przysługiwało odwołanie do ministerstwa spraw wewnętrznych. Postanowienie tego ciała miały już moc wiążącą i podlegały wykonaniu tak jak wyroki sądu²⁶.

Mimo wydania omówionego wyżej patentu droga do likwidacji serwitutów była jednak długa. Dopiero 31 września 1855 r. wydano rozporządzenie ministrów spraw wewnętrznych i sprawiedliwości określające kompetencje krajowych komisji regulacyjnych i uprawnienia sądów. 6 marca 1857 r. ukazało się kolejne rozporządzenie określające uprawnienia organów administracji państwowej w zakresie rozstrzygnięcia sporów powstałych na tle likwidacji serwitutów. W ślad za tym rozporządzeniem 17 marca 1857 r. Komisje Ministerialne dla Zniesienia Ciężarów Gruntowych wydały edykty wzywające do „ulożenia i podania meldunków i prowokacji²⁷ w celu odkupu i regulacji” serwitutów. Edykt precyzował tryb i sposób przedkładania dokumentów określających wielkość służebności. Pół roku później, tj. 31 października 1857 r., ministerstwo spraw wewnętrznych wydało rozporządzenie zawierające instrukcję w sprawie realizacji patentu z 1853 r. Dopiero wtedy rozpoczął się więc proces likwidacji tych powinności²⁸.

Mimo wydania aktów wykonawczych do patentu o wykupie serwitutów, problem służebności istniał w dalszym ciągu. Dlatego w latach następnych, aż do początku lat 70. XIX w., wydano jeszcze kilka innych aktów prawnych dotyczących serwitutów, określających najczęściej kompetencje oraz tryb postępowania w przypadku kwestii spornych lub rozciągających zasadę

²⁵ Por. przypis 52 w rozdziale I.

²⁶ *Dziennik Rządowy dla kraju koronnego Galicyi i Lodomerji z księstwami Oświęcimskim i Zatorskim, tudzież Wielkim Księstwem Krakowskim. Rok 1853, Lwów 1855, s. 430-442; Maurycyego Kraińskiego rejesty...*, s. 44-48.

²⁷ Pod pojęciem „prowokacja” rozumiano tu żądanie wykupienia praw do służebności.

²⁸ Oss. 2945, allegaty 99, 103; *Maurycyego Kraińskiego rejesty...*, s. 47-50.

wykupu na służebności i powinności pominięte we wszystkich dotychczasowych przepisach. Były to następujące akty prawne: rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych z 6 marca 1857 r. określające kompetencje komisji krajowych co do relucji i regulacji ciężarów gruntowych oraz kompetencje organów administracji państwowej w sprawie rozstrzygania sporów powstałych na tle likwidacji serwitutów; rozporządzenie ministerstwa spraw wewnętrznych z 12 sierpnia 1858 r., które na mocy najwyższego postanowienia z 27 lipca 1858 znosiło wszystkie dotychczas wydane postanowienia w sprawie obliczenia i poboru opłat za zniesienie serwitutów; rozporządzenie ministrów spraw wewnętrznych i sprawiedliwości z 20 lipca 1859 r. w sprawie postępowania w sądach w przypadku wypłat indemnizacji wierzycielom hipotecznym; rozporządzenie ministra sprawiedliwości z 16 grudnia 1859 r. określające sąd, do którego należało wnosić odwołania od decyzji i wyroków w konfliktach o zniesienie serwitutów; rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych z 17 maja 1860 r. uchylające spory kompetencyjne między organami administracji państwowej a krajową Komisją do Zniesienia Ciężarów Gruntowych; obwieszczenie prezydium namiestnictwa z 5 listopada 1864 r. określające nowy termin wnoszenia próśb o regulację lub uwolnienie służebności wyřębu drzewa; ustawa z 26 kwietnia 1864 r. rozciągająca postanowienia o wykupie lub regulacji z urzędu na pobory roślin z cudzych gruntów stawowych i innych serwitutów podlegających regulacji z urzędu; ustawa z 13 października 1871 r. określająca dzień 30 czerwca 1872 r. jako termin zgłoszenia serwitutów: poboru traw, szuwarów, drzewa z cudzych gruntów i innych serwitutów podlegających regulacji z urzędu²⁹.

Takie przeciąganie sprawy nie wpływało na uspokojenie nastrojów na wsi, a między dworem a wsią wciąż dochodziło do konfliktów. Po 1848 r. przed sądami Galicji tyczyło się ponad 32 tys. procesów. Problem ten był na tyle żywy, że za sprawą posłów chłopskich stanął na forum galicyjskiego Sejmu Krajowego, który rozpoczął obrady 14 kwietnia 1861 r.³⁰ Referat na ten temat wygłosił Kornel Krzeczunowicz. Większość sejmowa opowiadała się za ustanowieniem polubownych sądów, które rozstrzygałyby spory pomiędzy chłopami a dziedzicami³¹. Z dyskusji tej nic praktycznego jednak nie wyniknęło³².

Inne pozostałości systemu feudalnego

Oprócz odszkodowania za zniesione powinności poddańcze oraz sprawy serwitutów patenty uwłaszczeniowe z lat 1848–49 do końca nie rozstrzygnę-

²⁹ *Maurycyego Kraińskiego rejestry...*, s. 50–51.

³⁰ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 140.

³¹ Tamże, s. 103.

³² *Maurycyego Kraińskiego rejestry...*, s. 54.

ły wielu innych problemów, m.in. wykonywania przez ziemian sądownictwa i administracji dominikalnej oraz kwestii prawa do propinacji.

Jeśli chodzi o wykonywanie przez dziedziców tzw. jurysdykcji dominialnej³³, została ona zniesiona wraz z likwidacją pańszczyzny, tj. od 15 maja 1848 r. Władze austriackie doskonale zdawały sobie jednak sprawę, że natychmiastowe wprowadzenie tego przepisu w życie może spowodować kompletny paraliż administracyjny kraju. Dlatego też już w patencie z 7 września 1848 r. wprowadzono zapis utrzymujący, za opłatą na koszt państwa, dotychczasowe obowiązki administracyjne dziedziców³⁴. Pół roku później, tj. w kwietniu 1849 r., ministerstwo spraw wewnętrznych wydało rozporządzenie przypominające dziedzicom o obowiązku utrzymywania administracji dominialnej i opłacania mandatariuszy i justycjariuszy. Powodem tego „przypomnienia” było to, że w 1848 r. było wiele przypadków uchylania się ziemian od tych obowiązków³⁵.

Ten tymczasowy stan rzeczy trwał do momentu wprowadzenia reformy administracyjnej w Galicji, którą przeprowadzono w latach 1851–55. Galicja, którą zarządzać miał mianowany przez cesarza namiestnik, została wówczas podzielona na dwa okręgi administracyjne: lwowski i krakowski. Każdy okręg dzielił się z kolei na powiaty polityczne i sądowe. Powiaty polityczne miały przejąć kompetencje dotychczasowych dominiów³⁶. Jeśli zaś chodzi o likwidację sądownictwa dominialnego (w tym m.in. oddanie sporów między dworem a wsią do wyłącznej kompetencji sądów), to nastąpiło to dopiero w 1855 r. Było to efektem głośnej petycji c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego do gubernium złożonej 15 marca 1855 r. przed przyjazdem cesarza do Galicji. Władze austriackie zniosły wówczas instytucję mandatariatu³⁷.

W bezpośrednim związku z jurysdykcją dominialną pozostawała także sprawa wykonywania przez właścicieli ziemskich zarządu tzw. majątkiem sierocińskim chłopów i uregulowanie ewentualnych roszczeń byłych poddanych, związanych z wykonywaniem przez dziedzica zarządu politycznego i administracyjnego dóbr. Przed 1848 r. wymienione tu obowiązki dominium

³³ Zgodnie z obowiązującym w Galicji systemem prawnym, dziedzic majątku, czyli właściciel dominium, spełniał w stosunku do poddanych rolę tzw. zwierzchności gruntowej. Jego obowiązkiem było m.in. zorganizowanie i utrzymanie administracji i sądownictwa dominialnego, którą wykonywali specjaliści urzędnicy: mandatariusze i justycjariusze.

³⁴ Por. okólnik do dominiów i gromad z dnia 15 września 1848 r. *Zbiór ustaw prowincjonalnych...*, s. 343–353.

³⁵ „Czas”, nr 67 z 9 V 1849 r.

³⁶ Podział na dwa okręgi administracyjne i przyporządkowanie poszczególnych gromad do powiatów politycznych i sądowych wprowadzono obwieszczeniem lwowskiego gubernium z 16 lipca 1851 r. Por. *Powszechny dziennik praw krajowych i rządowych dla kraju koronnego Galicji i Lodomerji z Księstwami Oświęcimskim i Zatorskim tudzież z Wielkim Księstwem Krakowskim. Rok 1851, Lwów 1855*, s. 307–476; K. Grzybowski, *Galicja 1848–1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii*, Kraków–Wrocław–Warszawa 1959, s. 197.

³⁷ E. Kostołowski, *Studia nad kwestią włościańską...*, s. 185.

uznawano za ciężar gruntowy i to w dodatku uprzywilejowany przed wszystkimi innymi powinnościami. Dla zabezpieczenia tych praw ustanowiono tzw. oktawę, tj. finansową gwarancję pokrycia ewentualnych roszczeń do wysokości ósmej części wartości dóbr ziemskich (stąd nazwa ciężaru „oktawa”). Zgodnie z patentem Stadiona z 22 (17) kwietnia 1848 r., oktawę obniżono do 1/16 wartości majątku. Obniżenie wartości oktawy nie oznaczało jednak jej likwidacji. Dopiero wydany 24 września 1857 r. patent stwierdzał, iż dziedzic mógł wystąpić do urzędu obwodowego o potwierdzenie i zanotowanie w tabuli krajowej, że jego majątek wolny jest od wszelkiej prawnej odpowiedzialności za pretensje wynikające ze stosunku poddańczego. Zanim jednak wydano mu takie poświadczenie, należało przeprowadzić likwidację majątku sierocińskiego³⁸.

Innym reliktem systemu feudalnego było przysługujące właścicielom ziemskim prawo propinacji. Zgodnie z tym przywilejem, odgrywającym w gospodarstwie ziemiańskim bardzo ważną rolę ekonomiczną, chłopcy byli przymuszeni do kupowania u dziedzica piwa i wódki. Po raz pierwszy przymus ten został zniesiony na mocy postanowień patentu cesarskiego z 7 września 1848 r. Wtedy też, jak pisze Maurycy Kraiński, „u publiczności galicyjskiej wyrodziło się mylne zapatrywanie, jakoby powyższą ustawą prawo propinacji zostało uszczuplone, jeżeli nie zniesione”³⁹. To „mylne zapatrywanie” wzięło się stąd, że paragraf 11. patentu mówił, że „uchyla się także przymus pobierania piwa i wódki, tudzież zobowiązania z tym połączone”⁴⁰. Ziemianie zrozumieli ten ustęp dosłownie i natychmiast podnieśli alarm. Ich niepokój podsyciło także utworzenie specjalnej komisji, która miała „zbadać naturę tego prawa”.

W tym też czasie, tj. pod koniec 1848 r., Maurycy Kraiński, zasiadający we wspomnianej komisji, opracował memoriał, którego zasadniczym celem było odłożenie na później momentu likwidacji przywileju propinacyjnego. Chodziło mu bowiem o uratowanie resztek gotówki, jaką mogli dysponować właściciele ziemscy w „ówczesnych krytycznych czasach, gdzie po zniesieniu stosunku poddańczego, jeszcze ani wynagrodzenie za zniesione urbaria nie było wymierzone, ani nawet zaliczek nie dawano”⁴¹.

Na cytowaną tu wypowiedź Kraińskiego warto zwrócić szczególną uwagę. Otóż, jak mi się wydaje, dochody z propinacji były tak duże, że istotnie ułatwiły ziemianom przetrwanie trudnych lat powłaszczeniowych. Gdyby równocześnie z pańszczyzną zniesiono także prawo propinacji, wówczas wielu majątkom groziłaby natychmiastowa upadłość. Dlatego też politycy ziemiańscy, mając świadomość istniejącego zagrożenia, celowo prowadzili

³⁸ *Maurycyego Kraińskiego rejesty...*, s. 59.

³⁹ Tamże, s. 60.

⁴⁰ *Zbiór ustaw prowincjonalnych...*, s. 321.

⁴¹ *Maurycyego Kraińskiego rejesty...*, s. 60. Z tezami Kraińskiego na lamach dziennika „Polska” polemizował hr. Kazimierz Badeni.

swoistą grę na zwłokę i starali się przekonać opinię publiczną oraz władze austriackie, że przywilej ten wcale nie został zniesiony. Taktyka ta okazała się bardzo skuteczna, gdyż już 19 czerwca 1849 r. ministerstwo spraw wewnętrznych wydało dekret, w którym oświadczyło, iż patent z 7 września 1848 r. wcale nie zniósł prawa propinacji⁴².

Postawiona tu teza o wielkim znaczeniu ekonomicznym, jakie po uwłaszczeniu miała propinacja, znajduje potwierdzenie w dalszych etapach walki o zniesienie tego przywileju. Naciski, by to uprawnienie właścicieli ziemskich znieść, wywierano od samego początku autonomii. Sami ziemianie nie kwestionowali wówczas potrzeby likwidacji propinacji, ale domagali się najwyższego odszkodowania za utracone profity. Taką też zasadę przyjął Sejm Krajowy w ustawie o wykupie propinacji z 30 grudnia 1875 r. Przewidywała ona m.in., iż za zniesienie tego przywileju ziemianie otrzymają odszkodowanie równe sześcioletniemu czystemu dochodowi z wyszynku z lat 1869–74⁴³.

Równie długo co i sprawa propinacji czekała na rozstrzygnięcie sprawa likwidacji pominiętych w patentach uwłaszczeniowych z lat 1848–49 świadczeń na rzecz kościołów i klasztorów opierających się na innych niż dziesięcina „niezawistych tytułach”. Zostały one zniesione dopiero ustawą Sejmu Krajowego z 27 maja 1873 r. Akt ten dotyczył następujących powinności: dostarczania robotnika podczas żniw (na tzw. obżynki), dostarczania podwód w celu zwożenia drewna z lasu, tyczenia i grodzenie płotów, prawa mlewa, a także: mesznego i odsypów, skópszczyzny, proskurnego i stołowego. Wykupienie wymienionych tu świadczeń mogło nastąpić tylko na żądanie uprawnionego (np. proboszcza) lub zobowiązanego (chłopa). Podanie o wykup należało wносить do namiestnictwa w ciągu roku od ogłoszenia tej ustawy. Praktycznym uwolnieniem gruntów od tych ciężarów miały się zająć specjalnie powołane do tego celu, działające przy starostwach powiatowych komisje likwidacyjne, które miały przeprowadzić dochodzenie i wydać orzeczenie. Od orzeczenia tych komisji przysługiwało odwołanie do namiestnictwa, a w dalszej kolejności do ministerstwa spraw wewnętrznych. Przyznane wynagrodzenie za zniesione omawianą ustawą daniny miało być traktowane jako dług hipoteczny, zaś kapitał wynagrodzenia miał być spłacany ratami w przeciągu maksimum 20 lat⁴⁴.

Poruszone tu sprawy, dotyczące wykupu obligacji i przejęcia przez autonomiczne władze Galicji zarządu nad funduszami indemnizacyjnymi, zniesienia za wykupem serwitutów i powstałych na tym tle konfliktów, likwidacji administracji dominialnej i prawa propinacji oraz zniesienia powinności,

⁴² *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 60-61.

⁴³ Ustawa sejmowa z 30 grudnia 1875 r. była pierwszą z serii aktów prawnych dotyczących likwidacji prawa propinacji. Szerzej na ten temat por. J. Michalewicz, *Przemysł gorzelniany Galicji doby autonomicznej. Między monopolem dworskim a monopolem państwowym*, Kraków 1988, s. 163–195.

⁴⁴ *Maurycyego Kraińskiego regesty...*, s. 43.

których nie zlikwidowano w latach 1848–57, zostały jedynie zasygnalizowane. Każdy z przedstawionych problemów mógłby z powodzeniem stanowić temat odrębnej rozprawy, są to bowiem obszary badawcze wymagające bardzo rozległej kwerendy źródłowej. Należałoby nią objąć w zasadzie okres całej autonomii Galicji oraz wiele rodzajów źródeł, m.in. akta sądowe i fiskalne, akta lwowskiego Namiestnictwa i Sejmu Krajowego, wreszcie akta rządu centralnego i Rady Państwa. Na zbadanie czekają także i inne sprawy, których tutaj nie poruszyłem, m.in. problem separacji i komasacji gruntów oraz zmian w organizacji gminy wiejskiej.

Zakończenie

Stefan Kieniewicz w swojej *Historii Polski 1795–1918* o uwłaszczeniu chłopów w Galicji pisał następująco: „Najważniejszą zmianą, jaką przyniosła Galicji Wiosna Ludów, było zniesienie poddaństwa i uwłaszczenie chłopów. Stało się to pod naciskiem rewolucji – stąd szeroki zakres reformy, która objęła wszystkich chłopów-posiadaczy, stąd też natychmiastowe uchylene powinności oraz pozostawienie chłopom serwitutów (...). Realizacja reformy przeciągnęła się na kilka lat. Rząd stopniowo tylko określał zasięg gruntów objętych uwłaszczeniem i sposób obliczenia indemnizacji. Dopiero w 1857 r. wypłacono dziedzicom odszkodowanie – w papierach procentowych, notowanych na giełdzie po kursie 70 za 100. Wykupem tych papierów obciążono kraj w formie «dodatku indemnizacyjnego» do podatków. W ciągu 30 lat z górą płacili ten podatek wszyscy galicyjscy podatnicy, w tym również uwłaszczeni chłopci. Tym samym spłacali pośrednio tę samą ziemię, którą im cesarz nadał, rzekomo za darmo”¹. Opinię tę, na której wykształciło się kilka pokoleń historyków, przytaczam celowo, by wykazać, jak wiele błędnych sądów powstało wokół sprawy uwłaszczenia chłopów w Galicji.

W cytowanym wyżej fragmencie Stefan Kieniewicz poczynił trzy wielkie uproszczenia, prowadzące do mylnej interpretacji niektórych faktów. Chodzi mianowicie o sprawę pozostawienia chłopom serwitutów, przerzucenie na barki wszystkich mieszkańców Galicji kosztów wykupienia obligacji indemnizacyjnych oraz rzekome bezpłatne nadanie chłopom ziemi na własność. Takich potknięć w literaturze historycznej wskazać można więcej. Na przykład Konstanty Grzybowski pisał, że dokonane w 1848 r. uwłaszczenie było dziełem samych chłopów: „Faktycznie znoszą go sami chłopci [chodzi o stosunek poddańczy – przyp. K. Ś.], przestając robić pańszczyznę i uiszczając świadczenia z tytułu stosunku poddańczego oraz uniemożliwiając faktyczne pełnienie jurysdykcji i administracji publicznej przez urzędy dominikal-

¹ S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1980, s. 193.

ne"². Ten sam autor pisząc o patentach uwłaszczeniowych z lat 1848–49 stwierdzał: „Patent z 7 września 1848 ma podstawowe znaczenie, albowiem patent z 15 sierpnia 1849 – dla Galicji – ma w stosunku do niego charakter wykonawczy” (sic!)³.

Wszystkie pomyłki, uproszczenia i przeinaczenia, jakie spotykamy w wielu współczesnych syntezach dziewiętnastowiecznych dziejów Polski i historii chłopów polskich⁴, wynikają z tego, że dotychczas problem uwłaszczenia chłopów w Galicji historycy postrzegali wyłącznie poprzez pryzmat wydarzeń 1846 r. i Wiosny Ludów (zwłaszcza pierwszej jej fazy – tzw. wyścigu wielkanocnego). Tymczasem z moich badań wynika, że na to zagadnienie trzeba patrzeć znacznie szerzej. Zniesienie pańszczyzny i nadanie chłopom ziemi na własność nie dokonało się bowiem poprzez wydanie jednorazowego aktu, lecz był to proces trwający kilkanaście lat z górą. Przyjęty przez władze austriackie model realizacji reformy polegał bowiem na rozłożeniu w czasie poszczególnych jej elementów. I tak bardzo szybko, pod naciskiem wydarzeń Wiosny Ludów, ogłoszono zniesienie pańszczyzny, ale dopiero kilka lat później przeprowadzono faktyczne uwolnienie gruntów chłopskich od danin poddańczych i obliczono przysługujące dziedzicowi odszkodowanie. W jeszcze innym czasie rozpoczęto likwidację serwitutów.

W praktyce dzieje uwłaszczenia chłopów w Galicji, czy może lepiej byłoby powiedzieć: dzieje kwestii agrarnej, można podzielić na cztery zasadnicze etapy obejmujące lata: 1842–47, 1848–51, 1851–57 i po 1857.

W pierwszym etapie, poprzedzającym wybuch Wiosny Ludów, środowisko ziemiańskie samoistnie podjęło próbę zmiany stosunków panujących w wsi galicyjskiej. Grono polityków skupionych wokół Sejmu Stanowego dążyło do opracowania projektu reformy, ale zgodnego z interesami ziemianstwa. Najczęściej postulowano więc oczynszowanie chłopów lub nadanie im prawa własności użytkowej ziemi. Propozycje uwłaszczenia z równoczesnym zniesieniem pańszczyzny i serwitutów pojawiły się dopiero w 1847 r., tj. po krwawych wydarzeniach rabacji chłopskiej. Wszystkie te projekty nie mogły być jednak zrealizowane, ponieważ pozbawiony kompetencji stanowiących Sejm Stanowy nie mógł ich samodzielnie wprowadzić w życie.

W drugim etapie sprawa reform agrarnych nabrała tempa. W kwietniu 1848 r. władze austriackie pod wpływem wydarzeń Wiosny Ludów oraz pod naciskiem polskich środowisk demokratycznych ogłosiły zniesienie pańszczyzny i uwłaszczenie chłopów. W praktyce jednak krok ten wcale nie kończył, lecz dopiero rozpoczynał batalię o kształt reformy uwłaszczeniowej.

² K. Grzybowski, *Galicja 1848–1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii*, Kraków–Wrocław–Warszawa 1959, s. 24.

³ Tamże, s. 25.

⁴ W sposób w miarę poprawny uwłaszczenie chłopów w Galicji przedstawili jedynie Krzysztof Groniowski i Stefan Inglot. Por. K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza – realizacja – skutki*, Warszawa 1976, s. 71–115; *Historia chłopów polskich*, T. II: *Okres zaborów*, pod red. S. Inglota, Warszawa 1972, s. 229–247.

Patent kwietniowy oraz późniejszy, wydany we wrześniu 1848 r. patent o uwłaszczeniu chłopów w całej monarchii Habsburgów zawierały bowiem tylko ogólne sformułowania i w zasadzie wprowadzały w życie decyzję o zniesieniu pańszczyzny za odszkodowaniem. Podobnie trzeba ocenić patent z 15 sierpnia 1849 r. niwelujący różnice między dwoma wspomnianymi wyżej ustawami. Natomiast sprawa tego, jakie kategorie chłopów mają otrzymać ziemię na własność, w jakiej wysokości mają otrzymać odszkodowanie właściciele ziemscy, kiedy i w jaki sposób należy przeprowadzić operację oszacowania dochodów ze zniesionych powinności poddańczych oraz szereg innych kwestii szczegółowych wymagały odrębnego uregulowania w przepisach wykonawczych. Owa batalia o rzeczywisty kształt reformy uwłaszczeniowej trwała do 1851 r., tj. do momentu ogłoszenia rozporządzenia w sprawie zasad przeprowadzenia zniesienia ciężarów gruntowych w Galicji. I choć decydujący wpływ na kształt przyjętych rozwiązań mieli austriaccy biurokraci, to trzeba przyznać, że niektóre przepisy wykonawcze do patentów uwłaszczeniowych powielały wcześniejsze projekty wysuwane przez środowisko ziemiańskie (np. sprawa wysokości odszkodowania za zniesione powinności).

Ostatecznie przyjęty przez rząd austriacki model uwłaszczenia chłopów w Galicji zakładał, że powinności poddańcze świadczone przez zagrodników i kmieci zostaną zniesione za odszkodowaniem. Bez odszkodowania miały natomiast być zlikwidowane świadczenia chałupników i komorników. Wysokość odszkodowania dla dziedziców została uzależniona od dochodów ze znoszonych powinności. By ustalić wartość tego odszkodowania, należało najpierw obliczyć roczną wartość świadczeń poddańczych, później od tego odjąć 1/3 z tytułu zniesionych równocześnie z pańszczyzną obowiązków administracyjno-sądowych dziedzica i dodatkowo 5% na koszt manipulacyjne. Kwota, która pozostała z tego wyliczenia, stanowić miała roczną rentę odszkodowania; pełny kapitał stanowić miała natomiast dwudziestokrotność rocznej renty. Wyliczony w ten sposób kapitał odszkodowania, zwany potocznie kapitałem indemnizacyjnym, miał być spłacony w ciągu 40 lat, z tym, że właściciele ziemscy lub inne osoby do tego uprawnione nie otrzymywały gotówki lecz oprocentowane na 5% obligacje, które miały być stopniowo wykupywane w drodze losowania. Wykupem obligacji zajmowały się specjalne fundusze indemnizacyjne, które miały być finansowane z trzech głównych źródeł: z wpłat, jakie mieli wносить chłopci z tytułu odszkodowania za zniesione powinności (pełny kapitał odszkodowania, również oprocentowany na 5%, chłopci mieli spłacić w ciągu 20 lat), z funduszy krajowych (ściąganym od wszystkich podatników jako dodatki indemnizacyjne do podatków) oraz z subwencji rządowych⁵.

Etap zamykający się latami 1851–57 to czas faktycznej realizacji reformy uwłaszczeniowej. W tym bowiem okresie utworzone we Lwowie, Stanisławowie i Krakowie Ministerialne Komisje do Zniesienia Ciężarów Grunto-

⁵ Twierdzenie jakoby ciężar spłaty odszkodowania w całości przerzucony został na barki wszystkich galicyjskich podatników jest więc półprawdą.

wych oraz działające w poszczególnych cyrkułach komisje okręgowe przeprowadziły operację uwolnienia gruntów chłopskich od danin. Jej celem było oczywiście oszacowanie wartości znoszonych świadczeń i obliczenie wysokości odszkodowania. Wynik tych prac dla Galicji zachodniej był następujący: uwłaszczono ogółem 250 339 gospodarstw chłopskich o łącznej powierzchni 1 602 273 mórg i 1436 sążni; zniesiono 2 891 535 dni pańszczyzny sprzężanej i 7 734 404 dni pańszczyzny pieszej; wartość wszystkich zniesionych powinności pańszczyźnianych wyniosła 2 024 081 złr 27 kr; pełny kapitał odszkodowania, jaki mieli otrzymać właściciele ziemscy oraz inne osoby i instytucje korzystające przed 1848 r. z pracy pańszczyźnianej chłopów wyniósł 25 482 953 złr 45 kr.

Ostateczne zatwierdzenie wyników uwłaszczenia, w tym także wysokości należnego obywatelom ziemskim odszkodowania, nastąpiło w 1857 r., tj. w 9 lat po zniesieniu pańszczyzny. Ta długa bardzo zwłoka w rozpoczęciu wypłat odszkodowania walnie przyczyniła się do powstania kryzysu gospodarstwa folwarcznego, które po uwłaszczeniu nie mogło już korzystać z darmowej siły roboczej i równocześnie zostało pozbawione gotówki umożliwiającej zatrudnienie robotników najemnych. Sytuacja ziemian była tym trudniejsza, że chłopci, obawiając się powrotu zwyczajów pańszczyźnianych, bardzo niechętnie podejmowali się zarobkowej pracy na folwarku, podbijając w ten sposób cenę robocizny.

Kryzys, do jakiego doszło po 1848 r., doprowadził do zaognienia stosunków między dworem a wsią. Mało tego, to napięcie na wsi galicyjskiej utrzymywało się także po 1857 r., tj. w wyznaczonym tu czwartym etapie realizacji reform agrarnych. Etap ten to z kolei czas likwidacji niezniesionych dotąd relikwów systemu feudalnego. Na okres ten przypadło też rozpoczęcie wdrażania w życie patentu z 1853 r. o zniesieniu serwitutów. Warto tu dodać, że problem serwitutów w czasie realizacji reformy uwłaszczeniowej został rozwiązany jedynie połowicznie. Patentami cesarskimi z lat 1848–49 zniesiono bez odszkodowania niektóre rodzaje powinności serwitutowych (np. prawo zbierania kwiecia), stwarzając jednocześnie możliwość wykupienia innych, ale za odszkodowaniem dla dziedzica. Zasadę wykupu serwitutów utrzymano także w patencie z 1853 r., co było powodem wielu nowych sporów między chłopstwem a ziemianami.

Reasumując, powiedzieć wypada, że kluczowe znaczenie dla przebiegu i następstw uwłaszczenia chłopów w Galicji miały dwa z wymienionych tu okresów: od 1848 do 1851 i od 1851 do 1857 r., a więc etapy opracowywania szczegółowych rozwiązań prawnych i faktycznego oswobodzenia gruntów od danin. Przyjęty wówczas przez władze austriackie sposób postępowania przy uwłaszczeniu polegał na szybkim zniesieniu pańszczyzny i równocześnie znacznym odsunięciu w czasie momentu wypłaty odszkodowań dla dziedziców. Podobny mechanizm zastosowano w przypadku likwidacji serwitutów oraz spłaty kapitału indemnizacyjnego. Takie rozwiązanie, jak mi się wydaje, było uzasadnione z finansowego punktu widzenia. Trudno

byłoby bowiem sobie wyobrazić, żeby chłopci w krótkim czasie byli w stanie spłacić pełny kapitał odszkodowania; podobnie Galicja jako kraj koronny czy w ogóle Cesarstwo Austriackie nie zdołałyby zgromadzić wystarczających funduszy na szybką spłatę indemnizacji bez narażenia na szwank finansów państwa. Rozłożenie poszczególnych etapów reformy w czasie było więc w pewnym sensie konieczne. Tyle tylko, że – paradoksalnie – krok ten spowodował nowe napięcia między dworem a wsią.

Z perspektywy czasu przyznać jednak należy, że uwłaszczenie – aczkolwiek wymuszone przez okoliczności polityczne, przeprowadzone w sposób nie zawsze zgodny z oczekiwaniami środowiska ziemiańskiego, przynoszące połowiczne rozwiązania w sprawie serwitutów oraz pomijające zupełnie inne ważne problemy, jak np. separację gruntów chłopskich od dworskich, a później komasację gospodarstw chłopskich – było posunięciem przełomowym w dziejach gospodarczych wsi galicyjskiej.

Aneks

W aneksie zostały zgromadzone podstawowe dane dla wszystkich miejscowości z obszaru Galicji zachodniej wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim, dotyczące przebiegu reformy uwłaszczeniowej. W kolejności podaję więc nazwę miejscowości oraz dominium i cyrkuł, do których ona przynależała, ilość i powierzchnię uwłaszczonych gospodarstw chłopskich, ilość i wartość powinności zniesionych bez odszkodowania, a także rodzaje, ilość i wartość świadczeń zlikwidowanych za odszkodowaniem. Wszystkie te dane pochodzą z operatów uwłaszczeniowych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Krakowie, w zespole krakowskiej Komisji Ministerialnej do Zniesienia Ciężarów Gruntowych.

W trakcie przygotowywania wykazu okazało się, że dla niektórych miejscowości nie zachował się komplet akt lub operaty uwłaszczeniowe sporządzone zostały odmiennie niż nakazywały to przepisy prawa (np. podawano sumaryczne dane dla całej gromady, bez określania liczby gospodarzy lub powierzchni gruntów). Powstałe w ten sposób braki zaznaczyłem przypisami, przy czym brak lub niekompletne dane dotyczące: liczby uwłaszczonych gospodarstw oznaczyłem **przypisem nr 1**, powierzchni uwłaszczonych gruntów – **przypisem nr 2**, ilości i wartości świadczeń poddańczych – **przypisem nr 3**.

Nazwy miejscowości podaję w wersji uwspółcześnionej (za: *Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce*, T. 1-3, Warszawa 1980). Wyjątek uczyniłem jedynie w przypadku osad powstałych w czasie kolonizacji józefińskiej. Ich nazwy podaję w wersji niemieckiej, gdyż w takiej formie funkcjonowały w połowie XIX w., tj. w chwili realizacji reformy uwłaszczeniowej.

Miejscowość	Dominium	Cyrkul	Gospodarstwa chłopskie objęte uwłaszczeniem		Znoszone powinności feudalne												
					bez odszkodowania, w tym pańszczyzna piesza			za odszkodowaniem									
					ilość		wartość		naturalia		pańszczyzna i przędza						
					ilość	powierzchnia	ilość dni	złr	kr	złr	kr	złr	kr	złr	kr		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Abrahamowice ^{1,2}	Szczyrzyc	Nowy Sącz	26	264	1332	0	0	0	21	34	624	1794	0	500	30	1	0
Adamierz	Górzyc	Tarnów	31	248	13	60	6	0	4	35	0	2912	0	291	12	0	0
Albigowa	Albigowa	Rzeszów	187	1787	179	240	26	0	0	0	4755	3306	2127	2521	30	189	28
Aleksandrowice	Aleksandrowice	Kraków	25	112	380	0	0	0	17	8	0	4047	282	392	8	33	38
Alfredówka	Alfredówka	Rzeszów	80	590	143	0	0	0	36	23	0	3084	720	294	44	14	3
Alwernia	Poręba Żegota	Kraków	100	73	1107	0	0	0	3	30	0	15	0	1	25	89	9
Andrychów	Andrychów	Wadowice	328	551	1584	516	64	30	271	26	1352	4566	1530	972	0	133	26
Andrzejówka	Muszyna	Nowy Sącz	54	917	1174	0	0	0	13	24	640	346	0	151	56	19	8
Annapol	Załęże	Rzeszów	16	73	763	0	0	0	0	0	0	1352	192	131	4	0	0
Antoniów	Pniów	Rzeszów	32	61	225	204	20	24	1	6	0	884	162	88	27	6	58
Babica	Babica	Jasło	80	876	741	72	7	48	106	58	2640	6604	1584	1892	52	4	48
Babica	Roków	Wadowice	66	397	761	156	16	54	5	48	624	6058	588	879	54	0	33
Babice	Lipowiec	Kraków	55	239	122	0	0	0	0	0	52	456	0	61	36	29	12
Babice	Oświęcim	Wadowice	82	710	1346	252	27	18	5	22	1548	1946	115	847	49	169	6
Babicha ^{1,2,3}	Galuszowice	Tarnów	8	150	246	0	0	0	16	27	624	468	72	298	57	0	12
Babiny	Siercza	Bochnia	10	27	1173	0	0	0	1	35	0	884	39	111	8	3	30
Babule	Tuszków	Tarnów	55	461	810	156	15	36	69	31	0	156	0	15	36	0	0
Bachorowice	Brzeźnica	Wadowice	22	87	138	0	0	0	2	16	0	2236	108	245	6	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Bącza	Nawojowa	Nowy Sącz	32	229	1041	0	0	0	0	0	0	1404	54	142	36	34	4
Bączal Dolny	Bączal Dolny	Jasło	49	313	1308	0	0	0	4	31	468	4180	328	669	18	8	41
Bączal Górny	Bączal Górny	Jasło	85	558	899	192	20	48	3	51	1248	3666	328	951	47	7	8
Bączal Opacie	Bączal Opacie	Jasło	34	164	535	0	0	0	0	10	234	2444	516	377	38	0	3
Bączalka	Bączalka	Jasło	39	194	697	48	5	12	9	19	312	2964	648	470	42	0	0
Bączek ^{1,2}	Górzyce	Rzeszów	22	88	997	0	0	0	0	0	0	2314	0	212	7	0	0
Bednarka	Biecz	Jasło	107	2098	310	96	9	42	0	0	81	126	0	41	24	55	44
Belna	Biecz	Jasło	8	136	434	0	0	0	4	29	312	364	84	162	58	0	19
Berdechów	Chorzeliów	Tarnów	8	168	580	0	0	0	19	31	624	624	60	251	44	0	50
Berdychów	Bobowa	Nowy Sącz	25	135	328	48	5	36	47	31	312	2054	312	397	10	1	0
Berest ¹	Muszyna	Nowy Sącz	0	1531	206	0	0	0	23	25	448	455	0	127	38	26	46
Besów	Cerekiew	Bochnia	26	116	867	0	0	0	0	0	156	3692	0	477	58	0	0
Bestwina	Bestwina	Wadowice	248	1634	473	639	79	52	117	31	4212	8411	2028	2228	33	241	5
Bestwinka	Bestwina	Wadowice	114	537	551	144	18	0	5	34	1638	4140	1056	989	1	175	31
Beszcz	Kraków	Kraków	10	24	564	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	12
Bezdziałka	Bezdziałka	Jasło	70	570	1240	72	7	48	8	58	416	8360	1392	1115	19	0	0
Bezdziedza	Bezdziedza	Jasło	79	376	366	180	19	30	3	26	624	5492	1140	887	29	10	0
Bęczarka	Krzywaczka	Wadowice	101	668	1204	48	5	12	8	48	3744	1053	438	873	49	106	46
Bęczyn	Paszkówka	Wadowice	40	315	985	36	3	54	10	0	1872	3484	528	809	11	2	9
Bęczynek	Paszkówka	Wadowice	11	39	242	0	0	0	1	25	0	1274	114	140	17	0	37
Będzieszyn ^{1,2,3}	Będzieszyn	Bochnia	8	15	215	72	7	48	0	14	0	260	24	29	14	0	0
Będziemysł	Będziemysł	Rzeszów	50	531	473	0	0	0	29	26	2106	2834	441	1146	8	2	38
Będzieszyna	Będzieszyna	Bochnia	33	81	734	204	22	6	1	52	0	1898	192	204	29	0	0
Biadoliny	Radłów	Bochnia	129	663	48	168	19	30	41	15	2548	1274	357	1644	59	4	36
Biadoliny Szlachetne	Dębno	Bochnia	13	355	1393	0	0	0	18	7	312	312	264	340	58	0	33

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Biała ^{1,2,3}	Biała	Rzeszów	88	778	1312	0	0	0	24	8	1903	8143	1917	1728	48	132	59
Biała	Świerczków	Tarnów	25	67	929	72	7	12	3	42	0	1610	131	165	39	15	8
Biała	Maków	Wadowice	211	1436	1053	0	0	0	39	45	0	0	0	0	0	218	59
Biała	Lipnik	Wadowice	43	34	1503	0	3	36	0	0	0	0	0	0	0	163	4
Biała i Ostra Góra	Łososina Dolna	Nowy Sącz	4	25	433	0	0	0	1	37	0	572	48	68	46	0	0
Biała Niżna	Biała Niżna	Nowy Sącz	109	1097	61	662	66	12	24	28	1898	3591	0	1147	47	24	16
Biała Woda	Szachtowa	Nowy Sącz	309	1284	1323	0	0	0	0	0	156	3530	396	495	56	150	13
Biała Wyzna	Grybów	Nowy Sącz	74	1256	1583	552	55	12	12	57	1976	584	0	881	44	28	34
Białka	Białowa	Jasło	88	300	560	108	10	48	0	0	2340	4862	936	970	50	23	4
Białkówka	Moderówka	Jasło	44	187	1506	72	7	48	1	27	312	2470	312	409	22	1	24
Białoboki	Przeworsk	Rzeszów	60	399	941	0	0	0	0	0	0	4758	924	572	55	93	48
Białobrzegi	Suchodół	Jasło	53	438	1234	0	0	0	6	27	10	66	0	11	32	29	53
Białobrzegi	Białobrzegi	Rzeszów	253	1359	107	252	25	12	123	5	2203	8568	2402	1703	22	335	18
Biały Bór	Rzemień	Tarnów	44	672	906	0	0	0	25	1	3250	2132	366	1526	12	6	51
Biały Bór	Ocieka	Tarnów	2	19	1191	0	0	0	0	30	0	156	12	16	0	0	9
Biały Dunajec	Szafary	Nowy Sącz	343	2524	697	0	0	0	64	24	435	384	85	172	12	147	50
Bibice	Prądnik	Kraków	101	299	314	0	0	0	26	6	0	0	0	0	0	23	36
Biczycze	Biczycze	Nowy Sącz	68	531	1091	144	16	48	184	25	0	1924	168	231	37	144	42
Biechowszczyzna ^{1,2,3}	Kielnarowa	Rzeszów	35	267	682	0	0	0	25	29	468	3068	756	528	39	0	0
Biecz	Biecz	Jasło	23	132	524	0	0	0	0	0	0	208	24	23	38	124	28
Biedaczów	Leżajsk	Rzeszów	102	1065	1436	0	0	0	326	22	0	360	0	33	0	0	0
Biegonice	Biegonice	Nowy Sącz	56	647	439	0	0	0	82	58	2241	1526	354	751	45	4	0
Bielanka	Łuzna	Jasło	65	819	625	24	2	24	0	0	60	0	0	26	0	49	0
Bielanka	Steniawa	Wadowice	56	356	1452	60	6	30	25	43	0	2773	218	305	42	28	29
Bielany	Bielany	Kraków	64	202	1388	0	0	0	42	48	0	5460	0	531	31	14	47

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Bielany	Pilzno	Tarnów	29	404	529	48	4	48	36	27	1679	728	56	600	47	0	54
Bielany	Osiek	Wadowice	66	468	1316	0	0	0	17	15	1944	3344	18	850	2	63	31
Bielcza	Radłów	Bochnia	283	1740	1423	24	2	36	135	19	3071	3264	481	1909	6	203	26
Bieliczna	Tylicz	Nowy Sącz	31	254	1022	0	0	0	2	40	112	256	96	50	24	6	36
Bieliniec	Ulanów	Rzeszów	73	322	801	156	15	36	12	59	728	260	121	639	56	0	0
Bieliny	Ulanów	Rzeszów	131	512	455	216	19	48	17	44	312	2158	184	842	24	5	1
Bielowice	Dąbrówka	Nowy Sącz	16	75	1581	120	12	36	1	3	0	728	30	87	35	0	14
Bieniaszowice	Siedliszowice	Tarnów	36	70	908	0	0	0	0	0	0	2756	240	284	8	21	17
Bieńczyce	Kraków	Kraków	71	156	21	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	345	13
Bienkowice	Bienkowice	Bochnia	32	53	242	144	15	36	0	0	0	3120	0	338	0	0	0
Bienkowice	Bienkowice	Bochnia	52	164	1055	0	0	0	3	31	468	5512	252	824	44	0	40
Bienkówka	Lanckorona	Wadowice	312	2555	932	516	55	54	109	47	0	0	448	11	12	425	53
Bierna	Łodygowice	Wadowice	33	541	884	0	3	12	0	0	624	0	0	156	0	53	42
Bierówka	Tyniec	Jasło	82	449	1380	156	16	54	4	15	624	3932	1056	718	42	0	0
Biertowice	Lanckorona	Wadowice	76	353	1347	276	29	54	50	18	468	1416	180	274	54	19	48
Biesiadki	Uzwev	Bochnia	119	817	937	120	13	0	58	43	2371	312	145	630	40	10	52
Bieśna	Bieśna	Jasło	58	330	108	132	13	12	10	39	468	4654	864	726	11	1	12
Bieśnik	Zakliczyn	Bochnia	31	239	745	120	13	0	0	0	728	1274	216	475	13	2	7
Bieśnik	Łuzna	Jasło	45	446	1030	108	11	42	2	15	468	2350	672	472	19	10	2
Bieżanów	Bieżanów	Bochnia	148	991	595	540	70	30	3	39	2080	8126	340	2139	15	20	25
Bilczyce 1,2	Ljplias	Bochnia	49	459	1116	24	3	0	4	58	546	5004	402	1070	5	0	54
Bilsko	Łososina Dolna	Nowy Sącz	36	228	150	48	5	36	16	40	936	3900	384	876	57	1	24
Binarowa	Binarowa	Jasło	155	1769	744	396	42	54	6	55	4096	3934	1404	2253	16	38	32
Binczarowa	Grybów	Nowy Sącz	105	1277	954	108	10	48	0	0	78	1056	156	126	50	33	37
Biskupice	Radłów	Bochnia	135	511	4	144	13	0	66	35	1014	5044	182	1052	2	13	27

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Biskupice	Biskupice	Bochnia	45	203	161	0	0	0	0	0	0	4370	67	507	19	24	40
Biskupiec z Domasławicami	Biskupice	Bochnia	37	115	1295	96	9	12	0	0	0	3458	312	381	33	0	33
Bistoszowa	Bistoszowa	Tarnów	102	416	398	160	16	0	0	28	312	5928	1008	753	23	0	0
Blechnarka	Wysowa	Jasło	95	963	148	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	109	24
Blizianka	Gwoźnica Dolna	Jasło	62	720	1158	84	8	24	22	49	1612	1898	468	697	18	15	40
Blizna 1.2.3	Przeclaw	Tarnów	16	128	0	0	0	0	4	44	0	1664	126	168	11	0	0
Blizne 1.2.3	Rzemień	Tarnów	47	214	0	208	20	48	8	57	356	2990	321	341	9	1	12
Błażkowa	Błażkowa	Jasło	186	1734	411	276	29	54	15	49	3900	9123	2412	2731	54	3	50
Błażowa	Błażowa	Jasło	365	2179	840	716	76	0	0	0	12012	12356	3132	4347	51	166	11
Błędowna	Słocina	Rzeszów	74	1092	1432	72	7	12	7	51	3250	2543	1271	1362	57	57	53
Błonie	Błonie	Bochnia	44	21	279	104	11	16	0	54	156	4108	430	542	8	0	0
Błonie	Przeclaw	Tarnów	43	508	765	416	41	36	4	33	1144	2132	320	682	10	0	55
Błonie	Bolesław	Tarnów	9	47	246	0	0	0	0	0	0	1092	108	131	1	0	5
Bobowa	Bobowa	Nowy Sącz	94	666	1187	48	5	36	3	37	468	1950	216	452	3	22	26
Bobrek	Bobrek	Kraków	150	237	699	0	0	0	16	50	416	7207	0	785	30	31	25
Bobrek	Wielopole	Tarnów	20	110	259	0	0	0	0	0	0	2184	114	221	15	0	51
Bobrowa	Dębica	Tarnów	67	1091	584	0	0	0	91	54	3342	4628	636	1825	2	8	14
Bobrowniki Małe	Bobrowniki	Tarnów	66	199	1431	180	18	0	29	23	416	5838	522	798	9	0	0
Bobrowniki Wielkie	Bobrowniki	Tarnów	28	104	632	0	0	0	17	30	0	4252	330	454	26	0	0
Bochnia 1.2	Bochnia	Bochnia	150	1273	327	0	0	0	376	27	0	293	0	30	3	7512	21
Boczów	Boczów	Bochnia	27	124	317	96	10	24	8	45	312	2158	220	382	44	1	42
Bodaki	Kobylanka	Jasło	16	313	127	0	0	0	7	15	0	20	0	2	10	14	27
Bodzanów	Bodzanów	Bochnia	64	539	827	120	15	0	25	9	0	6668	276	848	49	7	50
Bodzów	Bodzów	Wadowice	20	38	931	0	0	0	0	0	0	1560	96	195	13	0	0
Bogdanówka	Lanckorona	Wadowice	104	981	499	108	11	42	11	56	0	598	192	69	35	108	47

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Bogoniowice	Bogoniowice	Nowy Sącz	42	501	740	180	21	0	38	13	1236	2184	0	548	36	1	36
Boguchwała	Boguchwała	Rzeszów	84	787	1023	96	10	24	190	16	0	754	84	85	32	25	29
Bogucice ^{1,2}	Śtedziejowice	Bochnia	126	1041	806	108	34	0	1	10	73	4294	184	522	55	299	26
Bogumiłowice	Radłów	Bochnia	62	334	882	84	8	14	44	14	1223	3120	222	954	11	13	33
Bogusza	Grybów	Nowy Sącz	73	1063	1532	144	14	24	0	0	54	696	108	84	18	22	35
Boguszowa ^{1,2,3}	Librantowa	Nowy Sącz	8	114	1276	24	2	48	0	0	12	4	0	0	33	12	42
Bojanów	Bojanów	Rzeszów	61	939	602	0	0	0	292	59	0	366	0	36	36	0	0
Bojanczyce	Bojanczyce	Bochnia	10	40	666	0	0	0	1	47	0	1482	129	167	8	0	33
Bolechowice	Prądnik	Kraków	78	591	1070	0	0	0	0	34	0	312	0	29	42	318	2
Boleń	Boleń	Kraków	13	74	1219	0	0	0	6	9	156	2218	0	248	25	2	53
Bolesław	Bolesław	Tarnów	62	314	788	156	15	36	17	22	442	6152	468	809	14	4	47
Bołęcין	Bołęcין	Kraków	43	333	1352	0	0	0	16	4	84	4462	0	440	11	49	32
Bonarówka	Bonarówka	Jasło	91	1384	561	0	0	0	103	6	352	474	1170	138	45	88	24
Boreczek	Góra Ropczycka	Tarnów	51	661	853	84	8	24	7	34	0	2938	126	198	16	10	59
Borek	Borek	Bochnia	128	1475	237	0	0	0	942	7	115	207	0	20	59	0	0
Borek	Borek	Jasło	38	152	539	24	4	20	0	21	156	3458	384	442	45	0	30
Borek	Chorzeliów	Tarnów	12	18	1042	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	58	5
Borek ^{1,2,3}	Szczucin	Tarnów	4	39	1309	0	0	0	0	30	0	442	48	45	54	0	33
Borek Fałęcki	Borek Fałęcki	Wadowice	44	337	911	60	6	30	6	0	534	3436	242	511	48	30	53
Borek i Bucze	Wielopole	Tarnów	31	412	345	24	2	24	10	15	624	2756	174	529	33	5	58
Borek Mały	Borek Mały	Tarnów	31	97	347	0	0	0	0	0	0	2808	326	303	12	0	0
Borek Nowy	Ślocina	Rzeszów	113	1594	987	60	6	0	15	33	3068	5896	2104	1913	17	110	41
Borek Stary	Ślocina	Rzeszów	118	1216	24	24	2	12	13	11	1936	8550	1990	1853	58	50	50
Borek Szlachecki	Borek Szlachecki	Wadowice	51	189	1259	0	0	0	2	0	0	5020	471	554	6	0	0
Borek Wielki	Góra Ropczycka	Tarnów	137	1233	1324	432	43	12	9	45	2340	4981	363	1431	4151	26	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Borki	Dąbrówka	Rzeszów	39	624	390	72	6	36	93	44	0	198	0	18	9	1	30
Borki	Niziny Trzciana	Tarnów	44	537	830	36	3	36	12	31	936	4472	324	645	55	17	48
Borki	Maniów	Tarnów	54	252	1209	0	0	0	0	0	0	702	72	72	45	3	40
Borowa	Stróże	Bochnia	49	264	658	156	16	54	2	56	156	2808	312	458	28	0	6
Borowa	Borowa	Tarnów	142	1296	514	840	84	0	89	46	6041	5268	0	1735	6	0	0
Borowa Borowski	Borowa	Tarnów	48	478	477	0	0	0	10	27	2496	3464	552	1400	32	0	48
Borowna	Wiśnicz	Bochnia	41	481	1487	0	0	0	27	14	572	4524	392	664	14	0	0
Borówka	Kobylec	Bochnia	18	118	294	48	8	12	0	39	312	1612	168	322	2	0	28
Borusowa	Mędrzechów	Tarnów	66	182	937	218	21	48	0	0	0	2248	0	224	48	4	3
Borzęcin	Radłów	Bochnia	701	5275	1567	108	11	42	43	44	8218	5818	1523	4784	0	329	11
Borzęta	Myślenice	Wadowice	138	988	1518	336	42	0	0	0	2288	0	0	610	8	25	5
Bosutów	Kraków	Kraków	15	64	1489	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	71	27
Bóbrka	Zięcin	Jasło	100	606	555	0	0	0	0	0	3822	2652	888	1132	7	32	19
Bóbrka	Krzeczowice	Rzeszów	48	233	1415	168	16	48	0	0	0	2028	372	201	51	14	7
Bór Łodygowski	Łodygowice	Wadowice	11	57	839	0	0	0	0	0	0	64	0	6	56	9	36
Bór Wilkowski	Łodygowice	Wadowice	5	24	1522	0	0	0	0	0	0	116	0	12	34	10	0
Braciejowa	Dębica	Tarnów	45	711	21	0	0	0	11	44	768	5044	632	834	14	17	16
Brandwica	Rozwadów	Rzeszów	36	180	1480	36	3	18	4	55	1430	2600	199	509	37	0	0
Branice	Branice	Kraków	61	235	581	0	0	0	0	0	0	8162	0	777	20	45	45
Brańkowska	Łękawica	Wadowice	8	155	603	0	0	0	11	10	780	0	60	313	36	0	36
Bratkowice	Bratkowice	Rzeszów	375	2348	440	1560	143	0	58	45	10608	3744	2900	2342	16	18	0
Bratkowska	Bratkowska	Jasło	85	362	455	228	24	42	2	13	780	3482	600	727	53	8	10
Bratulice	Niepolomice	Bochnia	179	660	1574	0	42	30	0	0	124	1932	0	168	58	344	26
Brań	Brań Konopka	Tarnów	4	3	1146	24	2	24	0	12	0	52	3	5	18	1	39

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Breń Osuchowski	Breń Osuchowski	Tarnów	115	717	980	0	0	0	31	16	1404	5018	936	1096	40	7	16
Bryniki	Bryniki	Tarnów	95	743	52	216	21	36	89	33	2213	3692	516	954	56	11	54
Brodła	Tenczyn	Kraków	150	854	1576	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	346	12
Brody	Kalwaria	Wadowice	168	1066	507	588	63	42	41	25	3354	7248	456	1636	37	10	19
Broniszów	Broniszów	Tarnów	81	681	117	0	0	0	22	27	1560	8424	1800	1530	24	3	24
Bronowice Małe	Kraków	Kraków	74	461	322	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	187	15
Bronowice Wielkie	Prądnik	Kraków	66	796	1491	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	335	11
Broszkowice	Oświęcim	Wadowice	45	101	1449	72	9	0	5	19	520	2028	0	392	10	23	11
Brunary Niżne	Muszyna	Nowy Sącz	65	857	1291	0	0	11	14	13	0	7	0	0	42	28	10
Brunary Wyżne	Muszyna	Nowy Sącz	70	806	791	0	0	11	20	5	0	7	0	0	42	33	15
Bruśnik	Bruśnik	Nowy Sącz	78	886	482	276	32	0	33	16	1716	4706	1116	1338	37	14	44
Bryły ^{1,2,3}	Nawsie Kolaczyckie	Jasło	24	234	1414	36	3	54	12	8	156	806	108	157	10	1	0
Brzana Dolna ¹	Brzana Dolna	Nowy Sącz	44	412	925	0	0	0	7	55	624	2638	478	600	9	3	40
Brzana Górna ^{1,2}	Brzana Dolna	Nowy Sącz	46	424	242	120	14	0	12	49	936	3236	780	814	23	5	25
Brzązowice i Popowice	Siepraw	Bochnia	99	464	1440	228	28	30	30	38	1716	4914	763	1486	2	1	28
Brzegi	Śledziejowice	Bochnia	45	312	653	108	13	30	0	0	0	3614	216	463	45	1	10
Brzegi	Kościelisko	Nowy Sącz	65	971	375	84	8	24	14	57	39	45	9	23	6	30	21
Brzesko	Brzesko	Bochnia	148	115	1326	0	0	0	47	41	0	0	0	0	0	210	0
Brzeszcze	Brzeszcze	Wadowice	231	1241	6	300	32	30	37	27	3380	7976	924	1733	42	165	45
Brzezie ^{1,2}	Brzezie	Bochnia	81	304	773	156	27	0	7	1	1404	4674	406	1253	4	24	42
Brzezie Narodowe	Prądnik	Kraków	21	237	295	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	121	5
Brzezie Szlacheckie	Brzezie Szlacheckie	Kraków	10	50	255	0	0	0	6	37	0	2604	0	248	4	3	13
Brzezinka	Kraków	Kraków	48	447	892	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	152	1
Brzezinka	Brzezinka	Wadowice	44	321	1234	48	5	12	0	0	0	1815	408	207	27	48	20

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Brzezinka	Kobyłowska	Wadowice	65	394	120	108	11	42	0	0	0	4733	130	515	38	22	24
Brzeziny ^{1,2,3}	Brzeziny	Tarnów	8	28	898	0	0	0	0	0	0	1040	96	107	24	0	0
Brzeziny Dolne	Brzeziny Dolne	Tarnów	55	150	246	120	12	0	30	16	1248	2704	816	798	34	1	12
Brzeziny Górne	Brzeziny Górne	Tarnów	129	666	473	600	60	0	4	40	1326	7566	1740	1348	46	6	24
Brzeziny Przykościelne	Brzeziny Dolne	Tarnów	47	385	1235	0	0	0	25	57	1092	5331	1164	1011	14	1	3
Brzeziny Zasadnie	Brzeziny Zasadnie	Tarnów	77	493	15	348	34	48	13	56	1014	4836	552	846	25	0	52
Brzezowa	Brzezowa	Bochnia	40	273	1330	108	11	42	7	40	572	3458	322	665	46	2	52
Brzezowa	Tarnowiec	Jasło	106	345	260	0	0	0	0	0	0	210	0	22	45	83	54
Brzezowa z Targoszyną	Dobczyce	Bochnia	54	309	997	96	10	24	9	1	2496	2782	390	869	24	2	9
Brzezówka	Tarnowiec	Jasło	70	169	1467	108	11	42	0	0	312	2649	486	432	26	10	51
Brzezówka	Góra Ropczycka	Tarnów	15	169	1345	48	4	48	0	0	0	702	102	73	49	1	24
Brzezówka i Lubzina ^{1,2,3}	Lubzina	Tarnów	8	19	1161	0	0	0	0	0	0	832	96	86	36	0	0
Brzeźna	Brzeźna	Nowy Sącz	119	554	314	0	0	0	26	54	1404	7903	768	1570	13	52	9
Brzeźnica	Łązy	Bochnia	105	773	1107	288	31	12	11	39	884	7731	0	1169	1	13	55
Brzeźnica	Krzyszów	Bochnia	70	945	538	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	196	26
Brzeźnica	Dębica	Tarnów	45	237	254	72	7	12	0	0	0	4668	404	482	57	4	47
Brzeźnica	Brzeźnica	Wadowice	26	116	1465	48	5	12	4	12	156	1881	180	278	46	17	18
Brzeźnica Malowana ^{1,2,3}	Kalwaria	Wadowice	46	125	694	216	23	24	6	5	156	2964	282	365	13	0	0
Brzeźnanka	Strzyżów	Jasło	64	436	1411	36	3	42	9	15	1010	4224	1428	851	47	15	43
Brzoskwinia	Hrabstwo Tenczyn	Kraków	49	341	1245	0	0	0	4	25	482	3336	0	458	50	38	10
Brzostek ^{1,2,3}	Brzostek	Jasło	5	9	1397	0	0	0	0	0	0	598	60	66	3	0	0
Brzostowa Góra	Majdan	Rzeszów	105	912	955	240	22	0	0	0	1975	670	414	422	36	26	34

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Brzoza	Wrzawy	Rzeszów	3	37	1391	0	0	0	0	0	416	0	0	76	16	0	0
Brzoza Królewska	Leżajsk	Rzeszów	325	2844	1367	36	3	36	1006	30	0	1824	0	167	12	0	0
Brzoza Stadnicka	Łańcut	Rzeszów	263	1639	816	300	27	30	33	48	2990	8983	1698	1440	26	105	1
Brzozowa	Brzozowa	Tarnów	225	1915	1346	100	10	0	39	0	81	1034	0	119	36	72	3
Brzozowice vel Brzozowice	Brzesko	Bochnia	16	193	211	0	0	0	10	11	780	1560	180	489	0	0	0
Brzozówka	Ślęcina	Rzeszów	51	518	1208	0	0	0	2	11	1872	2418	804	801	54	17	5
Brzozówka	Lubzina	Tarnów	48	519	178	0	0	0	58	3	2184	2912	441	1180	28	11	38
Brzuśnik	Wieprz	Wadowice	98	473	10	264	28	36	21	24	0	2704	0	292	56	43	58
Brzyczyna ^{1,2,3}	Sidzina	Wadowice	1	8	352	0	0	0	0	20	0	156	12	17	12	0	24
Brzyczyna Dolna	Brzyczyna	Wadowice	21	118	1554	36	3	54	1	20	156	2314	224	295	17	11	24
Brzyna	Jazowsko	Nowy Sącz	100	1058	209	0	0	0	11	3	1404	1664	234	434	12	31	5
Brzyska	Brzyska	Jasło	132	825	646	336	36	24	53	1	780	8626	1236	1300	1	1	32
Brzyska Wola i Wólka Łamana	Leżajsk	Rzeszów	300	2817	30	6	0	36	1236	16	0	1086	0	99	33	0	0
Brzyszczyki	Gorajowice	Jasło	67	407	509	132	14	18	19	47	1300	2652	384	824	58	1	0
Brzyście	Gatuszowice	Tarnów	32	241	456	60	6	0	2	51	468	1404	96	440	0	0	19
Brzyście Dembowieckie	Brzyście Dembowieckie	Jasło	26	173	902	120	13	0	12	12	624	104	168	150	1	10	40
Brzyna	Góra Ropczycka	Tarnów	36	164	291	0	0	0	0	0	0	655	234	73	49	79	48
Bucze ^{1,2}	Wiśnicz	Bochnia	0	0	0	0	0	0	1	8	0	975	76	108	6	0	9
Buczkwice	Łodygowice	Wadowice	112	834	573	60	6	30	0	0	0	1976	0	214	4	123	37
Buczów	Borek	Bochnia	70	603	17	0	0	0	409	22	0	221	0	10	7	0	0
Buczyna	Buczyna	Bochnia	81	375	1534	432	46	48	8	30	1092	4394	358	924	15	1	37
Budy	Budy	Rzeszów	182	1550	494	216	19	48	29	38	2288	8840	1884	1316	9	39	33
Budy	Budy	Wadowice	26	107	933	0	0	0	5	27	0	208	300	19	40	95	30

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Budy Przeworskie	Przeworsk	Rzeszów	110	1211	893	274	29	42	126	46	1352	2574	756	886	18	65	54
Budyń	Zwiernik	Tarnów	21	95	109	0	0	0	0	0	0	2444	468	261	2	2	0
Budzisz	Moderówka	Jasło	25	152	1305	24	2	36	2	6	0	3328	528	371	40	0	0
Budzisz	Wielopole	Tarnów	15	88	947	26	2	36	0	0	0	1456	336	157	32	0	11
Budziwój	Tyczyn	Rzeszów	209	1789	490	0	0	0	0	0	6223	7588	3189	3483	58	346	44
Budżów	Lanckorona	Wadowice	306	2007	290	204	22	6	102	12	1248	2886	308	632	21	76	5
Budzyń	Tenczyn	Kraków	23	136	803	0	0	0	3	54	0	683	0	65	4	16	10
Bugaj	Bugaj	Bochnia	34	125	1494	0	0	0	11	10	0	2548	192	380	15	8	1
Bugaj	Stróża Niżne	Nowy Sącz	11	118	767	0	0	0	7	15	0	417	396	66	15	12	40
Bugaj	Ołfinów	Tarnów	9	16	234	0	0	0	0	0	0	910	0	91	0	0	0
Bugaj	Kalwaria	Wadowice	41	160	365	144	15	36	1	33	0	3509	102	382	51	1	30
Bujakowa	Kobiernice	Wadowice	4	2	620	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	15
Bujaków	Osiek	Wadowice	41	539	102	0	0	0	22	58	584	3562	0	531	53	16	38
Bujne	Gródek	Nowy Sącz	11	124	21	0	0	0	6	5	312	1222	120	220	28	16	32
Bukowa	Klecie	Jasło	38	383	1345	0	0	0	10	28	468	4030	712	652	8	0	15
Bukowiec	Kolbuszowa	Tarnów	28	344	791	0	0	0	11	58	0	3172	252	326	9	0	0
Bukowiec Dolny	Bruśnik	Nowy Sącz	25	572	1483	112	13	4	6	31	1531	1118	427	480	20	2	11
Bukowiec Górny	Bukowiec Górny	Nowy Sącz	12	51	536	0	0	0	0	42	0	1560	264	193	0	0	0
Bukowina	Ulanów	Rzeszów	53	264	999	108	9	54	0	0	0	2418	3	225	54	0	0
Buków 123	Tyniec	Wadowice	39	625	1085	72	7	48	15	45	1820	1261	74	593	34	16	2
Bulowice	Czaniec Mały	Wadowice	16	50	298	0	0	0	0	0	0	1066	117	118	52	0	0
Bulowice Dolne	Bulowice	Wadowice	107	700	1129	0	0	0	20	26	3664	4045	891	1377	58	104	28
Bulowice Górne	Bulowice	Wadowice	178	942	627	0	0	0	27	11	3159	6916	1773	1586	15	107	13
Burów	Balice	Kraków	42	157	390	0	0	0	1	40	416	3764	136	460	45	15	9
Burzyn	Burzyn	Tarnów	49	704	1128	0	0	0	9	40	936	5464	1581	977	0	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Byczyna	Jaworzno	Kraków	161	547	239	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	292	8
Bysina	Myslenice	Wadowice	239	1035	907	456	47	0	35	49	2054	60	32	583	2	16	50
Bystra	Bystra	Jasło	138	1432	797	1032	111	48	37	25	406	2104	1040	426	56	31	33
Bystra	Łodygowice	Wadowice	55	483	785	374	40	31	0	0	0	2106	0	228	9	81	12
Bystra	Wieprz	Wadowice	85	380	436	288	31	12	18	6	0	2080	0	225	20	40	32
Bystra	Bystra	Wadowice	193	1816	819	0	5	7	71	18	3840	4080	912	1319	20	131	25
Bystrzyca Dolna	Bystrzyca	Tarnów	50	290	1195	276	26	42	4	32	1588	1318	324	460	53	0	0
Bystrzyca Górna	Bystrzyca Górna	Tarnów	53	457	815	236	23	36	21	8	780	3432	444	514	39	2	10
Bysszyce	Bysszyce	Bochnia	46	269	1526		18	0	156	45	0	0	0	0	0	0	0
Bytomsko	Łąka Górna	Bochnia	67	483	1137	192	20	48	8	3	572	3722	214	638	51	1	15
Bzianka	Bzianka	Rzeszów	26	387	916	0	0	0	30	42	988	1821	126	582	59	7	16
Cerekiew	Cerekiew	Bochnia	31	149	45	0	0	0	0	0	312	4628	0	656	34	0	0
Chabalina	Rozłoka	Nowy Sącz	17	188	813	0	0	0	10	37	0	2132	168	255	53	50	39
Chabówka	Rabka	Wadowice	158	837	282	432	46	48	69	11	704	1202	155	416	3	63	29
Chalupki	Łańcut	Rzeszów	33	188	794	36	3	18	0	0	0	2340	360	231	0	19	28
Chalupki Branickie	Branice	Kraków	75	225	1087	0	0	0	0	0	0	7048	0	671	14	76	31
Charzewice	Rozwadów	Rzeszów	100	764	386	536	49	8	16	21	5616	3068	495	1333	31	0	0
Charzewice i Mielstyn	Biskupice	Bochnia	52	272	1208	120	13	0	1	30	416	4238	468	656	43	1	20
Chechły	Góra Ropczycka	Tarnów	149	2638	1275	0	0	0	0	0	0	611	0	65	58	70	13
Chelm	Targowisko	Bochnia	26	137	321	0	3	30	0	0	0	1149	120	129	20	32	50
Chelm	Wola Justowska	Kraków	35	124	471	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	195	2
Chelm	Myslenice	Wadowice	52	337	457	156	16	54	0	0	0	292	0	36	30	13	16
Chelmek 2	Bobrek	Kraków	195	569	1097	0	0	0	22	47	0	9426	0	897	46	51	25
Chelmiec i Strugi	Chelmiec	Nowy Sącz	71	1016	526	132	15	24	537	5	2184	1994	336	792	58	14	14

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Chlebna	Chlebna	Jasło	38	171	29	36	3	54	0	0	0	4212	348	463	38	6	0
Chmielnik	Słocina	Rzeszów	188	2206	247	0	0	0	18	19	8770	6292	3236	2748	36	209	53
Chmielów	Chmielów	Rzeszów	197	997	1239	552	55	14	0	0	99	83	324	31	27	64	51
Chobot	Niepolomice	Bochnia	54	119	1313	0	14	18	0	0	26	450	0	35	21	102	5
Chobot	Zator	Wadowice	34	173	260	0	0	0	2	46	4	70	0	8	47	11	5
Chochołów	Czarny Dunajec	Nowy Sącz	36	1880	189	0	0	0	25	13	90	60	29	18	43	66	50
Chochorowice	Chochorowice	Nowy Sącz	11	315	785	0	0	0	78	47	936	156	84	255	18	2	35
Chocznia	Chocznia	Wadowice	206	2797	814	0	0	0	4	24	104	4177	133	481	33	346	48
Chodaków	Leszczyny	Rzeszów	48	402	13456	0	0	0	0	0	0	322	305	46	38	68	12
Chodakówka	Stietesz	Rzeszów	28	182	285	24	2	36	12	5	260	2132	528	314	58	1	36
Chodzenie	Bochnia	Bochnia	99	441	1268	0	78	45	808	29	0	0	0	0	0	10	30
Chodorowa	Chodorowa	Nowy Sącz	16	278	333	0	0	0	1	36	520	936	160	358	40	0	32
Chojnik	Chojnik	Tarnów	113	827	902	564	56	24	48	56	1560	6474	1023	24	1	9	0
Cholerzyn	Tenczyn	Kraków	80	745	536	0	0	0	40	43	3230	3414	0	1094	13	26	12
Cholewiana Góra	Nart	Rzeszów	120	1274	1207	336	30	48	366	9	178	117	0	43	21	7	11
Chomranice ^{1,2}	Mencina Dolna	Nowy Sącz	29	609	1286	0	0	0	10	26	1560	5512	594	1005	409	2	11
Chorągiewca	Chorągiewca	Bochnia	34	131	1585	60	6	0	6	18	81	3287	154	430	143	22	0
Chorążec	Partyni	Tarnów	22	122	227	48	4	48	4	26	0	1846	45	186	56	0	0
Chorkówka	Chorkówka	Jasło	56	256	693	24	2	36	5	19	1716	2484	396	716	51	1	3
Chorowice	Chorowice	Wadowice	39	220	346	24	2	36	10	44	1248	3978	390	846	17	5	22
Chorzeliów ^{1,2,3}	Mielec	Tarnów	8	7	61	0	0	0	0	0	0	416	0	41	36	0	0
Chotowa	Słupie	Tarnów	47	355	1539	36	3	36	6	37	936	4194	510	811	56	0	0
Chronów	Chronów	Bochnia	103	183	535	2064	223	36	3	37	312	5197	532	661	22	0	0
Chrosna	Tenczyn	Kraków	28	347	123	0	0	0	24	20	1148	1281	0	668	40	31	49
Chrostowa	Dąbrowica	Bochnia	21	177	215	0	0	0	1	1	312	2318	228	402	9	2	2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Chrość	Staniątki	Bochnia	118	286	1547	96	12	0	0	0	0	7844	0	978	12	15	2
Chruście	Dąbrowa	Nowy Sącz	7	123	887	36	4	12	1	51	936	78	84	231	4	0	0
Chrzanów	Chrzanów	Kraków	308	100	682	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	67	4
Chrzęstowice	Kossowa	Wadowice	50	233	850	158	14	18	16	10	468	3768	307	661	10	6	27
Chrzęstów	Chorzeliów	Tarnów	53	203	328	444	44	24	39	38	936	2756	180	656	24	0	27
Chrzęstówek	Chorzeliów	Tarnów	16	115	146	0	0	0	29	21	312	1716	144	301	31	105	13
Chrzęstówka	Chrzęstówka	Jasło	42	262	978	84	9	6	14	39	936	1716	408	600	6	0	28
Chwałowice	Chwałowice	Rzeszów	74	672	606	108	9	54	28	0	3432	5460	1158	1180	35	5	30
Chybiny	Bulowice	Wadowice	6	6	800	0	0	0	0	0	0	199	22	22	8	6	6
Chyki i Dębiaki	Tuszów	Tarnów	56	721	748	144	14	24	22	8	0	87	0	8	42	4	30
Chyrowa	Iwla	Jasło	106	1357	1103	0	0	0	0	0	0	220	0	22	0	231	22
Chyszów	Tarnów	Tarnów	31	100	990	48	4	48	2	51	0	3588	288	369	1	0	0
Chyszówki	Dobra	Nowy Sącz	129	1328	1479	0	0	0	0	0	290	170	0	74	10	159	59
Chytrówka	Stępina	Jasło	18	141	377	0	0	0	3	57	312	1612	208	314	13	0	38
Cichawa	Cichawa	Bochnia	82	615	123	0	0	0	7	28	1560	5148	420	1489	50	804	35
Cichawka	Leszczyna	Bochnia	38	310	640	108	11	42	12	6	208	3120	312	435	4	3	36
Ciche	Czarny Dunajec	Nowy Sącz	331	1546	40	480	48	0	25	13	128	137	29	38	1	67	35
Ciechania	Polany	Jasło	84	1260	1490	420	42	0	0	0	0	0	0	0	0	53	25
Cieklin	Cieklin	Jasło	150	1006	117	344	34	24	112	30	3666	4420	272	1189	56	17	0
Cieniawa	Cieniawa	Nowy Sącz	113	1066	101	36	4	12	95	49	312	2912	300	428	50	16	18
Cierpisz	Kraczkowa	Rzeszów	87	929	659	96	9	36	5	15	1157	3016	888	594	22	25	56
Cieszyna	Cieszyna	Jasło	55	339	1319	24	2	36	18	31	780	4998	564	891	21	2	5
Cięcina	Wieprz	Wadowice	468	2130	611	1452	157	18	17	41	1768	774	96	891	54	462	16
Ciężkowice	Ciężkowice	Nowy Sącz	32	160	623	120	14	0	8	8	12	2112	132	255	19	20	9
Cikowice	Niepolomice	Bochnia	66	409	1477	0	10	30	0	0	63	677	0	63	39	201	37

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Cisiec	Wieprz	Wadowice	645	2778	426	1716	185	54	29	17	3876	54	0	1860	22	486	55
Cisówlas	Nart	Rzeszów	45	667	1447	60	5	30	23	33	152	0	0	27	52	20	0
Cło	Kościelniki	Kraków	4	41	1035	0	0	0	2	7	0	909	0	86	34	5	29
Cmolas	Cmolas	Tarnów	280	3495	88	463	49	48	208	52	9542	7020	1242	2645	52	17	10
Cygany	Chmielów	Rzeszów	90	441	914	324	29	44	15	23	0	2652	204	245	8	30	56
Cyranka	Mielec	Tarnów	44	547	389	0	0	0	38	7	936	5616	278	933	12	0	0
Czaczów	Nawojowa	Nowy Sącz	53	724	97	0	0	0	0	0	1872	1066	186	800	34	25	30
Czajkowa	Tuszów	Tarnów	75	689	1357	252	25	12	24	25	2028	4238	600	839	25	0	0
Czaniec	Bestwina	Wadowice	360	1407	678	1860	232	42	95	50	3744	1517	2208	2574	23	276	35
Czarna	Muszyna	Nowy Sącz	91	649	600	0	0	11	25	6	420	42	0	119	42	28	9
Czarna	Czarna	Tarnów	78	785	73	0	0	0	11	12	0	5063	0	506	21	22	33
Czarna	Witkowice	Tarnów	162	1834	1555	504	50	24	11	55	2834	5590	1416	1135	38	11	46
Czarna i Kotki	Łańcut	Rzeszów	287	833	617	360	33	0	11	14	2843	5042	1602	1354	16	188	59
Czarna Wieś ^{1,2,3}	Kraków	Kraków	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	40
Czarna Woda	Szlachtowa	Nowy Sącz	102	546	1041	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	74	19
Czarne	Myscowa	Jasło	99	1195	912	48	4	38	0	0	91	126	0	41	24	55	44
Czarnochowice	Śiedziejowice	Bochnia	42	307	544	132	16	30	4	42	312	3952	236	673	30	2	31
Czarnorzeki	Krościenko Wyzne	Jasło	84	536	612	0	0	0	110	15	0	1890	1152	229	7	45	54
Czarny Dunajec	Czarny Dunajec	Nowy Sącz	453	2769	1001	864	82	24	45	41	224	776	104	126	7	173	57
Czarny Potok ^{1,2,3}	Świdnik	Nowy Sącz	2	26	1253	0	0	0	1	7	0	312	24	32	12	0	0
Czasław	Raciechowice	Bochnia	57	260	611	168	18	12	7	5	624	3458	270	669	15	0	2
Czatkowice	Czatkowice	Kraków	44	335	269	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	127	10
Cząglawice	Cerekiew	Bochnia	10	93	254	0	0	0	0	0	624	936	0	413	24	0	0
Czchów ^{1,2,3}	Czchów	Bochnia	4	11	540	0	0	0	0	0	0	520	0	56	20	0	0
Czechówka	Czechówka	Bochnia	63	499	1218	168	21	0	4	24	1976	3900	300	1459	14	4	45

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Czekaj	Samokleski	Jasło	34	112	160	36	3	54	0	0	0	2112	336	218	17	2	38
Czekaj	Czekaj	Tarnów	37	206	338	36	3	36	23	43	546	2661	378	438	17	7	49
Czeluśnica	Umieszcz	Jasło	44	323	1511	84	9	6	8	44	1716	936	336	852	5	0	26
Czeluśnica ¹	Biecz	Jasło	0	422	280	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	32	30
Czermín	Tuszów	Tarnów	104	950	332	300	30	0	342	41	0	916	0	91	36	0	0
Czermna	Czermna	Jasło	199	1364	458	60	6	30	49	29	1248	17844	4620	2542	46	0	0
Czerna	Tenczyn	Kraków	76	892	285	0	0	0	29	37	1736	2580	0	663	20	84	46
Czernichów	Żywiec	Wadowice	278	853	1163	0	0	0	10	51	0	2600	0	281	40	84	59
Czernichów z Ralanicami	Czernichów	Kraków	128	355	68	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	114	3
Czernichówek	Ściejowice	Kraków	82	365	1207	0	0	0	1	0	39	219	0	30	8	126	12
Czerniec	Łącko	Nowy Sącz	25	306	316	0	0	0	38	58	1023	510	132	260	29	3	24
Czertyszne	Muszyna	Nowy Sącz	38	487	688	0	0	11	10	2	0	7	0	0	42	20	34
Czorsztyń	Czorsztyń	Nowy Sącz	2	8	1079	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	29
Czółnów	Maniów	Tarnów	5	86	190	0	0	0	1	51	156	546	60	87	50	0	58
Czudec	Czudec	Jasło	154	161	0	0	0	0	0	0	0	2184	252	241	55	36	26
Czulice	Czulice	Kraków	32	150	1150	0	0	0	9	14	0	6294	0	599	25	39	50
Czulów	Czernichów	Kraków	135	731	43	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	11	36
Czulówek	Czernichów	Kraków	46	336	847	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	107	8
Czyrna	Muszyna	Nowy Sącz	92	1352	389	0	0	11	23	25	448	445	0	127	38	29	35
Czyżów	Czyżów	Bochnia	16	93	752	48	6	0	1	8	312	1404	60	344	31	4	21
Czyżów	Ofinów Stoiński	Tarnów	20	37	990	60	6	0	0	35	104	1092	0	150	48	0	0
Czyżówka	Tenczyn	Kraków	23	302	628	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	102	14
Czyżyny	Mogila	Kraków	92	610	67	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	285	11
Cwików i Nowa Wieś	Olesno	Tarnów	239	901	573	180	18	0	11	3	0	9714	579	1001	52	0	9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Dajwór	Kraków	Kraków	1	16	859	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
Dalastowice	Dalastowice	Tarnów	14	108	605	24	2	24	0	0	0	754	0	75	24	2	46
Damienice	Niepolomice	Bochnia	86	383	1097	0	17	24	0	0	50	1038	0	85	28	238	33
Dankowice	Bestwina	Wadowice	140	836	385	324	40	30	55	48	4368	5120	1614	1689	42	66	52
Darszyce	Biskupiec	Bochnia	10	107	29	0	0	0	1	55	468	624	26	305	4	0	26
Dąb	Bobrek	Kraków	25	156	587	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	89	8
Dąbie	Kraków	Kraków	92	188	339	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	104	2
Dąbie	Zasów	Tarnów	141	1609	1386	96	9	36	95	10	4524	3554	36	1259	36	2	46
Dąbrowa	Brzezcie	Bochnia	44	347	1081	300	39	0	0	46	156	2184	155	352	39	1	10
Dąbrowa	Ściejowice	Kraków	52	274	396	0	0	0	6	21	0	478	0	45	34	82	12
Dąbrowa	Jaworzno	Kraków	66	424	63	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	102	10
Dąbrowa	Dąbrowa	Nowy Sącz	34	228	1096	84	9	48	4	54	2336	917	504	736	25	9	2
Dąbrowa	Rozwadów	Rzeszów	22	175	1456	102	9	21	3	5	1456	832	152	359	33	0	0
Dąbrowa	Dąbrowa	Rzeszów	84	754	432	192	19	12	4	42	3898	2366	768	1509	24	10	49
Dąbrowa	Wrzawy	Rzeszów	34	144	167	24	2	12	7	3	1092	2522	270	500	57	0	48
Dąbrowa	Dąbrowa	Tarnów	130	127	645	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	153	51
Dąbrowica	Buczyna	Bochnia	52	256	547	24	2	36	5	6	312	4134	206	532	25	2	18
Dąbrowica	Baranów	Rzeszów	248	2614	64	0	0	0	233	15	3744	14118	588	1982	50	76	53
Dąbrowica	Ulanów	Rzeszów	83	453	30	372	34	6	12	54	1404	1950	192	444	57	8	9
Dąbrowka	Borek	Bochnia	21	231	1593	0	0	0	80	10	28	42	0	4	43	0	0
Dąbrowka	Dąbrowka	Jasło	19	56	1535	0	0	0	2	20	0	1768	204	195	50	0	0
Dąbrowka	Jodłownik	Nowy Sącz	3	99	493	0	0	0	1	37	668	0	36	219	54	0	22
Dąbrowka	Dąbrowka	Nowy Sącz	71	573	724	408	47	36	24	50	0	0	0	0	0	417	48
Dąbrowka	Dąbrowka	Rzeszów	73	947	765	132	12	6	182	2	0	378	0	34	39	0	30
Dąbrowka	Pruiów	Rzeszów	40	139	564	64	6	24	5	54	390	2600	558	359	14	4	10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Dąbrówka	Dąbrówka	Tarnów	186	1594	234	372	37	12	66	31	3574	7698	757	1864	28	29	5
Dąbrówka	Szczepanowice	Tarnów	52	318	476	84	8	24	11	24	260	5383	1032	678	59	5	56
Dąbrówka 1,2,3	Olesno	Tarnów	4	13	1525	12	1	12	0	0	0	156	9	15	55	0	27
Dąbrówka	Tuchów	Tarnów	40	315	952	72	7	12	1	41	1198	2183	144	462	20	0	0
Dąbrówka	Stryszów	Wadowice	30	175	1341	0	0	0	0	51	468	2772	300	425	18	5	12
Dąbrówka Mor- ska i Witowska	Dąbrówka	Bochnia	18	64	1385	24	2	36	0	0	0	2340	0	253	30	0	0
Dąbrówki	Wieliczka	Bochnia	19	41	1478	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	198	15
Dąbrówki	Łańcut	Rzeszów	75	997	512	72	6	36	0	0	494	3627	680	454	12	52	17
Dąbrówki	Górzycze	Tarnów	5	11	859	0	0	0	0	0	0	546	0	54	36	0	0
Dąbrówki	Breni Konopka	Tarnów	101	477	1162	324	32	24	0	0	0	6864	0	686	24	20	55
Dąbry	Mrowla	Rzeszów	10	33	789	0	0	0	0	0	0	1040	108	95	58	1	25
Demblin	Demblin	Bochnia	56	186	23	312	31	12	0	38	312	6741	311	899	14	1	33
Demostawy	Jarocin	Rzeszów	89	1069	248	96	8	48	318	4	0	468	0	44	33	38	30
Deputaty 1,2,3	Jarocin	Rzeszów	8	144	231	0	0	0	26	37	0	42	0	3	51	0	0
Desznica	Desznica	Jasło	64	870	1250	0	0	0	0	0	46	71	0	17	39	103	48
Dęba	Dzików	Rzeszów	86	1085	776	0	0	0	0	0	3952	2932	0	993	18	24	56
Dębica	Dębica	Tarnów	164	65	1133	0	0	0	0	0	0	208	16	21	20	108	40
Dębina	Borek	Bochnia	13	55	1143	0	0	0	46	11	0	17	0	0	46	0	0
Dębina	Łańcut	Rzeszów	170	393	50	204	18	42	0	0	0	4502	648	442	23	88	33
Dębina	Wirzawy	Rzeszów	4	14	1494	0	0	0	0	0	0	364	0	33	22	0	0
Dębina Zakrzowska	Zakrzów	Tarnów	17	62	1285	0	0	0	0	0	0	1820	288	192	14	0	0
Dębniki	Dębniki	Bochnia	40	79	1566	0	0	0	0	0	0	1343	0	167	52	19	38
Dębno	Dębno	Bochnia	60	548	915	0	0	0	60	6	2184	2313	120	1650	29	1	43
Dębno	Lezajsk	Rzeszów	446	2349	1128	72	7	12	3170	6	0	1518	0	139	9	0	0
Dęborzyn	Dęborzyn	Jasło	35	329	209	12	1	18	0	0	468	3354	396	574	47	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Dębowa	Dębowa	Jasło	80	707	297	60	6	30	18	0	1560	6777	1776	1449	38	0	0
Dębowiec	Dębowiec	Jasło	258	1083	320	0	0	0	297	57	0	832	84	91	54	0	54
Dębów	Przeworsk	Rzeszów	78	937	921	192	20	48	118	50	936	5540	960	1061	29	17	48
Długie	Żarnowiec	Jasło	75	283	806	120	13	0	13	42	936	4810	564	936	50	2	31
Długie	Myscowa	Jasło	64	846	239	168	16	48	0	0	0	0	0	0	0	11	36
Długoląka i Świerkla	Długoląka	Nowy Sącz	39	429	1021	0	0	0	38	34	780	1872	204	420	57	0	0
Długopole	Pieniążkowice	Nowy Sącz	128	763	245	0	0	0	18	48	60	60	0	22	48	47	13
Długoszyn	Jaworzno	Kraków	98	1144	407	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	151	14
Dobczyce ^{1,3}	Dobczyce	Bochnia	26	1626	1550	0	0	0	0	0	0	52	0	4	30	24	11
Dobczyce	Bobrowniki	Tarnów	24	92	0	48	4	48	14	42	156	2964	252	367	45	0	0
Dobieszyn	Dobieszyn	Jasło	62	325	992	142	15	23	2	45	468	6006	840	871	11	1	22
Dobra	Dobra	Nowy Sącz	278	1838	1179	0	0	0	0	0	477	728	24	170	53	393	31
Dobranowice	Dobranowice	Bochnia	35	299	186	0	0	0	1	10	468	3708	198	703	52	13	32
Dobrków	Dobrków	Tarnów	25	111	636	48	4	48	2	15	0	2444	216	252	4	3	2
Dobrocierz	Wojakowa	Bochnia	54	271	1455	0	1	36	8	46	520	5070	564	783	23	0	0
Dobroniów ^{1,2}	Janowice	Nowy Sącz	11	160	287	0	0	0	6	37	468	1092	84	348	36	0	14
Dobrucowa	Zimna Woda	Jasło	27	28	365	120	13	0	0	0	0	1260	0	136	30	0	0
Dobrynia	Cieklin	Jasło	93	809	800	224	22	24	57	0	2340	1378	426	614	47	8	27
Dobrynin	Rzemień	Tarnów	60	449	421	0	0	0	14	0	0	4680	374	481	17	3	13
Dobrzeczków	Dobrzeczków	Jasło	71	699	1139	12	1	18	35	59	2184	4186	900	1114	40	7	26
Dojazdów	Dojazdów	Kraków	19	85	766	0	0	0	8	1	0	3289	0	313	17	0	0
Dołna Lednica	Wieliczka	Bochnia	15	166	1440	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	231	6
Dołna Wieś	Mysłenice	Wadowice	281	875	270	276	34	30	34	27	1872	684	0	584	42	47	42
Dołęga	Dołęga	Bochnia	145	558	565	444	48	6	3	27	0	1742	68	190	28	30	54
Dotuszyce	Wiśnicz	Bochnia	50	193	1041	388	38	48	7	33	282	3276	159	486	52	1	2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Doly	Uzwev	Bochnia	78	733	1519	120	13	0	28	12	1553	2496	368	671	7	8	39
Domacyni	Baranów	Tarnów	69	375	387	18	1	48	73	1	1976	3848	225	788	0	2	15
Domastków	Witkowice	Tarnów	41	550	133	168	16	48	0	0	520	2210	372	326	14	0	0
Dominikowice	Kobylanka	Jasło	128	990	897	204	22	6	40	9	2132	8997	1308	1934	42	44	0
Dornbach	Leżajsk	Rzeszów	50	809	999	0	0	0	655	47	0	219	0	21	37	17	0
Drabinianka	Drabinianka	Rzeszów	82	289	1456	144	15	36	4	6	832	4190	730	825	25	7	37
Draganowa	Sulistrowa	Jasło	87	739	98	168	18	12	51	23	1560	3926	660	980	3	6	24
Dragaszów	Biecz	Jasło	4	206	927	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7	0
Droginia	Droginia	Bochnia	153	578	670	156	12	3	7	33	2028	5067	450	1486	38	56	35
Drwinia	Niepolomice	Bochnia	87	660	1261	0	19	36	0	0	89	846	0	86	9	330	2
Drzykowa ²	Biczycze	Nowy Sącz	3	254	43	0	0	0	18	43	0	0	0	0	0	0	0
Dubas	Kolbuszowa	Tarnów	18	150	1090	0	0	0	3	30	442	676	120	160	1	23	15
Dubie	Dubie	Kraków	18	87	1567	0	0	0	23	4	0	2828	0	261	49	8	34
Dubne	Muszyna	Nowy Sącz	56	575	319	0	0	11	11	42	560	301	0	132	46	16	37
Dukla	Dukla	Jasło	186	270	262	0	0	0	18	19	0	0	0	0	0	250	31
Duląbka	Cieklin	Jasło	73	440	861	236	23	36	35	10	1040	2990	456	516	37	4	52
Dulcza Mała	Dulcza Mała	Tarnów	117	1756	531	180	18	0	16	48	2808	7436	846	1889	21	4	6
Dulcza Wielka	Dębica	Tarnów	139	1958	1445	0	0	0	34	56	4200	8502	1494	1749	57	26	33
Dulczówka	Pilzno	Tarnów	74	303	123	180	18	0	71	8	552	3146	0	532	36	13	16
Dulowa	Młoszowa	Kraków	22	144	76	0	0	0	6	32	320	2343	0	299	20	45	31
Dwojanów	Dębno	Bochnia	17	99	709	0	0	0	0	0	0	2418	180	271	57	0	36
Dwory	Dwory	Wadowice	265	599	864	1116	139	30	13	10	1966	3336	0	1464	35	166	49
Dylągówka	Dylągówka	Rzeszów	78	803	1428	12	1	6	19	4	2652	4888	708	1052	29	56	4
Dymarka	Kolbuszowa	Tarnów	5	67	1086	0	0	0	0	52	416	0	22	83	58	1	37
Dymitrów Duży	Baranów	Tarnów	81	450	16	60	6	0	71	16	1742	4096	220	763	52	2	12

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Dymitrów Mały	Baranów	Tarnów	49	160	403	24	2	24	34	11	1040	2900	117	501	7	1	11
Dział	Pieniążkowice	Nowy Sącz	190	1586	608	0	0	0	25	4	152	272	0	66	57	42	59
Dzianisz	Czarny Dunajec	Nowy Sącz	325	2195	1137	168	16	48	24	45	2272	158	70	472	39	40	8
Dziekanowice	Prądnik	Kraków	19	454	875	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	192	4
Dziekanowice i Sierakowice	Dziekanowice	Bochnia	55	614	926	156	22	30	4	38	616	2653	222	672	29	56	18
Dziekanów	Wola Dembińska	Bochnia	18	147	341	0	0	0	5	50	468	1924	252	456	26	0	46
Dzielec	Cieklin	Jasło	32	176	1251	24	2	24	4	0	0	2088	252	214	7	0	29
Dzierżaniny	Dzierżaniny	Bochnia	20	392	256	0	0	0	2	48	312	2184	0	371	32	0	0
Dziewin	Niepolomice	Bochnia	139	759	333	0	23	48	0	0	129	1401	0	135	38	414	5
Dzikowiec	Dzikowiec	Rzeszów	198	1723	1013	444	40	42	419	7	203	361	0	70	18	17	2
Dzików i Podłęże	Dzików	Rzeszów	54	267	588	60	5	22	30	20	1716	3692	554	993	1	2	18
Dzwonowa	Dzwonowa	Tarnów	47	352	494	192	19	12	15	24	936	1742	444	564	23	0	18
Facimiech	Facimiech	Wadowice	37	156	1133	108	11	42	0	0	832	1144	0	331	56	0	0
Faliszowice	Biskupice	Bochnia	40	236	711	228	24	42	5	12	936	1793	300	622	6	1	32
Faliszówka	Faliszówka	Jasło	47	307	1571	72	7	48	17	59	468	4836	792	743	25	0	43
Falkowa	Nowy Sącz	Nowy Sącz	28	326	154	12	1	24	1	8	468	1748	264	331	54	9	47
Falkowa Dolna	Falkowa Dolna	Nowy Sącz	24	270	363	84	9	48	3	50	780	1612	204	534	45	0	0
Falkowa Górna	Falkowa Górna	Nowy Sącz	12	139	1234	0	0	0	3	57	312	988	216	259	38	0	0
Falkowice	Gdów	Bochnia	52	265	400	192	22	6	2	3	1192	3250	224	832	31	2	18
Faściszowa	Zakliczyn	Bochnia	58	446	1362	240	26	0	6	24	1040	3796	456	899	30	2	36
Filipowice	Filipowice	Bochnia	74	399	1309	180	21	0	6	56	1404	5238	605	1340	2	1	48
Filipowice	Tenczyn	Kraków	148	1324	686	0	0	0	91	14	4950	3406	0	1406	7	30	6
Fiuk	Sieradza	Tarnów	24	90	1562	0	0	0	0	0	0	1976	144	204	0	0	43
Florynka	Muszyna	Nowy Sącz	90	2435	1527	0	0	11	31	47	0	7	0	0	42	52	54
Folusz	Samokłęski	Jasło	75	360	1250	84	8	24	33	22	1261	533	156	308	47	18	37

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Frycowa	Nawojowa	Nowy Sącz	56	568	337	0	0	0	0	0	2028	1114	189	765	6	12	12
Frydrychowice	Frydrychowice	Wadowice	155	1021	602	60	6	30	23	57	2028	15238	1560	2434	38	7	27
Fryszlak ^{1,2}	Fryszlak	Jasło	73	449	717	0	0	0	0	0	0	390	60	43	31	90	24
Frywałd	Tenczyn	Kraków	39	298	930	0	0	0	18	49	708	1208	0	283	36	31	54
Fryzówka	Fryzówka	Rzeszów	5	0	700	0	0	0	0	0	0	260	0	52	0	0	0
Furmany	Dzików	Rzeszów	54	320	1438	0	0	0	0	0	3484	598	471	709	3	11	9
Futoma	Biażowa	Jasło	124	596	1124	216	21	36	0	0	6266	4264	1308	1952	26	36	47
Gaboń	Gaboń	Nowy Sącz	77	1108	547	0	0	0	15	25	1248	4836	540	753	12	68	31
Gać	Przeworsk	Rzeszów	127	1258	926	408	37	24	272	47	4212	2834	1004	2005	40	48	40
Gać	Kańczuga	Rzeszów	17	101	623	12	1	18	0	0	520	591	180	157	13	0	0
Gadówka	Gadówka	Tarnów	20	23	784	72	7	12	0	0	0	1277	60	129	50	2	24
Gaj	Gaj	Wadowice	76	348	752	156	16	54	4	56	624	7858	568	1114	24	30	27
Gaj	Gaj	Nowy Sącz	7	113	1104	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	80	31
Gatuszowice	Gatuszowice	Tarnów	29	189	240	0	0	0	6	41	936	2548	264	635	15	0	33
Garbek	Tuchów	Tarnów	47	228	462	48	4	48	0	0	312	4092	198	462	18	1	2
Garbielin	Dzików	Rzeszów	18	238	0	0	0	0	0	0	0	1768	0	151	18	0	0
Garlica	Garlica	Kraków	12	57	1572	0	0	0	4	56	0	2628	0	250	17	0	0
Murwana	Murwana	Bochnia	63	215	1383	0	8	54	0	0	20	759	0	56	7	143	36
Gawłówek	Niepolomice	Tarnów	5	7	1563	0	0	0	0	0	0	520	60	54	8	0	0
Gawłuszowice	Gawłuszowice	Tarnów	17	77	423	0	0	0	2	2	52	1300	108	144	13	0	0
Gawrzyłowa	Gawrzyłowa	Tarnów	57	332	1346	24	2	24	9	11	936	4238	528	816	54	0	0
Dołna ^{1,2}	Dołna	Tarnów	23	94	161	28	3	12	0	0	0	2444	216	269	19	0	0
Gawrzyłowa	Gawrzyłowa	Tarnów	14	42	1418	0	0	0	2	24	0	1125	306	117	56	0	0
Górna	Górna	Jasło	8	31	251	0	0	0	0	0	0	936	96	103	25	0	9
Gąsówka	Umieszcz	Jasło	14	42	1418	0	0	0	2	24	0	1125	306	117	56	0	0
Gbińska Brzezańskie	Strzyżów	Jasło	8	31	251	0	0	0	0	0	0	936	96	103	25	0	9
Gbińska Strzyżowskie	Strzyżów	Jasło	8	31	251	0	0	0	0	0	0	936	96	103	25	0	9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Gdów	Gdów	Bochnia	91	1240	1377	420	42	12	8	30	4368	5434	302	2406	36	4	37
Gębiczyna	Gębiczyna	Tarnów	52	287	151	0	0	0	0	28	429	4753	450	637	25	0	0
Giebułtów	Giebułtów	Kraków	26	281	21	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	110	4
Giedlarowa	Giedlarowa	Rzeszów	342	3188	608	18	1	48	849	3	987	2350	209	402	38	0	31
Gielersdorf	Leżajsk	Rzeszów	17	306	912	0	0	0	181	35	0	102	0	9	21	21	15
Gieraltowice	Gieraltowice	Wadowice	94	756	53	180	19	30	213	18	3278	3308	627	1846	49	22	31
Gieraltowiczki	Gieraltowiczki	Wadowice	37	267	524	60	6	30	28	23	1872	2652	327	717	13	4	19
Gierczyce	Gierczyce	Bochnia	50	311	820	156	16	54	27	35	1799	2314	282	976	24	2	43
Gierowa	Janowice	Bochnia	14	165	1018	0	0	0	4	26	312	1404	168	287	35	1	1
Gilowice	Śmień	Wadowice	325	1588	1083	204	22	6	33	37	4040	6378	864	1997	10	196	0
Gizowa	Borowa Borowski	Tarnów	21	183	1077	0	0	0	2	9	468	2080	184	403	33	0	0
Gleńcieniec	Łodygowice	Wadowice	12	33	285	0	0	0	0	0	0	624	0	67	36	0	0
Glichów i Czerin	Glichów	Bochnia	33	193	913	72	7	48	3	2	1092	856	30	481	7	0	36
Gliczarów	Szafary	Nowy Sącz	139	1142	1538	0	0	0	24	32	22	364	11	40	57	57	36
Glinianka	Ulanów	Rzeszów	92	2635	384	396	39	48	12	42	3588	0	138	723	55	3	54
Gliniczek	Zimna Woda	Jasło	32	139	26	204	22	6	0	0	439	416	0	450	40	0	0
Glinik ¹	Podole	Nowy Sącz	0	173	1318	0	0	0	6	54	0	1829	181	221	5	6	28
Glinik	Niedzwiedź	Tarnów	148	1266	393	947	94	42	21	48	2754	5238	1206	1115	49	22	22
Glinik Charzewski	Glinik Charzewski	Jasło	36	451	1395	0	0	0	18	59	624	3718	840	690	55	16	2
Glinik Dolny	Frysztak	Jasło	75	232	909	24	2	24	7	52	0	6728	756	744	49	59	15
Glinik Górny	Glinik Górny	Jasło	101	769	1497	108	11	42	36	52	1608	7076	1560	1489	2	1	48
Glinik Mariampolski	Glinik Mariampolski	Jasło	65	296	1388	312	33	48	11	56	240	3648	1272	526	3	18	57
Glinik Niemiecki	Gorajowice	Jasło	37	340	467	72	7	48	26	0	1014	2080	324	620	53	2	20
Glinik Polski	Kopytowa	Jasło	95	459	1488	204	22	6	4	41	936	5538	708	1019	49	0	36

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Glinik Średni	Glinik Średni	Jasło	45	412	114	0	0	0	4	5	780	4902	576	881	12	1	15
Gliny Wielkie	Górki	Tarnów	34	223	656	0	0	0	9	11	624	2158	280	490	17	9	24
Glisne	Mszana Dolna	Nowy Sącz	37	490	664	0	0	0	0	0	1092	468	48	449	20	19	12
Gładyszów	Kobylanka	Jasło	110	1600	731	0	0	0	82	39	0	522	0	56	33	38	22
Głęboka	Gruźna Kępska	Jasło	2	96	1596	0	0	0	3	27	312	0	24	135	44	0	24
Głęboka	Głęboka	Kraków	15	72	1053	0	0	0	2	45	0	3318	0	316	0	26	40
Głęboka (Głębokie)	Głęboka (Głębokie)	Jasło	42	189	434	60	6	30	4	6	468	2266	372	388	57	1	20
Głębownice Dolne	Głębownice Dolne	Wadowice	104	822	789	168	18	12	26	49	2132	4030	774	988	43	39	58
Głębownice Górne	Głębownice Górne	Wadowice	54	388	477	120	13	0	35	50	1118	2855	399	598	7	1	58
Głobikowa	Głobikowa	Tarnów	140	583	1032	192	22	24	1	19	312	11340	1524	1331	4	4	56
Głogoczów	Mogilany	Wadowice	193	1765	801	628	109	12	88	58	8892	7426	348	2817	48	91	26
Głogowiec	Tryńcza	Rzeszów	46	229	35	39	4	16	4	40	595	2251	574	528	4	100	8
Głogów 12	Głogów	Rzeszów	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	19
Głójście	Iwla	Jasło	49	702	1086	0	0	0	0	0	0	5798	396	588	9	3	25
Głowaczowa	Głowaczowa	Tarnów	24	150	899	0	0	0	4	48	312	1690	198	300	48	0	13
Głowienka	Suchodół	Jasło	29	252	152	0	0	0	4	52	10	66	0	11	29	23	41
Głów	Niedomice	Tarnów	22	121	1387	12	1	12	0	49	936	1456	96	429	48	0	14
Głuchów	Łańcut	Rzeszów	192	1539	1293	12	1	24	57	1	2080	7553	1380	1782	49	70	46
Gniewczyzna	Łańcut	Rzeszów	241	2177	1090	180	16	30	247	26	7305	6189	2544	3276	30	86	12
Gnojnica	Witkowice	Tarnów	181	1824	408	564	56	24	119	47	2586	9499	1740	1475	40	79	47
Gnojnik	Gnojnik	Bochnia	64	627	537	0	0	0	11	35	2028	7077	698	1238	19	10	24
Goczakowice	Wrzawy	Rzeszów	28	135	421	36	3	18	8	4	624	2132	212	433	57	0	38
Godowa	Strzyżów	Jasło	11	250	597	0	0	0	21	29	780	676	192	415	17	0	22
Godziska Nowa	Łodygowice	Wadowice	28	173	1101	0	0	0	0	0	0	1326	0	143	39	21	11

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Godziska Stara	Łodygowice	Wadowice	36	211	197	0	0	0	0	0	0	2002	0	216	53	52	35
Godziska Wilkowska	Łodygowice	Wadowice	36	104	1195	36	3	54	0	0	0	0	0	0	0	24	0
Gogolów	Gogolów	Jasło	121	1278	221	275	29	54	21	48	780	8164	1548	1256	1	2	26
Golce	Dąbrowka	Rzeszów	38	660	1262	72	6	36	202	2	0	192	0	17	36	0	0
Goleszów	Goleszów	Tarnów	49	824	543	0	0	0	88	57	2184	3640	336	1249	39	0	0
Golonka	Chojnik	Tarnów	46	298	1019	360	36	0	8	32	0	1976	0	197	36	0	0
Golonki	Ślupie	Tarnów	29	155	234	60	6	0	5	36	780	1716	528	502	20	0	54
Goliąbkowice	Nowy Sącz	Nowy Sącz	10	74	1437	0	0	0	0	0	0	620	0	72	20	1	12
Gołęczyna	Dobrków	Tarnów	42	284	1338	72	7	12	6	24	312	3536	324	489	55	0	0
Gołkowice	Gołkowice	Bochnia	100	268	720	360	27	0	2	45	312	3841	0	630	43	201	20
Gołkowice	Gołkowice	Nowy Sącz	57	928	851	0	0	0	56	44	1690	936	216	539	42	161	1
Gołuchowice	Gołuchowice	Wadowice	30	152	850	60	6	40	0	0	416	1664	96	286	49	0	0
Gorajowice	Gorajowice	Jasło	31	107	24	36	3	54	2	9	0	1508	300	169	43	0	0
Gorlice	Gorlice	Jasło	244	407	756	0	0	0	0	0	0	156	324	23	44	33	41
Gorliczyna	Przeworsk	Rzeszów	187	1707	1233	48	8	48	93	22	3952	6968	1556	2327	19	47	42
Goruszów	Ottinów Konopka	Tarnów	25	351	256	0	0	0	0	0	0	1742	0	188	43	0	0
Gorzajowa	Gorzajowa	Tarnów	97	417	480	156	15	36	5	36	0	7904	1236	834	37	0	0
Gorzeń Górny	Gorzeń Górny	Wadowice	80	297	1523	180	19	30	6	59	0	5136	210	582	9	64	58
Gorzków	Gorzków	Bochnia	42	155	1351	72	9	0	27	9	312	3372	432	596	18	83	31
Gorzków	Łazy	Bochnia	37	190	877	48	5	12	6	34	780	2964	0	613	36	2	5
Gorzków	Krzeczów	Bochnia	10	209	1430	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	44
Gorzów	Bobrek	Kraków	140	479	1492	0	0	0	17	0	0	3506	0	333	55	200	2
Gorzyce	Gorzyce	Jasło	18	198	504	0	0	0	16	13	676	572	216	359	27	15	14
Gorzyce	Gorzyce	Rzeszów	92	453	271	276	27	36	0	0	1664	2028	143	542	9	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Gorzycze	Tryńcza	Rzeszów	94	628	269	12	1	12	15	47	2191	2462	1164	1176	12	93	57
Gorzycze	Gorzycze	Tarnów	88	357	1234	156	15	36	14	8	433	8112	0	984	42	0	0
Gosławice	Tarnów	Tarnów	17	283	1555	24	2	24	69	45	1543	643	12	450	16	17	18
Gosprzydowa	Gosprzydowa	Bochnia	89	714	232	372	40	18	28	50	1404	6089	615	1302	45	0	0
Gostwica	Gostwica	Nowy Sącz	79	762	1382	0	0	0	7	11	2496	1768	384	844	29	38	30
Góra Motyczna	Dębica	Tarnów	61	1038	1110	1	1	12	57	47	2678	3732	618	1462	19	10	41
Góra Radocka ^{1,2,3}	Kalwaria	Wadowice	5	39	60	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7	46
Góra Ropczycka	Góra Ropczycka	Tarnów	79	472	252	132	13	12	6	41	1092	2964	132	737	57	16	24
Góra św. Jana ^{1,2}	Szczyrzyc	Nowy Sącz	21	1030	1215	12	1	12	33	2	1092	572	12	576	50	1	59
Górka Kościelnicka	Górka	Kraków	14	60	636	0	0	0	0	41	0	2550	0	242	50	12	3
Górka Narodowa	Prądnik	Kraków	19	229	848	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	124	12
Górka z Kopaniami i Sobótkami	Górka	Bochnia	66	295	88	0	0	0	1	6	468	6758	169	977	1	42	49
Górka z Trzebionką i Miechowem	Górka	Kraków	63	418	436	0	0	0	0	0	234	5923	0	675	31	30	8
Górki	Górki	Tarnów	55	248	456	72	7	12	5	41	1248	4940	78	508	45	8	0
Górna Lednica	Wieliczka	Bochnia	65	351	344	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	166	25
Górna Wieś	Myslenice	Wadowice	254	1212	1369	204	25	30	37	12	2080	0	0	560	40	12	20
Górno	Sokolów	Rzeszów	97	1037	1478	12	1	6	22	46	2311	6188	1124	1042	26	17	9
Górowa	Górowa	Nowy Sącz	24	232	1268	48	5	36	9	3	312	1950	240	370	43	4	33
Góry	Tymbark	Nowy Sącz	34	230	240	0	0	0	0	0	0	2340	78	242	40	27	8
Góry Luszowskie	Jaworzno	Kraków	23	77	996	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	17	9
Grab	Myscowa	Jasło	180	2023	661	684	68	24	0	0	0	0	0	0	0	188	8
Grabanina	Grabanina	Jasło	32	200	1228	12	1	12	4	38	780	2080	312	526	35	2	30
Grabie Badeni	Grabie Badeni	Bochnia	46	197	1539	0	0	0	7	10	18	341	444	60	26	527	44
Grabie	Sosnowice	Wadowice	3	14	23	0	0	0	0	7	0	364	38	40	23	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Grabie Uznańskie	Grabie Uznańskie	Bochnia	35	487	742	96	10	24	8	26	1560	2184	216	898	42	7	28
Grabiny	Dębica	Tarnów	42	705	1382	0	0	0	23	36	1404	4330	480	1013	48	8	57
Grabno	Więckowice	Bochnia	54	804	843	0	0	0	21	6	2548	4472	810	1794	44	6	3
Graboszyce	Graboszyce	Wadowice	50	305	408	12	1	20	8	53	1378	4160	444	921	8	28	26
Grabowa i Brzezcie	Librantowa	Nowy Sącz	9	98	220	0	0	0	1	9	0	628	48	75	18	0	0
Grabówka	Tarnów	Tarnów	107	316	235	0	0	0	181	7	0	0	0	0	0	359	35
Grabówka	Podgrodzie	Tarnów	10	143	246	0	0	0	6	31	468	806	108	271	37	0	0
Grabówki	Wieliczka	Bochnia	22	115	930	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	279	52
Grajów	Grajów	Bochnia	81	363	1120	0	0	0	12	12	936	5744	252	1180	12	9	28
Grądy	Jasień	Bochnia	13	80	1234	36	7	6	0	0	0	806	108	93	48	0	0
Grębałów	Grębałów	Kraków	29	259	1589	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	32	11
Gręboszów ^{1,2,3}	Gręboszów	Tarnów	13	60	853	0	0	0	0	0	0	1547	75	157	21	0	0
Grębów	Grębów	Rzeszów	501	2374	258	1078	99	13	42	48	7098	2100	874	1153	51	72	45
Grobla	Niepolomice	Bochnia	168	670	595	0	30	42	0	0	103	1198	0	113	51	480	12
Groble	Łętownia	Rzeszów	47	459	1390	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	30	38
Grochów	Tuszów	Tarnów	86	964	519	63	6	18	250	29	0	438	0	43	48	0	0
Grodzisko	Strzyżów	Jasło	100	1088	857	48	5	12	14	5	1352	5384	1206	1194	35	39	26
Grodzisko	Grodzisko Dolne	Rzeszów	59	60	255	60	6	0	0	0	0	0	0	0	0	19	42
Grodzisko	Spytkowice	Wadowice	36	223	1050	168	18	12	14	35	0	2184	0	236	39	0	0
Grodzisko Dolne	Grodzisko Dolne	Rzeszów	404	3573	729	96	9	36	297	30	15283	4937	2945	3685	16	49	42
Grodzisko Górne	Grodzisko Górne	Rzeszów	313	2738	1557	84	8	24	18	8	13126	2568	2349	2966	49	50	18
Gromiec	Bobrek	Kraków	288	458	393	0	0	0	23	57	0	9723	0	926	3	48	5
Gromnik	Gromnik	Tarnów	81	672	695	96	9	36	64	1	936	5174	24	392	28	42	24
Grotkowice	Grotkowice	Bochnia	27	0	0	168	18	12	0	0	0	1729	109	192	36	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Grotowa	Grotowa	Kraków	15	43	1119	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5
Gródek	Biała Niżna	Nowy Sącz	112	1633	1157	564	56	24	26	24	2184	3539	0	1260	48	31	3
Gródek	Gródek	Nowy Sącz	3	31	662	0	0	0	1	44	0	416	36	49	59	0	10
Grójec	Tenczyn	Kraków	91	649	898	0	0	0	25	51	1834	3519	0	772	0	10	12
Grójec ^{1,2}	Grójec	Wadowice	139	910	1259	36	3	54	9	20	6760	9196	1476	2556	35	58	54
Grudna Górna	Grudna Górna	Jasło	138	567	1098	36	3	54	16	49	936	7774	1368	1278	11	0	0
Grudna Kępska ^{1,2}	Grudna Kępska	Jasło	54	351	982	36	3	54	3	51	624	4444	486	756	36	22	12
Grudza	Chwałowice	Rzeszów	7	23	684	0	0	0	0	0	0	1040	120	100	50	0	0
Gruszowice	Dobra	Nowy Sącz	69	861	1289	0	0	0	0	0	84	42	0	21	0	85	4
Gruszów ^{1,2}	Gruszów	Bochnia	54	185	1119	0	0	0	10	33	0	4250	354	599	21	6	22
Gruszów	Janowice	Nowy Sącz	34	287	988	0	0	0	1	9	468	2378	186	502	2	0	10
Gruszów	Jazowsko	Nowy Sącz	28	463	139	0	0	0	8	40	1404	182	54	421	0	11	33
Gruszów	Radwan	Tarnów	123	1340	458	0	0	0	13	35	2834	7224	1065	1358	16	12	11
Gruszów Breński	Bren Konopka	Tarnów	31	383	1268	72	7	12	4	50	1170	1196	105	591	19	21	18
Grybów	Grybów	Nowy Sącz	125	664	379	0	0	0	0	0	0	910	96	95	5	17	54
Gryfów	Góra Ropczycka	Tarnów	13	1	540	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13	54
Grywałd	Krościenko	Nowy Sącz	103	1359	875	0	0	0	82	50	1638	1560	288	766	12	141	36
Grzechynia	Maków	Wadowice	311	1359	1517	0	0	0	51	40	0	0	0	0	0	128	10
Grzegórzki	Kraków	Kraków	23	58	346	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	46	8
Grzęska	Łañcut	Rzeszów	163	1105	291	216	19	48	225	10	5525	6552	1010	2672	43	89	48
Grzybowa	Gdów	Bochnia	15	139	800	0	0	0	1	10	622	1560	98	369	26	2	0
Grzybów	Wola Mielecka	Tarnów	23	223	994	0	0	0	1	59	0	2288	192	237	20	0	28
Gumniska ^{1,2}	Dąbrówka	Tarnów	38	209	45	204	20	24	249	20	0	988	96	102	12	112	4
Gumniska	Gumniska	Tarnów	69	503	1078	0	0	0	11	14	390	1724	36	846	16	0	55
Guzikówka	Guzikówka	Jasło	48	56	359	0	0	0	0	0	0	3031	420	336	72	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Gwizdów	Wólka Grodziska	Rzeszów	60	312	1468	0	0	0	3	20	156	0	654	58	34	72	6
Gwizdówka ^{1,2,3}	Łososina Górna	Nowy Sącz	4	14	1231	0	0	0	0	0	0	312	48	39	4	0	0
Gwoździec	Biskupice	Bochnia	76	645	1382	228	28	36	12	38	1300	3800	568	1025	58	3	53
Gwoździec	Tenczyn	Kraków	8	54	420	0	0	0	0	0	0	767	0	73	2	20	21
Gwoździec	Nart	Rzeszów	76	1151	77	72	6	36	46	7	267	0	0	48	57	35	0
Gwoźnica Dolna	Gwoźnica Dolna	Jasło	61	383	554	120	12	0	9	36	312	3536	468	423	54	3	38
Gwoźnica Górna	Gwoźnica Górna	Jasło	158	1158	293	600	60	0	74	50	1092	8112	1560	1234	8	7	45
Czegorzówka	Grzegorzówka	Rzeszów	54	272	374	204	18	42	8	19	0	222	888	61	3	78	41
Hadle	Hadle	Rzeszów	136	1388	930	96	8	48	208	56	3224	5834	1426	1722	19	5	21
Hadykówka	Hadykówka	Tarnów	56	547	987	72	7	12	12	22	4368	0	252	882	33	3	21
Halbów (Hablów)	Żmigród	Jasło	40	438	1387	0	0	0	27	36	0	32	0	3	12	10	12
Halcnów	Halcnów	Wadowice	345	1034	1230	1236	154	30	25	38	1300	12323	2022	1934	13545	31	0
Hałuszowa	Czorszłyn	Nowy Sącz	43	254	1239	0	0	0	6	27	155	935	48	153	14	2	7
Handziłówka	Albigowa	Rzeszów	119	891	849	336	30	48	0	0	1756	3468	1629	1036	49	123	16
Hankówka	Gorajowice	Jasło	26	251	1032	72	7	48	9	48	884	259	216	400	24	0	40
Hańczowa	Olszyny	Jasło	128	2211	825	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	174	5
Harbutowice	Lanckorona	Wadowice	221	2133	363	240	26	0	184	24	1404	3307	612	724	33	93	20
Harkłowa	Biecz	Jasło	116	941	1364	252	25	12	32	49	2652	3936	900	1468	3	23	42
Harkłowa	Harkłowa	Nowy Sącz	75	655	1290	0	0	0	56	53	1131	1712	63	588	31	3	26
Harmęże	Rajsko	Wadowice	57	234	491	48	5	12	1	43	624	4290	624	798	5	6	16
Heczmarowice	Osiek	Wadowice	76	692	1127	140	11	30	8	56	2652	3719	888	1195	15	23	52
Hermanowa Dolna	Hermanowa	Rzeszów	75	581	455	12	1	12	0	0	728	4316	876	759	26	37	8
Hermanowa Górna	Hermanowa	Rzeszów	75	766	170	0	0	0	0	0	936	4342	948	852	3	40	0
Hohenbach	Tuszów	Tarnów	58	820	668	0	0	0	478	0	0	112	0	11	12	28	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	
Holendry	Branice	Kraków	8	29	1551	0	0	0	0	0	0	0	781	0	74	22	7	53
Homrzyńska	Nawojowa	Nowy Sącz	42	609	1454	0	0	0	0	0	1352	364	126	537	16	30	54	
Huba	Maniów	Nowy Sącz	37	185	96	0	0	0	1	55	0	80	30	9	15	28	13	
Hubenice	Mędrzechów	Tarnów	50	269	1209	324	32	24	7	44	707	806	0	222	0	3	32	
Huciska	Łodygowice	Wadowice	44	307	1390	36	9	36	0	0	0	936	0	101	24	26	9	
Hucisko	Winiary	Bochnia	12	52	1536	0	0	0	0	0	0	1326	118	148	34	0	0	
Hucisko	Hucisko	Rzeszów	72	530	188	24	2	12	0	0	1612	1521	1428	500	2	88	54	
Hucisko	Leżajsk	Rzeszów	92	482	924	12	1	12	225	32	0	252	0	23	6	0	0	
Hucisko	Przewrotne	Rzeszów	85	408	23	96	8	48	8	28	644	3172	624	378	24	68	0	
Hucisko	Góra Ropczycka	Tarnów	39	487	893	0	0	0	0	0	0	2028	234	211	7	25	19	
Hucisko	Żywiec	Wadowice	146	379	110	216	23	24	13	10	0	1623	0	175	52	77	50	
Husów	Husów	Rzeszów	219	2657	416	0	0	0	200	8	2829	7893	2772	1887	55	116	25	
Huta	Huta	Tarnów	47	157	779	192	19	12	3	11	679	1534	270	434	36	11	12	
Huta Deręgowska	Zarzyce	Rzeszów	49	455	539	120	11	0	79	15	0	219	0	20	4	118	7	
Huta Gogolowska	Gogolów	Jasło	70	340	1282	108	11	42	4	43	0	2473	588	281	1	2	48	
Huta Komorowska	Majdan	Rzeszów	148	997	381	156	14	18	0	0	2730	2356	591	743	27	21	13	
Huta Krempska	Żnigród	Jasło	18	78	1000	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	53	16	
Huta Polanańska	Polany	Jasło	45	225	1270	0	0	0	0	0	0	1508	0	148	40	0	0	
Huta Samokłeska	Samokłeski	Jasło	19	139	1290	48	4	48	0	0	0	780	144	83	37	1	48	
Hyzne	Hyzne	Rzeszów	189	1852	1463	24	2	12	64	45	6084	10082	1596	2505	45	117	19	
Ignacówka	Łazany	Bochnia	7	24	1005	0	0	0	2	7	0	832	21	12	7	0	12	
Ilkowice	Ilkowice	Tarnów	36	119	1548	0	0	0	2	17	1170	2582	166	497	57	0	31	
Inwałd	Inwałd	Wadowice	188	1474	549	252	31	30	0	0	4498	8478	0	2249	46	108	54	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Irze	Jarocin	Rzeszów	4	69	1534	12	1	6	13	36	0	18	0	1	39	0	0
Isep ^{1,2}	Blonie	Bochnia	4	184	583	0	0	0	0	0	0	312	48	35	56	0	0
Isep	Żywiec	Wadowice	42	3	1144	72	7	48	0	0	0	0	0	0	0	18	18
Iwierzyce	Witkowo	Tarnów	94	1059	98	348	34	48	71	34	3594	2769	816	996	37	21	43
Iwkowa	Iwkowa	Bochnia	371	2490	813	96	10	24	55	41	3308	633	306	1575	24	37	3
Iwla	Iwla	Jasło	61	968	479	0	0	0	89	39	1872	4434	0	1191	46	11	47
Izbińska	Wola Mielecka	Tarnów	56	883	658	216	21	36	60	51	2652	416	216	956	0	1	49
Izby	Muszyna	Nowy Sącz	89	1679	1349	0	0	11	31	47	0	7	0	0	42	62	24
Izdebnik	Lanckorona	Wadowice	304	1827	1457	1428	178	30	230	34	2340	2716	506	976	14	93	33
Jablonica	Skołyszyn	Jasło	53	460	933	12	1	18	1	33	884	3276	804	754	56	1	31
Jachówka	Lanckorona	Wadowice	175	1440	358	324	35	6	68	4	936	1416	220	392	54	90	5
Jadachy	Chmielów	Rzeszów	97	454	921	324	29	42	16	35	156	2584	220	267	40	47	7
Jadamwola	Jadamwola	Nowy Sącz	9	37	1445	0	0	0	0	28	0	1144	108	133	33	0	0
Jadowniki	Jadowniki	Bochnia	323	1143	339	0	0	0	174	50	1775	720	36	965	53	384	50
Jadowniki Mokre	Wietrzychowice	Bochnia	95	491	460	252	27	18	19	58	1092	7540	852	1391	14	2	19
Jagiełła	Trynca	Rzeszów	89	665	224	1	1	6	17	2	937	4249	1236	789	56	84	24
Jagodnik	Trzesówka	Tarnów	33	408	1510	0	0	0	0	0	2236	1551	346	614	38	6	17
Jagodniki	Jagodniki	Bochnia	16	37	1251	0	0	0	0	0	0	988	0	98	48	5	0
Jagodniki ^{1,2,3}	Jaszkowice	Wadowice	6	18	1472	0	0	0	0	59	0	0	0	0	0	18	12
Janna i Potoki	Bruśnik	Nowy Sącz	26	414	99	72	8	24	3	0	624	1742	456	493	3	5	37
Jannica	Cieniawa	Nowy Sącz	18	294	741	24	2	48	1	54	624	416	84	207	38	0	41
Jannica	Grębów	Rzeszów	57	348	188	60	5	30	0	0	416	324	96	110	22	18	48
Jannik	Jaszczurowa	Wadowice	21	153	1234	60	6	30	3	42	936	1118	242	314	31	0	0
Jamy	Wola Mielecka	Tarnów	71	847	532	0	0	0	53	59	2730	5564	616	1457	22	2	9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Jamy, Lipie i Liciąg	Ryglice	Tarnów	175	546	359	19	19	12	28	16	2028	7514	1896	1473	54	11	27
Janczowa	Janczowa	Nowy Sącz	38	342	1573	60	7	0	5	8	832	3692	384	805	49	0	0
Janikowice 1,2,3	Siedliszowice	Tarnów	16	59	224	0	0	0	0	0	0	2054	162	211	9	0	0
Jankowa	Jankowa	Nowy Sącz	33	223	79	0	0	0	6	24	936	3178	392	790	56	15	19
Jankowice	Lipowiec	Kraków	85	495	58	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	119	12
Jankówka	Jankówka	Bochnia	26	126	1534	24	3	0	6	58	312	2522	276	468	59	0	0
Janowice	Janowice	Bochnia	161	1168	1287	408	44	12	39	58	2028	11828	1008	2301	46	8	0
Janowice	Bestwina	Wadowice	139	785	1362	197	24	37	29	4	0	10176	1236	1304	57	99	58
Janówka	Chmielów	Rzeszów	20	110	0	0	0	0	8	52	0	760	240	73	40	2	0
Januszkowice	Januszkowice	Jasło	63	683	1543	0	0	0	0	0	1560	4348	1308	1036	56	11	14
Januszowa	Librantowa	Nowy Sącz	39	485	714	192	22	24	78	6	20	28	0	1	21	54	56
Jareniówka	Trzcinita	Jasło	33	284	1364	60	6	30	11	59	1248	416	180	431	56	0	33
Jarocin	Jarocin	Rzeszów	117	1627	1140	192	17	36	362	39	0	528	0	53	21	48	30
Jaroszwice z Zaskawiem	Mikołaj	Wadowice	86	425	310	120	13	0	0	23	252	1334	24	208	7	76	1
Jarosówka	Pierzchowice	Bochnia	11	25	90	0	0	0	0	0	0	1117	114	138	41	0	0
Jasienica	Lanckorona	Wadowice	137	1315	1550	192	19	48	138	21	1326	2210	328	579	9	59	30
Jasienna	Jasienna	Nowy Sącz	63	582	576	0	0	0	6	15	1248	5638	750	1144	33	0	6
Jasień	Jasień	Bochnia	115	586	851	540	54	0	72	0	2496	6136	1089	1833	16	5	59
Jasionka	Myscowa	Jasło	66	793	340	0	0	0	0	0	58	91	0	29	54	42	12
Jasionka	Jasionka	Rzeszów	129	1121	1547	72	6	36	208	3	3952	4095	1428	1889	52	47	21
Jasło 1,2,3	Jasło	Jasło	8	4	809	0	0	0	0	0	0	572	96	63	59	0	0
Jasna	Tymbark	Nowy Sącz	20	422	89	0	0	0	16	9	1168	72	0	524	48	15	42
Jastew	Dębno	Bochnia	19	123	1411	0	0	0	0	0	0	2392	192	269	48	0	38
Jastkowice	Jastkowice	Rzeszów	183	1704	390	0	0	0	635	34	0	1098	0	100	39	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Jastrzębka Nowa	Jastrzębka Nowa	Tarnów	83	788	558	180	18	0	15	13	104	6188	379	673	51	15	45
Jastrzębka Stara	Jastrzębka Stara	Tarnów	217	2214	1299	72	7	12	166	13	2570	13312	30	2081	39	0	0
Jastrzębiec	Świdnik	Nowy Sącz	33	509	439	0	0	0	12	44	1284	1872	276	682	24	1	27
Jastrzębia	Jastrzębia	Nowy Sącz	150	1668	446	492	57	24	90	26	2912	8224	48	2549	51	12	38
Jastrzębia Dolna	Lanckorona	Wadowice	26	175	1157	60	6	30	29	25	1144	1144	304	360	20	3	42
Jastrzębia Górna	Lanckorona	Wadowice	23	142	1235	36	3	54	28	34	960	1040	277	311	36	4	2
Jastrzębiec	Leżajsk	Rzeszów	142	963	1010	6	0	36	396	53	0	504	0	45	6	0	0
Jastrzębik	Muszyna	Nowy Sącz	70	1062	1308	0	0	11	20	5	960	511	0	227	6	34	59
Jaszczew	Jaszczew	Jasło	124	591	369	276	29	54	35	58	1404	7498	1236	1446	46	27	43
Jaszczuruwa	Jaszczuruwa	Jasło	50	324	857	60	6	0	5	4	1872	3253	762	774	59	0	58
Jaszczuruwa	Jaszczuruwa	Wadowice	60	487	245	156	16	54	7	15	1326	4732	648	856	12	0	48
Jaszkowa	Muszyna	Nowy Sącz	52	378	729	0	0	0	13	23	0	7	0	0	42	24	6
Jaśkowice	Jaśkowice	Wadowice	68	324	778	174	18	51	3	36	624	6003	979	986	48	27	0
Jaślány	Tuszów	Tarnów	163	1257	831	228	22	48	215	6	832	1987	306	368	30	0	0
Jata	Nisko	Rzeszów	84	1081	179	39	3	34	311	43	0	426	0	39	3	35	0
Jawczyce	Jawczyce	Bochnia	36	178	1283	60	7	0	3	38	624	2808	90	656	21	1	4
Jawiszowice	Bestwina	Wadowice	218	1242	1229	252	27	18	14	54	4527	11790	2053	2465	8	125	28
Jaworki	Szlichtowa	Nowy Sącz	273	1283	800	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	172	4
Jawornik ^{1,2,3}	Niebylec	Jasło	2	17	1058	0	0	0	0	0	0	104	24	10	49	0	0
Jawornik	Jawornik	Rzeszów	105	591	739	0	0	0	0	0	0	210	0	19	15	8	40
Jawornik	Jawornik	Wadowice	177	1403	193	228	24	42	205	48	4368	4628	1216	1405	22	110	51
Jawornik Nowy	Wiewiórka	Tarnów	19	46	491	12	1	12	1	24	0	1378	174	143	59	0	0
Jawornik Polski	Jawornik	Rzeszów	133	933	98	72	6	36	124	11	2652	4368	1392	1388	12	5	37
Jawornik Stary	Wiewiórka	Tarnów	15	115	896	0	0	0	0	0	0	1456	180	152	0	0	0
Jaworsko	Uzsw	Bochnia	81	1045	981	0	1	40	38	6	0	1586	288	181	33	88	52

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Jaworze	Desznica	Jasło	28	344	260	0	0	0	0	0	6	38	0	5	25	18	54
Jaworze Dolne	Jaworze	Tarnów	28	268	809	96	9	36	19	35	884	1196	216	480	52	1	12
Jaworze Górne	Jaworze	Tarnów	47	241	1301	0	0	0	1	12	442	4285	490	622	47	0	9
Jaworzna	Pisarzowa	Nowy Sącz	76	541	37	528	61	36	10	15	1560	1572	276	583	36	5	16
Jaworzno	Jaworzno	Kraków	178	2803	536	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	409	11
Jazowa	Wiśniowa	Jasło	40	177	1527	12	1	18	3	56	312	3396	420	511	58	5	27
Jazowsko	Jazowsko	Nowy Sącz	39	232	1222	0	0	0	4	43	624	1690	99	345	0	16	0
Jaźwiny	Zasów	Tarnów	11	133	143	0	0	0	0	0	0	124	39	13	47	22	0
Jedlicze	Jedlicze	Jasło	50	118	477	48	5	12	0	37	0	4372	1008	491	32	0	0
Jeleń	Jeleń	Kraków	100	1108	1424	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	188	8
Jeleśnia	Żywiec	Wadowice	561	3264	1066	2352	254	48	55	4	4576	208	12	1167	48	297	45
Jelna i Judaszówka	Leżajsk	Rzeszów	148	1223	1538	0	0	0	259	27	1599	1068	0	391	3	6	15
Jelna z Zbęktem	Milkowa	Nowy Sącz	55	837	663	132	15	24	5	39	1857	4108	336	1259	37	19	12
Jezioro	Grębów	Rzeszów	9	56	698	0	0	0	1	12	208	60	12	44	11	0	48
Jezioro	Dzików	Rzeszów	36	179	1112	0	0	0	0	0	2262	260	153	443	16	11	52
Jeziorzany	Kraków	Kraków	71	220	1001	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	146	8
Jezów	Nisko	Rzeszów	448	5291	1376	219	20	4	1352	52	0	3045	78	282	41	0	0
Jezów i Zamczyska	Jezów	Nowy Sącz	26	59	1120	48	6	6	0	0	0	2321	436	286	34	2	30
Jodłowa	Jodłowa	Jasło	486	4487	730	816	88	24	259	45	12532	7258	5024	5124	49	283	20
Jodłownik	Jodłownik	Nowy Sącz	52	468	1093	0	0	0	6	30	1872	2054	173	1098	12	5	26
Jodłówka	Krzeczów	Bochnia	106	1156	1399	120	13	0	376	50	125	171	0	20	28	65	48
Jodłówka	Tarnów	Tarnów	54	399	1589	0	0	0	11	42	312	3510	600	497	6	6	0
Jodłówka Starościńska	Jodłówka	Jasło	157	855	1139	660	66	0	5	34	65	2900	783	340	41	33	3
Jordanów	Spyttkowice	Wadowice	213	1252	112	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	177	48

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Josephsdorf	Tuszów	Tarnów	36	473	912	48	4	48	307	9	0	62	0	6	12	15	30
Jugowice	Jugowice	Wadowice	19	81	125	12	1	18	0	0	0	2288	38	248	49	27	0
Juraszowa	Juraszowa	Nowy Sącz	20	167	778	0	0	0	0	0	0	1248	84	148	42	38	15
Jurczyce	Jurczyce	Wadowice	33	130	846	60	8	18	9	20	468	3434	300	614	1	0	0
Jurków	Jurków	Bochnia	36	285	1463	60	6	30	5	52	1196	3276	468	913	3	0	0
Jurków	Dobra	Nowy Sącz	110	1572	359	0	0	0	0	0	402	264	0	104	42	186	55
Just i Struga	Tęgoborze	Nowy Sącz	24	100	1288	72	8	34	10	36	156	2288	204	342	13	3	56
Juszczyn	Maków	Wadowice	312	2098	1291	0	0	0	104	3	0	832	123	93	26	263	58
Juszczyna	Wieprz	Wadowice	523	2260	857	864	93	36	20	55	2280	560	0	1150	40	302	9
Kaczorowy	Gorajowice	Jasło	42	368	1310	120	13	0	1	46	1508	1170	180	643	11	0	0
Kadcza	Kadcza	Nowy Sącz	29	529	1228	0	0	0	55	23	1849	0	168	468	28	34	4
Kaim	Bieżanów	Bochnia	34	284	482	24	3	0	0	58	520	2298	94	568	30	0	15
Kajmów	Kajmów	Rzeszów	19	76	251	24	2	12	4	37	780	1404	74	303	41	0	48
Kalambina	Kalambina	Jasło	32	105	1221	12	1	20	1	53	0	2808	576	315	35	15	15
Kalębówka ^{1,2}	Rozdziele Górne	Bochnia	7	62	720	0	0	0	0	33	234	416	72	146	34	0	0
Kalna	Łodygowice	Wadowice	38	133	1347	0	0	0	0	0	0	1196	0	129	34	5	41
Kalwaria	Kalwaria	Wadowice	57	132	1155	0	0	0	0	0	0	364	0	39	26	26	21
Kamesznica	Kamesznica	Wadowice	936	3444	779	1992	215	48	24	7	206	3354	0	428	21	520	36
Kamienica	Kłecie	Jasło	60	1013	23	0	0	0	11	33	624	4732	1296	810	23	0	15
Kamienica	Kamienica	Nowy Sącz	135	3081	200	528	52	48	73	26	4368	1113	486	1003	8	130	2
Kamienica	Żurawiczki Długie	Rzeszów	46	221	664	108	11	42	2	33	1092	3068	852	720	41	37	22
Kamienica Dolna	Przezczyca	Jasło	35	339	259	36	3	54	0	32	780	2392	270	513	8	0	44
Kamienna	Muszyna	Nowy Sącz	55	1335	1534	0	0	11	16	44	0	7	0	0	42	31	33
Kamiień	Kamiień	Kraków	69	544	278	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	120	8
Kamiień	Nisko	Rzeszów	522	5834	236	291	26	40	1273	25	0	2490	0	228	15	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Kamionka	Pisarzowa	Nowy Sącz	130	1320	1264	768	89	36	18	51	2340	1420	348	763	34	15	20
Kamionka	Góra Ropczycka	Tarnów	102	1238	1454	120	12	0	14	9	0	6402	304	645	14	26	39
Kamionka Mała	Nawojowa	Nowy Sącz	16	130	1317	0	0	0	0	0	312	198	30	134	53	0	54
Kamionka Wielka	Kamionka Wielka	Nowy Sącz	138	1819	803	528	52	48	21	3	2624	2180	558	1076	52	29	23
Kamionna	Kamionna	Bochnia	110	672	1581	576	62	24	53	45	130	1101	0	148	16	176	26
Kamyk	Wieruszycze	Bochnia	31	213	264	64	6	56	0	20	624	2704	288	579	20	9	24
Kandzierz	Dębica	Tarnów	31	435	160	36	3	36	40	5	1248	1657	287	675	10	3	35
Kanina	Kanina	Nowy Sącz	28	327	674	0	0	0	2	24	468	1648	162	373	53	15	35
Kaniów Bestwiński	Bestwina	Wadowice	26	100	629	0	0	0	5	8	364	1666	252	312	3	10	10
Kaniów Dankowski	Bestwina	Wadowice	30	64	861	0	0	0	17	43	0	2314	480	250	41	7	46
Kaniów Jawiszowski	Bestwina	Wadowice	2	5	29	0	0	0	0	0	0	208	24	23	10	0	16
Kaniów Stary	Bestwina	Wadowice	239	390	201	1728	74	15	0	56	0	7600	1356	986	15	134	28
Kanna	Mędrzechów	Tarnów	65	290	989	84	8	24	0	0	0	6752	684	699	31	2	38
Kantoria	Tarnów	Tarnów	37	44	1063	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	404	35
Kantorowice	Mogila	Kraków	47	761	562	0	0	0	37	5	0	0	0	0	0	152	4
Kańczuga	Kańczuga	Rzeszów	46	224	1045	0	0	0	130	0	0	572	72	63	29	8	3
Kańczuga	Kańczuga	Wadowice	62	260	1026	306	40	18	54	56	1482	2626	552	741	21	1	19
Kapelanka	Kapelanka	Bochnia	11	17	1023	0	0	0	0	0	0	975	0	121	52	0	0
Karniowice	Młoszowa	Kraków	52	469	658	0	0	0	20	50	810	6997	0	859	5	141	0
Karniowice	Karniowice	Kraków	26	79	1289	0	0	0	4	10	0	4664	0	444	14	0	0
Karniów	Karniów	Kraków	32	156	885	0	0	0	16	28	0	5460	0	520	0	11	11
Karsy	Siedliszowice	Tarnów	52	150	1154	0	0	0	4	37	468	3942	456	504	1	0	0
Karwodrza	Karwodrza	Tarnów	43	283	274	60	6	0	25	6	906	3900	840	601	4	1	48

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Kasina Wielka	Kasina Wielka	Nowy Sącz	403	3212	841	0	0	0	161	2	5772	6032	483	1714	12	27	56
Kasinka	Kasinka	Nowy Sącz	288	1989	345	0	0	0	30	6	6880	3315	246	1660	37	11	19
Kaszów	Piekary	Kraków	269	1734	268	0	0	0	55	5	414	414	0	138	0	191	7
Katary	Borowa	Tarnów	14	72	0	0	0	0	2	44	0	1040	0	104	0	0	0
Katy	Jarocin	Rzeszów	37	493	1507	84	7	42	167	50	0	180	0	16	30	0	0
Kawec	Kawec	Bochnia	14	101	216	0	0	0	2	32	468	1170	138	319	58	1	48
Kawęczyn	Sędziszów	Rzeszów	64	522	618	0	0	0	0	0	364	5330	552	646	4	15	55
Kawęczyn	Wrzawy	Rzeszów	17	64	1432	36	3	18	2	24	936	780	120	248	36	0	57
Kawęczyn	Breń Osuchowski	Tarnów	67	438	219	0	0	0	15	32	780	3302	696	666	56	4	9
Kawęczyn	Mędrzechów	Tarnów	4	30	1450	0	0	0	0	0	0	572	48	58	54	0	35
Kawiory	Kraków	Kraków	8	99	1195	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	35	4
Kawki	Bilczyce	Bochnia	3	9	512	0	0	0	0	47	0	416	36	53	10	0	0
Kazimierz	Kraków	Kraków	222	598	1026	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	248	2
Kąclowa	Grybów	Nowy Sącz	68	1599	114	276	27	36	22	14	1560	2672	0	938	0	30	31
Kądziołki	Przeclaw	Tarnów	15	73	444	0	0	0	0	0	0	1404	180	146	48	0	0
Kąkolówka	Biażowa	Jasło	180	910	280	192	20	54	0	0	5564	6474	1728	2321	19	44	43
Kąsna Dolna	Kąsna Dolna	Nowy Sącz	51	572	1317	60	7	0	5	33	1248	4836	936	897	0	1	36
Kąsna Górna	Kąsna Górna	Nowy Sącz	48	557	526	48	5	36	0	0	780	5450	928	888	33	14	48
Kąty	Myscowa	Jasło	288	1104	1207	210	21	0	0	0	147	80	66	48	1	49	54
Kąty	Chrzanów	Kraków	44	165	1036	0	0	0	0	0	0	2171	0	206	49	2	26
Kąty	Łęka i Kąty	Nowy Sącz	36	272	748	0	0	0	4	22	1326	2808	336	940	54	0	0
Kęblów	Niziny Trzciana	Tarnów	57	311	1006	192	19	12	5	46	2288	1404	320	609	22	1	46
Kędzierzynka	Gdów	Bochnia	33	294	326	12	1	18	1	46	1404	2314	194	846	27	1	46
Kępa Igiłomska	Niedźwiedza	Tarnów	5	18	357	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	50	53
Kępa Słupiecka	Słupiec	Tarnów	52	144	212	312	31	12	0	0	614	2998	0	487	0	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Kępa, Pasieka i Klakoczyn	Czernichów	Kraków	139	421	288	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	169	2
Kępanów	Kępanów	Bochnia	22	111	1076	36	3	54	0	0	156	2152	192	310	59	0	0
Kępna	Rozwadów	Rzeszów	20	140	456	84	9	32	2	27	988	988	122	277	17	0	0
Kęty ¹	Kęty	Wadowice	128	3395	408	0	0	0	0	0	0	416	0	45	4	436	15
Kiecznia	Kamienica	Nowy Sącz	53	732	13	252	25	12	58	57	780	1138	192	276	54	20	27
Kielanowice	Kielanowice	Tarnów	34	254	646	0	0	0	0	56	312	3432	552	487	37	0	0
Kielanówka	Niechorz	Rzeszów	16	212	1458	0	0	0	7	54	312	1300	180	241	49	1	7
Kielnarowa	Kielnarowa	Rzeszów	67	1023	362	96	9	36	64	24	2860	3900	1236	1590	39	0	0
Kielków	Kielków	Tarnów	80	906	413	234	23	24	121	12	2184	7072	548	1444	17	5	22
Kierlikówka	Kierlikówka	Bochnia	37	128	736	0	0	0	2	44	312	2600	240	432	37	44	37
Kijanka	Dąbrowka	Rzeszów	12	120	0	0	0	0	4	1	0	676	0	61	58	39	32
Kipszna	Bogoniowice	Nowy Sącz	39	546	478	120	14	0	45	2	432	3334	0	488	22	8	18
Kisielówka	Kisielówka	Nowy Sącz	33	189	1153	0	0	0	0	21	390	1872	0	261	18	0	0
Klasno	Siercza	Bochnia	28	12	1381	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	149	34
Klecie	Klecie	Jasło	41	153	1183	72	7	48	3	49	0	4082	696	456	4	0	0
Kleczka Dolna	Kleczka	Wadowice	47	227	297	0	0	0	0	57	390	4602	507	609	57	0	0
Kleczka Górna	Kleczka Górna	Wadowice	38	401	1383	0	0	0	8	45	780	3184	384	549	32	3	41
Kleczka Średnia	Kleczka	Wadowice	25	349	1108	0	0	0	2	45	598	2236	256	398	8	8	48
Kleparz	Kleparz	Kraków	29	9	263	0	0	0	4	26	0	0	0	0	0	20	13
Kleszczów	Aleksandrowice	Kraków	20	114	573	0	0	0	14	8	0	3420	60	330	0	37	36
Klęczany	Niegowić	Bochnia	32	132	1408	180	22	30	3	21	156	1568	204	286	0	0	12
Klęczany	Kobylanka	Jasło	45	199	1399	24	2	36	7	12	156	4200	480	532	44	7	15
Klęczany	Klęczany	Nowy Sącz	48	234	981	0	0	0	8	52	936	3250	360	730	0	5	50
Klęczany	Będziemyśl	Rzeszów	72	526	266	0	0	0	26	41	2756	2470	600	1371	50	1	28
Klikowa	Tarnów	Tarnów	114	1129	350	204	20	24	173	58	6302	1768	495	1770	16	32	35

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Klikuszowa ¹	Klikuszowa	Nowy Sącz	0	1494	1215	0	0	0	44	57	86	228	45	51	38	97	0
Klimkówka	Klimkówka	Jasło	76	794	551	336	33	24	1	10	0	710	120	73	32	50	45
Klimkówka	Dąbrowa	Nowy Sącz	15	172	1390	0	0	0	1	52	696	1092	216	356	12	0	25
Kliszów	Galuszowice	Tarnów	73	365	200	0	0	0	29	7	1950	7488	672	1474	41	4	0
Klucznikowice	Klucznikowice	Wadowice	15	16	1569	0	0	0	0	0	0	906	66	114	58	0	0
Kluskowce	Czorsztyń	Nowy Sącz	108	659	1341	0	0	0	98	47	1872	1456	216	844	0	169	47
Klaj	Niepolomice	Bochnia	215	983	226	0	43	42	0	0	215	1644	0	156	31	342	46
Kłodawa	Ujazd	Jasło	26	276	297	48	5	12	13	38	1196	1300	236	664	4	0	38
Kłodne	Tylnianowa	Nowy Sącz	29	285	663	0	0	0	5	5	0	1014	39	103	1	60	47
Kłokowa	Świebodzin	Tarnów	35	95	573	0	0	0	6	4	0	2600	380	273	30	1	26
Kłopotnica	Samokłeski	Jasło	22	78	1250	12	1	12	0	0	0	884	132	91	11	2	6
Kłyż	Kłyż	Tarnów	52	189	246	168	16	48	13	53	0	3210	264	328	2	0	43
Kłyżów	Pysznica	Rzeszów	282	1519	396	300	27	30	288	8	0	651	0	59	40	606	4
Knapy, Smykłe i Durdy	Baranów	Tarnów	81	561	733	24	2	24	88	6	3471	2432	271	944	38	4	24
Knurów	Harkłowa	Nowy Sącz	51	729	780	0	0	0	51	40	1248	1404	60	600	30	4	4
Kobielnik	Wiśniowa	Bochnia	38	537	296	156	16	54	85	46	1560	608	24	457	28	14	58
Kobiernice	Kobiernice	Wadowice	135	504	518	312	33	48	34	18	1844	5291	795	1056	3	66	51
Kobierzyn	Partyni	Tarnów	110	988	1495	96	9	36	31	42	2964	6774	463	1815	4	2	39
Kobierzyn	Kobierzyn	Wadowice	64	380	1270	0	0	0	2	19	1560	5192	220	1070	31	6	25
Kobylanka	Kobylanka	Jasło	163	893	75	142	14	18	31	9	1846	8874	1428	1795	33	12	22
Kobylany	Kobylany	Jasło	80	653	316	48	15	36	72	6	1872	4810	645	1345	53	0	0
Kobylany	Kraków	Kraków	58	440	1593	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	168	2
Kobylczyna	Ujanowice	Nowy Sącz	51	452	1097	312	36	24	22	30	936	2138	276	493	39	3	28
Kobyłe	Wiśnicz	Bochnia	105	1016	630	600	65	0	12	53	3224	2288	530	1715	35	9	27
Kobyłe	Kobyłe	Jasło	37	223	981	0	0	0	3	7	624	3874	888	708	49	0	50

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Kobyle	Gródek	Nowy Sącz	27	268	269	0	0	0	13	48	1092	2132	276	546	29	43	13
Kobylec ¹	Kobylec	Bochnia	32	309	170	36	3	54	0	77	624	2986	288	615	41	1	16
Kobyłowska	Paszówka	Wadowice	2	9	360	0	0	0	0	25	0	260	24	28	38	0	18
Kochanów	Aleksandrowice	Kraków	6	27	266	0	0	0	4	14	0	1026	0	97	42	11	17
Kochanówka	Dębica	Tarnów	18	470	417	0	0	0	2	20	1560	936	216	414	14	4	36
Kochany	Rozwadów	Rzeszów	13	106	589	0	0	0	0	0	104	1248	0	133	28	0	0
Kocierz	Moszczanica	Wadowice	335	627	517	780	109	9	3	32	312	5800	774	703	30	180	32
Kocmyrzów	Kocmyrzów	Kraków	31	135	1201	0	0	0	10	55	0	4930	0	469	31	39	21
Kocoń	Śmienię	Wadowice	50	939	1345	57	6	10	18	38	1768	971	84	696	37	74	55
Koćmierzów	Koćmierzów	Rzeszów	23	57	1121	0	0	0	1	6	624	1988	126	302	24	10	0
Koenigsberg	Leżajsk	Rzeszów	35	571	1054	0	0	0	390	6	0	168	0	15	24	14	0
Kojszówka	Maków	Wadowice	153	836	831	0	0	0	30	27	0	936	384	111	0	124	43
Kokotów	Śiedziejowice	Bochnia	39	170	800	96	12	0	0	22	195	3088	180	491	0	1	3
Kokusza	Kokusza	Nowy Sącz	50	427	297	0	0	0	0	0	936	700	260	267	10	18	1
Kolanów	Łapczyce	Bochnia	48	229	934	0	9	30	52	25	34	484	0	40	58	118	33
Kolbuszowa	Kolbuszowa	Tarnów	160	400	871	0	0	0	0	0	104	668	96	91	0	38	40
Kolbuszowa Dolna	Kolbuszowa Dolna	Tarnów	90	945	1045	0	0	0	58	31	3406	2158	456	909	11	90	23
Kolbuszowa Górna	Kolbuszowa Górna	Tarnów	208	1951	409	180	18	0	167	29	10218	1638	548	2226	53	21	24
Kolaczyce	Kolaczyce	Jasło	49	127	1458	36	3	54	0	0	0	1196	14	129	53	25	19
Kolkówka	Rzepiennik Biskupi	Jasło	32	190	283	96	10	24	8	36	416	2028	660	410	10	0	8
Kolo Lipowieckie	Przeciszów	Wadowice	10	75	1043	0	0	0	5	29	0	520	30	65	48	0	24
Kolo Tynieckie	Kolo Tynieckie	Wadowice	9	8	438	48	9	0	0	0	0	572	45	72	42	0	0
Komorniki ^{1,2,3}	Raciechowice	Bochnia	1	1	1016	0	0	0	0	0	0	104	6	11	36	0	0
Komorowice	Bestwina	Wadowice	139	1003	1438	516	64	30	15	2	2808	4568	996	1346	21	136	6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Komorów	Majdan	Rzeszów	151	1098	1312	96	16	6	0	0	2644	3432	636	828	29	50	3
Komorów	Tarnów	Tarnów	33	114	683	132	13	12	0	48	247	884	144	166	19	2	12
Konary	Żabno	Tarnów	15	137	884	0	0	0	21	11	488	1557	85	363	56	0	18
Konary	Konary	Tarnów	33	133	231	0	0	0	4	34	156	3744	336	448	44	0	0
Konary	Konary	Wadowice	21	144	1572	0	0	0	2	6	468	2340	0	464	6	20	12
Konice	Wielopole	Tarnów	43	239	1597	232	23	12	8	52	1222	2444	768	516	6	1	7
Konieczkowa	Konieczkowa	Jasło	96	1061	1494	84	9	6	16	15	2574	5136	1404	1053	21	15	44
Konieczna	Konieczna	Jasło	70	1016	497	0	0	0	6	38	0	0	0	0	0	94	0
Konina	Poręba Wielka	Nowy Sącz	78	1873	466	0	0	0	0	0	1396	1186	216	406	16	198	31
Koniuszowa	Koniuszowa	Nowy Sącz	49	367	334	120	14	0	29	9	936	4576	96	818	45	0	30
Kończyce	Ulanów	Rzeszów	54	309	9	144	13	12	0	0	3172	0	186	585	47	0	0
Kończyńska	Zakliczyn	Bochnia	48	236	1515	288	31	12	2	0	572	2054	276	492	11	1	42
Kopacze	Wola Przemyskowska	Bochnia	16	58	1134	0	0	0	0	0	0	1430	79	156	58	0	0
Kopaczyna	Zator	Wadowice	85	539	193	0	0	0	8	18	13	178	0	22	47	41	26
Kopaliny	Jasiień	Bochnia	33	272	442	132	13	12	0	0	0	2600	240	296	5	0	35
Kopaliny	Wiśnicz	Bochnia	45	172	331	196	15	36	4	22	0	3276	272	363	35	2	39
Kopanka	Tyniec	Wadowice	78	203	499	72	7	48	0	0	0	765	0	82	52	221	41
Kopań	Konary	Wadowice	9	44	858	12	1	18	0	45	0	1170	0	126	45	7	38
Kopcie	Dzikowice	Rzeszów	74	1120	1303	168	15	24	225	23	208	22	0	40	9	71	21
Kopki	Rudnik	Rzeszów	125	1037	1343	84	7	42	2	16	6666	936	686	1338	2	110	36
Kopytowa ¹	Kopytowa	Jasło	101	1214	1425	204	22	6	0	0	936	3822	780	633	19	21	45
Kopytówka	Kopytówka	Wadowice	35	151	878	96	10	24	7	24	312	3016	168	486	29	3	12
Korabina	Bojanów	Rzeszów	28	596	1528	0	0	0	105	8	0	168	0	16	48	14	0
Korabniki Dolne	Korabniki	Wadowice	55	278	1211	0	0	0	6	48	1092	3822	544	778	39	3	50
Korabniki Górne	Korabniki	Wadowice	16	131	202	0	0	0	3	18	468	1820	224	386	30	1	45

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Korbielów	Żywiec	Wadowice	690	1440	737	1080	117	0	11	46	0	1947	0	210	55	288	3
Korczyzna	Korczyzna	Jasło	830	2387	604	1680	182	0	366	15	1092	6806	5934	1299	28	551	58
Korczyzna	Biecz	Jasło	25	150	1499	12	1	12	0	0	0	2475	264	248	17	13	36
Kornatka z Burletką	Dobczyce	Bochnia	82	575	1557	312	33	48	15	26	2184	4472	642	1442	45	4	12
Korniaków	Przeworsk	Rzeszów	134	485	442	72	6	36	0	0	832	6611	1542	981	45	66	20
Korzeniów	Korzeniów	Tarnów	36	463	555	0	0	0	17	6	1352	2522	282	532	37	0	45
Korzenna	Korzenna	Nowy Sącz	37	438	1404	0	0	0	10	0	2028	2916	420	1190	2	0	0
Kosina	Przeworsk	Rzeszów	194	2490	87	276	29	54	382	12	6654	4784	1650	3542	48	60	0
Kosocice	Kosocice	Bochnia	34	100	993	156	18	38	8	54	312	2990	216	536	32	0	0
Kosowa	Kosowa	Wadowice	69	164	1441	298	32	18	6	52	0	6052	601	690	43	11	52
Kosowy	Trzęsówka	Tarnów	52	818	352	0	0	0	0	0	3120	4316	624	1077	47	14	18
Kosówka	Kosówka	Tarnów	23	173	1468	12	1	12	0	0	104	2210	15	248	12	10	0
Kostrza i Ryje	Jodłownik	Nowy Sącz	55	346	541	0	0	0	3	38	780	2496	76	647	4	10	42
Kostrze	Tyniec	Wadowice	116	490	1210	96	10	24	123	11	1664	2496	150	690	24	4	11
Koszarawa	Żywiec	Wadowice	1292	3375	1132	2004	217	6	24	3	0	4056	0	439	24	926	55
Koszary	Koszary	Nowy Sącz	37	251	780	0	0	0	2	4	676	2964	300	651	14	0	31
Koszyce Male	Koszyce Male	Tarnów	70	311	1416	176	17	36	0	0	441	5311	446	723	22	0	36
Koszyce Wielkie	Koszyce Wielkie	Tarnów	57	224	1036	240	24	0	13	28	434	4628	432	651	45	0	13
Kościelec	Kościelec	Kraków	53	433	1019	0	0	0	8	28	936	5322	0	952	36	25	4
Kościelniki	Kościelniki	Kraków	21	35	427	0	0	0	3	23	0	2416	0	230	6	7	42
Kotań	Myscowa	Jasło	70	841	543	252	25	12	0	0	55	87	0	28	45	43	53
Kotowa Wola	Kotowa Wola	Rzeszów	41	243	16	96	8	48	9	38	832	3432	834	657	53	0	0
Kotów	Nawojowa	Nowy Sącz	42	745	1372	0	0	0	0	0	0	1716	66	174	17	16	15
Kowalowa Górna	Kowalowa Górna	Tarnów	42	110	1356	72	7	12	2	41	156	1716	516	252	16	1	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Kowalowy	Kowalowy	Jasło	68	151	77	180	19	30	13	15	156	4953	588	615	49	2	54
Kowalowy Dolne	Kowalowy Dolne	Tarnów	98	328	360	240	24	0	8	53	780	3770	900	721	0	0	0
Kowalowy Średnie	Kowalowy Średnie	Tarnów	68	286	1167	36	3	36	22	1	624	2834	648	556	2	4	1
Kozia Wola	Lipiny	Tarnów	25	223	1234	0	0	0	12	3	910	1924	576	394	48	1	52
Koziarnia	Koziarnia	Rzeszów	10	106	247	0	0	0	0	57	520	260	90	119	1022	52	0
Koziniec	Zator	Wadowice	137	566	786	0	0	0	6	27	10	176	0	21	45	55	47
Kozłów	Dębica	Tarnów	18	335	1041	0	0	0	11	6	780	1820	216	470	32	3	41
Kozłów	Mędrzechów	Tarnów	28	162	616	84	8	24	0	0	0	1300	0	130	0	4	0
Kozłówek	Kozłówek	Jasło	71	392	1280	180	19	30	9	2	780	3614	996	581	32	7	38
Kozłowski	Jodłówka	Jasło	39	223	662	252	27	18	0	0	0	291	144	32	8	14	12
Kozodrza	Witkowice	Tarnów	100	1065	1095	600	60	0	81	20	1924	3900	948	777	57	5	26
Kozubów i Olesnica	Dąbrowa	Tarnów	65	486	403	0	0	0	7	20	0	6431	336	655	2	5	34
Kozy	Kozy	Wadowice	325	1816	903	1380	149	30	56	53	4615	12188	1974	2520	10	227	57
Koźnice Wielkie i Sroczyce	Siepraw	Bochnia	149	552	6	252	31	30	43	0	1196	4293	770	1157	28	222	51
Koźnice Małe	Pawlikowice	Bochnia	23	127	828	0	0	0	7	25	468	1872	150	491	6	0	0
Koźuchów	Koźuchów	Jasło	29	121	118	0	0	0	1	14	780	2964	672	673	17	0	12
Końko	Staniątki	Bochnia	12	34	765	0	0	0	0	0	0	742	0	92	48	5	54
Kraczkowa	Kraczkowa	Rzeszów	212	2001	955	64	6	55	0	0	4976	4238	1638	2297	24	204	47
Krajowice	Nawsie Kołaczyckie	Jasło	49	210	501	84	9	6	0	0	624	2470	324	409	35	3	33
Krakusowice	Wiatowice	Bochnia	42	362	1227	96	12	0	0	0	0	2444	0	675	10	0	0
Krasna i Wólka	Krasna	Rzeszów	128	1000	1124	242	26	12	305	59	2964	7280	1200	2145	35	23	55
Krasne	Jodłownik	Nowy Sącz	47	374	1267	0	0	0	8	15	1248	3016	212	941	20	5	16
Krasne	Biczycze	Nowy Sącz	9	150	1193	0	0	0	17	39	624	312	72	195	28	0	28

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Krasne	Krasne	Nowy Sącz	83	355	1475	0	0	0	5	59	780	6188	630	947	56	1	10
Krasne Ruskie	Krościenko Wyżne	Jasło	112	1646	1560	144	15	36	28	50	3484	1091	1800	911	3	89	25
Krauszów	Ludźmierz	Nowy Sącz	75	671	1558	0	0	0	17	32	1300	0	0	606	40	46	4
Krawce	Mokrzyszów	Rzeszów	66	474	405	708	64	54	82	52	0	84	0	7	42	327	20
Krempna	Żmigród	Jasło	96	1190	1070	0	0	0	0	0	0	138	0	30	24	111	40
Krosna	Pisarzowa	Nowy Sącz	81	686	380	408	47	36	14	42	1560	1208	252	540	15	6	1
Krosno	Krosno	Jasło	372	458	298	0	0	0	0	0	0	2549	12	285	47	101	22
Krościenko	Krościenko	Nowy Sącz	212	1407	378	0	0	0	103	36	0	1247	24	123	22	272	4
Krościenko Nizne	Krosno	Jasło	100	525	711	0	0	0	5	55	10	228	0	29	1	38	13
Krościenko Wyżne	Krościenko Wyżne	Jasło	325	1698	375	600	65	0	54	16	4394	10380	2088	2869	50	20	25
Krośnica	Czorsztyń	Nowy Sącz	84	780	248	0	0	0	5	22	1456	416	0	580	50	77	33
Królówka Polska	Cieniawa	Nowy Sącz	25	524	1303	36	4	12	0	0	0	559	0	65	16	0	54
Królówka Ruska	Piaszkowa	Nowy Sącz	89	1077	735	60	6	0	0	0	0	1200	0	120	0	4	28
Królówka	Lipnica	Bochnia	350	3482	604	660	71	30	802	46	4498	7450	138	1736	7	752	28
Kruki	Kruki ad Bobrek	Wadowice	26	17	275	60	7	30	0	0	0	1040	120	133	12	0	26
Kruszyniec	Chorzeliów	Tarnów	3	24	403	0	0	0	0	37	0	0	0	0	0	47	39
Krużłowa Nizna	Krużłowa Nizna	Nowy Sącz	34	494	1573	0	3	24	9	44	1090	2837	492	850	4	0	50
Krużłowa Wyżna	Krużłowa Wyżna	Nowy Sącz	51	609	34	36	4	12	4	29	1092	3666	664	903	6	60	28
Kryg	Libusza	Jasło	79	925	132	120	13	0	4	8	2262	1884	564	1206	43	23	19
Krynica	Muszyna	Nowy Sącz	195	3806	728	0	0	11	41	50	1960	1057	0	472	22	35	36
Krzątka	Mokrzyszów	Rzeszów	250	2568	282	936	85	48	0	0	1862	3175	298	636	39	114	54
Krzczonów	Myslenice	Wadowice	252	1549	23	276	29	54	27	7	0	132	0	24	42	138	56
Krzeczowice	Krzeczowice	Rzeszów	104	500	1527	540	54	0	0	0	0	3900	816	427	24	72	18
Krzeczów	Krzeczów	Bochnia	159	1011	345	168	18	12	1213	42	54	109	0	10	29	98	59

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Krzeczów	Mysłenice	Wadowice	111	1252	867	0	0	0	24	4	0	857	248	98	23	67	52
Krzemienna	Łańcut	Rzeszów	201	1713	370	293	31	42	229	47	4576	7742	1356	2883	48	143	0
Krzemienna	Niziny Trzciana	Tarnów	52	384	1482	100	10	0	3	25	936	4888	315	687	12	1	41
Krzesławice	Krzesławice	Kraków	69	500	811	0	0	0	24	9	1872	3261	0	1202	0	15	1
Krzesławice i Kwosowice	Zegartowice	Bochnia	55	643	672	140	16	25	9	12	2028	1456	270	980	11	1	49
Krzyszowice	Tenczyn	Kraków	77	791	1129	0	0	0	7	52	3182	2178	0	965	3	30	9
Krzyszów	Sucha	Wadowice	485	1843	250	1669	180	40	34	22	5030	4160	711	1726	6	170	56
Krzęcin	Facimiech	Wadowice	83	858	678	180	19	30	0	0	2756	3622	0	1081	23	0	0
Krzyszkowice	Krzyszkowice	Bochnia	70	85	1539	60	6	0	0	0	780	4614	0	881	31	0	0
Krzyszkowice	Krzyszkowice	Wadowice	126	867	1235	192	20	48	201	13	5980	2192	566	1746	37	17	49
Krzysztoforzyce	Krzysztoforzyce	Kraków	25	120	1499	0	0	0	8	17	0	5151	0	490	34	32	29
Krzywa	Sędziszów	Rzeszów	121	904	1217	0	0	0	0	0	0	7852	1062	768	26	28	38
Krzywaczka	Krzywaczka	Wadowice	170	735	865	108	11	42	14	10	3432	5754	480	1381	7	130	27
Krzywe	Myscowa	Jasło	45	501	1120	72	7	12	0	0	31	49	0	16	6	25	57
Krzyworzeka	Krzyworzeka	Bochnia	23	230	80	0	0	0	3	31	156	2938	152	365	43	2	52
Krzyż	Tarnów	Tarnów	63	927	1165	48	4	48	85	45	4029	884	306	1109	22	16	42
Krzyż Niemojewski	Krzyż Niemojewski	Tarnów	30	403	967	0	0	0	51	32	1924	1620	336	943	31	1	3
Krzyżanowice	Proszówki	Bochnia	10	9	874	0	0	0	0	0	0	676	0	73	14	0	0
Krzyżanowice Wielkie ¹²	Bochnia	Bochnia	85	364	209	60	6	30	0	0	572	1688	0	324	35	78	24
Krzyżowa	Żywiec	Wadowice	739	2448	558	1668	180	42	35	8	2158	0	0	539	30	386	44
Krzyżówka	Nawojowa	Nowy Sącz	36	371	947	0	0	0	0	0	0	1092	42	110	54	7	55
Ksawerówka	Mikulice	Rzeszów	5	20	494	0	0	0	0	0	0	442	0	40	31	1	48
Książnice	Niepolomice	Bochnia	94	507	1382	0	21	12	0	0	58	520	0	51	9	387	46
Książnice	Książnice	Tarnów	34	411	349	0	0	0	41	13	936	3272	0	700	45	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Księża Kolanó	Rozwadów	Rzeszów	11	33	1053	24	2	12	0	0	0	936	0	85	48	0	0
Kujawy	Pleszów	Kraków	66	240	689	0	0	0	4	50	0	7044	0	670	50	35	8
Kuków	Sucha	Wadowice	205	1333	1463	956	103	34	15	41	2972	1820	288	947	22	22	27
Kulerzów ¹	Mogilany	Wadowice	35	455	1582	144	15	36	8	36	0	1632	64	178	24	0	51
Kunice	Kunice	Bochnia	43	254	858	180	24	0	4	59	780	2574	184	745	25	1	34
Kunina	Nawojowa	Nowy Sącz	39	333	241	0	0	0	0	0	624	624	60	236	26	17	45
Kunkowa	Klimkówka	Jasło	73	639	391	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	47	42
Kunowa	Skołyszyn	Jasło	34	227	1433	60	6	30	0	7	780	2106	528	577	17	2	31
Kunów	Cieniawa	Nowy Sącz	22	273	909	12	1	24	1	8	338	1040	108	210	9	0	24
Kupienin	Mędrzechów	Tarnów	76	429	907	132	13	12	0	0	232	3319	0	378	18	12	8
Kupno	Widelka	Rzeszów	194	1457	468	432	39	36	60	32	11596	1820	1608	1303	30	130	56
Kurdwanów Dolny	Wola Duchacka	Bochnia	25	111	73	0	0	0	0	0	0	1861	28	233	21	0	0
Kurdwanów Górny	Kurdwanów	Bochnia	14	70	305	0	0	0	0	0	0	1690	0	210	20	0	0
Kurów	Wiśnicz	Bochnia	54	316	1494	228	22	48	4	7	1092	2444	192	762	18	2	7
Kurów	Zbyszyce	Nowy Sącz	27	240	1514	120	12	36	5	8	1898	208	12	673	11	11	43
Kuryłówka i Tarnawiec	Leżajsk	Rzeszów	258	1896	1033	78	7	48	1577	7	0	1356	0	116	36	0	0
Kurzyna Mała	Dąbrówka	Rzeszów	72	1073	1309	264	24	12	147	35	0	294	0	26	57	0	0
Kurzyna Wielka	Dąbrówka	Rzeszów	36	552	733	48	4	24	102	16	0	192	0	17	36	0	0
Kuzie	Mędrzechów	Tarnów	21	99	742	60	6	0	0	0	272	358	0	90	12	3	23
Kwaczala	Lipowiec	Kraków	187	1392	1104	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	326	4
Kwapinka	Gruszów	Bochnia	8	140	740	192	19	12	3	37	780	156	72	339	30	0	0
Kwapinka	Mierzeń	Bochnia	23	114	516	72	7	48	1	37	312	1456	108	301	44	0	0
Kwiatonowice ¹	Kwiatonowice	Jasło	71	766	723	240	26	0	1	54	624	3794	486	692	13	24	28
Kwiaton	Uście Ruskie	Jasło	40	1298	1235	192	19	12	7	0	63	0	0	12	36	49	24

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Kwiczyszowa 1,2,3	Librantowa	Nowy Sącz	4	116	1256	0	0	0	19	32	0	12	0	0	14	14	23
Kwików	Zaborów	Bochnia	57	316	1582	36	3	54	2	15	0	2964	228	327	18	6	8
Lachowice	Sucha	Wadowice	567	1186	1333	1455	157	37	24	4	4634	2990	465	1494	2	95	44
Lanckorona 1	Lanckorona	Wadowice	6	1225	436	0	0	0	0	0	0	400	48	44	36	12	31
Las	Siemień	Wadowice	159	1098	135	117	12	31	14	6	2743	4069	186	994	3	51	16
Las Stanisławicki	Kościelniki	Kraków	30	128	1331	0	0	0	9	4	0	3628	0	345	31	16	3
Lasek	Klikuszowa	Nowy Sącz	115	831	633	0	0	0	32	24	74	491	45	75	58	95	2
Laski	Sobniów	Jasło	42	218	1108	0	0	0	9	14	468	3432	384	593	55	0	48
Laski	Tarnów	Tarnów	39	416	240	0	0	0	14	28	0	3406	288	350	50	9	24
Laskowa	Laskowa	Bochnia	187	2162	382	638	69	7	36	18	3588	9724	1284	2739	22	8	10
Laskowa	Zator	Wadowice	48	161	938	204	22	6	6	50	338	1768	232	282	13	14	15
Laskówka	Partyni	Tarnów	60	547	1495	108	10	48	28	3	2028	3524	264	1171	54	1	32
Laskówka	Dalastowice	Tarnów	42	205	753	72	7	12	0	0	0	3146	0	314	36	11	35
Lasocice	Jodłownik	Nowy Sącz	21	123	1491	0	0	0	3	50	624	1326	70	448	14	2	14
Laszki	Bojanów	Rzeszów	45	699	1226	0	0	0	119	26	0	456	0	45	36	18	30
Latoszyn	Latoszyn	Tarnów	99	985	135	540	54	0	17	42	936	4680	492	859	49	0	0
Laufendorf	Laufendorf	Nowy Sącz	9	106	122	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	69	42
Lecka	Slocina	Rzeszów	90	1272	1551	48	4	48	16	39	2548	4316	1632	1525	36	99	20
Leksandrowa	Wiśnicz	Bochnia	46	355	1169	168	16	48	0	51	884	2055	332	586	53	0	53
Leluchów	Muszyna	Nowy Sącz	44	581	1026	0	0	11	11	42	560	301	0	132	46	23	7
Leńcze	Leńcze	Wadowice	21	103	158	0	0	0	1	16	0	468	38	51	39	7	12
Leńcze Górne	Leńcze Górne	Wadowice	102	407	580	180	19	12	5	24	578	8398	793	1072	0	0	0
Leszcze	Dębica	Tarnów	35	550	638	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	53	9
Leszczyn	Lipnik	Wadowice	15	65	282	0	0	0	0	0	0	80	0	10	0	57	21
Leszczyna Dolna	Leszczyna	Bochnia	14	101	190	72	6	30	5	50	364	520	66	241	16	6	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Leszczyna Górna	Leszczyna	Bochnia	95	779	646	144	15	36	198	46	1191	1739	0	486	8	111	10
Leszczyny	Klimkówka	Jasło	73	731	1527	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	91	6
Leszczyny	Leszczyny	Rzeszów	66	548	369	0	0	0	0	0	0	624	198	66	16	66	18
Leśna	Lipowa	Wadowice	149	496	462	348	37	42	29	32	0	3172	0	343	38	9	7
Leśnica	Szaflary	Nowy Sącz	4	53	756	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	38
Leśnica	Lanckorona	Wadowice	42	237	1344	120	13	0	21	53	1352	104	108	351	58	2	17
Leśniówka	Chorkówka	Jasło	52	253	1080	48	5	12	7	58	1704	2132	372	709	25	1	2
Lewniova	Lewniova	Bochnia	67	614	725	144	15	36	5	35	1716	5772	636	1432	50	0	0
Leżajsk	Leżajsk	Rzeszów	229	58	928	0	0	0	0	0	832	11297	24	1237	44	244	41
Lgota	Tenczyn	Kraków	54	534	1405	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	143	14
Lgota	Lgota	Wadowice	82	439	1309	156	16	54	17	30	1404	6060	704	1022	39	30	38
Libertów	Libertów	Wadowice	48	273	196	60	6	30	7	48	780	5072	444	912	13	16	6
Libiąż Mały	Chrzanów	Kraków	167	1317	1225	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	364	12
Libiąż Wielki	Bobrek	Kraków	33	48	1070	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	19	4
Libichów ^{1,2}	Niepolomice	Bochnia	0	0	0	0	0	0	13	43	0	0	0	0	0	0	0
Librantowa	Librantowa	Nowy Sącz	47	717	710	252	26	36	128	31	32	32	0	1	55	72	1
Libusza	Libusza	Jasło	142	1192	784	384	41	36	4	46	2912	5980	1174	1949	5	24	1
Lichtarz	Żółków	Jasło	18	51	190	0	0	0	0	0	0	2548	204	280	21	0	0
Lichwin	Lichwin	Tarnów	64	250	334	48	4	48	18	36	156	7644	894	854	39	33	25
Ligaszowa	Tylnonowa	Nowy Sącz	17	517	711	0	0	0	1	32	0	624	24	63	24	37	9
Limanowa	Limanowa	Nowy Sącz	108	144	174	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	22	23
Lipie	Mrowia	Rzeszów	64	569	1345	12	1	12	8	37	3744	1248	636	528	21	4	6
Lipie, Rzeki i Sadek	Jodłownik	Nowy Sącz	41	290	991	0	0	0	4	11	936	2392	80	718	32	3	28
Lipinki ^{1,2}	Lipinki	Jasło	10	59	1561	0	0	0	31	27	4914	6638	1284	2168	12	11	51
Lipiny	Luszwice Góme	Tarnów	62	509	297	216	21	36	61	16	366	4550	408	573	30	16	5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Lipiny	Lipiny	Tarnów	47	207	233	0	0	0	6	36	468	4826	1033	693	12	1	36
Liplas	Liplas	Bochnia	38	481	1123	60	7	30	6	14	390	1620	126	701	14	1	16
Lipna	Myscowa	Jasło	63	578	95	72	7	12	0	0	22	35	0	11	3020	32	0
Lipnica	Dzikowiec	Rzeszów	315	3070	418	900	82	30	968	26	333	602	0	116	14	81	4
Lipnica Dolna	Lipnica	Bochnia	184	1894	524	396	42	54	0	0	1253	3080	307	621	25	243	53
Lipnica Dolna	Lipnica Dolna	Jasło	34	396	811	0	0	0	16	27	156	2886	372	388	6	2	0
Lipnica Dolna	Niecw	Nowy Sącz	106	987	359	0	0	0	20	5	2496	6047	1501	1816	40	8	6
Lipnica Górna	Lipnica	Bochnia	198	2099	1420	468	50	42	0	0	1464	3959	321	742	56	230	35
Lipnica Górna	Skolyszyn	Jasło	58	323	1124	48	5	12	0	0	936	4262	642	743	4	0	0
Lipnica Górna	Lipnica Górna	Nowy Sącz	28	292	240	0	0	0	7	47	884	2193	496	550	50	5	22
Lipnica Murowana	Lipnica	Bochnia	13	569	1166	0	27	0	0	0	0	598	72	68	0	2	54
Lipnica Wielka ^{1,2,3}	Lipnica Wielka	Nowy Sącz	3	16	1066	0	0	0	0	0	0	390	36	47	1	0	0
Lipniczka	Lipniczka	Nowy Sącz	31	222	1436	36	4	12	1	52	624	2626	492	591	39	8	0
Lipnik	Drognia	Bochnia	246	1284	1353	672	89	42	15	20	2548	5746	356	1788	51	76	13
Lipnik	Lipnik	Wadowice	283	2315	1075	992	124	0	0	0	4140	3066	0	1487	15	340	38
Lipowa	Limanowa	Nowy Sącz	28	265	54	0	0	0	7	24	676	1678	216	346	57	6	0
Lipowa	Lipowa	Wadowice	460	1988	7	1956	211	54	32	10	3564	2512	8	1969	16	191	12
Lipowica	Dukla	Jasło	39	250	29	120	14	0	0	0	1352	572	252	332	55	23	11
Lisia Góra Mała	Tarnów	Tarnów	130	710	1421	704	70	24	38	42	2352	3848	429	988	18	9	25
Lisia Góra Wielka	Tarnów	Tarnów	139	1364	730	240	24	0	168	38	6473	2158	426	1849	26	3	4
Lisów	Skolyszyn	Jasło	61	427	1509	24	2	36	0	6	910	4498	888	897	1	4	48
Lisówek	Skolyszyn	Jasło	9	82	1350	0	0	0	0	3	312	572	120	198	22	1	19
Liszki	Piekary	Kraków	160	431	473	0	0	0	65	7	885	742	0	462	36	94	7
Lubąszczyzna	Dwory	Wadowice	8	0	320	0	0	0	0	0	0	286	72	37	40	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Lubasz	Lubasz	Tarnów	68	400	1266	0	0	0	1	54	312	5486	388	687	11	5	14
Lubaszowa	Lubaszowa	Tarnów	35	505	182	428	25	48	6	14	404	1564	60	239	20	5	14
Lubeza	Lubeza	Tarnów	199	2231	797	588	58	48	28	13	8892	6448	3360	4306	13	10	3
Lubeza	Szczepanowice	Tarnów	17	113	1435	36	3	36	4	22	260	1284	336	244	20	0	25
Lubenia	Tyczyn	Rzeszów	225	1922	242	0	0	0	0	0	6162	7577	2976	3090	21	117	28
Lubenki	Lubenki	Jasło	40	221	752	60	6	30	21	48	780	1846	72	539	30	0	45
Lubiczko	Stedliszowice	Tarnów	49	168	525	0	0	0	0	15	156	3348	312	408	17	1	10
Lubień	Myslenice	Wadowice	363	3045	1011	240	26	0	56	13	780	2477	698	480	30	132	53
Lubinka	Lubinka	Tarnów	50	295	1395	0	0	0	3	51	0	3744	348	386	46	0	0
Lubla	Lubla	Jasło	121	1698	1011	96	10	24	10	56	2496	6968	1164	1861	2	6	1
Lublica	Bezdziałka	Jasło	44	323	1143	48	5	12	25	34	924	4368	888	892	20	0	0
Lubocza	Kraków	Kraków	85	1457	1118	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	50	12
Lubomierz	Lubomierz	Bochnia	40	242	326	204	22	6	4	43	936	1456	150	630	31	4	20
Lubomierz	Poręba Wielka	Nowy Sącz	131	2551	1019	0	0	0	0	0	1594	996	222	469	48	533	57
Lubomierz	Nawojowa	Nowy Sącz	143	1198	422	0	0	0	0	0	3159	0	243	1168	12	77	30
Lubzina	Lubzina	Tarnów	10	42	1413	0	0	0	0	0	0	1248	120	129	4	0	50
Ludwinów	Ludwinów	Bochnia	32	27	144	0	0	0	0	0	0	992	0	124	0	41	30
Ludźmierz	Ludźmierz	Nowy Sącz	120	623	1328	0	0	0	17	6	1170	0	0	546	0	17	24
Lusina	Lusina	Wadowice	51	271	1597	0	0	0	22	10	2340	4862	688	1089	55	11	21
Luslawice	Zakliczyn	Bochnia	45	88	126	204	22	6	2	40	0	2132	300	244	18	1	14
Lustowiczki Małe	Lustowiczki Małe	Tarnów	10	26	986	0	0	0	3	18	0	1456	0	157	44	0	0
Luszowice	Jaworzno	Kraków	159	2158	191	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	317	4
Luszowice	Sadkowa Góra	Tarnów	37	446	572	84	8	24	34	55	1872	1664	300	551	28	13	40
Luszowice Dolne	Luszowice Dolne	Tarnów	70	626	312	360	36	0	70	15	2912	1768	396	773	16	18	38
Luszowice Górne	Luszowice Górne	Tarnów	85	930	948	252	25	12	113	52	3848	3328	576	1528	28	31	47

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Lutcza	Lutcza	Jasło	414	2888	923	1728	172	48	3	57	6378	15366	72	3051	29	152	50
Lutoryż	Boguchwała	Rzeszów	61	873	1556	36	3	54	122	3	2309	5824	1273	1715	19	16	40
Łabowiec	Nawojowa	Nowy Sącz	46	654	1047	0	0	0	0	0	0	1092	42	110	54	50	48
Łabuzie	Parkosz	Tarnów	16	24	1077	48	4	48	1	5	156	648	84	130	11	0	12
Łagiewniki	Mysłenice	Wadowice	42	203	232	0	0	0	5	20	312	1938	72	325	36	45	0
Łajce	Łajce	Jasło	72	404	618	80	8	40	25	22	1092	5399	612	1071	0	11	54
Łańcut	Łańcut	Rzeszów	348	130	383	0	0	0	0	0	0	182	0	16	41	344	34
Łapanów	Łapanów	Bochnia	57	122	1426	96	10	24	13	1	312	3669	414	545	16	11	2
Łapczyce	Łapczyce	Bochnia	197	1352	410	12	31	18	167	18	0	884	48	94	29	546	13
Łąpiszów	Wrzawy	Rzeszów	56	185	1013	72	6	36	6	18	1404	3588	366	603	4	0	56
Łazany	Łazany	Bochnia	38	201	931	0	0	0	9	40	468	4609	165	833	3	2	1
Łaziska 1,2,3	Rożnów	Nowy Sącz	2	9	59	0	0	0	0	0	0	208	0	24	16	0	0
Łazy	Łazy	Bochnia	89	839	1575	276	29	54	10	8	1248	5642	0	1075	58	16	37
Łazy ²	Krzeczów	Bochnia	52	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	286	42
Łazy	Dębowiec	Jasło	46	516	936	0	0	0	69	37	2238	0	552	981	40	32	50
Łazy	Jazowsko	Nowy Sącz	45	690	1102	0	0	0	44	27	1872	1352	189	532	47	11	8
Łazy	Poręba Wielka	Wadowice	29	145	1543	96	10	24	0	59	598	1710	252	489	22	0	25
Łącko	Łącko	Nowy Sącz	168	1072	1516	0	0	0	248	16	1092	6256	826	875	58	121	37
Łączany	Tyniec	Wadowice	66	168	511	72	7	48	4	5	468	2821	209	428	10	8	57
Łączki	Łączki	Jasło	58	308	463	168	18	12	9	0	936	2782	456	513	48	31	3
Łączki Brzeskie	Łączki Brzeskie	Tarnów	84	909	385	0	0	0	5	38	1928	3913	449	1125	35	8	41
Łączki Kucharskie	Łączki Kucharskie	Tarnów	24	106	1179	0	0	0	0	0	300	2604	378	393	50	0	0
Łączne	Łososina Dolna	Nowy Sącz	10	97	615	36	4	12	5	49	624	486	84	328	34	0	48
Łąka	Łąka	Rzeszów	189	3138	717	420	45	30	235	50	4424	3718	1284	2378	42	15	24
Łąki	Łąki	Jasło	122	773	1138	204	22	6	119	11	2184	6123	120	1635	3	33	41

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Łąki	Sulistrowa	Jasło	85	640	1240	180	19	30	49	47	1300	4888	744	1063	30	5	42
Łąki	Osiek	Wadowice	44	367	1477	0	0	0	5	0	1508	2652	438	675	16	2	43
Łąka Dolna	Gierczyce	Bochnia	69	822	1180	204	22	6	51	55	3822	4993	330	1483	32	2	29
Łąka Górna	Łąka Górna	Bochnia	105	908	811	120	13	0	10	18	2236	5018	333	1113	14	2	0
Łązek	Chwałowice	Rzeszów	20	195	1239	12	1	6	10	8	936	884	264	264	44	0	0
Łęg	Mogila	Kraków	58	397	227	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	193	2
Łęg	Nowojowa	Nowy Sącz	28	95	381	0	0	0	6	8	0	1297	66	130	46	8	34
Łęg	Parłyn	Tarnów	234	1426	1330	0	0	0	52	34	1144	18239	1067	2221	15	9	8
Łęg vel Męciszów	Pustków	Tarnów	41	530	561	0	0	0	25	2	1092	3216	492	742	30	6	21
Łęgorze	Łęgorze	Jasło	0	29	1453	0	0	0	0	0	0	1014	96	111	52	0	0
Łęka	Łęka i Kały	Nowy Sącz	78	410	1591	24	2	48	3	30	2028	6184	1080	1379	29	0	0
Łęka	Siedlec	Tarnów	17	92	82	0	0	0	1	16	468	1898	228	385	6	0	0
Łęka	Szczucin	Tarnów	31	117	1497	0	0	0	1	44	0	2860	360	295	36	10	21
Szczucińska																	
Łęka Żabiecka	Burzyn	Tarnów	18	37	356	94	8	24	2	1	0	1300	120	134	16	1	54
Łękawica	Rychwałd	Wadowice	70	706	33	0	0	0	1	48	1664	5063	534	1020	35	34	33
Łękawica	Łękawica	Wadowice	129	675	1233	96	10	24	16	49	1300	11662	1140	1760	17	13	24
Łękawica Mała	Tarnów	Tarnów	117	486	77	732	73	12	94	41	1403	2558	384	572	20	7	28
Łękawica Wielka	Tarnów	Tarnów	68	1616	13	156	15	36	129	46	2198	676	444	1098	16	25	24
Łękawka	Tarnów	Tarnów	94	953	1119	144	14	24	76	51	2704	1300	294	816	27	13	21
Łęki	Przyborów	Bochnia	130	973	1464	0	4	0	19	5	0	0	0	0	0	569	48
Łęki	Trzemeszka	Bochnia	32	630	1177	18	4	30	0	0	63	129	0	45	28	231	21
Łęki	Kobylany	Jasło	49	466	1044	24	11	42	39	3	1092	2639	330	732	15	0	0
Łęki ^{1,2,3}	Łęki	Wadowice	5	4	877	0	0	0	0	0	0	468	0	50	42	0	0
Łęki Dolne	Łęki Dolne	Tarnów	135	456	234	108	10	48	72	20	4914	7800	1260	2526	18	29	59
Łęki Górne ^{1,2,3}	Lipiny	Tarnów	19	458	247	0	0	0	27	18	1690	832	432	774	30	10	23

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Łęki Górne	Łęki Górne	Tarnów	163	1722	388	0	0	0	74	15	3120	11080	2100	3039	52	47	55
Łętowe	Poręba Wielka	Nowy Sącz	61	1941	553	0	0	0	0	0	386	756	252	175	36	210	7
Łętowice z Dębina	Radłów	Bochnia	176	713	532	48	5	12	42	21	1092	3484	165	928	35	19	1
Łętownia	Strzyżów	Jasło	13	78	456	0	0	0	0	0	0	1352	156	149	45	0	15
Łętownia	Łętownia	Rzeszów	183	1864	397	0	0	0	0	0	2574	11258	1899	1590	55	90	32
Łętownia	Rudnik	Rzeszów	59	636	1567	0	0	0	2	30	0	0	0	0	0	0	0
Łętownia Dolna	Łętownia	Wadowice	77	765	1366	0	0	0	0	0	728	780	320	379	48	52	59
Łętownia Górna i Chrobacza	Łętownia	Wadowice	120	1278	1013	0	0	0	0	0	546	1300	464	521	38	72	58
Łętownia Średnia	Łętownia	Wadowice	60	773	256	0	0	0	0	0	702	624	256	354	48	39	15
Łężany	Targowiska	Jasło	69	465	724	132	14	18	72	22	2028	3446	936	1271	52	32	59
Łęzkowice 1	Staniątki	Bochnia	36	355	1207	144	18	0	29	13	624	2496	60	646	48	1	3
Łężyńny	Gorzyce	Jasło	81	521	656	72	7	48	35	24	1846	2262	708	1059	55	46	20
Łobzów	Prądnik	Kraków	70	248	24	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	118	2
Łodygowice	Łodygowice	Wadowice	254	2361	653	84	32	24	0	0	2028	1846	72	708	16	280	58
Łomna	Wiśnicz	Bochnia	58	676	670	396	42	54	3	1	1508	1092	238	804	30	3	16
Łomnica	Łomnica	Nowy Sącz	145	1756	1067	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	66	50
Łoniowa	Uszew	Bochnia	133	974	1117	132	14	18	56	0	2437	464	157	664	35	11	50
Łopon	Wojnicz	Bochnia	45	663	1230	0	0	0	32	39	1456	3068	183	1068	30	29	51
Łopuchowa	Niedźwiada	Tarnów	81	903	251	60	6	0	24	34	2028	4654	546	890	24	4	48
Łopuszka Mała	Łopuszka Mała	Rzeszów	56	215	1150	114	11	24	0	30	312	2746	352	382	16	3	48
Łopuszka Wielka	Łopuszka Wielka	Rzeszów	121	1297	72	264	24	12	0	0	1872	6578	1860	710	14	76	57
Łopuszna	Łopuszna	Bochnia	31	202	334	0	0	0	10	51	312	2542	312	414	59	57	16
Łopuszna	Łopuszna	Nowy Sącz	121	1481	390	0	0	0	71	42	1872	1092	396	812	4	60	30
Łosie	Ropa	Jasło	135	1378	892	96	9	36	0	0	64	192	192	42	27	126	28

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Łosie	Zwiernik	Tarnów	24	127	771	0	0	0	0	0	0	2678	576	288	18	0	0
Łososina Dolna	Łososina Dolna	Nowy Sącz	38	175	1110	72	8	24	14	20	468	3796	384	661	14	0	36
Łososina Górna	Konary	Nowy Sącz	43	240	733	0	0	0	2	35	780	2990	396	724	38	0	0
Łostówka	Poręba Wielka	Nowy Sącz	84	2193	1404	0	0	0	0	0	431	486	222	153	18	256	6
Łowczów	Łowczów	Tarnów	51	253	1467	0	0	0	6	17	416	4784	936	678	3	0	0
Łowczówek	Rychwałd	Tarnów	41	244	615	24	2	24	3	26	104	3822	348	436	10	0	0
Łowisko	Łętownia	Rzeszów	120	1426	999	0	0	0	0	0	2730	9776	1680	1475	17	29	47
Łubienko ^{1,2}	Łubienko	Jasło	4	3	775	0	0	0	0	0	0	208	0	22	32	0	0
Łubno ^{1,2}	Biecz	Jasło	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	26
Łubno	Łubno	Jasło	31	158	1155	0	0	0	0	0	0	3056	274	336	51	0	0
Łubno Opacie	Kopytowa	Jasło	25	279	79	0	0	0	0	0	676	676	276	225	31	3	22
Łuczanowice	Łuczanowice	Kraków	28	83	532	0	0	0	5	18	0	3472	0	330	40	9	38
Ług	Kobyłanka	Jasło	63	827	97	0	0	0	44	33	0	214	0	23	11	20	27
Łukanowice ²	Błonie	Bochnia	36	0	0	312	33	48	0	38	156	2288	198	327	26	0	0
Łukawiec	Łąka	Rzeszów	263	1447	1057	708	76	42	287	47	5246	8164	1918	3321	55	90	27
Łukowa	Leżajsk	Rzeszów	50	304	443	0	0	0	143	27	0	180	0	15	57	0	0
Łukowa	Łukowa	Tarnów	87	1012	346	180	18	0	67	13	2639	3042	302	1373	14	1	34
Łukowica	Łukowica	Nowy Sącz	99	372	820	0	0	0	10	10	936	5527	566	713	14	4	3
Łuzna	Łuzna	Jasło	263	1629	672	840	91	0	0	0	3068	12228	3426	2729	33	46	56
Łyczana	Łyczana	Nowy Sącz	50	224	790	132	8	4	6	22	1247	3260	792	825	50	0	0
Łyczanka	Wieliczka	Bochnia	26	177	753	0	0	0	8	30	1092	1645	82	500	13	1	50
Łyczanka	Łososina Dolna	Nowy Sącz	15	244	923	12	1	24	9	22	780	1248	168	490	36	1	0
Łysa Góra ²	Uszew	Bochnia	105	909	145	0	1	26	77	33	312	1664	441	356	25	191	50
Łysa Góra	Zmigród	Jasło	103	1036	844	84	8	24	49	37	2236	2990	414	754	56	1	34

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Łysa Góra	Paszkówka	Wadowice	13	47	1000	0	0	0	3	34	0	1716	204	189	58	2	58
Łysaków	Łysaków	Tarnów	46	691	1275	180	18	0	23	0	1404	3120	0	873	36	14	17
Łysakówek	Łysaków	Tarnów	23	318	1311	72	7	12	22	48	1092	1716	0	608	24	9	20
Łysina	Moszczenica	Wadowice	59	173	1325	336	54	36	0	0	0	1872	144	206	38	3	57
Łysokanie ^{1,2,3}	Grotkowice	Bochnia	10	0	0	0	0	0	0	26	0	1404	36	177	30	0	9
Machówka	Zręcin	Jasło	38	245	1480	12	1	18	0	0	1456	1404	396	475	29	11	45
Machowa	Machowa	Tarnów	55	649	1016	72	7	12	23	38	1560	4201	1062	1081	53	0	0
Machów	Kajmów	Rzeszów	26	167	673	36	3	18	9	17	936	1508	236	492	15	0	32
Maciejowa	Nawojowa	Nowy Sącz	66	571	714	0	0	0	0	0	1404	0	108	519	12	40	42
Maćkówka	Przeworsk	Rzeszów	53	246	1029	120	13	0	27	26	468	4550	516	739	18	9	22
Majdan	Majdan	Rzeszów	167	1322	1381	312	28	36	0	0	3024	1319	558	700	55	35	10
Majdan Zbydniowski	Zbydniów	Rzeszów	59	168	1467	132	12	6	0	0	0	3107	0	284	48	0	30
Majscowa	Dębowiec	Jasło	38	221	903	60	6	30	24	48	820	884	384	459	12	18	54
Makowica	Makowica	Bochnia	31	232	1380	84	9	6	1	36	624	1976	216	365	43	0	0
Makowiska	Makowiska	Jasło	46	307	246	0	0	0	0	0	878	3640	468	757	9	2	16
Maków	Maków	Wadowice	330	1430	484	36	3	54	55	7	0	416	44	46	10	301	35
Malawa	Malawa	Rzeszów	133	1493	1482	240	26	0	170	8	1716	7631	1194	125	0	12	41
Małec	Ostiek	Wadowice	67	396	244	108	11	42	13	0	1248	5148	396	1191	23	12	22
Małejowa	Wysocka	Wadowice	131	1251	352	36	3	54	21	40	326	3096	292	423	41	93	0
Małeniska ^{1,2,3}	Leżajsk	Rzeszów	1	29	1380	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8	0
Malinie	Malinie	Tarnów	41	226	997	0	0	0	20	12	2132	1300	348	776	46	0	18
Mała	Mała	Tarnów	156	1199	526	252	25	12	43	49	2418	8034	858	2476	19	9	37
Mała Łąka	Kościelisko	Nowy Sącz	13	89	1257	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	32	2
Mała Wieś	Śledziejowice	Bochnia	31	392	66	84	10	30	1	38	377	2080	142	468	57	1	14
Mała Wieś	Mała Wieś	Nowy Sącz	9	71	1042	0	0	0	2	6	304	700	90	161	0	2	45

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Małastów	Biecz	Jasło	21	900	939	0	0	0	0	0	55	87	0	28	45	40	50
Małec	Mędzrechoń	Tarnów	73	470	1490	192	19	12	0	0	1326	4108	570	696	16	1	24
Małówka 1,2,3	Niebylec	Jasło	4	16	693	0	0	0	0	0	0	260	60	27	5	0	0
Manasterz	Kańczuga	Rzeszów	59	1067	749	0	0	0	178	2	2794	2418	618	1239	36	18	42
Maniów	Maniów	Nowy Sącz	243	1095	74	0	0	0	223	58	6630	0	255	1557	37	2	32
Maniów	Maniów	Tarnów	57	414	504	0	0	0	8	41	1404	2543	334	702	50	4	47
Marcinkowice	Przybyśławice	Bochnia	33	157	147	0	0	0	3	37	156	3576	330	480	4	0	7
Marcinkowice	Marcinkowice	Nowy Sącz	69	448	40	0	0	0	19	28	988	5222	580	1094	28	6	10
Marcówka	Marcówka	Wadowice	52	448	64	0	0	0	7	33	1404	2912	329	674	42	3	21
Marcyporęba	Marcyporęba	Wadowice	107	565	710	280	29	52	20	55	1404	6942	692	1119	48	43	55
Marek	Tarnów	Tarnów	12	85	124	0	0	0	0	0	0	585	55	60	27	0	0
Margoń	Nawojowa	Nowy Sącz	10	140	54	0	0	0	0	0	312	572	36	115	52	1	4
Markowa	Przeworsk	Rzeszów	348	4330	1058	696	75	24	0	0	6916	4360	4590	3724	48	659	1
Markowizna	Ranizów	Rzeszów	70	579	56	108	10	48	0	0	0	3471	366	363	52	9	54
Markuszowa	Markuszowa	Jasło	46	389	209	0	0	0	33	28	858	4966	996	930	48	9	34
Markuszowa	Janowice	Nowy Sącz	7	169	422	0	0	0	1	37	936	156	78	457	36	1	18
Maroń i Koczanka	Jeżów	Nowy Sącz	26	135	1578	48	6	37	1	22	312	2642	504	475	18	0	9
Marszowice	Niegowic	Bochnia	86	433	724	432	54	0	8	1	1872	5408	612	1686	24	3	4
Maszkienice	Jadowniki	Bochnia	260	721	1360	0	0	0	81	54	444	1452	0	378	54	109	36
Maszkowice	Łącko	Nowy Sącz	52	545	38	0	0	0	81	2	1990	1558	300	564	54	4	17
Matysówka	Zalesie	Rzeszów	77	938	1068	60	6	30	9	44	100	7436	696	848	18	52	7
Maziarnia	Nisko	Rzeszów	75	1080	316	78	7	9	248	17	0	294	0	26	57	0	0
Mazury	Ranizów	Rzeszów	162	1670	16	120	11	0	479	41	265	223	0	69	1	0	0
Mechowiec	Kolbuszowa	Tarnów	49	792	1205	0	0	0	12	8	6344	0	250	1277	41	0	0
Medynia	Medynia	Rzeszów	320	1392	1341	1032	103	12	8	30	0	12064	2385	1315	42	70	7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Mieszna Łodygowska	Łodygowice	Wadowice	4	67	798	0	0	0	0	0	0	18	0	1	57	5	24
Mieszna Opacka	Tuchów	Tarnów	22	358	484	1112	111	12	32	43	1028	702	12	276	20	1	48
Mieszna Szlachecka	Mieszna Szlachecka	Tarnów	47	469	1216	60	6	0	7	56	3120	3378	552	1137	25	0	0
Mieszna Wilkowska	Łodygowice, klucz Wilkowiec	Wadowice	27	215	854	0	1	48	0	0	0	286	0	30	59	29	36
Męcina	Męcina	Nowy Sącz	22	123	1463	12	1	12	0	32	16	1796	156	188	11	6	45
Męcina Dolna	Męcina Dolna	Nowy Sącz	128	1243	1063	0	0	0	15	46	3562	8818	1056	1608	6	98	31
Męcina Górna	Męcina Górna	Nowy Sącz	51	386	240	0	0	0	0	0	624	4432	408	720	34	10	4
Męcina Mała	Kobyłanka	Jasło	23	258	268	0	0	0	0	0	0	208	192	26	35	30	28
Męcina Wielka	Kobyłanka	Jasło	79	1071	155	0	0	0	29	56	0	270	264	34	49	48	38
Męcinka	Jedlicze	Jasło	70	346	1463	132	14	18	17	43	1716	3006	864	952	17	1	37
Mędrzechów	Mędrzechów	Tarnów	136	1018	421	348	34	48	3	39	1534	3978	0	704	36	13	31
Mętków	Lipowiec	Kraków	124	819	946	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	115	8
Michalczowa	Michalczowa	Nowy Sącz	45	124	498	0	0	0	4	12	156	4778	520	643	52	0	0
Michała ^{1,2,3}	Strzelce Wielkie	Bochnia	4	30	1448	0	0	0	0	0	0	468	48	52	42	1	7
Michałówka ^{1,2,3}	Dobrzeczków	Jasło	22	117	818	0	0	0	0	26	0	1678	398	185	51	1	1
Miechocin	Dzików	Rzeszów	67	387	888	568	52	4	13	0	943	5304	496	823	53	5	28
Miechowice Małe	Miechowice Małe	Bochnia	58	199	1432	0	0	0	0	0	0	6539	312	725	43	0	0
Miechowice Wielkie	Wietrzychowice	Bochnia	65	552	550	120	13	0	13	38	1560	4706	624	1310	37	4	13
Miejsc	Spytkowice	Wadowice	32	257	694	156	16	54	17	0	312	2340	0	331	36	5	0
Mielec ²	Mielec	Tarnów	290	0	0	0	0	0	50	55	0	336	0	33	36	57	15
Mierzączka	Wieliczka	Bochnia	96	74	338	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2406	47
Mierzeń	Mierzeń	Bochnia	27	128	463	48	5	12	2	25	156	2418	126	336	21	0	0
Mieszkowa	Mieszkowa	Tarnów	51	245	1337	0	0	0	6	45	1092	3952	420	840	24	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Mietniów	Mietniów	Bochnia	33	148	190	84	10	30	4	22	0	3796	256	484	27	1	41
Międzybrodzie	Żywiec	Wadowice	513	772	1176	0	173	42	12	29	0	2548	300	284	2	157	26
Międzybrodzie	Międzybrodzie	Wadowice	405	952	461	372	40	18	11	16	40	3875	372	457	55	230	30
Miękonia	Tenczyn	Kraków	70	846	911	0	0	0	10	9	2043	3306	0	801	17	17	12
Mikuszowice	Niepolomice	Bochnia	129	567	7	0	29	48	0	0	94	1674	0	146	33	354	31
Mikolajowice	Tarnów	Tarnów	62	208	1226	216	21	36	19	12	1300	2964	171	656	4	10	36
Mikulice	Mikulice	Rzeszów	40	67	1410	0	0	0	0	0	312	2130	24	366	12	23	45
Mikuszowice	Łodygowice	Wadowice	52	293	1137	252	27	18	0	0	416	268	0	133	2	60	25
Milik	Muszyna	Nowy Sącz	95	1212	162	0	0	11	23	25	1120	595	0	264	50	24	57
Milówka	Milówka	Bochnia	71	375	1202	24	2	42	25	45	468	5616	468	863	12	0	10
Milówka	Wieprz	Wadowice	520	1443	1198	2060	268	30	26	24	3374	0	168	1523	15	110	24
Milkowa	Milkowa	Nowy Sącz	32	268	1021	48	5	44	3	5	614	2735	176	498	9	11	21
Milocin	Staromieście	Rzeszów	18	54	1071	0	0	0	0	0	0	1801	213	204	58	0	0
Mirocin	Łańcut	Rzeszów	67	885	794	96	9	36	103	1	3250	1976	672	1642	4	65	25
Mirów	Tenczyn	Kraków	20	93	908	0	0	0	0	0	0	938	0	89	20	16	23
Mistrzejowice	Mistrzejowice	Kraków	15	77	1221	0	0	0	1	48	0	2566	0	244	22	0	0
Mizerna	Mantów	Nowy Sącz	51	172	690	0	0	0	2	41	1456	0	84	343	13	34	51
Młodochów	Niziny Trzciana	Tarnów	17	268	686	0	0	0	3	12	936	2080	204	402	27	1	8
Młodów	Barcice	Nowy Sącz	19	121	1558	0	0	0	0	0	36	0	0	3	36	41	10
Młoszowa	Młoszowa	Kraków	76	521	567	0	0	0	20	36	468	9533	0	1023	36	40	8
Młynczyńska	Świdnik	Nowy Sącz	74	742	832	0	0	0	8	53	312	4272	434	512	29	1	26
Młynka	Tenczyn	Kraków	9	151	154	0	0	0	5	43	462	330	0	141	25	12	6
Młynne	Młynie	Nowy Sącz	85	403	102	24	2	48	9	35	1004	3718	541	967	14	1	11
Mników	Bielany	Kraków	124	593	307	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	322
Mochnaczka Nizna	Muszyna	Nowy Sącz	108	1570	210	0	0	11	31	47	0	10	0	1	0	47	15

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Mochnaczka Wyzna	Muszyna	Nowy Sącz	78	1366	740	0	0	0	16	44	0	0	7	0	42	33	10
Moderówka	Moderówka	Jasło	18	143	1180	36	3	54	1	2	468	1508	264	371	44	2	6
Modlnica Wielka	Modlnica Wielka	Kraków	48	191	734	0	0	0	24	47	795	5357	0	888	44	14	16
Modlniczka	Prądnik	Kraków	33	291	709	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	102	3
Mogilany	Mogilany	Wadowice	176	886	909	648	140	24	42	20	6240	6448	275	2109	24	23	25
Mogilno	Mogilno	Nowy Sącz	66	410	1164	264	30	48	22	16	468	6188	528	961	22	2	8
Mogila	Mogila	Kraków	117	421	294	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	231	4
Mokra Strona	Przeworsk	Rzeszów	107	955	22	376	40	42	170	13	1872	2626	702	1127	16	39	19
Mokra Wieś i Dąbrowa	Mokra Wieś	Nowy Sącz	24	361	1454	0	0	0	50	50	1716	364	192	478	34	54	43
Mokre	Zasów	Tarnów	94	1120	257	228	22	48	94	10	4732	260	0	998	24	2	31
Mokrzec	Mokrzec	Tarnów	22	150	901	96	9	36	12	2	468	1508	168	343	58	0	56
Mokrzyzka	Wiśnicz	Bochnia	0	2357	1359	0	0	0	70	42	4160	8606	835	1895	0	4	22
Mokrzyszów	Mokrzyszów	Rzeszów	133	1008	1351	732	73	12	49	26	3250	910	82	743	25	32	51
Monowice	Dwory	Wadowice	209	703	1415	480	60	0	10	50	3232	2405	93	2008	18	145	20
Morawczyzna	Morawczyzna	Nowy Sącz	151	1592	373	0	0	0	37	53	148	836	63	121	42	59	37
Morawica ^{1,2}	Tenczyn	Kraków	113	861	1219	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	550	12
Mordarka	Mordarka	Nowy Sącz	78	1024	1346	36	3	36	0	0	2801	4160	12	945	41	34	29
Moroń	Moroń	Nowy Sącz	3	79	204	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16	56
Mostki	Mostki	Nowy Sącz	17	212	1165	0	0	0	20	15	780	580	132	267	33	3	39
Mostki	Jarocin	Rzeszów	13	244	303	12	1	6	44	52	0	72	0	6	36	1	30
Moszczanica	Moszczanica	Wadowice	299	850	266	1056	146	24	19	14	2912	3640	432	1350	31	29	41
Moszczenica	Targowisko	Bochnia	38	302	1315	0	7	0	137	15	0	0	0	25	35	59	37
Moszczenica	Łuzna	Jasło	326	2677	774	1068	115	42	11	6	5174	6187	3192	2982	58	147	45
Moszczenica Niżna	Moszczenica Niżna	Nowy Sącz	42	681	1494	0	0	0	10	3	1092	2132	264	531	34	7	35

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Moszczenica Wyzna	Moszczenica Wyzna	Nowy Sącz	44	444	902	0	0	0	10	14	936	2132	276	410	37	28	25
Motylice Poduchowne	Motylice Poduchowne	Rzeszów	33	178	1258	0	0	0	0	0	1664	1612	0	452	50	0	0
Motylice Szlacheckie	Motylice Szlacheckie	Rzeszów	25	113	1577	25	2	17	4	54	1040	1456	180	523	3	0	0
Mroczkówka	Kolbuszowa	Tarnów	6	20	363	12	1	12	2	56	156	0	12	31	37	0	4
Mrowla	Mrowla	Rzeszów	122	527	190	60	6	0	19	5	2132	4927	1092	742	58	13	25
Mrukowa	Samokleski	Jasło	53	258	180	72	7	12	119	14	2080	728	228	493	36	8	18
Mstów	Mstów	Nowy Sącz	42	291	889	0	0	0	10	0	1248	2580	318	894	0	3	50
Mszalnica	Cieniawa	Nowy Sącz	71	855	104	108	12	36	2	10	1560	2158	432	715	54	19	59
Mszana	Mszana	Jasło	156	2066	1035	0	0	0	12	39	69	276	0	41	24	240	55
Mszana Dolna	Mszana Dolna	Nowy Sącz	266	1801	656	0	0	0	10	14	1872	4905	386	1194	4	278	27
Mszana Górna	Poręba Wielka	Nowy Sącz	113	2588	151	0	0	0	0	0	3181	1157	348	758	48	405	58
Mszanka	Mszanka	Jasło	111	680	371	326	35	18	11	35	1586	3492	1296	1094	22	7	30
Mszczęcin	Targowisko	Bochnia	16	58	699	0	0	0	0	0	0	0	0	8	5	27	43
Mucharz	Jaszczurowa	Wadowice	50	285	671	0	0	0	3	31	1037	2834	448	705	38	2	26
Murzasiche	Szaflary	Nowy Sącz	90	428	1084	0	0	0	1	40	4	29	2	4	22	19	40
Muszyna	Muszyna	Nowy Sącz	150	2449	865	0	0	0	0	0	0	125	0	12	30	48	21
Muszynka	Muszyna	Nowy Sącz	70	1626	337	0	0	19	21	45	0	7	0	0	42	41	22
Matne	Żywiec	Wadowice	86	257	453	252	27	18	14	49	0	1872	0	202	48	0	0
Muzików	Rozwadów	Rzeszów	11	68	1345	12	1	6	0	0	572	624	66	165	5	0	0
Mydlniki	Mydlniki	Kraków	54	199	574	0	0	0	6	54	314	5882	0	634	56	20	14
Myskowa	Myskowa	Jasło	247	2340	46	192	19	12	0	0	192	0	0	76	48	202	14
Myszków	Cieniawa	Nowy Sącz	102	1406	1106	198	23	6	86	52	1404	4320	588	876	47	29	56
Mysłachowice	Tenczyn	Kraków	76	786	29	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	275	6
Myslec	Myslec	Nowy Sącz	15	219	274	0	0	0	20	33	936	20	96	239	53	5	37

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Mysłenice	Mysłenice	Wadowice	531	543	245	0	0	0	0	0	0	453	102	59	11	42	13
Mytarka	Myscowa	Jasło	21	97	856	0	0	0	2	0	0	1792	150	182	22	0	0
Mytarz	Ostiek	Jasło	49	326	170	0	0	0	22	51	741	1976	504	545	48	0	27
Nadodwórz	Tarnów	Tarnów	28	98	318	60	6	0	3	49	0	2080	120	212	16	0	36
Nadole	Dukla	Jasło	34	274	728	60	6	0	2	55	2184	364	204	477	30	5	39
Nagnajów	Nagnajów	Tarnów	25	151	921	0	0	0	2	33	390	2184	216	382	4	1	29
Nagoszyn	Nagoszyn	Tarnów	188	2393	59	52	5	12	128	0	6448	11690	750	2512	16	7	31
Nakle	Szczepanowice	Bochnia	9	17	768	24	2	24	0	0	0	910	84	102	19	0	0
Nalipy	Jarocin	Rzeszów	14	235	0	0	0	0	1	42	611	0	84	115	52	22	21
Naprawa	Skawa	Wadowice	133	1584	1333	0	0	0	44	10	635	4287	438	756	30	65	27
Narozniki	Radgoszcz	Tarnów	37	300	552	0	0	0	11	1	260	2964	210	376	40	2	31
Naszacowice	Naszacowice	Nowy Sącz	37	371	164	0	0	0	3	34	780	3016	384	561	5	64	36
Naściszowa i Bobki	Librantowa	Nowy Sącz	19	174	981	60	6	0	16	11	78	904	156	143	58	11	4
Nawojowa	Nawojowa	Nowy Sącz	79	562	1587	0	0	0	0	0	1560	4016	279	806	21	9	56
Nawojowa Górna	Tenczyn	Kraków	93	683	1533	0	0	0	10	8	2596	4459	0	1042	48	25	9
Nawsie 1,2,3	Wielopole Skrzyński	Tarnów	207	2127	1017	1717	171	42	169	36	10036	5486	2904	2659	3	33	36
Nawsie Brzostek	Tyniec	Jasło	64	799	360	24	2	36	0	49	1092	4316	498	951	16	1	0
Nawsie Kolaczyckie	Nawsie Kolaczyckie	Jasło	129	324	356	324	35	6	12	3	15	4342	414	546	38	5	39
Neuderfoel (Podmajerz)	Neuderfoel	Nowy Sącz	20	53	569	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	44	31
Nidek	Nidek	Wadowice	125	504	341	0	0	0	22	16	2040	9644	1213	1576	16	59	21
Nieciew	Nieciew	Nowy Sącz	8	40	1580	0	0	0	2	42	0	1114	192	141	38	1	31
Niechobrz	Niechobrz	Rzeszów	159	2704	844	24	2	24	94	12	2964	10828	1536	2331	42	12	20
Nieciecza	Nieciecza	Tarnów	43	412	612	36	3	36	24	72	1534	3794	283	2003	15	19	41

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Nieczajna	Dąbrowa	Tarnów	127	1071	208	96	9	36	249	57	5343	6689	702	2821	51	6	42
Niedary	Niedary	Bochnia	53	328	1463	12	1	18	5	7	1092	3276	492	632	54	0	0
Niedomice	Niedomice	Tarnów	40	301	632	12	1	12	14	3	1560	2973	165	739	58	0	28
Niedzieliska	Radłów	Bochnia	277	999	769	96	10	24	6	30	2496	546	239	1313	23	13	15
Niedźwiada	Niedźwiada	Tarnów	203	2698	926	2095	209	30	60	55	4743	6885	1602	1648	2	24	43
Niedźwiedza	Biskupice	Bochnia	43	661	1261	168	18	12	7	48	1118	1560	279	678	18	8	3
Niedźwiedź	Poręba Wielka	Nowy Sącz	39	638	107	0	0	0	0	0	611	821	87	203	54	59	46
Nieglowice	Nieglowice	Jasło	55	190	140	96	10	24	13	24	1404	4238	576	954	36	0	38
Niegoszowice	Niegoszowice	Kraków	26	115	246	0	0	0	7	8	0	4613	0	439	22	3	34
Niegowić	Niegowić	Bochnia	51	205	1077	300	37	30	1	57	780	2522	276	740	21	1	52
Nieledwia	Sól	Wadowice	867	1423	104	2304	249	36	13	48	0	1824	0	197	36	235	19
Nielepice	Tenczyn	Kraków	48	412	1471	0	0	0	19	40	1261	2360	0	525	7	12	5
Nienadówka	Sokolów	Rzeszów	291	3057	308	24	2	24	353	42	10608	8450	3980	3552	28	61	29
Nienaszów	Nienaszów	Jasło	66	582	1493	180	31	0	62	10	2340	6032	1392	1696	51	12	30
Niepla	Chrzastówka	Jasło	100	839	870	144	15	36	2	34	1482	5290	1788	1253	1	0	0
Niepolomice	Niepolomice	Bochnia	460	1942	136	0	74	12	0	0	238	3529	0	367	44	1018	25
Nieporaz	Plaża	Kraków	20	147	463	0	0	0	1	36	0	1493	0	141	45	5	54
Nieprześnia	Nieprześnia	Bochnia	23	114	779	492	53	18	7	34	156	3016	252	406	44	1	45
Nieszkowice	Buczyna	Bochnia	77	545	695	96	10	24	4	59	1872	3692	334	1179	5	26	7
Nieważka	Kańczuga	Rzeszów	19	107	1451	0	0	0	0	0	0	825	228	86	4	46	10
Niewiarów	Niewiarów	Bochnia	36	261	1119	84	10	30	4	22	780	2704	336	733	40	2	46
Niewodna	Niewodna	Jasło	69	637	626	24	2	36	7	3	156	6468	1068	784	19	9	45
Nieżdów	Nieżdów	Bochnia	18	16	113	0	0	0	1	45	0	876	48	189	53	0	0
Nieżnajowa	Myscowa	Jasło	84	893	1428	180	18	0	0	0	54	84	0	27	36	39	53
Nieznanowice	Pierzchowice	Bochnia	22	208	313	0	0	0	3	6	780	3276	408	766	32	2	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Nisko	Nisko	Rzeszów	380	2061	1356	279	25	34	1084	44	0	1596	0	146	18	0	0
Niskowa	Niskowa	Nowy Sącz	17	345	291	0	0	0	57	48	0	0	0	0	0	36	4
Niwa	Morawczyzna	Nowy Sącz	48	243	1380	0	0	0	0	0	0	780	13	78	20	5	10
Niwiska	Niwiska	Tarnów	182	1992	506	192	19	12	78	23	5054	5096	885	1549	44	6	57
Niwka	Radłów	Bochnia	55	473	1256	240	26	0	9	15	0	3340	44	254	52	27	20
Niżaityce	Kańczuga	Rzeszów	31	247	1195	24	2	36	29	58	624	2626	336	570	17	12	14
Niżna Łąka ^{1,2}	Zręcin	Jasło	31	184	1101	0	0	0	3	22	1820	832	300	490	48	6	52
Niżowa	Niżowa	Bochnia	17	139	1015	0	0	0	1	17	0	1881	150	243	27	0	24
Nockowa	Nockowa	Tarnów	73	1453	1487	0	0	0	29	3	5408	3588	924	2303	57	132	55
Nogawczyzna	Dębica	Tarnów	37	445	65	0	0	0	5	11	1248	2744	348	786	4	4	38
Nosalowa	Jodłówka	Jasło	47	348	1215	252	27	18	0	0	40	248	105	43	16	10	7
Nowa Góra ^{2,1}	Tenczyn	Kraków	170	1136	981	0	0	0	45	24	0	300	0	28	34	26	1
Nowa Wieś	Sieraków	Bochnia	32	146	1223	84	9	30	4	25	0	2118	168	274	5	32	33
Nowa Wieś	Jasień	Bochnia	18	147	1235	48	4	48	0	0	0	1612	168	184	43	0	0
Nowa Wieś	Czudec	Jasło	81	1476	545	96	10	24	0	0	2704	5200	1800	1773	4	32	31
Nowa Wieś	Nawojowa	Nowy Sącz	160	2127	374	0	0	0	0	0	4836	0	372	1788	21	89	33
Nowa Wieś	Ulanów	Rzeszów	45	134	1040	168	16	48	6	20	936	712	144	264	4	0	32
Nowa Wieś	Zaczernie	Rzeszów	76	265	1139	24	2	36	8	59	0	4768	899	565	42	6	1
Nowa Wieś	Kolbuszowa	Tarnów	57	812	304	0	0	0	14	54	0	6214	540	640	33	0	0
Nowa Wieś	Ostiek	Wadowice	85	316	459	132	20	1	42	15	1560	4976	624	1047	49	24	52
Nowa Wieś Narodowa	Prądnik	Kraków	16	141	555	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	42	7
Nowa Wieś Szlachecka	Prądnik	Kraków	224	3113	130	0	0	0	90	10	425	352	0	179	3	215	4
Nowe Dwory	Brzeźnica	Wadowice	9	31	883	0	0	0	1	54	0	884	60	97	22	5	45
Nowe Majkowie	Borek i Gawłów	Bochnia	17	191	1300	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	315	37

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Nowe Rybie	Nowe Rybie	Nowy Sącz	97	578	450	12	1	24	15	3	780	6029	576	1062	42	1	6
Nowica	Libusza	Jasło	52	1174	30	0	0	0	0	0	0	342	0	37	3	143	32
Nowiny	Skowierzyn	Rzeszów	99	144	108	120	11	0	6	41	1144	1846	54	381	25	0	31
Nowopole	Demblin	Bochnia	30	60	1452	0	0	0	0	0	0	2964	138	326	51	0	0
Nowosielce	Przeworsk	Rzeszów	175	1695	1217	312	28	36	176	23	6994	6422	1712	3294	57	37	18
Nowosielec	Nisko	Rzeszów	63	1112	0	24	2	12	298	56	0	330	0	30	15	27	30
Nowy Gawłów	Borek i Gawłów	Bochnia	24	313	352	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	572	4
Nowy Nart	Nart	Rzeszów	35	256	92	204	18	42	73	25	58	0	0	10	38	0	0
Nowy Sącz	Nowy Sącz	Nowy Sącz	380	1170	1415	0	0	0	0	0	0	363	0	35	52	222	6
Nowy Targ ²	Nowy Targ	Nowy Sącz	225	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	74	39
Obidowa ¹	Klukuszowa	Nowy Sącz	0	1036	761	0	0	0	17	57	0	1118	18	112	32	55	1
Obidza	Jazowsko	Nowy Sącz	175	1846	834	0	0	0	13	0	1248	5731	285	814	34	51	31
Obłazy	Barcice	Nowy Sącz	28	96	1351	0	0	0	7	15	8	30	0	2	18	35	45
Ochmanów ^{1,2}	Slaniałki	Bochnia	27	166	697	48	6	0	2	41	936	1508	0	438	6	9	8
Ochodza	Ochodza	Wadowice	37	133	1540	36	3	36	10	38	0	2026	179	244	15	41	11
Ochojno	Ochojno	Bochnia	61	274	812	24	3	0	23	17	780	1045	0	338	37	158	21
Ochołnica	Ochołnica	Nowy Sącz	457	8152	1107	0	0	0	1	56	266	2781	990	401	47	192	40
Ocite	Kaimów	Rzeszów	31	188	1300	0	0	0	0	0	0	3432	264	326	42	0	0
Ocieka	Ocieka	Tarnów	119	1719	69	0	0	0	64	34	3484	12376	984	1963	26	25	16
Oczków	Okrajnik	Wadowice	209	574	1555	231	25	1	18	42	1508	2236	96	586	2	76	25
Odmęt	Dalastowice	Tarnów	37	194	1546	24	2	24	0	0	312	1820	0	275	36	10	4
Odporyszów	Odporyszów	Tarnów	99	439	237	24	2	24	0	0	0	6422	348	654	34	0	17
Odrowąż ²	Pieniążkowice	Nowy Sącz	390	1816	628	0	0	0	95	51	307	831	0	162	34	133	52
Odrzechowa ^{1,2}	Biecz	Jasło	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	43
Odrzykoń	Bratkówka	Jasło	314	1925	386	408	44	12	194	55	3978	5782	2796	2138	47	154	42

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Okleśna	Tenczyn	Kraków	59	330	1385	0	0	0	1	56	1248	2435	0	283	32	145	10
Okocim	Okocim	Bochnia	95	862	1484	0	0	0	53	58	1326	12474	732	1993	5	35	20
Okonin	Okonin	Tarnów	32	378	895	52	5	12	3	14	1144	2028	326	660	47	0	38
Okrajnik	Okrajnik	Wadowice	146	271	113	15	1	37	0	0	0	3484	462	392	50	65	0
Okulice	Niepolomice	Bochnia	54	264	1544	0	14	30	0	0	63	610	0	61	52	143	49
Olchawa	Wiśnicz	Bochnia	72	337	267	240	26	0	0	57	1040	3770	186	882	21	1	33
Olchowa	Olchowa	Rzeszów	88	621	418	0	0	0	4	55	1716	5850	852	1311	33	17	0
Olchowiec	Połany	Jasło	103	1852	239	480	48	0	23	43	39	54	0	21	0	43	27
Olesno	Olesno	Tarnów	125	726	795	132	13	12	10	28	2574	2522	216	1288	53	13	13
Olsza	Olsza	Kraków	8	18	372	0	0	0	0	0	0	416	0	39	36	0	0
Olszana	Olszana	Nowy Sącz	70	518	1360	0	0	0	6	8	2496	4047	528	902	39	1	51
Olszanica	Kraków	Kraków	95	790	116	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	255	14
Olszanka	Olszanka	Nowy Sącz	21	227	719	0	0	0	0	0	156	1857	138	260	32	6	58
Olszowa	Olszowa	Bochnia	55	357	933	100	11	42	3	23	364	3900	355	511	4	1	4
Olszowice	Olszowice	Bochnia	46	167	1255	144	18	0	7	5	312	3835	264	577	14	1	36
Olszówka	Olszówka	Nowy Sącz	146	2106	1182	72	7	12	0	0	2757	4629	1038	1071	58	181	29
Olszyny	Olszyny	Bochnia	61	554	1468	125	13	27	9	32	962	5746	1090	1102	46	2	10
Olszyny	Olszyny	Jasło	175	2246	1255	180	19	30	78	26	8892	7513	3192	3419	50	84	7
Olszyny	Lipowiec	Kraków	6	12	456	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	34
Olpiny	Olpiny	Jasło	302	2114	1165	384	41	36	42	18	5772	6588	1680	3722	5	59	0
Opacionka	Opacionka	Jasło	41	437	203	48	5	12	0	0	936	2730	348	708	41	0	0
Opaleniska	Wólka Grodziska	Rzeszów	46	233	469	0	0	0	0	0	0	208	558	44	38	57	51
Opalona	Opalona	Nowy Sącz	13	109	76	0	0	0	0	0	0	753	72	77	58	5	27
Oparówka	Dobrzechów	Jasło	55	551	1424	24	2	36	0	0	0	2106	516	239	2	13	26
Opatkowie ^{1,2}	Tyniec	Wadowice	52	334	547	208	22	32	29	55	1326	1890	111	539	12	46	7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Perla	Dębno	Bochnia	18	222	457	0	0	0	10	41	468	790	168	328	55	0	30
Perzycza 1,2,3	Dęborzyn	Jasło	5	16	110	0	0	0	0	0	0	491	60	54	31	0	0
Pewel	Ślemień	Wadowice	238	997	135	144	15	36	10	20	2028	3094	144	775	35	256	35
Pewel Mała	Pewel Mała	Wadowice	133	233	617	0	0	0	1	50	0	1044	0	123	56	80	43
Pewel Wielka	Żywiec	Wadowice	865	1713	995	1068	115	42	18	6	0	3432	0	371	48	509	52
Pewelka	Ślemień	Wadowice	60	201	1379	45	4	52	0	0	0	1508	168	167	34	21	26
Pędzichów	Kraków	Kraków	12	5	213	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
Pękowice	Pękowice	Kraków	12	29	913	0	0	0	4	2	0	1669	0	161	48	4	12
Pętna	Biecz	Jasło	132	1746	1595	0	0	0	0	0	94	147	0	48	18	63	51
Piaski	Kraków	Kraków	21	12	867	0	0	0	0	0	208	1768	0	0	0	67	10
Piaski Małe	Prokocim	Bochnia	4	56	336	0	0	0	0	55	0	30	0	3	45	46	3
Piaski Wielkie	Piaski Wielkie	Bochnia	95	234	1333	0	0	0	2	31	0	4872	0	609	0	126	34
Piaski-Drużków	Piaski-Drużków	Bochnia	51	338	280	60	10	24	19	57	156	5616	432	707	14	0	0
Piątkowa	Biażowa	Jasło	78	380	1460	180	18	0	0	0	3089	2652	780	1140	16	22	33
Piątkowa	Nowy Sącz	Nowy Sącz	40	818	716	0	0	0	11	43	818	1094	0	317	43	18	38
Piątkowice	Wola Mielecka	Tarnów	21	207	1593	0	0	0	4	5	0	2012	252	302	24	0	22
Piechoty	Tuszów	Tarnów	27	174	517	72	7	12	41	4	0	72	0	7	12	0	0
Piekarówka	Czudec	Jasło	15	120	622	0	0	0	1	27	312	1248	444	279	46	1	35
Piekary	Piekary	Kraków	75	314	961	0	0	0	4	36	0	5850	0	583	17	11	6
Piekietko	Piekietko	Nowy Sącz	39	201	680	0	0	0	0	24	728	3900	408	686	24	0	0
Pielgrzymka	Samokłęski	Jasło	156	678	1370	252	25	12	122	40	4823	1716	132	1138	59	11	36
Pieniążkowice	Pieniążkowice	Nowy Sącz	264	1100	670	0	0	0	67	40	208	394	0	92	12	81	53
Pień	Wola Mielecka	Tarnów	30	294	383	36	3	36	0	0	0	3796	312	393	28	0	38
Pierszyce 1,2,3	Oftinów	Tarnów	1	1	1426	0	0	0	0	0	0	104	0	10	24	0	0
Pierunka	Muszyna	Nowy Sącz	75	1135	1527	0	0	0	21	45	416	423	0	118	34	22	33

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Pierzchno	Tuszów	Tarnów	10	45	817	0	0	0	10	1	0	24	0	2	24	0	0
Pierzchowice	Pierzchowice	Bochnia	8	20	402	0	0	0	1	42	0	1014	72	129	39	0	0
Pierzchów	Pierzchowice	Bochnia	138	424	529	0	0	0	43	4	0	3068	24	384	6	0	0
Pietrówka z Grabiem	Chlebna	Jasło	44	301	1065	84	9	6	0	0	936	3068	396	746	19	3	18
Pietrusza Wola	Łąki	Jasło	111	1119	1376	36	3	54	27	54	0	5974	1440	677	33	68	58
Pietrzejowa	Góra Ropczycka	Tarnów	82	973	664	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	57	40
Pietrzykowice	Lipowa	Wadowice	284	1692	553	1380	149	30	43	45	4660	496	0	2284	44	79	17
Pilchów	Rozwadów	Rzeszów	73	387	256	84	7	42	14	29	4888	2756	438	1187	54	0	0
Pilcza	Khyż	Tarnów	90	440	931	72	7	12	13	16	0	6734	582	688	55	0	0
Pilzmitonek	Dobrków	Tarnów	21	105	1262	96	9	36	1	51	156	1716	0	234	0	0	24
Pilzno	Pilzno	Tarnów	230	144	1540	0	0	0	0	54	0	1495	0	146	9	10	31
Piła	Kościelec	Kraków	24	146	1596	0	0	0	3	31	0	2445	0	232	50	12	2
Piotrkowice	Piotrkowice	Tarnów	49	302	783	132	13	24	18	28	552	4697	516	709	7	0	0
Piotrowice	Zator	Wadowice	169	2076	304	708	76	42	13	48	1924	3070	454	825	16	99	5
Pisary	Pisary	Kraków	18	104	725	0	0	0	23	14	0	2880	0	268	10	8	34
Pisarzowa	Pisarzowa	Nowy Sącz	152	1628	432	900	105	0	74	48	180	2334	600	340	13	147	47
Pisarzowice Górne i Dolne	Pisarzowice	Wadowice	108	1020	1083	84	9	4	95	9	3068	9256	1050	1797	57	25	13
Pisarzowice Średnie	Pisarzowice	Wadowice	43	367	481	108	11	51	27	25	936	1976	372	457	59	27	54
Piwniczna 1,2	Kokuska	Nowy Sącz	10	112	450	0	0	0	1	35	208	452	72	87	44	29	22
Pleszów	Pleszów	Kraków	82	615	1529	0	0	0	11	10	3432	4949	0	8843	18	59	6
Pleśna	Pleśna	Tarnów	44	234	131	0	0	0	0	14	988	4082	572	654	42	0	48
Płaszów 2	Przewóz	Bochnia	136	0	0	0	0	0	1	42	0	1560	0	195	124	56	0
Pławna	Zimnawódka	Nowy Sącz	39	178	1254	108	12	36	3	6	624	2964	660	666	20	3	0
Pławno 2	Nisko	Rzeszów	248	1147	984	132	12	6	222	25	0	642	0	58	18	238	6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Pławo	Tuszów	Tarnów	86	466	182	276	27	36	212	40	0	306	0	30	36	0	0
Płaza	Płaza	Kraków	164	1304	432	0	0	0	9	24	2470	9894	0	1530	20	41	7
Płazówka	Dzikowiec	Rzeszów	34	465	832	72	6	36	86	32	104	3	0	19	20	8	27
Pniaki	Luszwice	Tarnów	10	52	774	0	0	0	0	0	0	817	60	83	50	0	0
Pniów	Pniów	Rzeszów	39	163	886	76	7	36	10	9	1300	1680	450	500	37	13	5
Pobierd	Paszówka	Wadowice	11	114	1389	0	0	0	2	42	464	832	146	295	51	13	7
Pobitno	Załęże	Rzeszów	56	678	941	0	0	0	18	27	3432	2179	665	1753	50	12	29
Pobęczyn ^{1,2}	Szczyrzyc	Nowy Sącz	14	267	189	0	0	0	31	1	780	364	0	406	28	1	16
Podborze	Staniątka	Bochnia	26	19	339	0	0	0	0	0	0	1300	0	162	30	0	57
Podborze	Wola Mielecka	Tarnów	49	514	1552	84	8	24	0	57	468	4394	294	577	48	0	1
Podborze	Breń Konopka	Tarnów	44	224	1357	0	0	0	8	18	0	3094	189	316	6	9	46
Podchybie	Podchybie	Wadowice	16	55	251	24	2	36	3	7	0	1276	76	140	9	0	0
Podczerwone	Czarny Dunajec	Nowy Sącz	189	1047	1408	192	19	12	11	17	0	330	14	33	35	22	5
Podedworze	Bochnia	Bochnia	106	395	752	0	56	0	741	10	0	0	0	0	0	12	36
Podegrodzie	Podegrodzie	Nowy Sącz	83	815	787	0	0	0	119	44	1985	2076	456	738	20	91	25
Podglinik	Podole	Nowy Sącz	6	69	1310	0	0	0	2	36	0	624	48	74	50	1	2
Podgórze	Podgórze	Bochnia	56	425	1181	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	224	54
Podgrodzie	Niewiarów	Bochnia	21	107	1215	0	0	0	2	29	312	2080	204	393	30	1	56
Podgrodzie	Podgrodzie	Tarnów	53	498	1356	0	0	0	25	55	936	5148	576	878	24	0	0
Podjasteń	Podjasteń	Bochnia	26	149	1416	72	7	48	7	4	156	2301	216	323	40	4	18
Podkamyczne	Balice	Kraków	1	56	279	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	82	12
Podklasztorze	Leżajsk	Rzeszów	70	41	1360	132	12	6	0	0	260	1140	0	152	10	35	4
Podkościele	Dąbrowa	Tarnów	90	60	1313	122	12	12	0	0	0	2416	720	267	11	48	6
Podkościele	Tuchów	Tarnów	35	46	484	0	0	0	0	0	0	804	72	82	23	41	39
Podlesie	Odporyszów	Tarnów	7	35	156	0	0	0	0	0	0	962	60	98	20	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Polanka	Polanka	Jasło	70	294	174	36	3	54	20	17	572	5798	648	765	43	4	31
Polanka	Polanka	Wadowice	74	300	1006	320	34	40	0	0	1040	5460	0	851	30	7	21
Polanka	Mysłenice	Wadowice	143	632	886	228	28	30	27	33	1664	0	0	443	44	8	56
Polanka Wielka	Polanka Wielka	Wadowice	321	2385	314	144	15	36	283	11	10608	6656	1032	4687	35	154	35
Polany	Polany	Jasło	218	2189	280	1200	120	36	0	0	78	390	0	70	0	156	0
Polany	Muszyna	Nowy Sącz	55	761	776	0	0	11	15	54	0	7	0	0	42	32	31
Polna	Polna	Jasło	85	635	985	132	14	18	8	28	1456	4223	1380	1096	33	3	0
Polom	Wiśnicz	Bochnia	51	424	194	312	33	48	4	52	936	1924	248	637	33	3	0
Polom Mały	Polom Mały	Bochnia	24	89	1341	12	1	18	1	34	0	2340	240	262	37	0	0
Polomia	Polomia	Jasło	107	1045	637	122	12	12	82	32	2808	8129	1944	1993	11	1	4
Pomianowa 2	Jasień	Bochnia	27	0	0	60	6	0	14	59	468	2262	264	471	30	0	42
Ponice	Rabka	Wadowice	78	1121	638	0	0	0	79	49	508	1746	213	394	4	97	32
Ponikiew	Zator	Wadowice	275	1382	424	0	0	0	16	37	27	415	0	51	53	121	22
Popardowa Niżna	Nawojowa	Nowy Sącz	13	163	696	0	0	0	0	0	780	0	36	173	4	2	2
Popardowa Wyzna	Nawojowa	Nowy Sącz	12	159	41	0	0	0	0	0	312	624	36	121	4	4	34
Popędzyna	Popędzyna	Bochnia	10	24	758	0	0	0	5	19	0	1872	144	205	29	0	0
Popowice	Popowice	Nowy Sącz	27	501	488	0	0	0	1	57	0	2192	204	263	24	9	25
Poraj	Faliszówka	Jasło	18	59	173	24	2	36	0	0	0	1872	180	216	4	0	0
Porąbka	Porąbka	Bochnia	60	525	445	60	6	30	41	53	1820	936	240	654	9	14	21
Porąbka	Iwkowa	Bochnia	30	64	1395	0	3	30	2	8	156	1768	168	232	4	0	0
Porąbka	Porąbka	Bochnia	82	1144	1443	240	24	0	7	38	2756	5044	618	1391	26	4	19
Porąbka	Bestwina	Wadowice	276	1203	931	360	39	0	28	33	1898	5643	894	1109	39	147	3
Poręba	Wiśnicz	Bochnia	211	1726	851	1380	138	0	144	32	7188	2990	474	3574	7	5	45
Poręba	Trzemeśnia	Bochnia	56	982	597	30	7	30	0	0	99	692	36	124	28	131	57

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Przeгонina	Biecz	Jasło	65	961	92	0	0	0	0	0	33	53	0	17	18	28	50
Przegorzały	Wola Justowska	Kraków	37	120	1456	0	0	0	9	6	286	4609	0	574	12	12	25
Przenosza	Skrzydłina	Nowy Sącz	47	350	125	0	0	0	0	0	1404	2080	0	493	38	31	40
Przerzyty Bór	Zasów	Tarnów	41	303	23	144	14	24	4	44	0	2796	0	323	42	1	8
Przeworsk ^{1,2}	Przeworsk	Rzeszów	29	10	337	0	0	0	24	57	0	0	0	0	0	30	8
Przewóz	Przewóz	Bochnia	60	396	1320	0	0	0	8	18	1144	2561	0	625	11	8	47
Przewrotne	Przewrotne	Rzeszów	263	2851	1474	168	15	24	46	54	9256	8762	2352	1613	7	17	31
Przędziel	Ulanów	Rzeszów	214	795	1047	600	65	0	35	2	5356	3504	738	1573	53	5	26
Przyborów	Przyborów	Bochnia	187	1733	1044	120	18	0	38	15	156	3848	768	474	28	767	0
Przyborów	Żywiec	Wadowice	1238	3315	932	1956	211	54	35	8	2030	0	0	520	0	644	31
Przybówka	Przybówka	Jasło	79	488	517	108	11	42	7	50	936	5786	744	1048	7	0	0
Przybradz	Przybradz	Wadowice	115	914	766	0	0	0	57	5	2460	10820	1326	2093	43	13	36
Przybyłów	Przybyłów	Nowy Sącz	22	175	1544	24	2	48	0	0	156	1420	265	244	49	12	0
Przybysławice	Przybysławice	Bochnia	60	333	1050	36	3	54	1	40	624	5285	488	906	13	0	28
Przybyszówka	Przybyszówka	Rzeszów	105	1905	1412	0	0	0	31	8	9776	5792	1016	3293	18	52	46
Przydonica	Milowa	Nowy Sącz	47	736	338	96	11	12	15	19	1716	3542	462	926	39	6	11
Przykop	Tuszów	Tarnów	49	296	1346	72	7	12	115	13	0	228	0	22	48	0	0
Przyłęk	Trzęsówka	Tarnów	129	945	457	0	5	23	55	43	1560	6760	604	1009	29	16	50
Przyłęków	Żywiec	Wadowice	121	443	829	372	40	18	13	10	0	1664	0	180	16	0	36
Przysieki	Trzcinica	Jasło	94	453	604	180	19	30	15	5	1586	3432	528	893	13	3	50
Przysietnica	Barcice	Nowy Sącz	88	592	707	0	0	0	0	0	112	526	54	62	14	190	44
Przysłup	Uście Ruskie	Jasło	39	465	863	240	24	0	5	7	42	0	0	8	24	39	30
Przyszowa	Przyszowa	Nowy Sącz	190	1110	25	0	0	0	33	20	3766	11448	1296	2387	36	20	58
Przyszów	Dzików	Rzeszów	38	318	653	0	0	0	0	0	0	2980	0	273	10	73	0
Przyszów Królewski	Nisko	Rzeszów	204	2114	1521	222	20	21	324	4	0	719	0	65	54	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Przytkowice	Kalwaria	Wadowice	149	1229	1158	988	107	2	38	19	3328	7942	567	2539	29	12	45
Psary	Tenczyn	Kraków	88	481	1172	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	168	5
Psstrągowa	Psstrągowa	Tarnów	203	2066	1518	440	44	0	8	16	5837	17894	3936	3224	5	20	14
Psstrągówka	Wiśniowa	Jasło	54	622	28	12	1	18	47	57	312	5321	720	726	50	12	58
Psstrężne	Kobylanka	Jasło	33	524	1370	0	0	0	0	0	0	88	0	9	32	12	28
Ptaszkowa	Ptaszkowa	Nowy Sącz	102	1921	929	156	15	36	25	9	0	3092	618	333	4	96	42
Pulanki	Fryszlak	Jasło	67	176	433	12	1	12	5	19	0	5040	638	554	27	65	58
Pusta Wola	Trzcynica	Jasło	29	215	18	72	7	48	16	9	1110	260	108	402	14	0	0
Pustków	Pustków	Tarnów	62	1004	1232	0	0	0	38	6	1872	4820	768	1129	53	38	38
Pustynia	Dębica	Tarnów	43	295	153	24	2	24	3	10	312	4226	420	562	22	3	40
Pychowice	Pychowice	Wadowice	41	•221	1043	36	4	30	5	35	832	1716	404	446	28	2	7
Pysznica	Pysznica	Rzeszów	283	2503	557	156	14	18	977	58	0	2905	48	231	55	0	0
Pyzówka 2	Morawczynka	Nowy Sącz	108	819	1324	0	0	0	38	47	242	361	17	101	40	108	21
Raba Niżna	Olszówka	Nowy Sącz	76	1173	64	0	0	0	0	0	1344	1787	642	483	10	132	48
Raba Wyżna	Raba Wyżna	Wadowice	245	1895	289	36	3	54	53	53	4134	1989	993	2329	18	84	23
Rabka 2	Rabka	Wadowice	207	1	666	36	3	54	51	14	0	1028	144	221	3	74	1
Raciborowice	Kraków	Kraków	30	221	488	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	81	7
Raciborsko	Raciborsko	Bochnia	116	462	396	228	28	30	12	51	780	8536	486	1463	45	35	16
Raciborzany	Janowice	Nowy Sącz	30	254	1496	0	0	0	0	0	624	2644	180	605	40	0	0
Raciechowice	Raciechowice	Bochnia	44	188	1122	144	15	36	4	40	0	3016	132	334	4	1	12
Raclawice	Olpiń	Jasło	83	795	743	360	39	0	2	57	2028	638	624	961	47	39	43
Raclawice	Ulanów	Rzeszów	87	395	548	372	34	6	15	46	2184	1636	390	545	23	11	46
Radajowice	Rożnów	Nowy Sącz	44	426	312	36	4	12	17	47	1560	2880	242	710	18	1	14
Radgoszcz	Radgoszcz	Tarnów	377	3130	24	0	0	0	148	13	4089	27890	3490	4137	30	19	45
Radlna	Radlna	Tarnów	33	125	1092	0	0	0	8	22	0	4472	696	471	56	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Radłów	Radłów	Bochnia	213	938	517	228	24	42	0	0	1053	5798	171	1153	43	39	52
Radnawa	Wojnicz	Bochnia	12	37	225	0	0	0	0	0	0	1144	60	123	56	16	0
Radocyna	Myscowa	Jasło	138	1179	1165	672	67	12	0	0	0	0	0	0	0	118	4
Radocza	Radocza	Wadowice	100	553	1503	180	19	30	7	43	3588	8801	960	1797	4	7	9
Radomyśl	Dulcza Mała	Tarnów	185	524	755	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	160	48
Radosć	Cieklin	Jasło	20	176	323	58	5	48	2	40	0	1300	180	133	48	0	22
Radwan	Radwan	Tarnów	77	573	139	0	0	0	10	9	988	5733	792	780	26	6	5
Radwanowice	Radwanowice	Kraków	19	36	1552	0	0	0	0	0	0	364	0	34	40	27	8
Radziechowy	Wieprz	Wadowice	471	2816	814	2328	252	12	65	43	7269	2011	372	3683	1	191	39
Radziszów ^{1,2}	Radziszów	Wadowice	312	2301	953	288	31	12	26	54	2600	3860	85	1070	18	51	0
Rajbrot ^{1,2}	Wojakowa	Bochnia	284	2887	914	108	11	42	79	42	200	250	710	175	43	607	14
Rajcza	Rajcza	Wadowice	409	3051	1141	2088	226	12	28	40	619	0	0	69	42	457	21
Rajsko	Radłów	Bochnia	44	132	1359	504	54	36	0	0	0	1404	114	155	39	3	0
Rajsko ²	Rajsko	Bochnia	68	0	0	0	0	0	20	58	312	5324	912	854	18	3	50
Rajsko	Rajsko	Wadowice	87	334	1597	192	20	48	18	14	2846	6089	792	1321	2	0	56
Rakowice	Prądnik	Kraków	33	165	150	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	93	5
Rakszawa	Rakszawa	Rzeszów	429	5419	89	156	14	18	72	28	8541	11232	3138	4298	35	271	16
Ranizów	Ranizów	Rzeszów	172	1310	134	156	14	18	312	19	1420	295	150	303	33	22	30
Rauchersdorf	Dąbrówka	Rzeszów	41	720	873	132	12	6	173	49	0	120	0	11	0	15	0
Rąbkowa	Rąbkowa	Nowy Sącz	28	153	1531	0	0	0	8	47	312	2560	204	442	33	0	0
Rączna	Kraków	Kraków	148	672	212	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	364	19
Rdzawa	Rdzawa	Bochnia	37	283	458	96	10	24	6	40	624	2468	156	556	50	1	7
Rdzawka ²	Rabka	Wadowice	122	0	0	0	0	0	74	36	712	73	110	293	37	66	7
Rdziosłów ²	Biczycze	Nowy Sącz	26	238	993	36	4	12	77	23	312	1768	162	291	1	4	16
Regietów Niżny	Koniczna	Jasło	68	928	1138	0	0	0	5	51	0	0	0	0	0	79	21

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Regietów Wyzny	Regietów Wyzny	Jasło	88	1408	1324	0	0	0	7	12	0	0	0	0	0	89	33
Regulice	Kraków	Kraków	128	765	234	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	377	15
Reichsheim	Tuszów	Tarnów	43	477	200	0	0	0	177	31	0	78	0	7	48	75	31
Replica Polska i Nowa Wieś	Gorlice	Jasło	21	127	997	48	5	12	0	13	0	1612	288	186	16	0	22
Rędziny	Lipiny	Tarnów	22	42	1356	0	0	0	0	0	0	1300	288	140	14	0	0
Roczmirowa	Łososina Dolna	Nowy Sącz	16	116	1263	12	1	24	6	2	156	2132	180	324	0	0	12
Rogi	Rogi	Nowy Sącz	32	124	306	0	0	0	11	58	624	2652	252	394	24	1	12
Rogoźnica	Glogów	Rzeszów	77	250	112	120	11	0	6	77	0	3744	792	379	39	3	47
Rogoźnik	Ludźmierz	Nowy Sącz	76	821	628	0	0	0	12	39	780	0	0	364	0	25	34
Rogów	Kościelniki	Kraków	5	27	427	0	0	0	1	52	0	588	0	56	0	3	49
Rogóżno	Przeworsk	Rzeszów	70	323	130	60	6	30	0	0	780	4194	780	891	53	47	14
Rojówka	Rojówka	Nowy Sącz	11	23	526	0	0	0	0	0	0	740	96	86	23	0	39
Rokiciny	Rokiciny	Wadowice	65	747	636	36	3	54	20	18	1144	1170	539	471	7	51	55
Roków	Roków	Wadowice	20	101	48	36	3	54	5	53	312	2054	168	304	59	0	0
Ropa	Ropa	Jasło	274	2321	1113	276	27	36	30	43	9412	15624	2376	4343	24	49	11
Ropczyce	Ropczyce	Tarnów	147	56	1222	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	22	7
Ropianka	Polany	Jasło	35	238	1260	132	13	12	13	0	39	36	0	19	12	10	36
Ropica Polska	Ropica Polska	Jasło	119	516	918	336	36	24	20	11	1092	5000	1368	1095	39	1	5
Ropica Ruska	Biecz	Jasło	68	1000	818	0	0	0	0	0	81	126	0	41	24	55	44
Ropki	Oliszyny	Jasło	80	897	390	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	107	40
Roszkowice	Nowy Sącz	Nowy Sącz	2	94	149	0	0	0	0	0	416	0	0	97	4	0	0
Rozalin	Dzików	Rzeszów	26	398	495	0	0	0	0	0	0	208	0	19	4	95	40
Rozbórz	Łańcut	Rzeszów	111	1765	5	204	20	24	287	34	6682	2366	1008	3198	3	175	34
Rozdziele	Lipinki	Jasło	140	1153	1125	0	19	30	12	0	0	200	240	27	0	32	24
Rozdziele Dolne	Rozdziele Dolne	Bochnia	24	223	31	48	5	12	1	3	728	2262	288	391	7	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Rozdziele Górne	Rozdziele Górne	Bochnia	33	60	630	696	75	24	2	3	364	2184	252	414	22	0	0
Rożembark	Olpiny	Jasło	182	1213	1029	468	50	42	4	26	3120	4499	2436	1852	2748	47	0
Rozkochów	Lipowiec	Kraków	107	648	256	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	195	5
Rozstanje	Myscowa	Jasło	103	1140	1040	228	22	48	0	0	0	0	0	0	0	85	26
Roztoka	Olziny	Bochnia	24	89	1334	150	16	15	2	8	286	1716	360	330	36	0	0
Roztoka	Łukowica	Nowy Sącz	93	639	875	0	0	0	16	7	1872	4388	642	819	56	7	7
Roztoka i Brzeziny	Roztoka	Nowy Sącz	46	534	780	0	0	0	28	39	0	5174	516	625	28	321	19
Roztoka Mała i Wielka	Nawojowa	Nowy Sącz	129	1329	1200	0	0	0	6	42	0	3010	126	303	49	80	39
Roztoki	Zimna Woda	Jasło	40	187	406	228	24	42	0	0	936	3588	540	817	16	0	0
Rozwadów	Rozwadów	Rzeszów	168	123	876	0	0	0	0	0	0	786	0	78	36	193	52
Rożniały	Niziny Trzciana	Tarnów	50	238	946	36	3	36	4	33	936	3952	372	595	37	2	4
Rożnowa	Pawlikowice	Bochnia	23	47	545	0	0	0	0	0	0	239	0	29	52	56	23
Rożnów, Łazy i Łaziska	Rożnów	Nowy Sącz	27	260	555	36	4	12	10	46	1092	1768	240	469	5	1	1
Róża	Wiewiórka	Tarnów	209	1901	183	168	16	48	189	43	5911	11479	668	2353	51	0	7
Różanka	Różanka	Jasło	75	557	635	24	2	36	17	4	1508	8216	2184	1450	3	0	24
Ruda	Przyborów	Bochnia	16	123	891	0	0	0	0	42	0	0	0	0	0	37	46
Ruda	Uszew	Bochnia	94	730	1119	360	39	0	0	0	0	0	96	2	42	74	52
Ruda	Góra Ropczycka	Tarnów	44	479	783	24	2	24	1	29	416	2704	201	360	44	10	10
Ruda i Janda	Leżajsk	Rzeszów	44	395	542	18	1	48	411	38	0	240	0	22	0	0	0
Ruda i Podzamcze	Dąbrowa	Tarnów	36	486	296	0	0	0	61	58	1768	1114	258	827	46	1	20
Ruda Jastkowska	Jastkowice	Rzeszów	27	303	54	0	0	0	99	23	0	132	0	12	6	0	0
Ruda	Dulcza Mała	Tarnów	126	2329	505	168	16	48	46	45	2509	3970	1017	1917	17	3	25
Rudawa	Kraków	Kraków	57	440	1395	0	0	0	0	53	0	688	0	65	31	138	6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Rudka ²	Więckowice	Bochnia	24	0	0	0	0	0	0	0	0	2470	255	275	6	1	4
Rudka	Rudka	Bochnia	71	371	994	276	33	29	4	49	507	2444	89	520	34	20	18
Rudki	Rzeszów	Rzeszów	12	13	1533	0	0	0	0	0	0	676	144	79	50	0	0
Rudna Mała vel Rejterada	Rudna	Rzeszów	94	562	336	0	0	0	83	5	1664	4162	960	1125	48	5	56
Rudna Wielka	Rudna	Rzeszów	133	717	1223	48	4	24	223	18	5642	2256	1356	2027	15	13	5
Rudnik	Winiary	Bochnia	15	206	1550	72	7	48	39	24	936	624	96	539	36	0	12
Rudnik	Rudnik	Rzeszów	242	997	1543	0	0	0	0	0	0	624	0	57	12	16	42
Rudnik	Lanckorona	Wadowice	220	1878	1487	696	75	24	273	30	2418	1430	380	768	55	99	44
Rudno	Tenczyn	Kraków	19	5	490	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	51
Rudno	Ilkowice	Tarnów	21	99	1135	0	0	0	23	20	832	1522	117	488	38	0	24
Rudze	Rudze	Wadowice	43	149	1423	0	4	20	8	21	312	2912	336	480	25	34	24
Rupniów	Rupniów	Nowy Sącz	98	843	1297	0	0	0	10	53	156	8164	522	1037	28	3	0
Rusinów	Dzikowice	Rzeszów	25	302	804	96	8	48	83	8	79	14	0	15	46	0	0
Ruska Wieś	Rzeszów	Rzeszów	54	180	973	0	0	0	4	20	312	3756	999	410	52	14	18
Rusocice	Tenczyn	Kraków	104	483	558	0	0	0	1	56	780	3761	0	543	53	102	7
Ruszcza	Ruszcza	Kraków	79	229	414	0	0	0	0	0	0	6744	0	624	16	17	3
Rybarzowice	Łodygowice	Wadowice	70	930	1112	12	6	21	0	0	1352	104	0	349	16	124	27
Rybień	Nawojowa	Nowy Sącz	30	282	1071	0	0	0	0	0	0	928	42	74	30	11	40
Rybitwy	Przewóz	Bochnia	49	277	969	0	0	0	6	25	624	2938	0	533	39	10	13
Rybna	Czernichów	Kraków	390	3041	1403	0	64	0	0	0	0	0	0	0	0	374	8
Rycerka Dolna	Rycerka Dolna	Wadowice	829	2058	414	528	57	12	11	46	0	0	0	0	0	331	33
Rycerka Górna	Rycerka Górna	Wadowice	901	2192	203	0	96	0	12	46	0	806	204	87	19	580	41
Rychwałd ^{1,2,3}	Gorlice	Jasło	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Rychwałd	Rychwałd	Tarnów	36	402	425	0	0	0	6	13	988	4048	498	693	53	0	0
Rychwałd	Rychwałd	Wadowice	106	977	1453	0	0	0	7	48	2210	6890	558	1269	12	30	35

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Rzezawa	Krzyszów	Bochnia	132	1239	126	132	14	18	646	40	318	697	60	177	0	77	42
Rzędzianowice i Szydłowice	Rzędzianowice	Tarnów	76	509	147	20	2	0	7	30	1560	7384	660	1385	52	0	39
Rzędzin	Dąbrówka	Tarnów	105	935	1160	336	33	36	52	35	2912	3536	348	1000	22	22	53
Rzochów	Rzemień	Tarnów	96	383	1170	0	0	0	18	13	0	156	0	15	36	58	34
Rzozów	Tyniec	Wadowice	89	418	1082	312	33	48	3	10	1780	1360	72	594	16	41	12
Rzuchowa	Rzuchowa	Tarnów	70	294	564	108	10	48	10	10	1390	4912	1032	915	30	1	28
Rzuchów	Leżajsk	Rzeszów	92	462	81	12	1	18	220	57	624	859	0	247	13	3	36
Rzyki	Zator	Wadowice	575	2435	1297	0	0	0	0	0	27	556	0	67	4	259	45
Rząka	Piaski Wielkie	Bochnia	32	174	998	122	13	0	2	18	0	1258	0	157	15	6	9
Rżyska	Wojsław	Tarnów	30	339	531	0	0	0	2	42	0	3016	80	303	52	0	42
Sadkowa Góra	Sadkowa Góra	Tarnów	24	253	660	0	0	0	3	36	1092	1976	234	642	43	0	0
Sadowa	Łososina Dolna	Nowy Sącz	26	167	819	48	5	36	10	31	312	2860	252	479	36	0	24
Sadowie	Wrzawy	Rzeszów	33	119	714	24	2	12	5	16	1404	1768	228	458	31	0	39
Salmopol	Łodygowice	Wadowice	28	100	703	0	0	0	0	0	0	336	0	36	24	56	52
Samborek	Tyniec	Wadowice	57	164	1399	0	0	0	1	22	884	2398	70	482	43	31	21
Samocice	Mędrzechów	Tarnów	79	596	396	0	0	0	11	36	1111	4056	0	627	48	19	1
Samokłęski	Samokłęski	Jasło	139	415	819	300	30	0	145	24	6968	787	418	1529	52	15	36
Sanka Południowa	Sanka	Kraków	42	115	1053	0	0	0	2	42	0	3212	0	305	56	5	7
Sanka Północna	Sanka Północna	Kraków	29	176	734	0	0	0	23	0	0	4006	0	381	34	23	9
Sanoka	Ilkowice	Tarnów	17	50	394	0	0	0	0	8	0	1898	99	192	52	0	0
Sarysz	Sarysz	Nowy Sącz	42	413	789	0	0	0	0	0	1560	1570	96	455	2	17	29
Sarzynna	Leżajsk	Rzeszów	441	2493	634	0	0	0	1088	22	0	2210	0	22	35	0	0
Sawa	Sawa	Bochnia	34	65	713	24	2	36	2	30	0	2652	288	291	36	0	0
Sądkowa	Tarnowiec	Jasło	34	205	1360	120	13	0	0	0	780	1048	120	454	4	4	40

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Schabowice	Wola Mielecka	Tarnów	18	185	412	0	0	0	0	0	0	2340	204	243	3	0	20
Schönanger	Tuszów	Tarnów	47	534	1318	0	0	0	462	48	0	88	0	8	48	22	30
Sechna	Ujanowice	Nowy Sącz	74	868	192	444	53	12	99	4	1092	2054	264	522	24	2	9
Septuica	Dębica	Tarnów	44	218	609	24	2	24	7	5	0	5252	501	543	9	6	33
Sędziszowa	Bobowa	Nowy Sącz	50	210	833	204	23	48	1	33	298	3678	672	596	38	4	1
Sędziszów	Sędziszów	Rzeszów	219	483	275	0	0	0	0	0	1170	910	159	612	52	132	33
Sękowa	Sękowa	Jasło	97	1076	1200	264	26	24	17	54	156	6292	1284	718	32	5	46
Siarczana Góra	Siarczana Góra	Wadowice	7	17	1114	0	0	0	0	0	0	780	90	87	18	0	0
Stary ^{1,2}	Stary	Jasło	110	825	147	192	20	36	20	39	0	5606	476	568	46	5	42
Sidzina	Maków	Wadowice	681	3263	68	0	0	0	158	6	0	780	90	86	45	531	48
Sidzina	Tyniec	Wadowice	91	529	267	0	0	0	0	0	1586	4709	176	982	44	5	17
Sieciechowice	Zbytłowska Góra	Tarnów	12	20	191	0	0	0	2	10	0	864	60	88	32	0	0
Siedlanka	Leżajsk	Rzeszów	87	316	381	0	0	0	104	11	0	504	0	44	33	0	0
Siedlanka	Kolbuszowa Góra	Tarnów	49	624	289	108	10	48	7	59	1794	2808	306	650	28	1	15
Siedlice ^{1,2}	Siedlice	Nowy Sącz	35	437	633	0	0	0	70	33	936	3219	384	721	0	0	44
Siedlec	Niepotomice	Bochnia	95	482	842	0	15	30	26	48	0	0	0	0	0	318	28
Siedlec	Siedlec	Kraków	52	233	478	0	0	0	24	1	0	0	0	0	0	89	32
Siedlec	Siedlec	Tarnów	29	95	1474	0	0	0	0	0	0	3978	312	408	53	0	0
Siedleczka	Kańczuga	Rzeszów	82	743	398	108	11	42	219	26	1898	4264	840	1326	16	13	51
Siedleszczany	Nagnajów	Tarnów	38	133	1161	364	36	24	3	2	612	2494	468	511	28	0	40
Siedliska	Dębno	Bochnia	12	54	381	0	0	0	0	0	0	1561	132	176	20	0	26
Siedliska	Siedliska	Jasło	96	567	1019	216	23	24	17	25	1248	7878	1608	1429	59	1	45
Siedliska	Trzcimica	Jasło	59	339	1281	108	11	30	25	6	936	2392	276	543	25	0	46
Siedliska	Tyczyn	Rzeszów	126	754	998	0	0	0	0	0	3900	3867	1759	2189	41	114	47

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Siedliska	Tuchów	Tarnów	336	1748	687	624	62	24	22	12	3588	19096	2556	3022	16	22	33
Siedliszowice	Siedliszowice	Tarnów	77	235	315	0	0	0	28	13	584	5551	558	808	32	0	30
Siekierzyna	Siekierzyna	Nowy Sącz	86	711	44	0	0	0	9	26	2808	6097	621	1182	18	0	43
Siekierzyna	Bruśnik	Nowy Sącz	59	766	1039	120	14	0	5	44	459	5502	1150	855	58	6	24
Sieklówka Dolna	Sieklówka Dolna	Jasło	53	516	582	48	5	12	15	54	780	5251	1130	430	54	0	12
Sieklówka Górna	Sieklówka Dolna	Jasło	46	246	1289	12	1	18	0	0	0	5330	960	597	41	0	0
Sielec	Sielec	Rzeszów	26	324	1165	0	0	0	0	33	1560	2080	276	844	36	15	0
Sielec	Dzików	Rzeszów	46	310	1337	24	2	12	48	42	2912	1612	574	1241	48	2	58
Siemiechów	Siemiechów	Tarnów	163	2058	259	492	49	12	144	24	3250	7020	2316	2084	19	14	27
Sieniawa	Sieniawa	Wadowice	233	1505	357	60	6	30	68	58	3312	270	738	1366	10	57	36
Sienna	Zbyszyce	Nowy Sącz	31	120	1233	108	12	36	3	48	308	2261	252	344	45	0	12
Sienna	Wieprz	Wadowice	65	268	543	168	18	12	20	34	0	2600	0	281	40	0	40
Siennów	Siennów	Rzeszów	114	542	803	282	25	51	0	0	1560	6555	1392	740	58	0	0
Siepietnica	Trzcinica	Jasło	27	54	101	84	9	6	0	0	0	1298	360	147	45	5	0
Siepraw ^{1,2}	Siepraw	Bochnia	282	1963	886	648	92	15	239	30	11232	20214	2486	8093	39	434	39
Sieradza	Sieradza	Tarnów	65	585	1164	12	1	12	45	7	1768	5070	345	1229	32	3	19
Sieradzka	Sobolów	Bochnia	6	41	529	0	0	0	1	11	312	624	84	143	26	0	42
Sierakowice	Tarnów	Tarnów	27	92	758	36	3	36	0	55	247	936	72	145	33	0	27
Sieraków	Sieraków	Bochnia	63	378	34	96	12	0	7	2	1386	3891	348	1244	54	60	5
Siercza	Siercza	Bochnia	38	138	1296	0	0	0	9	56	156	4706	201	667	2785	7	0
Siersza	Tenczyn	Kraków	23	235	1437	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	80	9
Sietesz	Sietesz	Rzeszów	144	1677	994	116	10	38	253	58	468	114	98	143	41	19	28
Sikorskie	Kosocice	Bochnia	8	19	1550	0	0	0	3	8	0	832	96	109	20	0	0
Sikorzyce	Ołfinów Konopka	Tarnów	57	476	188	0	0	0	0	0	0	5018	328	532	24	0	0
Sikorzyńiec	Sikorzyńiec	Bochnia	11	27	1547	0	0	0	1	42	0	1092	132	143	23	2	42

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Siolkowa	Grybów	Nowy Sącz	117	1121	999	564	56	24	20	9	2652	2399	0	1344	54	44	33
Sitnica	Sitnica	Jasło	79	808	625	300	32	30	1	57	2184	641	708	1019	16	33	21
Skalnik	Tarnowiec	Jasło	55	280	1290	0	0	0	0	0	0	111	0	12	4	49	6
Skawa	Skawa	Wadowice	222	2999	370	0	0	0	120	0	4056	4446	896	2478	12	154	28
Skawce	Skawce	Wadowice	78	192	343	396	46	14	1	35	988	1924	123	423	6	0	22
Skawica	Maków	Wadowice	365	1265	1184	0	0	0	53	25	0	0	0	0	0	163	44
Skawina ^{1,2}	Skawina	Wadowice	2	1	443	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7	25
Skawinki	Lanckorona	Wadowice	112	819	20	192	20	48	86	54	780	2054	256	423	55	37	53
Skidzin	Brzeszcze	Wadowice	40	207	400	72	7	48	8	5	1092	2534	336	529	10	14	2
Skladziste	Nawojowa	Nowy Sącz	51	581	263	0	0	0	0	0	0	1845	72	187	26	25	17
Skolyszyn ^{1,2}	Skolyszyn	Jasło	45	398	391	60	6	30	0	10	1092	1678	720	778	31	8	30
Skomiczna Biała ?	Rabka	Wadowice	216	0	0	0	0	0	77	58	726	363	163	334	8	79	54
Skomiczna Czarna	Skomiczna Czarna	Wadowice	222	1839	1095	504	59	48	0	0	274	677	0	132	50	284	33
Skopanie	Baranów	Tarnów	139	518	504	132	13	12	84	56	1495	6072	261	913	10	2	37
Skotniki	Skotniki	Wadowice	423	772	972	336	36	24	9	27	2808	0	0	1497	36	4	48
Skowierzyn	Skowierzyn	Rzeszów	159	348	131	446	40	49	22	52	4680	5148	1710	1356	1	4	48
Skrudzina ¹	Skrudzina	Nowy Sącz	45	307	1134	0	0	0	0	0	0	2873	292	295	53	10	55
Skrzętka	Rojówka	Nowy Sącz	26	227	563	0	0	0	6	22	924	1551	207	354	15	1	59
Skrzydlna	Skrzydlna	Nowy Sącz	113	667	320	13	1	18	0	24	3276	4966	21	1109	24	103	11
Skrzynka	Dobczyce	Bochnia	45	298	673	288	31	12	32	38	2496	988	180	678	38	0	43
Skrzynka	Dalastowice	Tarnów	67	595	975	204	20	24	0	0	416	3614	0	444	36	14	14
Skrzypne	Szaflary	Nowy Sącz	144	898	1070	0	0	0	33	12	0	360	39	38	15	64	19
Skrzyszów	Tarnów	Tarnów	331	3451	476	516	51	36	295	50	9334	7046	1064	2702	49	60	21
Skrzyszów ^{1,2}	Skrzyszów	Tarnów	76	521	1405	84	8	24	28	32	1092	5278	636	2054	34	59	12
Skurowa	Skurowa	Jasło	66	336	1027	48	5	12	0	41	468	6537	1380	938	13	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Skwirtne	Regelów Wyzny	Jasło	89	1137	515	0	0	0	7	39	0	0	0	0	0	97	32
Stawęcin	Skołyszyn	Jasło	24	111	1567	24	2	36	0	0	0	2262	456	254	39	0	52
Stawkowice ^{1,2}	Stawkowice	Bochnia	61	290	1197	96	10	24	7	6	624	5288	208	894	18	2	22
Ślęcina	Ślęcina	Rzeszów	95	689	1103	12	1	18	13	12	2626	6060	1596	1867	35	64	0
Stomiróg ^{1,2}	Staniątki	Bochnia	24	221	1369	60	7	30	57	2	780	1508	0	396	30	2	38
Stomka	Borek	Bochnia	31	143	651	0	29	45	289	54	0	0	0	0	0	9	48
Stomka	Mszana Dolna	Nowy Sącz	54	826	1405	0	0	0	10	14	1976	156	112	745	672	21	0
Stona	Zakliczyn	Bochnia	56	590	515	204	22	6	5	4	1248	2796	312	878	22	1	4
Stone ²	Rabka	Wadowice	111	14	329	0	0	0	51	23	346	302	87	171	28	57	22
Stopinice Krońlewskie	Tymbark	Nowy Sącz	127	1014	67	0	0	0	75	19	1404	5428	120	1202	16	139	40
Stopinice Szlacheckie	Stopinice	Nowy Sącz	154	2278	1227	0	0	0	0	47	6812	8288	1050	2195	26	124	21
Stotowa	Dębica	Tarnów	11	327	1086	12	1	12	2	8	1248	52	108	508	16	3	18
Stotwina	Brzesko	Bochnia	24	111	700	0	0	0	0	0	0	2600	216	291	16	0	0
Stotwina	Lipowa	Wadowice	95	258	635	444	48	6	11	7	0	1404	0	152	6	46	30
Stotwiny	Muszyna	Nowy Sącz	45	1082	220	0	0	11	13	23	640	343	0	151	38	17	57
Stowikowa ^{1,2}	Siedlce	Nowy Sącz	20	328	661	0	0	0	53	43	624	1742	240	483	51	0	33
Stupie	Stupie	Nowy Sącz	53	253	1161	228	26	36	9	15	936	3354	378	808	20	0	36
Stupiec Garlicki	Stupiec	Tarnów	43	193	241	60	6	0	0	0	416	4056	0	572	0	0	0
Smarzowa	Smarzowa	Tarnów	156	626	628	0	0	0	12	18	936	9256	1608	1357	10	0	30
Smereczne	Sulistrowa	Jasło	24	400	540	0	0	0	0	0	0	72	0	7	48	21	52
Smerekowice	Uście Ruskie	Jasło	139	2069	744	1032	103	12	1	20	203	0	0	40	36	190	56
Smęgorzów	Breń Konopka	Tarnów	128	1618	722	396	39	36	18	32	3276	4966	372	1820	13	19	7
Smigno	Tarnów	Tarnów	78	710	429	108	10	48	78	38	858	6032	351	830	10	18	4
Smoczka	Wojsław	Tarnów	15	138	636	0	0	0	0	0	0	2340	60	236	8	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Smolaryzyny	Łącut	Rzeszów	76	506	850	108	9	54	0	0	468	3952	690	479	41	37	51
Smoleńsk i Wesola	Smoleńsk	Kraków	10	5	234	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	11	30
Smolice	Smolice	Wadowice	99	273	748	504	54	36	13	7	624	5939	618	967	12	1	38
Smutki	Jarocin	Rzeszów	3	48	1593	0	0	0	12	12	0	18	0	1	39	0	0
Smykań	Szczyrzyc	Nowy Sącz	34	170	494	0	0	0	0	0	0	2782	0	324	34	0	0
Smyków Mały	Partyni	Tarnów	92	505	1554	192	19	12	3	25	0	7634	510	780	11	6	17
Smyków Wielki	Luszwice Dolne	Tarnów	60	386	433	216	21	36	10	1	0	4680	444	483	47	11	16
Sobniów	Sobniów	Jasło	36	201	1101	72	7	48	10	59	1092	2444	348	677	40	1	0
Sobolów	Sobolów	Bochnia	19	111	1487	24	2	36	6	4	468	3146	342	719	16	6	24
Sobontowice	Kosocice	Bochnia	13	57	417	0	0	0	7	38	0	1924	156	249	10	0	0
Sobów	Mokrzyszów	Rzeszów	138	787	1194	540	54	0	79	2	3718	1690	317	925	2	62	12
Sojkowa	Nisko	Rzeszów	71	818	112	51	4	40	170	52	0	318	0	29	9	26	30
Sokale ^{1,2,3}	Jarocin	Rzeszów	5	117	368	12	1	6	19	56	0	24	0	2	12	0	0
Sokolniki	Sokolniki	Rzeszów	206	1411	228	852	81	39	206	26	4504	524	447	897	55	55	11
Sokolów	Sokolów	Rzeszów	576	1816	44	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	121	11
Sokół	Sokół	Jasło	50	316	1145	240	24	0	18	8	104	3042	600	358	27	3	2
Solonka	Tyczyn	Rzeszów	44	545	27	36	3	18	0	0	1768	1352	768	807	24	26	34
Somina	Łącut	Rzeszów	151	1260	1318	396	39	36	163	46	4940	3276	1236	2552	3	75	25
Sopotnia Mała	Żywiec	Wadowice	259	846	828	924	100	6	23	3	0	2844	36	309	3	57	17
Sopotnia Wielka	Żywiec	Wadowice	589	1783	1527	1044	113	6	17	17	0	3276	0	354	54	327	32
Sosnowa	Raciechowice	Bochnia	16	302	1168	48	5	12	3	8	936	780	108	511	42	2	46
Sosnowice	Sosnowice	Wadowice	58	342	1229	72	7	48	5	27	1092	5928	652	1094	37	0	50
Sośnice	Wielopole	Tarnów	21	121	32	26	2	36	0	0	0	1508	444	163	36	1	0
Sowina	Sowina	Jasło	79	584	1443	120	13	0	0	30	600	6824	1728	1035	44	1	24

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Sowliny	Limanowa	Nowy Sącz	107	737	226	60	6	0	38	30	1768	6656	708	1204	3	31	3
Sól	Sól	Wadowice	1498	3161	1351	3648	395	12	24	56	268	654	0	137	3	457	27
Sporysz	Żywiec	Wadowice	146	792	634	960	104	0	13	24	1560	0	0	780	0	52	31
Spytkowice	Spytkowice	Wadowice	288	3785	398	0	0	0	195	58	4953	5776	2266	2251	22	312	20
Spytkowice	Spytkowice	Wadowice	322	1932	318	1458	157	57	71	45	3900	14312	0	502	4	156	59
Sromowce Niżne	Czorsztyn	Nowy Sącz	222	724	1160	0	0	0	143	23	1930	324	172	767	23	51	29
Sromowce Wyżne	Czorsztyn	Nowy Sącz	113	629	792	0	0	0	129	37	1664	1716	244	795	18	139	40
Stadło	Stadło	Nowy Sącz	39	308	418	0	0	0	3	0	0	1340	120	160	46	483	18
Stadniki	Gdów	Bochnia	42	229	1315	96	10	24	0	0	780	2756	196	660	27	2	0
Stale	Mokrzyszów	Rzeszów	194	1013	158	804	73	42	0	0	2496	884	130	542	33	332	52
Staniątki 1,2	Staniątki	Bochnia	32	316	849	72	9	0	45	50	1716	1092	0	594	6	2	1
Stanisław Dolny	Ochodza	Wadowice	61	946	292	96	9	36	0	0	182	318	137	83	39	81	22
Stanisław Górny	Kalwaria	Wadowice	83	888	1245	0	0	0	19	4	0	0	0	0	0	345	54
Stanisławice	Niepolomice	Bochnia	107	483	1589	0	16	6	0	0	74	1467	0	117	51	325	37
Stanisławice	Kościelniki	Kraków	60	372	217	0	0	0	20	36	0	10880	0	1036	11	65	21
Staniszewskie	Raniszów	Rzeszów	117	1213	435	60	5	60	253	45	176	184	0	49	8	0	0
Stankowa	Ujanowice	Nowy Sącz	47	361	123	288	33	36	7	7	468	1404	216	288	48	2	42
Stanowiska	Kopytowa	Jasło	17	176	1484	0	0	0	0	0	494	728	204	190	12	2	51
Stany	Bojanów	Rzeszów	119	1339	189	0	0	0	7	28	1664	2960	246	587	40	0	24
Stara Wieś	Stara Wieś	Nowy Sącz	191	2028	1448	108	10	48	0	0	3744	9192	24	2355	6	89	21
Stara Wieś	Paszówka	Wadowice	4	21	592	0	0	0	1	8	0	624	72	69	2	0	14
Stara Wieś Dolna	Stara Wieś Dolna	Wadowice	52	431	721	84	126	0	31	16	1092	524	468	369	10	76	50
Stara Wieś Górna	Stara Wieś Górna	Wadowice	69	544	1332	228	24	42	0	0	1256	262	0	367	41	205	49
Stara Wieś Strzylawka	Stara Wieś Strzylawka	Nowy Sącz	59	465	1584	0	0	0	5	5	572	4253	767	753	48	12	18

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Stara Wieś Weber	Stara Wieś Weber	Nowy Sącz	5	46	132	0	0	0	1	20	104	424	45	76	15	0	24
Stare Majkowice	Borek	Bochnia	15	107	338	0	3	30	100	15	0	0	0	0	0	9	6
Stare Miasto i Przychojec	Leżajsk	Rzeszów	655	3462	994	167	19	4	1182	23	1318	3167	205	771	34	9	20
Stare Rybie	Stare Rybie	Bochnia	37	457	630	60	6	42	11	13	1404	1986	263	787	40	11	4
Stare Stawy	Zator	Wadowice	31	148	421	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	107	56
Staromieście	Staromieście	Rzeszów	90	1242	7	152	15	12	240	15	4855	4070	728	2581	34	13	5
Staroniwa	Drabnianka	Rzeszów	76	793	1112	324	35	6	5	2	2239	2659	489	1063	53	7	34
Stary Gawłów	Borek	Bochnia	48	261	1207	0	22	45	260	48	0	0	0	0	0	24	30
Stary Nart	Nart	Rzeszów	41	575	1572	120	11	0	101	9	95	43	0	21	21	10	40
Stary Sącz ²	Stary Sącz	Nowy Sącz	42	33	575	0	0	0	14	10	0	0	0	0	0	76	4
Stary Wiśnicz	Stary Wiśnicz	Bochnia	11	46	212	0	0	0	0	0	0	1300	132	148	10	0	0
Stary Żywiec	Żywiec	Wadowice	18	39	534	0	0	0	0	49	0	962	0	104	19	0	57
Stasiówka	Dębica	Tarnów	47	744	1583	12	1	12	7	56	1704	3588	504	719	45	21	30
Staszówka	Staszówka	Jasło	151	992	1575	312	33	48	16	31	2289	8418	2232	1941	45	13	41
Stawisza	Muszyna	Nowy Sącz	95	1705	416	0	0	11	33	28	0	7	0	0	42	55	16
Stawy ²	Dwory	Wadowice	44	6	1112	0	0	0	0	0	0	104	0	11	16	518	44
Steinau	Nisko	Rzeszów	53	799	31	0	0	0	329	29	0	0	0	0	0	26	0
Sterkowice	Wola Dembińska	Bochnia	11	59	1223	264	28	36	0	0	0	1456	132	165	4	0	0
Stępina	Stępina	Jasło	45	448	1005	0	0	0	17	58	468	4116	552	660	21	2	16
Stobierna	Sokolów	Rzeszów	258	1927	1470	1452	133	6	135	40	5408	4446	1596	2462	55	24	37
Stobierna	Dębica	Tarnów	32	471	653	12	1	12	3	53	312	3524	357	489	59	27	41
Stodolina ^{1,2,3}	Dobrzeczków	Jasło	16	139	625	0	0	0	0	31	0	1300	184	144	43	0	0
Stojowice	Stojowice	Bochnia	48	170	161	36	3	54	0	0	624	3406	384	570	55	10	14
Stołowa	Stołowa	Tarnów	30	315	797	0	0	0	0	2	0	3224	324	333	55	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Straconka	Lipnik	Wadowice	86	538	997	0	0	0	0	0	0	2506	0	274	57	123	39
Stradomka	Nowy Wiśnicz	Bochnia	30	85	1339	0	0	0	1	55	0	3076	192	329	46	0	0
Straszęcin	Dębica	Tarnów	67	398	491	52	5	12	6	8	156	4980	484	579	39	46	17
Straszycze	Straszycze	Rzeszów	193	1021	1469	396	39	36	155	29	2444	11546	2820	2261	27	0	0
Strażów	Łańcut	Rzeszów	75	365	1075	126	12	60	49	7	1092	4686	672	936	24	5	40
Strójców	Mędrzechów	Tarnów	25	88	1261	72	7	12	0	0	0	856	0	85	36	6	59
Stronie	Stronie	Nowy Sącz	58	323	257	0	0	0	9	40	1976	3588	384	735	50	1	12
Stronie	Lanckorona	Wadowice	107	754	234	384	41	36	43	13	3068	884	256	869	10	4	47
Stróża	Ulanów	Rzeszów	68	558	596	360	36	0	7	48	988	1568	228	364	51	1	4
Stróża ²	Mysłenice	Wadowice	198	0	0	600	75	0	54	34	520	2549	272	464	23	93	20
Stróża Kotuła	Stróża Kotuła	Nowy Sącz	89	622	1489	0	0	0	0	20	1248	3094	180	771	0	21	39
Stróżę	Stróżę	Bochnia	43	132	273	216	23	24	2	8	0	2340	138	259	38	0	0
Stróżę Nizne	Stróżę Nizne	Nowy Sącz	32	166	1344	0	0	0	7	1	1248	2835	768	650	53	9	9
Stróżę Wyzne	Stróżę Wyzne	Nowy Sącz	70	294	1419	276	32	12	10	15	926	4227	936	748	36	1	4
Stróżna	Stróżna	Nowy Sącz	144	867	1293	0	0	0	15	38	1404	8055	988	1636	14	1	5
Stróżówka	Gorlice	Jasło	99	680	53	480	52	0	24	51	2184	3198	1152	1317	9	15	47
Strusina ²	Dąbrowka	Tarnów	143	1010	669	0	0	0	657	32	0	0	0	0	0	309	39
Stryjów	Branice	Kraków	23	156	1230	0	0	0	0	0	0	3621	0	344	50	30	23
Stryszawa	Sucha	Wadowice	864	2958	946	2721	294	85	44	40	7162	3094	743	2144	25173	38	0
Stryszów	Stryszów	Wadowice	193	1643	116	240	39	30	16	41	5590	7474	1164	2238	13	61	18
Strzałkowice	Kosowice	Bochnia	15	85	415	0	0	0	8	42	312	1224	180	401	18	0	0
Strzegocice	Pilzno	Tarnów	42	158	246	24	2	24	0	0	364	3328	222	413	29	0	0
Strzelce Małe	Strzelce Małe	Bochnia	58	254	920	24	2	36	5	27	468	4623	396	686	47	0	0
Strzelce Wielkie	Strzelce Wielkie	Bochnia	112	773	215	0	0	0	20	39	1404	9282	768	1669	21	17	2
Strzeszyce	Pisarzowa	Nowy Sącz	43	313	1459	96	9	48	177	31	0	993	192	122	57	22	18

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Strzeszyn	Biecz	Jasło	146	1340	836	348	34	48	31	11	2496	10368	1458	2064	46	103	0
Strzyżów ²	Strzyżów	Jasło	96	30	114	0	0	0	0	0	0	936	108	103	40	39	32
Studzian	Przeworsk	Rzeszów	97	651	1406	228	22	48	22	11	2574	3068	876	1585	31	28	20
Studzieniec	Pysznica	Rzeszów	37	311	1403	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	70	0
Styków	Glogów	Rzeszów	73	496	246	132	12	6	0	0	0	4862	720	478	41	1	35
Sucha Beskidzka	Sucha	Wadowice	481	2287	239	1124	121	46	27	6	4989	6658	725	1987	0	190	42
Sucha Struga	Dobra	Nowy Sącz	32	160	554	0	0	0	0	0	0	46	0	2	18	51	32
Suchodół	Krosno	Jasło	37	178	1552	12	1	18	3	51	10	1465	162	166	27	22	30
Suchoraba	Staniątki	Bochnia	16	85	1460	0	0	0	2	16	0	2028	48	255	6	0	9
Suchorzów	Baranów	Tarnów	108	443	812	144	14	24	82	16	2418	3992	258	889	40	7	31
Suchy Grunt	Suchy Grunt	Tarnów	38	353	408	72	7	12	5	10	0	2444	252	253	21	18	42
Sufczyn	Sufczyn	Bochnia	100	722	800	312	39	0	20	32	1248	8578	1066	1600	44	4	22
Sukmanie ²	Olszyny	Bochnia	19	1	1395	0	0	0	6	24	610	776	224	368	31	1	30
Sulechów	Kraków	Kraków	16	212	339	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	92	36
Sulistrowa	Sulistrowa	Jasło	26	97	794	24	2	36	0	0	0	1846	258	205	25	3	21
Sulkowa	Sulkowa	Kraków	2	3	1113	0	0	0	0	0	0	182	0	17	20	0	0
Sulkowice	Lanckorona	Wadowice	449	2124	1187	1464	158	36	375	5	2730	2819	990	1012	39	181	27
Sulkowice	Andrychów	Wadowice	171	1345	450	456	49	24	19	12	4212	2494	1260	1356	37	70	9
Sułków	Sułków	Bochnia	33	103	674	0	0	0	7	44	583	2926	143	509	13	4	30
Sułów	Sułów	Bochnia	60	295	1247	228	28	30	8	41	468	4221	240	759	18	1	3
Surowa	Górki	Tarnów	36	161	558	60	6	0	7	3	1404	2184	12	780	25	7	36
Surówki	Surówki	Bochnia	10	80	787	0	0	0	1	14	468	936	96	371	26	0	0
Swarzędów	Olesno	Tarnów	132	936	1257	144	14	24	11	15	2964	1456	165	1337	4	8	15
Swoszowa	Swoszowa	Jasło	102	821	1194	96	10	24	12	0	624	5980	1488	951	18	39	6
Swoszowice	Swoszowice	Wadowice	82	249	1477	576	62	24	3	38	390	2340	312	358	48	45	37

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Sygneczów	Sygneczów	Bochnia	22	133	1257	120	18	0	13	10	468	2860	150	589	44	0	21
Szaflary	Szaflary	Nowy Sącz	311	1569	1039	0	0	0	88	29	215	215	67	109	9	123	46
Szafranów	Lysaków	Tarnów	22	344	1524	12	1	12	19	57	1716	1352	0	572	0	8	54
Szalowa	Luźna	Jasło	120	1005	1558	408	44	12	12	57	2652	3477	1524	1559	44	32	25
Szare	Soł	Wadowice	1530	2090	629	2064	223	36	17	17	420	3088	0	439	0	256	2
Szarów 2	Brzezie	Bochnia	57	0	0	324	44	36	3	0	1404	1558	252	832	55	10	30
Szarwark	Szarwark	Tarnów	132	1298	1356	168	16	48	200	14	3068	7488	1194	2018	27	4	30
Szczakowa	Szczakowa	Kraków	44	89	989	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	11	9
Szczawa	Kamienica	Nowy Sącz	40	928	749	156	15	36	3	56	0	1980	228	205	40	15	48
Szczawnica	Szczawnica	Nowy Sącz	268	2257	457	0	0	0	12	24	2340	3198	414	1207	58	3	15
Szczawnik	Muszyna	Nowy Sącz	93	963	1388	0	0	11	13	23	640	343	0	151	38	57	39
Szczepanowice	Szczepanowice	Tarnów	67	529	1287	60	6	0	15	26	910	4936	1080	896	0	9	53
Szczepanów	Wiśnicz	Bochnia	35	195	162	24	1	36	9	57	208	2132	142	282	18	0	58
Szczepanówca	Krosno	Jasło	107	459	1473	216	23	24	31	23	1430	308	156	346	29	3	19
Szczereź	Łącko	Nowy Sącz	29	156	1491	0	0	0	128	25	0	0	0	0	0	14	28
Szczucin	Szczucin	Tarnów	91	142	568	181	18	6	1	53	0	2292	190	234	14	30	58
Szczurowa	Szczurowa	Bochnia	369	1819	1215	660	71	30	91	38	2496	6096	507	1922	14	13	37
Szczurów	Grabie Badeni	Bochnia	11	80	1133	0	0	0	0	0	11	13	0	39	4	187	2
Szczyglice	Balice	Kraków	21	134	970	0	0	0	1	47	321	2123	0	355	6	3	12
Szczygłów	Zborówek	Bochnia	10	43	1185	12	1	30	2	15	0	1404	72	177	18	0	16
Szczyrk	Łodygowice	Wadowice	537	2205	1084	1668	180	42	0	0	0	774	0	83	54	608	15
Szczyrzyc	Szczyrzyc	Nowy Sącz	5	8	1599	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	20	24
Szczytniki	Szczytniki	Bochnia	54	343	398	0	0	0	11	35	0	468	9	58	0	34	26
Szebnie	Moderówka	Jasło	103	564	1121	300	32	30	2	56	2028	5122	840	1451	24	9	48
Szerzyny	Szerzyny	Jasło	321	1890	195	312	33	48	20	51	5200	16556	5940	4009	54	104	22

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Szklary	Jawornik	Rzeszów	101	710	1117	108	9	54	83	45	3432	3276	936	1601	36	10	26
Szkodna	Niedźwiada	Tarnów	68	1009	1515	270	27	0	13	31	2819	1066	465	686	59	1	31
Szlahecka	Dobrzeczków	Jasło	32	325	472	0	0	0	4	53	936	2470	367	478	7	0	20
Szlachetowa	Szlachetowa	Nowy Sącz	344	1832	292	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	171	17
Sziembark	Harkłowa	Nowy Sącz	45	490	340	0	0	0	61	37	1248	312	0	488	48	2	45
Szuffnarowa	Cieszyna	Jasło	132	1375	721	0	0	0	40	56	1690	11323	1932	1999	46	54	44
Szydłowa	Gromnik	Tarnów	36	249	771	108	10	48	32	2	624	2236	0	473	12	0	0
Szyk	Szyk	Nowy Sącz	68	597	480	24	2	48	7	25	1716	4368	552	1223	22	3	31
Szymanowice	Szymanowice	Nowy Sącz	9	133	1473	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	30	24
Szymbark	Szymbark	Jasło	247	1885	695	384	109	34	27	48	1467	10191	3144	1804	50	83	57
Szynwald	Hrabstwo Tarnów	Tarnów	168	3067	972	588	58	48	423	10	7954	3430	954	2334	42	94	46
Szyperki	Jarocin	Rzeszów	56	736	250	120	11	0	150	52	0	270	0	24	45	23	0
Ściejowice	Ściejowice	Kraków	32	111	511	0	0	0	0	0	0	3463	0	329	48	1	1
Śledziejowice	Śledziejowice	Bochnia	28	115	72	120	15	0	1	47	130	2074	120	334	37	1	38
Ślęmień	Ślęmień	Wadowice	417	1092	533	234	25	21	49	23	2548	7355	984	1670	36	153	38
Śleszowice Dolne	Śleszowice	Wadowice	42	366	1299	60	6	30	0	0	0	3172	336	353	2	18	56
Śleszowice Górne	Śleszowice	Wadowice	50	339	851	12	1	12	7	57	0	4264	464	473	32	0	27
Śmidowiczówka	Janowice	Bochnia	4	53	1300	0	0	0	0	58	156	416	48	109	36	0	0
Śmiechów ^{1,2)}	Śmiechów	Tarnów	6	25	474	0	0	0	0	0	0	572	144	62	18	0	0
Śmierdząca ²	Śmierdząca	Kraków	77	280	664	0	0	0	2	45	1508	2661	0	574	25	24	23
Śnietnica	Muszyna	Nowy Sącz	96	1512	577	0	0	11	23	25	0	11	0	1	6	39	57
Średnie	Góra Ropczycka	Tarnów	107	1203	1417	0	0	0	0	0	0	416	24	7	26	83	20
Świątkowa Mała	Myscowa	Jasło	62	607	113	132	13	12	0	0	42	28	0	19	36	64	28

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Świątkowa Wielka	Myscowa	Jasło	141	2087	643	444	44	24	0	0	121	189	0	62	6	90	4
Świątki Dolne	Szczytniki	Bochnia	28	144	1440	0	0	0	12	35	0	0	0	0	0	28	44
Świątki Górne	Świątki Górne	Bochnia	78	289	675	0	0	0	9	16	0	0	0	14	14	0	0
Świdnik	Tegoborze	Nowy Sącz	74	643	623	276	32	12	25	15	4662	3643	504	1568	48	10	39
Świdrówka	Szczucin	Tarnów	20	163	89	0	0	0	2	35	0	1872	204	192	38	3	19
Świebodzin	Świebodzin	Tarnów	23	53	1279	0	0	0	4	0	0	1716	260	180	50	0	56
Świebodzin	Mędrzechów	Tarnów	37	211	990	84	8	24	0	0	0	4038	408	418	18	3	55
Świegocin	Świegocin	Nowy Sącz	23	253	1470	0	0	0	14	10	1248	1594	311	551	21	0	0
Świerczków	Świerczków	Tarnów	32	121	1361	84	8	24	10	53	0	3745	267	383	59	0	0
Świerczów	Kolbuszowa Górna	Tarnów	40	381	563	108	10	48	4	58	0	2808	168	286	46	8	4
Świertkowa	Osiek	Jasło	52	248	1480	120	13	0	7	15	468	2240	432	454	35	3	9
Świerzkowa	Myscowa	Jasło	88	1139	190	360	36	0	0	0	43	69	0	21	54	39	29
Świerzkowa	Polanka	Jasło	65	292	430	0	0	0	27	43	468	4576	540	608	32	9	40
Święcany	Święcany	Jasło	186	1700	310	276	67	30	26	12	6084	10424	4392	3452	52	29	50
Świętoniowa	Przeworsk	Rzeszów	68	301	1178	144	15	56	9	13	728	3254	714	597	58	13	8
Świlcza	Świlcza	Rzeszów	409	1867	825	2756	204	0	259	22	4186	7800	1416	2723	22	296	31
Świnarów	Niepolomice	Bochnia	62	121	1353	0	9	54	0	0	18	501	0	37	4	91	24
Świniarsko	Świniarsko	Nowy Sącz	57	298	544	0	0	0	2	6	1335	1294	166	490	51	60	38
Świnna	Żywiec	Wadowice	106	917	225	756	81	54	16	4	1560	364	0	806	26	35	56
Świnna Poręba	Świnna Poręba	Wadowice	50	298	614	260	28	58	6	54	624	2132	281	362	48	12	7
Tabaszowa	Gródek	Nowy Sącz	8	233	645	0	0	0	8	18	1560	416	84	416	6	0	25
Tannendorf	Tannendorf	Nowy Sącz	21	226	1013	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	85	25
Targanice	Andrychów	Wadowice	172	808	1249	96	10	24	4	8	0	7572	1392	983	25	121	25
Targowiska	Targowiska	Jasło	90	606	213	274	29	37	96	7	2652	4082	1134	1615	21	8	18
Targowisko	Targowisko	Bochnia	147	826	1541	0	23	0	162	24	0	0	0	110	53	378	33

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Targowisko	Żabno	Tarnów	42	160	281	12	1	12	0	0	0	884	0	88	24	18	5
Tarnawa 2	Tarnawa	Bochnia	73	30	123	0	0	0	19	56	2028	6052	427	1589	11	13	23
Tarnawa	Sucha	Wadowice	329	1499	1469	1124	121	46	32	29	4659	2626	477	1461	1353	51	0
Tarnawka	Kańczuga	Rzeszów	53	742	1139	0	0	0	83	34	3250	1560	528	1358	52	13	39
Tarnobrzeg	Tarnobrzeg	Rzeszów	8	0	615	0	0	0	0	0	0	96	0	9	36	0	0
Tarnogóra	Rudnik	Rzeszów	102	886	540	12	1	6	1	54	3692	0	213	686	37	58	46
Tarnowiec	Tarnowiec	Jasło	61	248	489	240	26	3	0	0	624	3122	324	615	276	2	0
Tarnowiec i Wólka	Tarnów	Tarnów	45	174	545	96	9	36	0	0	0	4264	264	435	47	0	56
Tarnowska Góra	Dzików	Rzeszów	36	582	1530	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	147	40
Tarnów	Tarnów	Tarnów	4	0	440	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	27	36
Tarnówek	Niziny Trzciana	Tarnów	10	131	522	0	0	0	0	0	234	780	78	123	34	0	26
Taszyce	Pawlikowice	Bochnia	37	212	3	192	24	0	0	0	1092	751	126	682	34	0	0
Tenczyn	Myslenice	Wadowice	308	3419	667	216	23	24	46	46	0	723	0	83	55	146	18
Tenczynec	Tenczyn	Kraków	135	624	1458	0	0	0	12	20	627	6373	0	755	73	18	5
Teodorówka	Dukla	Jasło	94	856	262	276	27	36	7	11	4706	3302	776	1287	47	12	26
Terliczka	Łąka	Rzeszów	83	253	333	60	6	30	4	41	30	3578	492	423	9	16	12
Terlikówka	Tarnów	Tarnów	19	52	396	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	22	56
Tęgoborze	Tęgoborze	Nowy Sącz	39	110	1083	48	5	46	8	32	156	2883	336	409	27	51	15
Theodora Sulichów	Mokrzyków	Rzeszów	14	200	0	0	0	0	85	3	0	0	0	0	0	160	0
Źluczań Dolny	Źluczań Dolny	Wadowice	64	394	1166	84	9	6	4	20	1664	3444	268	807	4	6	38
Źluczań Górny	Źluczań Górny	Wadowice	51	539	121	0	0	0	10	33	1144	4810	576	805	53	26	34
Tokarnia	Tokarnia	Wadowice	139	1218	827	156	16	54	5	43	752	2354	480	455	11	102	49
Toki	Myscowa	Jasło	44	260	810	72	7	48	4	46	1196	1326	258	377	14	1	0
Tomaszkowice	Tomaszkowice	Bochnia	24	53	311	84	10	30	4	20	0	2184	102	274	34	5	19

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Tomaszowie	Tomaszowie	Kraków	33	165	419	0	0	0	30	36	260	5702	0	635	56	17	20
Tomice	Tomice	Wadowice	72	508	86	72	7	48	28	47	2236	5876	732	1401	24	57	31
Tonie	Prądnik	Kraków	65	699	193	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	264	3
Tonie	Bolesław	Tarnów	26	109	1257	96	9	36	6	4	156	1820	204	281	39	1	54
Toporów	Chorzeliów	Tarnów	31	261	1173	156	15	36	19	17	0	2228	96	225	59	0	0
Toporzysko ²	Toporzysko	Wadowice	156	0	0	0	0	0	0	0	558	224	497	177	7	26	50
Trawniki	Trawniki	Bochnia	28	94	891	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	64	16
Trąbki	Biskupice	Bochnia	41	291	25	0	0	0	2	20	312	1534	53	345	31	34	14
Tresna	Żywiec	Wadowice	253	779	128	720	79	12	21	58	0	2834	0	307	1	50	58
Trojanowice	Prądnik	Kraków	22	276	203	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	104	2
Tropie	Strzyżów	Jasło	27	464	1459	0	0	0	36	1	1144	2106	396	732	14	2	19
Tropie	Tropie	Nowy Sącz	5	17	1037	0	0	0	1	12	0	520	48	62	42	0	0
Tryńcza	Tryńcza	Rzeszów	114	815	837	0	0	0	55	29	3535	1312	1332	1606	15	196	56
Trzciana ^{1,2,3}	Trzciana	Bochnia	8	149	989	0	0	0	0	0	520	416	40	280	37	0	0
Trzciana	Dukla	Jasło	52	588	1350	0	0	0	6	56	2652	0	204	534	42	13	48
Trzciana	Trzciana	Rzeszów	141	948	144	312	33	48	69	25	3432	6318	1296	2094	51	51	29
Trzciana ^{1,2}	Niziny Trzciana	Tarnów	179	1068	753	808	80	48	97	39	2964	7488	792	2045	12	0	0
Trzcinnica	Trzcinnica	Jasło	202	1000	49	288	31	12	31	0	2184	10972	1374	2153	5	4	26
Trzcinnica	Trzcinnica	Jasło	11	14	1588	0	0	0	0	0	0	758	120	84	35	0	0
Trzebieńczyce	Rudze	Wadowice	25	123	613	0	0	0	0	18	822	434	0	252	13	42	31
Trzebinia	Trzebinia	Kraków	54	368	1257	0	0	0	0	15	130	5096	0	547	14	26	33
Trzebinia	Żywiec	Wadowice	148	789	147	708	76	42	19	12	2002	104	0	976	46	25	57
Trzeboś	Sokolów	Rzeszów	218	1903	95	10	10	48	14	40	8385	52	2988	1819	9	260	20
Trzebowińsko	Zacernie	Rzeszów	114	908	665	48	5	12	16	46	3772	3238	1214	2062	59	11	18
Trzebusia	Lanckorona	Wadowice	325	3090	845	684	74	6	130	27	0	2297	660	265	20	361	19

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Trzebuska i Kąty	Sokolów	Rzeszów	144	1235	1046	96	8	48	44	30	2912	5616	1560	1120	10	12	58
Trzemeszna	Tarnów	Tarnów	66	561	229	204	20	24	82	52	2054	2132	396	667	40	1	33
Trzemesznia	Trzemesznia	Bochnia	69	1278	139	168	18	12	0	0	90	459	12	95	3	294	25
Trześń	Dzików	Rzeszów	88	462	526	0	0	0	22	16	2288	6646	888	1488	52	3	7
Trześń	Trześń	Tarnów	40	548	723	0	0	0	36	16	1976	1560	468	576	50	2	32
Trześń	Malinie	Tarnów	63	768	1501	0	0	0	23	2	468	6682	648	847	14	1	13
Trzetrzewina	Biczycze	Nowy Sącz	59	810	821	384	44	48	66	42	2184	4002	504	1031	48	5	3
Trzęsówka	Trzęsówka	Tarnów	98	1483	1338	0	0	0	0	0	3731	7176	1038	1500	42	23	27
Trzycieź	Trzycieź	Nowy Sącz	44	195	668	0	0	0	5	50	312	2617	355	436	16	0	0
Tuchów ^{1,2}	Tuchów	Tarnów	93	79	618	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8	22
Tułkowie	Tułkowie	Jasło	27	99	1207	0	0	0	4	13	0	3770	648	422	5	2	38
Turaszówka	Dobieszyn	Jasło	73	279	1310	144	15	36	0	0	0	7306	732	802	8	0	0
Turbia	Turbia	Rzeszów	203	659	652	0	0	0	0	0	7176	5522	934	2030	16	0	0
Tursko	Bogontowice	Nowy Sącz	34	198	882	48	5	36	13	4	0	2496	0	291	12	0	0
Turza	Turza	Jasło	98	986	1139	60	6	0	0	6	2068	6433	1764	1632	30	45	19
Turza	Sokolów	Rzeszów	74	365	1354	12	1	12	7	6	3640	884	876	856	33	19	41
Turzec	Borek	Bochnia	13	29	1116	0	7	0	36	41	0	0	0	0	0	6	16
Tuszów	Tuszów	Tarnów	166	1452	1116	291	29	6	573	12	0	726	0	72	0	10	30
Tuszyna	Rzemień	Tarnów	59	795	1103	156	15	36	87	63	2678	1716	382	1256	22	37	30
Twierdza	Fryszlak	Jasło	36	100	949	12	1	12	0	9	0	2264	324	252	6	71	24
Tworkowa	Jurków	Bochnia	71	597	1221	72	7	48	1	28	312	8086	714	1048	7	0	0
Tyczyn	Tyczyn	Rzeszów	209	704	643	0	0	0	1	52	1144	2600	792	753	54	200	14
Tyława	Barwinek	Jasło	104	678	1209	24	2	24	21	40	1322	0	0	264	30	193	34
Tyłycz ²	Muszyna	Nowy Sącz	179	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	49	35
Tyłka	Krościenko	Nowy Sącz	28	250	104	0	0	0	1	32	208	1482	130	229	27	4	31

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Tylnanowa	Tylnanowa	Nowy Sącz	187	2208	132	0	0	0	19	22	2847	1588	387	1503	12	245	59
Tymbark	Tymbark	Nowy Sącz	55	399	1083	0	0	0	14	45	0	312	18	30	49	2	25
Tymowa ²	Tymowa	Bochnia	119	531	373	78	8	27	47	37	1248	13107	1169	1936	41	27	42
Tyniec	Tyniec	Wadowice	249	583	450	182	19	43	1	34	0	10348	60	1122	38	247	28
Tyraszczyzna	Brzeźna	Nowy Sącz	4	38	1509	0	0	0	0	0	0	572	48	68	44	1	12
Ubiad	Wielogłowy	Nowy Sącz	25	339	442	0	0	0	3	30	2028	1456	231	773	57	0	58
Ubieszyn	Tryńcza	Rzeszów	91	469	1494	0	0	0	16	35	2273	2797	1200	1343	43	129	13
Ubrzeż	Wieruszycze	Bochnia	15	162	846	132	13	12	0	0	468	936	132	311	32	5	6
Uhryń Niżny	Nawojowa	Nowy Sącz	28	408	220	0	0	0	0	0	0	1092	42	110	54	14	26
Uhryń Wyzny	Nawojowa	Nowy Sącz	63	803	1112	0	0	0	0	0	1560	0	120	290	53	64	8
Ujanowice	Ujanowice	Nowy Sącz	45	92	419	108	12	36	11	34	624	1006	192	281	16	3	32
Ujazd	Ujazd	Bochnia	27	166	1200	72	7	48	6	19	312	2730	216	448	9	10	15
Ujazd	Ujazd	Jasło	40	292	1359	0	0	0	0	0	156	3302	468	435	8	0	0
Ujazd	Ujazd	Kraków	12	45	1573	0	0	0	10	49	0	2616	0	249	8	6	9
Ujezna	Przeworsk	Rzeszów	62	547	709	12	1	18	11	43	1222	2600	1056	859	34	6	8
Ujsoły	Ujsoły	Wadowice	2453	4108	1440	5020	543	50	17	53	480	2094	0	342	3	647	55
Ulanów	Ulanów	Rzeszów	408	638	1506	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	22	37
Ulaszowice	Ulaszowice	Jasło	6	14	490	0	0	0	0	9	0	624	60	68	52	0	0
Umieszcz ^{1,2}	Umieszcz	Jasło	56	259	1336	132	14	18	4	50	676	4168	612	700	58	22	7
Uniszowa	Uniszowa	Tarnów	69	337	750	72	7	12	0	28	468	2509	576	458	32	0	0
Urzejowice	Urzejowice	Rzeszów	174	667	1306	168	18	12	23	20	3666	6689	1188	2367	41	172	19
Ustrobnia	Ustrobnia	Jasło	98	624	1378	324	35	6	4	30	1248	7108	0	1310	50	0	0
Uszew	Uszew	Bochnia	187	1299	1492	456	61	6	90	54	3583	3172	441	1251	53	33	1
Uszwica	Wiśnicz	Bochnia	15	67	762	0	0	0	0	0	0	1560	81	171	35	0	0
Uście	Sadkowa Góra	Tarnów	16	121	53	0	0	0	1	4	468	1664	144	358	43	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Uście Jeznickie ^{1,2}	Siedliszowice	Tarnów	34	84	1571	0	0	0	3	11	936	2734	216	468	16	0	30
Uście Ruskie	Uście Ruskie	Jasło	105	1545	508	708	70	48	8	33	77	0	0	15	24	76	0
Uście Solne ^{1,2,3}	Uście Solne	Bochnia	4	9	1278	0	0	0	0	0	0	624	0	67	36	0	0
Wadowice	Wadowice	Wadowice	383	353	977	0	0	0	0	0	0	52	0	2	23	243	3
Wadowice Dolne	Wadowice Wola	Tarnów	236	1887	1129	492	49	12	94	34	4914	19110	1788	3041	34	193	53
Wadowice Górne	Wadowice Górne	Tarnów	83	727	1453	0	0	0	68	51	2756	7696	828	1397	8	54	6
Wadów	Wadów	Kraków	30	95	288	0	0	0	0	0	0	4364	0	372	56	20	22
Waksmund	Kościelisko	Nowy Sącz	228	1454	960	132	6	36	27	10	80	372	30	70	52	85	38
Wałowa Góra	Wałowa Góra	Nowy Sącz	15	118	1460	0	0	0	0	0	156	1794	180	250	36	8	45
Wał z Rudą i Śmietaną	Radłów	Bochnia	105	397	87	228	24	42	2	33	0	3598	157	392	12	1	7
Walki	Tarnów	Tarnów	74	688	546	324	32	24	12	7	0	2573	227	265	22	6	48
Wampierzów	Wampierzów	Tarnów	91	745	641	204	20	24	59	57	4170	3504	732	1241	50	59	6
Wąpienne	Biecz	Jasło	99	991	1068	0	0	0	0	0	43	70	0	23	0	53	20
Warzyce	Tyniec	Jasło	105	1031	223	156	16	54	18	56	3588	3172	816	1915	39	0	0
Wawka	Muszyna	Nowy Sącz	35	507	1399	0	0	0	10	2	0	7	0	0	42	19	11
Werszczyńska	Dobrzechów	Jasło	16	83	592	0	0	0	0	0	0	1300	303	147	13	0	0
Werynia i Kłapówka	Werynia	Rzeszów	178	1969	324	996	91	18	138	7	8719	3276	879	1939	4	4	46
Wesołów	Wesołów	Bochnia	98	410	1187	288	31	12	4	38	884	5356	648	918	51	1	41
Węglówka	Wiśnowa	Bochnia	131	1406	190	536	58	4	13	10	0	2108	0	228	22	36	27
Węglówka	Korczynna	Jasło	286	2278	709	0	17	24	111	1	2385	191	2040	580	37	106	47
Węgrzce	Prądnik	Kraków	41	446	158	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	181	45
Węgrzce Małe	Śiedziejowice	Bochnia	21	203	847	72	9	0	2	9	0	24	0	3	0	45	4
Węgrzce Wielkie	Staniątki	Bochnia	71	347	710	96	12	0	4	58	0	4940	0	617	30	20	5
Węgrzynowice	Węgrzynowice	Kraków	13	310	841	0	0	0	0	0	0	2288	0	217	56	30	7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Wiatrowice	Wiatrowice	Bochnia	80	584	1467	24	2	36	0	0	624	7976	204	1203	34	36	39
Widacz	Widacz	Jasło	52	139	470	60	6	30	0	0	0	3365	396	371	40	8	48
Widacz	Targowisko	Jasło	32	71	1334	24	2	36	0	0	0	3272	426	363	27	7	6
Widaczów	Hadle	Rzeszów	45	372	982	48	4	24	44	25	1248	1092	480	579	42	1	12
Widelka	Widelka	Rzeszów	337	3707	841	420	38	30	85	37	15552	4085	2688	1923	15	145	52
Wieliczka ²	Wieliczka	Bochnia	346	323	502	0	0	0	0	0	0	104	0	13	0	1521	4
Wielka Wieś ²	Miłówka	Bochnia	87	0	0	0	3	54	25	1	468	5252	438	744	26	0	7
Wielkie Drogi	Wielkie Drogi	Wadowice	83	425	771	180	22	30	0	17	1404	5044	323	1376	6	7	31
Wielogłowy	Wielogłowy	Nowy Sącz	31	126	38	24	2	48	2	20	312	3224	26	444	49	0	0
Wielopole	Wielopole	Nowy Sącz	38	183	1469	0	0	0	4	6	1092	3516	420	745	39	0	0
Wielopole	Wielopole	Tarnów	167	337	449	60	6	0	11	5	312	1872	114	314	51	67	43
Wielowieś	Dzików	Rzeszów	87	370	933	72	6	36	29	35	1768	5954	730	1227	58	11	24
Wieniec	Dąbrowica	Bochnia	14	200	1475	0	0	0	3	4	936	1092	156	616	42	6	12
Wieprz	Wieprz	Wadowice	213	865	1372	984	106	36	23	12	2486	970	258	1302	45	62	59
Wieprz	Wieprz	Wadowice	305	1155	1237	804	100	30	64	57	12768	4258	2652	4007	33	77	8
Wieprzec	Maków	Wadowice	121	517	771	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	39	39
Wiercany	Wiercany	Tarnów	54	536	468	0	0	0	5	34	1950	2600	0	650	0	1	54
Wierchnia	Kobylanka	Jasło	26	482	1242	0	0	0	33	3	0	92	0	9	58	11	30
Wierchomla Mała	Muszyna	Nowy Sącz	40	693	1030	0	0	0	6	44	0	631	0	63	6	24	26
Wierchomla Wielka	Muszyna	Nowy Sącz	219	2183	885	0	0	0	4	54	1201	965	256	327	40	33	47
Wieruszycze	Wieruszycze	Bochnia	15	45	1386	216	21	36	0	0	0	1586	144	179	49	3	15
Wierzawice	Leżajsk	Rzeszów	292	2375	624	78	7	48	1742	59	0	1470	0	41	30	5	0
Wierzbanowa	Wisniowa	Bochnia	72	753	1080	348	37	42	77	1	2340	1417	77	743	40	16	15
Wierzchosławice	Tarnów	Tarnów	246	1420	332	456	45	36	32	33	676	20371	1002	2241	43	47	26

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Wietrznice	Zabrzeź	Nowy Sącz	4	108	1542	0	0	0	0	0	0	594	48	61	24	0	0
Wietrzno z Wolą Albinowską ^{1,2}	Wietrzno	Jasło	78	385	1240	84	8	24	0	0	520	5052	720	673	38	12	0
Wietrzychowice	Wietrzychowice	Bochnia	66	257	219	96	10	24	24	4	780	5226	660	978	9	6	19
Wiewiórka	Wiewiórka	Tarnów	144	1654	427	105	10	30	140	49	4826	9032	556	1825	38	0	0
Wieża	Wieża	Bochnia	28	163	803	60	6	30	3	15	624	1560	216	461	48	1	21
Więcierza	Więcierza	Wadowice	144	1144	1038	48	5	12	7	8	718	2181	480	427	46	182	21
Więćwórka	Lanckorona	Wadowice	61	457	452	36	3	54	22	58	0	0	120	3	0	112	21
Więćkowice ²	Więćkowice	Bochnia	33	0	0	0	0	0	0	0	0	2166	289	247	35	1	6
Więćkowice	Więćkowice	Kraków	36	175	526	0	0	0	25	34	0	5284	0	508	14	14	44
Wilamowice	Wilamowice	Wadowice	10	5	1231	0	0	0	0	0	0	382	0	46	53	0	0
Wilcza Wola	Wilcza Wola	Rzeszów	460	3498	607	0	0	0	700	16	571	1026	0	198	44	53	57
Wilczkowice	Brzeszcze	Wadowice	26	107	726	84	9	6	1	9	728	1857	204	310	25	8	43
Wilczyce	Dobra	Nowy Sącz	58	703	895	0	0	0	0	0	184	100	0	46	32	91	12
Wilgowice	Zator	Wadowice	10	60	198	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	82	19
Wilkonosza	Wilkonosza	Nowy Sącz	18	87	514	0	0	0	2	21	312	1876	192	293	34	0	0
Wilkowice	Łodygowice	Wadowice	151	1514	886	13	9	0	0	0	2054	832	0	603	38	224	9
Wilkowisko	Szczyrzyc	Nowy Sącz	87	966	983	0	0	0	13	58	4316	5824	378	1800	41	1	50
Wilkowyja	Malawa	Rzeszów	26	270	166	0	0	0	49	35	468	1456	214	369	53	8	11
Wilszna	Polany	Jasło	48	934	890	216	21	36	17	2	12	36	0	8	24	16	20
Windeltahl	Dzikowiec	Rzeszów	58	593	381	108	9	54	0	51	0	0	0	0	0	24	30
Winiary	Winiary	Bochnia	62	293	1106	240	26	0	43	10	780	4472	498	895	13	2	34
Wiśnicz	Wiśnicz	Bochnia	232	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	230	57
Wiśnicz Mały	Wiśnicz	Bochnia	43	452	785	264	28	36	4	26	2288	260	184	1063	38	3	32
Wiśnicz Stary	Wiśnicz	Bochnia	125	1200	942	482	48	12	10	44	3640	2490	526	1924	33	8	55
Wiśniowa	Wiśniowa	Bochnia	171	1892	922	1216	148	12	296	59	5148	1597	36	1462	5	58	17

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Wiśniowa	Wiśniowa	Jasło	149	1675	1412	60	6	30	54	40	4966	8450	1466	2964	53	40	24
Witanowice	Witanowice	Wadowice	83	539	172	12	1	18	25	2	2412	4758	816	1152	29	105	8
Witkowice	Kraków	Kraków	37	105	569	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	29	9
Witkowice	Chwałowice	Rzeszów	37	240	1369	72	6	36	33	15	2964	1196	594	680	15	7	36
Witkowice	Witkowice	Tarnów	84	477	1024	276	27	36	84	43	2327	2548	540	659	0	7	6
Witkowice	Witkowice	Wadowice	142	1013	1452	744	80	36	128	15	2587	4444	0	1128	11	40	15
Witkówka	Witkówka	Nowy Sącz	12	52	358	0	0	0	4	18	0	1066	96	132	40	0	28
Witowice Dolne	Witowice Dolne	Nowy Sącz	46	228	197	0	0	0	6	11	0	5247	936	650	31	0	0
Witowice Górne	Witowice Górne	Nowy Sącz	22	105	945	0	0	0	4	54	0	2912	252	348	46	0	0
Witów	Poręba Wielka	Nowy Sącz	16	321	754	0	0	0	0	0	727	109	54	135	36	55	43
Witów	Czarny Dunajec	Nowy Sącz	207	1087	82	240	24	0	21	4	100	96	22	30	7	26	52
Włosz	Włosz	Wadowice	76	1002	930	480	58	30	50	2	2184	3068	166	1443	15	14	23
Włosienica	Oświęcim	Wadowice	144	473	1402	408	44	12	32	44	2550	2794	492	1224	1	29	16
Włoszówka	Dobra	Nowy Sącz	19	253	264	0	0	0	0	0	66	42	0	17	6	30	41
Wodna	Tenczyn	Kraków	31	299	866	0	0	0	1	4	260	1574	0	211	48	14	22
Wojakowa	Wojakowa	Bochnia	162	466	290	132	21	6	8	44	2652	6604	852	1293	10	2	48
Wojaszówka	Łączki	Jasło	80	449	680	288	31	12	34	49	1014	3865	578	870	20	2	49
Wojkowa	Muszyna	Nowy Sącz	75	967	92	0	0	11	13	23	640	343	0	151	38	29	17
Wojków	Baranów	Tarnów	62	320	195	84	8	24	65	25	1274	4264	196	688	11	1	57
Wojkówka	Wojkówka	Jasło	58	290	670	108	11	42	25	19	1092	2704	480	742	28	0	36
Wojnarowa Niżna	Wojnarowa	Nowy Sącz	48	330	1436	132	15	24	20	17	1841	2929	792	789	8	0	24
Wojnarowa Wyzna	Wojnarowa	Nowy Sącz	46	266	510	96	11	12	12	40	1716	3010	720	850	49	0	0
Wojnicz ²	Wojnicz	Bochnia	29	15	905	36	3	36	0	0	0	1976	0	214	4	28	28
Wojslaw	Wojslaw	Tarnów	34	620	1291	0	0	0	89	4	3276	1508	208	1468	35	1	40

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Wola Antoniowska	Pniów	Rzeszów	20	76	1467	24	2	24	2	11	0	1522	270	151	53	3	40
Wola Batorska	Niepোলমice	Bochnia	380	1862	85	0	41	48	0	0	411	3436	0	335	57	1036	40
Wola Brelńska	Ulanów	Rzeszów	49	213	623	108	10	48	4	3	104	2080	45	230	47	2	31
Wola Blizsza	Łańcut	Rzeszów	89	931	1122	99	10	43	56	38	1326	2028	519	834	59	54	22
Wola Bobrowska	Dębica	Tarnów	26	95	57	0	0	0	0	0	0	2470	286	258	26	3	13
Wola Brzezińska	Brzeźna	Nowy Sącz	9	99	1368	0	0	0	0	32	312	728	96	224	8	2	24
Wola Brzeźnicka	Dębica	Tarnów	19	478	530	0	0	0	25	18	1248	1144	192	621	16	2	24
Wola Brzostocka	Wola Brzostocka	Jasło	37	506	520	36	3	54	0	0	0	3250	360	359	41	0	0
Wola Cicha	Głogów	Rzeszów	37	120	1469	36	3	18	3	38	0	0	0	0	0	1	56
Wola Cieklińska	Cieklin	Jasło	67	729	1394	156	15	36	81	24	96	0	216	23	45	47	57
Wola Dalsza	Łańcut	Rzeszów	142	893	145	377	37	42	146	29	3978	1781	1008	1456	42	116	55
Wola Dębńska	Wola Dębńska	Bochnia	31	279	1408	0	0	0	15	31	624	2002	240	542	13	0	43
Wola Dębowiecka	Dębowiec	Jasło	51	520	213	0	0	0	56	33	4368	208	504	980	8	41	22
Wola Domatkowska	Góra Ropczycka	Tarnów	29	327	666	96	9	36	6	0	1326	52	216	543	16	12	55
Wola Drwińska	Niepোলমice	Bochnia	55	409	1475	0	14	30	0	0	62	668	0	64	44	173	16
Wola Duchacka	Wola Duchacka	Bochnia	44	282	947	0	0	0	1	18	624	2924	56	700	27	0	48
Wola Filipowska	Tenczyn	Kraków	118	631	1225	0	0	0	0	0	47	7398	0	715	49	29	12
Wola Gotego	Baranów	Tarnów	147	941	803	60	6	0	116	6	3237	5838	357	1240	44	12	11
Wola Gręboszowska	Stedliszowice	Tarnów	42	214	191	0	0	0	22	49	1716	4602	647	828	23	0	0
Wola Justowska	Wola Justowska	Kraków	39	196	151	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16
Wola Kosnowa	Kamienica	Nowy Sącz	22	780	229	120	12	0	15	8	624	104	144	140	32	21	27
Wola Krogulecka	Dobra	Nowy Sącz	30	204	70	0	0	0	15	4	0	60	0	3	0	63	9
Wola Kurowska	Zbyszycze	Nowy Sącz	20	312	671	36	4	12	1	51	1092	244	0	295	28	3	35

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Wola Lubaska lub Brzezowska	Lubasz	Tarnów	66	472	521	60	6	0	0	0	1144	2898	304	758	12	0	0
Wola Lubecka	Wola Lubecka	Tarnów	98	309	1455	50	5	0	14	50	0	8294	1608	1032	5	0	0
Wola Łużańska	Łużna	Jasło	67	584	640	132	14	18	13	46	1352	1456	1800	1101	16	13	23
Wola Mędzrechowska	Mędzrechów	Tarnów	53	434	1243	192	19	12	0	0	52	1971	0	207	30	7	13
Wola Mielecka	Wola Mielecka	Tarnów	73	636	1052	240	24	0	35	30	1092	4368	328	846	36	1	21
Wola Nieszowska	Wola Nieszowska	Bochnia	31	247	1293	0	0	0	5	24	780	3300	348	735	48	3	36
Wola Orlęska	Łysaków	Tarnów	40	511	1346	216	21	36	31	44	1248	2392	0	738	24	11	10
Wola Piskulińska	Kamienica	Nowy Sącz	16	418	657	72	7	12	51	11	780	468	96	206	21	12	7
Wola Pławska	Tuszów	Tarnów	50	330	485	156	15	36	127	21	0	210	0	21	0	0	0
Wola Podjazańska	Łazany	Bochnia	12	36	20	60	7	30	6	59	0	2236	72	282	37	0	46
Wola Przemysłowska	Wola Przemysłowska	Bochnia	204	643	855	468	50	42	18	18	2178	8994	525	2071	9	23	48
Wola Pustkowska	Pustków	Tarnów	22	170	1571	0	0	0	0	0	897	1456	201	232	3	3	47
Wola Radłowska	Radłów	Bochnia	167	1009	952	12	1	18	53	26	1404	2990	196	1031	9	83	13
Wola Radziszowska	Radziszów	Wadowice	355	2246	1108	1024	123	24	459	27	4137	2447	46	1279	16	346	51
Wola Rafałowska	Biała	Rzeszów	83	930	435	0	0	0	8	20	2990	3358	1176	1458	3	47	39
Wola Raniżowska	Wilcza Wola	Rzeszów	672	4767	1299	938	86	54	1359	49	621	812	0	188	17	0	0
Wola Rogowska	Demblin	Bochnia	69	218	1041	0	0	0	0	0	0	7696	378	849	29	12	0
Wola Rusinowska	Dzikowicec	Rzeszów	129	1552	1408	180	16	30	119	45	357	0	0	65	27	57	0
Wola Rzezycka	Wola Rzezycka	Rzeszów	38	224	1597	36	3	18	4	22	2680	989	210	590	31	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Wola Rzędzińska ^{1,2}	Tarnów	Tarnów	257	3886	805	972	97	12	408	42	0	16250	948	1658	42	33	13
Wola Skrzydlńska	Skrzydłina	Nowy Sącz	63	420	1501	0	0	0	0	22	1404	3978	0	656	42	18	47
Wola Stankowa	Ujanowice	Nowy Sącz	15	286	1578	84	9	48	6	31	925	52	84	240	25	1	12
Wola Stróska	Stróże	Bochnia	52	414	905	168	16	48	4	24	234	3328	300	688	28	0	21
Wola Szczucińska	Wola Szczucińska	Tarnów	19	120	1459	0	0	0	0	47	312	1189	119	215	56	1	25
Wola Węglińska	Medynia	Rzeszów	77	574	181	264	26	24	0	0	0	3458	660	376	3	41	28
Wola Wielka	Dębica	Tarnów	65	960	1113	0	0	0	59	39	2016	4459	546	1274	8	8	38
Wola Wieruszycza	Wieruszycze	Bochnia	18	159	952	132	13	12	0	20	624	1300	168	420	34	4	27
Wola Zabierzowska	Wola Zabierzowska	Bochnia	148	811	22	0	6	0	18	32	154	2012	0	189	37	282	15
Wola Zdakowska	Niziny Trzciana	Tarnów	46	263	24	60	6	0	13	40	3744	1859	315	965	35	1	46
Wola Zglobieńska	Zglobień	Rzeszów	74	1204	504	12	1	12	81	25	2418	3614	636	1357	45	5	11
Wola Żarczycka	Leżajsk	Rzeszów	368	3574	1265	90	9	0	807	1	0	2336	60	193	28	0	0
Wola Żelichowska	Żelichów	Tarnów	80	330	1469	120	12	0	16	19	462	5902	780	798	12	15	35
Wola Żyrakowska	Wola Żyrakowska	Tarnów	49	363	1562	204	20	24	8	38	624	2169	229	474	39	3	44
Wolaki ^{1,2,3}	Czarny Potok	Nowy Sącz	2	14	1337	0	0	0	0	16	0	312	24	32	28	0	0
Wolica ²	Wolica	Bochnia	36	0	0	0	0	0	3	15	780	2210	188	574	19	1	2
Wolica	Siercza	Bochnia	24	89	1442	24	3	0	5	55	156	2522	123	396	17	14	17
Wolica	Wolica	Jasło	21	56	1490	36	3	54	0	0	0	1770	168	193	21	0	0
Wolica	Kościełnuki	Kraków	15	125	1226	0	0	0	5	38	0	2701	0	257	14	10	2
Wolica	Świdnik	Nowy Sącz	3	143	864	0	0	0	1	6	936	0	36	180	54	0	27
Wolica	Stronie	Nowy Sącz	9	47	1542	0	0	0	1	19	312	624	60	124	39	0	38

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Wolica	Mikulice	Rzeszów	51	324	377	31	3	6	0	0	1144	2573	0	737	27	26	6
Wolica	Wolica	Tarnów	15	103	1070	0	0	0	3	38	156	1612	360	236	24	0	0
Wolica Ługowa	Sędziszów	Rzeszów	33	719	128	84	9	6	0	0	1716	390	162	793	16	22	30
Wolica Piaskowa	Sędziszów	Rzeszów	44	609	509	96	10	24	0	0	1248	1560	366	725	22	27	8
Woliczka	Woliczka	Rzeszów	60	656	146	72	7	12	35	54	1378	3068	468	879	9	3	19
Wolina	Ulanów	Rzeszów	41	179	804	0	0	0	8	20	1144	656	150	276	44	0	42
Wolowa	Tuchów	Tarnów	7	36	393	0	0	0	4	40	0	0	0	0	0	14	48
Wolowice	Wolowice	Kraków	112	128	554	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	38	25
Wolowiec	Mysowa	Jasło	157	2090	1291	336	36	24	0	0	0	2301	228	253	57	59	13
Woźniczna	Woźniczna	Tarnów	22	61	1272	0	0	0	0	0	156	1976	264	238	10	0	0
Woźniki	Ryczów	Wadowice	109	704	11	360	39	0	6	2	2353	1412	392	750	51	109	19
Wójcina	Dalastowice	Tarnów	28	143	689	48	4	48	0	0	104	1352	0	156	0	5	27
Wójtowa z Sośnicą	Biecz	Jasło	134	1104	1433	168	16	48	59	59	4524	5408	1038	2378	10	16	22
Wółka	Jasionka	Rzeszów	83	632	483	0	0	0	15	7	0	6464	974	637	12	6	33
Wółka	Chorzeliów	Tarnów	28	199	798	108	10	48	9	43	0	2142	84	215	8	0	36
Wółka Dulecka	Dębica	Tarnów	33	375	511	0	0	0	12	1	0	3732	384	388	33	43	53
Wółka Głogowska	Głogów	Rzeszów	24	2	357	179	17	54	0	0	0	104	0	5	12	0	0
Wółka Grodziska	Wółka Grodziska	Rzeszów	147	748	1459	0	0	0	52	45	523	238	1293	187	45	158	57
Wółka Łętowska	Łętownia	Rzeszów	72	604	1165	0	0	0	0	44	744	2359	456	373	32	11	24
Wółka Malkowa	Tryńcza	Rzeszów	25	157	276	0	0	0	2	9	78	1417	300	172	14	29	52
Wółka Niedźwiecka	Lezajsk	Rzeszów	175	653	1521	12	1	12	288	46	0	540	0	49	30	88	54
Wółka Ogryzkowa	Tryńcza	Rzeszów	22	137	895	44	4	2	0	0	104	1026	240	143	12	23	56

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Wólka Radomska	Radomyśl	Tarnów	15	76	84	0	0	0	0	0	0	1092	0	109	12	0	0
Wólka Rydzowska	Podleszany	Tarnów	8	115	1427	0	0	0	0	0	0	1248	0	124	48	0	0
Wólka Sokolowska	Sokolów	Rzeszów	121	1148	307	120	12	0	62	27	4654	2158	1542	1217	16	21	20
Wólka Świebodzka	Mędzrechów	Tarnów	12	85	1415	24	2	24	0	0	0	1300	120	134	16	1	15
Wólka Tanewska	Zarzyce	Rzeszów	84	805	1565	264	24	12	166	48	0	342	0	31	21	64	53
Wólka Tarnowiecka	Hrabstwo Tarnów	Tarnów	13	39	1504	0	0	0	0	0	0	1144	72	116	57	0	9
Wólka Turebska	Turbia	Rzeszów	56	168	1369	0	0	0	0	0	1312	2076	234	480	44	3	33
Wrocanka	Tarnowiec	Jasło	79	511	1453	144	15	36	0	0	1872	3212	420	1168	2	12	50
Wrocanka	Wrocanka	Jasło	97	554	1205	12	1	18	110	43	1248	6002	732	929	54	10	13
Wronowice	Łososina Dolna	Nowy Sącz	26	151	1491	36	4	12	11	29	468	2860	276	548	13	0	36
Wronowice	Andrychów	Wadowice	36	189	245	144	15	36	5	4	1040	728	264	375	20	4	30
Wróblowa	Nawsie Kolaczyckie	Jasło	37	347	227	132	14	18	46	56	1404	728	168	690	47	0	37
Wróblowice	Wróblowice	Bochnia	46	324	224	0	0	0	14	24	780	5356	23	954	42	2	94
Wróblowice Włodek	Wróblowice Włodek	Bochnia	71	229	165	252	27	18	4	47	416	3094	128	503	1	2	22
Wróblówka	Czarny Dunajec	Nowy Sącz	151	721	437	228	22	48	15	48	60	72	20	23	26	45	46
Wróżenice 2	Wróżenice	Kraków	63	202	1565	0	0	0	8	22	0	0	0	0	0	96	18
Wrzawy	Wrzawy	Rzeszów	16	48	316	24	2	12	1	34	312	936	92	147	13	0	0
Wrzawowice	Świątynki Górne	Bochnia	61	265	935	108	13	0	12	55	468	4862	198	742	41	30	7
Wrzępia	Wrzępia	Bochnia	79	344	1485	0	0	0	25	40	0	9776	532	1051	15	0	0
Wyciąże z Przyłaskiem	Prądnik	Kraków	91	891	921	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	437	24
Wygielzów 2	Lipowiec	Kraków	13	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8	10
Wyglanowice	Wyglanowice	Nowy Sącz	10	148	1301	0	0	0	33	31	771	0	72	195	25	3	13

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Wygodna	Strzelce Wielkie	Bochnia	24	36	1290	0	0	0	0	0	0	2002	36	202	23	1	35
Wylów	Przeclaw	Tarnów	51	511	143	780	78	0	2	23	1014	1482	240	359	31	0	16
Wyskitna	Polna	Jasło	28	192	5	36	3	54	2	19	0	1820	408	206	14	0	0
Wysoka	Dobrzechów	Jasło	168	1610	470	132	14	18	17	43	1092	8918	1115	1462	51	1	1
Wysoka	Łańcut	Rzeszów	144	1827	1277	132	14	18	0	0	3718	1478	11446	1821	22	199	29
Wysoka	Wysoka	Rzeszów	198	1778	1397	192	20	48	241	33	5967	3718	1128	1774	50	6	17
Wysoka	Wysoka	Wadowice	216	1905	804	492	53	18	39	41	3206	7565	944	2025	50	100	4
Wysoka	Brzeźnica	Wadowice	21	179	553	0	0	0	2	16	160	460	102	92	32	21	7
Wysokie	Brzeźna	Nowy Sącz	38	425	268	0	0	0	0	0	624	3926	444	746	48	19	12
Wysowa	Wysowa	Jasło	117	1524	715	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	106	10
Wyszowatka	Myscowa	Jasło	102	1217	660	240	26	0	0	0	0	0	0	0	0	65	45
Wytzysko	Jurków	Bochnia	24	216	1210	0	0	0	0	0	0	3172	288	357	6	5	0
Wyżne	Czudec	Jasło	72	566	672	120	13	0	23	17	1716	5642	1512	1386	44	14	24
Wyżyce i Strylów ^{1,2}	Niepolomice	Bochnia	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	271	9
Wzór	Luszowice	Tarnów	4	6	37	0	0	0	0	0	0	208	48	22	30	0	0
Zabajka	Budy	Rzeszów	60	338	1485	72	6	36	3	56	0	2856	660	294	48	16	55
Zabawa	Zabawa	Bochnia	40	105	1209	120	13	0	9	57	0	3900	150	493	33	6	31
Zabawa	Zabawa	Bochnia	21	39	1561	48	5	12	0	0	0	1170	84	128	19	0	0
Zabelcze	Zabelcze	Nowy Sącz	48	218	971	216	25	12	2	30	1248	2605	360	920	9	1	24
Zabierzów	Zabierzów	Bochnia	231	885	415	0	43	0	30	48	300	1716	0	207	43	362	35
Zabierzów	Prądnik	Kraków	124	1526	1192	0	0	0	18	25	0	0	0	0	0	561	19
Zabierzów ^{1,2,3}	Zabierzów	Rzeszów	9	23	598	0	0	0	0	0	0	1014	102	97	54	0	0
Zabłędza	Zabłędza	Tarnów	79	401	689	204	20	24	8	51	524	5537	1296	703	46	2	17
Zabłocie	Zborówek	Bochnia	16	147	973	36	4	30	3	13	0	728	0	91	0	32	6
Zabłocie	Tarnów	Tarnów	64	26	538	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	487	35

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Zabłocie	Żywiec	Wadowice	201	759	560	1548	168	54	17	58	1884	44	0	852	46	20	11
Zaborów	Zaborów	Bochnia	130	772	853	600	65	0	21	36	754	2626	127	664	46	8	21
Zaborów	Czudec	Jasło	87	949	725	96	10	24	0	38	2626	8502	1819	2148	15	53	4
Zaborze	Grójec	Wadowice	39	405	483	0	0	0	4	48	1872	2184	360	667	24	36	46
Zabratówka	Zabratówka	Rzeszów	60	617	191	0	0	0	7	5	2132	3770	1296	956	35	57	23
Zabrze	Szczucin	Tarnów	50	430	1263	36	3	36	6	33	208	5499	507	606	14	56	36
Zabrzeż	Zabrzeż	Nowy Sącz	144	2874	1406	504	50	24	22	19	2158	5410	984	1013	36	58	24
Zachelmna	Lanckorona	Wadowice	73	514	1547	184	20	48	38	22	468	910	144	219	11	28	7
Zachwiejów	Tuszów	Tarnów	12	77	324	12	1	12	4	49	572	312	0	145	36	0	0
Zaczarnie	Krzyż Niemojewski	Tarnów	134	1770	892	0	0	0	172	29	6656	9594	1554	3677	3	6	39
Zaczernie	Zaczernie	Rzeszów	127	1284	1007	48	5	12	70	40	4095	5336	1476	2244	15	9	6
Zaduski i MajdANEK	Baranów	Tarnów	50	203	513	60	6	0	0	34	546	4200	153	594	48	17	51
Zadziele	Dobra	Nowy Sącz	17	149	487	0	0	0	0	0	53	18	0	12	30	26	54
Zadziele	Żywiec	Wadowice	137	443	1171	852	93	30	12	32	1170	156	0	585	13	13	8
Zagacie	Ściejowiec	Kraków	68	304	686	0	0	0	4	0	0	167	0	15	53	151	42
Zagorzyc	Góra Ropczycka	Tarnów	269	3265	1020	684	68	24	153	20	4420	8376	255	2609	40	237	3
Zagorzyn	Kamienica	Nowy Sącz	54	776	883	276	27	36	121	53	1820	1092	240	482	8	17	36
Zagórnik	Inwald	Wadowice	85	720	384	244	30	30	0	0	0	6084	0	760	30	26	7
Zagórnów 1,2,3	Świdnik	Nowy Sącz	7	113	971	0	0	0	1	52	0	1352	84	138	42	0	12
Zagorzany	Zagorzany	Bochnia	73	77	351	276	29	54	11	6	468	6188	480	870	38	1	31
Zagorzany 1,2	Zagorzany	Jasło	138	1527	394	240	26	0	65	39	3796	5588	1848	2245	42	55	49
Zagórze 1,2	Staniątki	Bochnia	33	349	270	84	10	30	30	38	1092	2158	0	560	57	1	36
Zagórze	Zagórze	Jasło	45	315	450	72	7	48	0	0	156	3952	444	572	36	0	0
Zagórze	Lipowiec	Kraków	130	951	157	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	182	54

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Zagórze	Rożnów	Nowy Sącz	13	133	1545	0	0	0	7	12	421	956	108	298	22	4	7
Zagórze	Pantalowice Górne	Rzeszów	45	820	1122	0	0	0	0	0	2028	2860	1032	852	52	2	39
Zagórze	Łęka wica	Wadowice	11	54	603	0	0	0	0	0	0	1456	108	160	36	0	0
Zagrody	Tuchów	Tarnów	19	54	879	0	0	0	0	0	0	1586	36	160	12	5	2
Zajączkowice	Lipiny	Tarnów	11	86	1234	0	0	0	3	20	0	1326	264	141	57	0	0
Zakamienica	Dąbrówka	Nowy Sącz	3	21	399	0	0	0	48	43	0	0	0	0	0	2	6
Zakamycze	Wola Justowska	Kraków	31	37	246	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	79	10
Zakliczyn	Siepraw	Bochnia	135	660	245	204	25	30	53	16	2340	6652	767	2001	3	65	30
Zakopane 1	Szaflary	Nowy Sącz	0	75	1117	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8	4
Zakościele	Żabno	Tarnów	20	71	788	0	0	0	0	0	0	1430	132	147	41	0	10
Zakrzowiec	Staniątki	Bochnia	35	247	919	84	10	30	2	32	858	1612	0	430	18	1	18
Zakrzów ^{1,2}	Staniątki	Bochnia	36	410	70	72	7	52	97	2	1560	1196	0	565	30	64	41
Zakrzów	Dzików	Rzeszów	29	320	1228	0	0	0	32	7	2184	1780	423	983	21	2	7
Zakrzów	Zakrzów	Tarnów	22	158	1085	0	0	0	2	52	624	2600	516	527	7	0	0
Zakrzów	Lanckorona	Wadowice	101	625	819	300	32	30	20	51	1612	934	164	508	35	2	22
Zakrzówek	Zakrzówek	Bochnia	33	248	987	0	0	0	12	36	0	241	0	30	7	178	0
Zalas	Tenczyn	Kraków	144	1155	1389	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	379	23
Zalasowa	Tarnów	Tarnów	238	2919	1379	672	67	12	336	51	8658	7800	1490	2805	3	69	36
Zalesiany	Zalesiany	Bochnia	14	50	9	204	20	24	1	24	0	1683	144	183	27	0	0
Zalesie	Kamienica	Nowy Sącz	92	1275	997	24	2	24	16	36	0	2328	168	239	1	50	59
Zalesie	Nisko	Rzeszów	84	867	1152	60	5	30	267	46	0	384	0	35	12	32	0
Zalesie	Łańcut	Rzeszów	63	291	426	108	10	48	0	0	0	3156	684	346	57	20	43
Zalesie	Gorzyce	Rzeszów	25	135	513	0	0	0	0	0	0	2340	0	234	0	0	0
Zalesie	Pniów	Rzeszów	25	109	1430	96	9	36	4	25	468	884	270	217	20	7	15
Zalesie	Żurawicki Długie	Rzeszów	23	67	672	60	6	30	8	34	0	2028	300	232	35	8	34

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Zalesie	Zalesie koło Tyczyna	Rzeszów	80	374	346	0	0	0	8	45	1760	3952	606	1153	34	30	54
Zaleszany	Zaleszany	Rzeszów	162	1038	161	408	42	54	18	24	3146	11466	682	2235	50	0	0
Zalipie	Zalipie	Tarnów	154	643	256	36	3	36	15	33	0	10127	1194	1044	32	19	32
Załęże	Gródek	Nowy Sącz	9	63	401	0	0	0	3	7	364	782	96	176	32	0	24
Załęże	Załęże	Rzeszów	38	75	1250	60	5	30	0	0	0	2194	336	219	17	2	58
Załęże z Markuszką	Dębowiec	Jasło	57	432	740	0	0	0	56	34	1897	104	660	847	20	39	54
Zalubiniec	Zalubiniec	Nowy Sącz	52	167	6	0	0	0	0	56	0	3139	276	358	13	106	32
Zaluczne 2	Pieniążkowice	Nowy Sącz	196	950	1468	0	0	0	33	50	98	182	0	43	24	42	59
Załuże 1,2,3	Szczucin	Tarnów	8	75	382	0	0	0	0	27	0	598	84	62	47	0	45
Zamiescie	Tymbark	Nowy Sącz	49	603	1379	0	0	0	18	44	1092	624	0	572	0	22	2
Zamoście	Wojnicz	Bochnia	30	160	120	0	0	0	13	26	312	3016	168	490	12	1	3
Zapole	Góra Ropczycka	Tarnów	15	301	796	24	2	24	3	20	702	104	120	295	28	4	47
Zarębki	Kolbuszowa	Tarnów	22	659	524	0	0	0	84	50	3185	0	201	644	8	3	50
Zarębówka	Kobylec	Bochnia	7	60	650	0	0	0	0	19	156	546	72	132	9	0	14
Zarównie	Tuszków	Tarnów	46	251	789	144	14	24	100	38	0	324	0	32	24	0	0
Zaryte 2	Rabka	Wadowice	105	0	0	0	0	0	21	9	187	268	61	105	22	76	55
Zarzeczce	Dębowiec	Jasło	83	951	87	0	0	0	157	10	4383	52	972	1925	59	64	4
Zarzeczce	Babica	Jasło	34	117	228	48	5	12	5	23	612	3276	624	633	16	1	12
Zarzeczce	Łącko	Nowy Sącz	42	405	861	0	0	0	29	37	456	1531	156	244	16	4	6
Zarzeczce	Zarzeczce	Rzeszów	166	1408	1120	240	22	0	467	5	0	843	0	77	16	408	47
Zarzeczce	Żywiec	Wadowice	123	368	1249	756	81	54	11	14	880	436	0	462	14	21	35
Zarzepakowice	Zarzepakowice	Rzeszów	16	35	1349	0	0	0	0	0	0	1430	0	131	5	0	0
Zarzyce Wielkie	Zarzyce Wielkie	Wadowice	36	153	261	0	0	0	1	50	208	3330	412	418	5	18	0
Zasadne	Kamienica	Nowy Sącz	49	557	1203	96	9	36	3	16	0	1376	120	142	2	10	10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Zasań	Droginia	Bochnia	63	503	691	108	17	21	4	35	1404	1352	104	784	2	43	37
Zaskale	Szafłary	Nowy Sącz	68	444	245	0	0	0	1	27	0	301	8	30	35	23	32
Zasów	Zasów	Tarnów	101	907	397	695	100	42	61	2	2678	3978	62	935	35	3	50
Zastów	Kraków	Kraków	25	509	344	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	164	36
Zatoka	Zatoka	Bochnia	29	136	456	0	0	0	0	0	156	2912	58	395	45	0	0
Zator	Zator	Wadowice	56	270	1487	0	0	0	0	0	0	598	72	76	40	295	16
Zawada	Biskupice	Bochnia	99	862	1298	380	37	54	45	42	3718	3646	499	1250	1	11	9
Zawada	Zawada	Bochnia	128	843	562	340	38	20	60	49	2724	2474	338	1026	37	17	44
Zawada	Łukowica	Nowy Sącz	152	973	261	48	4	48	52	29	2935	11068	1634	2242	0	11	29
Zawada	Dębica	Tarnów	60	568	1599	48	4	48	36	27	1404	5448	620	1128	37	9	44
Zawada Szembek	Zawada	Wadowice	74	279	1017	0	0	0	12	28	0	8398	324	1057	51	1	45
Zawadka	Samokłęski	Jasło	57	250	240	0	0	0	0	0	0	2782	216	282	45	8	0
Zawadka	Zawadka	Jasło	49	480	249	48	5	12	0	0	312	4071	552	559	38	1	33
Zawadka	Tymbark	Nowy Sącz	39	312	789	0	0	0	0	38	0	0	0	0	0	42	17
Zawadka	Zawadka	Tarnów	31	145	1379	24	2	24	1	54	3770	360	389	48	50	0	0
Zawadka	Lanckorona	Wadowice	38	534	757	0	0	0	14	42	0	0	84	2	6	57	37
Zawadka	Zawadka	Wadowice	50	268	1384	168	18	12	10	40	3	4373	380	484	7	22	46
Zawadka i Rozdziele	Tęgoborze	Nowy Sącz	32	300	1344	96	11	42	16	17	2160	2548	287	812	35	6	55
Zawale	Tarnów	Tarnów	83	53	1371	0	0	0	20	40	0	382	0	38	13	469	55
Zawierzbie	Mędzzechów	Tarnów	19	60	689	48	4	48	0	35	0	633	0	63	18	0	38
Zawoja	Maków	Wadowice	1386	3924	839	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	358	42
Zbęki	Podole	Nowy Sącz	2	5	1516	0	0	0	0	52	0	208	24	25	17	0	48
Zbłudza	Kamienica	Nowy Sącz	54	837	808	60	6	0	11	34	1196	0	180	245	52	11	5
Zboiska ^{1,2}	Zboiska	Jasło	30	121	549	96	9	36	3	2	442	1508	216	243	45	2	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Zborzyce	Zborzyce	Bochnia	20	83	979	24	3	0	0	57	156	1863	183	317	52	0	44
Zborowice 12	Zborowice	Jasło	99	876	574	204	22	6	13	20	1404	5980	1632	1286	12	55	13
Zborówek	Zborówek	Bochnia	14	121	843	0	0	0	3	1	312	1690	114	381	27	0	17
Zbydniowice	Ochojno	Bochnia	16	134	45	0	0	0	6	14	60	299	0	53	26	91	11
Zbydniów	Zbydniów	Rzeszów	131	684	175	336	31	48	29	0	3548	7419	666	1804	36	16	12
Zbýłtowska Góra	Zbýłtowska Góra	Tarnów	80	281	1378	204	20	24	16	19	780	5138	592	846	52	0	0
Zbyszyce	Zbyszyce	Nowy Sącz	34	121	702	96	11	12	14	5	0	3316	300	399	22	6	13
Zdonia	Stróże	Bochnia	38	317	1436	72	7	48	7	18	390	2340	360	685	54	0	0
Zdrochec	Zdrochec	Bochnia	53	160	1381	204	22	6	0	33	156	4846	199	609	38	0	6
Zdymia	Kobyłanka	Jasło	136	1941	631	0	0	0	81	0	0	558	0	60	27	38	20
Zdziarzec	Zabawa	Bochnia	48	192	889	172	13	0	0	41	156	3952	428	511	52	0	6
Zdziarzec	Zdziarzec	Tarnów	119	1173	148	300	30	0	45	17	3217	3404	477	1112	51	1	26
Zebrzydowice	Zebrzydowice	Wadowice	117	980	285	84	8	48	27	41	3510	5048	512	148	54	0	31
Zegartowice i Bigorzówka	Zegartowice	Bochnia	53	331	14	104	11	12	6	36	468	3848	356	623	50	1	11
Zelczyna	Zelczyna	Wadowice	64	384	458	0	0	0	0	0	2496	5136	600	1292	28	7	36
Zembrzyce	Zembrzyce	Wadowice	249	783	950	228	24	52	14	34	3752	3086	571	1261	24	90	22
Zesławice	Mogila	Kraków	20	125	293	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	61	21
Zglobice	Zglobice	Tarnów	67	228	1204	0	0	0	4	1	104	5720	516	643	10	26	48
Zglobień	Zglobień	Rzeszów	80	1396	1453	192	19	12	106	41	3276	3978	720	1741	12	4	5
Zgórsko	Wola Mielecka	Tarnów	27	223	1161	0	0	0	0	0	0	1872	60	189	52	0	6
Zielona	Niepolomice	Bochnia	13	68	420	0	0	0	0	0	4	269	0	18	53	38	34
Zielona	Zielona	Wadowice	6	34	1312	0	0	0	0	34	0	884	0	95	46	5	48
Zielonka	Raniżów	Rzeszów	115	1168	1468	144	13	12	12	48	0	6665	1164	664	18	26	38
Zielonki	Prądnik	Kraków	54	581	266	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	238	27
Ziempniów	Ziempniów	Tarnów	41	302	590	0	0	0	12	6	936	2990	400	707	37	9	6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Zimna Woda	Zimna Woda	Jasło	34	71	314	168	18	12	0	0	0	3380	336	384	14	0	0
Złockie	Muszyna	Nowy Sącz	73	947	927	0	0	11	21	45	1040	556	0	246	16	40	27
Złota	Biskupice	Bochnia	74	821	704	192	20	48	21	30	2028	4622	816	1432	31	4	54
Złotne	Nawojowa	Nowy Sącz	30	295	183	0	0	0	0	0	0	572	30	58	25	16	30
Złotniki	Chorzeliów	Tarnów	65	573	369	648	64	48	100	0	2184	2548	264	1106	35	1	26
Złotoraja	Dobrków	Tarnów	7	36	194	0	0	0	0	0	0	832	84	86	11	0	0
Zmysłowska	Przeworsk	Rzeszów	67	311	1008	36	3	18	0	0	0	1109	708	140	42	148	13
Znamierowice	Znamierowice	Nowy Sącz	22	115	940	0	0	0	8	35	0	2334	216	277	45	0	39
Zonia	Sobolów	Bochnia	9	99	392	0	0	0	1	4	312	728	108	143	31	1	48
Zręcin ^{1,2}	Zręcin	Jasło	83	391	1545	0	0	0	0	0	2392	2184	612	767	40	28	48
Zręczycze	Zręczycze	Bochnia	69	79	616	300	32	30	10	4	996	4666	312	908	3	1	43
Zubrzyk	Muszyna	Nowy Sącz	35	404	1018	0	0	0	10	2	0	943	0	94	18	12	54
Zubsuche ¹	Szaflary	Nowy Sącz	0	1377	1492	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7	12
Zwiernik	Zwiernik	Tarnów	83	635	350	208	20	48	30	50	2210	6682	1680	1611	57	2	48
Zwierzyniec	Kraków	Kraków	72	423	115	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	299	18
Zwięczyca	Zwięczyca	Rzeszów	89	987	1433	60	6	30	202	15	2671	4822	794	1801	11	25	8
Zymbreg	Grabie Badeni	Bochnia	19	72	1304	0	0	0	0	0	6	43	228	15	42	223	10
Zyndranowa	Barwinek	Jasło	98	609	120	0	0	0	18	49	4738	0	0	947	42	272	1
Źródła	Lipowiec	Kraków	19	103	96	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	25	14
Żabnica	Wieprz	Wadowice	370	1252	717	1908	206	42	16	54	20	2444	0	270	12	171	10
Żabno	Żabno	Rzeszów	118	653	1234	0	0	0	0	9	4914	3796	292	1262	15	4	55
Żabno	Żabno	Tarnów	140	474	432	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	62	32
Żakowa i Zalesie ²	Łazany	Bochnia	21	0	0	0	0	0	0	0	0	16	0	2	0	0	0
Żarki	Lipowiec	Kraków	148	1162	295	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	205	24
Żarnowa	Wojnarowa	Jasło	74	661	1388	0	0	0	5	40	1560	6870	1728	1341	43	38	24

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Zarnowiec	Zarnowiec	Jasło	42	275	1230	36	3	36	5	30	831	3017	666	701	0	2	45
Zarnówka	Lanckorona	Wadowice	292	1816	528	492	53	18	35	49	0	0	268	6	42	259	5
Żarówka	Żarówka	Tarnów	165	1644	514	0	0	0	81	41	3276	7709	1296	1785	28	12	33
Żary	Żary	Kraków	11	61	22	0	0	0	5	52	0	2134	0	201	30	3	8
Żbik	Żbik	Kraków	22	56	1149	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	11	48
Zbikowice	Ujanowice	Nowy Sącz	42	268	1216	156	18	12	165	41	0	1976	180	237	12	38	25
Żdźary	Jarocin	Rzeszów	53	572	838	144	13	12	116	42	0	246	0	22	33	20	30
Żdźary	Dąbrowa	Tarnów	44	674	266	0	0	0	73	15	1248	3380	318	848	30	2	33
Żdźary	Tarnów	Tarnów	122	1362	775	192	19	12	18	2	0	9334	738	959	38	5	59
Żdźary	Góra Ropczycka	Tarnów	32	285	883	36	3	36	3	45	468	2574	312	453	32	1	30
Żebraczka	Niecw	Nowy Sącz	10	127	133	0	0	0	2	33	312	728	168	191	32	1	31
Żegiestów	Muszyna	Nowy Sącz	92	1367	526	0	0	11	20	5	960	511	0	227	6	49	51
Żeglce	Żeglce	Jasło	121	445	522	576	62	24	14	15	614	9581	870	1326	33	13	16
Żegocina	Gierczyce	Bochnia	129	1082	610	324	35	6	31	55	2054	3934	324	1191	30	86	18
Żelazówka	Żelazówka	Tarnów	59	479	1521	156	15	36	25	39	780	4862	276	808	11	62	49
Żeleźnikowa	Żeleźnikowa	Nowy Sącz	94	966	303	568	39	40	0	0	668	3294	558	1086	50	6	35
Żelichów	Żelichów	Tarnów	85	258	356	84	8	24	8	19	156	4966	540	573	24	0	0
Żelków	Prądnik	Kraków	61	479	147	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	91	24
Żerków	Żerków	Bochnia	55	332	215	108	0	0	29	4	1074	0	61	270	20	3	54
Żerosławice	Żerosławice	Bochnia	13	63	214	0	0	0	0	41	0	988	102	107	11	0	6
Żmiąca	Pisarzowa	Nowy Sącz	115	1367	771	648	75	36	46	13	2496	2410	456	922	1	18	12
Żmigród	Żmigród	Jasło	208	494	1592	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	94	26
Żmigród Stary	Żmigród	Jasło	89	477	1289	96	9	36	86	43	1950	1014	264	496	58	1	54
Żołyńia i Lubomierz	Łańcut	Rzeszów	790	5044	691	384	35	12	141	34	4277	20424	3549	1817	8	437	32
Żółków	Żółków	Jasło	41	102	980	272	33	15	0	0	312	4316	702	583	50	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Żuklin	Łopuszka Mała	Rzeszów	56	494	379	186	18	36	3	50	1092	1994	276	214	35	12	19
Żukowice Nowe	Tarnów	Tarnów	58	582	26	0	0	0	19	31	0	4160	348	428	22	12	20
Żukowice Stare	Tarnów	Tarnów	175	2418	665	576	57	36	93	59	6474	3458	656	1972	10	26	6
Żupawa	Dzików	Rzeszów	79	385	252	0	0	0	0	0	5616	826	753	1137	8	4	0
Żurawiczki	Żurawiczki	Rzeszów	41	355	1035	0	0	0	47	9	1248	4316	1080	1057	52	25	44
Żurowa	Żurowa	Jasło	120	655	807	144	15	36	2	0	468	8574	2304	1097	17	12	0
Żydowskie	Myscowa	Jasło	126	1487	800	528	52	48	0	0	0	0	0	0	0	95	43
Żygodowice	Ryczów	Wadowice	70	527	199	372	40	18	3	34	832	1898	249	419	42	8	0
Żyraków	Żyraków	Tarnów	64	377	986	132	13	12	7	32	624	3120	285	571	44	4	24
Żywiec ^{1,2}	Żywiec	Wadowice	11	24	1403	0	0	0	8	5	0	714	0	77	21	0	0
Żyżnów	Żyżnów	Jasło	98	1071	235	72	7	12	10	9	3300	6756	2016	1671	26	43	12

Zusammenfassung

Die Frage der Agrarreformen tauchte zum ersten Mal zur Regierungszeit Joseph II. Der Kaiser-Reformator führte in seiner zehnjährigen Regierungszeit mehrere juristische Regulierungen ein, deren Ziel die Verbesserung des Bauernschicksals war.

Joseph II. befreite die Bauern von ihrem Sklavendasein. Im Jahre 1781 beschränkte er die Fron auf drei Tage pro Woche. Ein Jahr später hob er mit dem Untertanenpatent die Leibeigenschaft auf. Die Bauern durften ihren Wohnort frei wechseln und ein weiteres Gesetz aus dem Jahre 1787 verbot das Vertrieben der Bauern von ihren Gütern. Ein Wichtiger Teil der kaiserlichen Bauernpolitik sollte eine grossgeplante Urbarreform sein, die mit dem Robotpatent von 1786 eingeleitet wurde. Es brachte die genaue Regelung der Fron und anderen Bauernlasten. Die im Jahre 1789 verkündigte Urbarreform zielte auf die Beschränkung des Frondienstes.

Die Ersetzung der Untertanenlast durch den Zins und die Fixierung der Bauernpflichten gegenüber dem Gutshof und dem Staat. Jeder Bauer durfte 70 Prozent von seinem Bruttoeinkommen für sich behalten. Aber er sollte 17 Prozent als Robotablösung dem Grundherrschaft und 13 Prozent als Steuer dem Staat abliefern.

1790 wiederrief Leopold II. die meisten Reformen seines Vorgängers. Die Bauern behielten nur das Recht auf ihren Grundbesitz und auf Wohnortwechsel. Sie durften auch im Falle der Auseinandersetzungen mit den Gutsherren Berufungen in die Kreisbehörden einlegen.

Jahrzehntlang unterliess die österreichische Regierung jegliche Versuche die galizischen Dorfverhältnisse zu ändern. Die zu der Zeit herausgegebenen Erlässe bezogen sich nur auf die Interpretation von den schon bestehenden Vorschriften.

Dies trug zur Verschärfung der Konflikte zwischen den Adeligen und den Bauern bei, die ihren Wunsch nach der Beschränkung der Fron und anderen Feudallasten immer häufiger geäussert haben.

Zu Anfang der 40er Jahre ergriff der galizische Landtag die Initiative. Den ersten Entwurf legte im Jahre 1842 der spätere Vorsitzende der Galizischen Wirtschaftsgesellschaft Kazimierz Krasicki vor. Die nächsten Reformvorschläge wurden in den Jahren 1843–48 von den in der Gesellschaft tätigen oder mit der proösterreichischen Fraktion des Landtages verbundenen Gutsherren, sogenannten Schwarzgelberger, unter anderen Tadeusz Wasilewski und Maurycy Kraiński formuliert. Der Landtag wählte einen Ausschuss, dessen Aufgabe die Vorbereitung der Reformentwürfe war.

Zum Kommissionsvorsitzenden wurde der Statthalter Galiziens der Erzprinz Ferdinand d'Este ernannt und Ausschussmitglieder waren u.a. die Prinzen: Leon Sapieha, Władysław Sanguszko, Karol Jabłonowski und die Grafen: Kazimierz Krasicki, Ludwik Jabłonowski, Leon Stadnicki, Aleksander Stadnicki, Aleksander Stanisław Dzieduszycki, Alfred Potocki, Aleksander Fredro.

Die aus diesen Kreisen herausgehenden Reformentwürfe sahen die Möglichkeit der Fronersetzung durch den Grundzins oder einer Einlösung von Grundstücken voraus. Diese Vorschläge deren Gegner vor allem der Baron Krieg – der Vice-Gouverneur Galiziens war, stiessen auf den heftigen Widerstand sowohl der österreichischen Verwaltung als auch einiger Adelige.

Die konservativen Gutsherren im Landtag warteten im Sinne des Legalismus auf die Wiener Zustimmung. Zu Ende des Jahres 1845 und anfangs 1846 ging die Macht in die demokratischen Kreise über. Die Vorbereitungen des Aufstands waren voll im Gange. Anfangs 1846 bereitete die Polnische Demokratische Gesellschaft einen Gesetzentwurf, der nach dem Ausbruch des Aufstands angekündigt werden sollte. Die Gesellschaft versprach unter anderen die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Übergabe an die Bauern des von ihnen bebauten Akers.

Ähnliche Versprechen beinhaltete das Manifest der Nationalregierung aus dem 22. Februar 1846. Das Manifest stellte in Aussicht auch die Bodenzuteilung an landlose Bauern, die sich dem Aufstand anschliessen. Aber der revolutionär - demokratischen Agitation blieb nicht genug Zeit aus, um den Weg ins Dorf zu finden.

Die Wirkungen der Revolutionäre waren genauso misslungen wie die der Gutsherren. In Westgalizien, wo in den Verschwörungskreisen Revolutionäre aus dem niedrigen Adel überwogen, brach ein spontaner Bauernaufstand aus. Der gegen den Adel gerichtete Bauernaufstand erschütterte die öffentliche Meinung und machte die Verhältnisse in Galizien noch komplizierter. Die Reformen waren unvermeidbar, wenn die Gemüter der revoltierenden Bauern beruhigt werden sollten. Dieses Ziel verfolgte das am 13. April 1846 ergangene Keiserpatent. Es befreite die Bauern von der sogenannten „weiten Fronfuhr“ und den Zwangshilfsarbeiten. Es erlaubte ihnen auch die Klagen ohne Vermittlung des Dominiums an die Kreisbehörden einzureichen. Am 22. November 1846 gab die österreichische Regierung drei neue Kurrenden heraus. Sie begrenzten die Robot und erkannten den Bauern den Bodenbe-

sitz zu. (Sie durften ihn verkaufen, erben und sein Gut mit Schulden, bis zu 2/3 seines Wertes belasten). Die Reformen von 1860, obwohl nötig riefen den Protest genauso der Adeligen wie auch der Bauern hervor. Besonders viele Protestaktionen fanden in den Bezirken: Bochnia, Jasło, Sambor und Kołomyja statt.

Über die Situation äusserte sich auch Maurycy Kraiński, der zu Ende des Jahres 1846 in Namen der Standesabteilung ein Memorial an den Kaiser schrieb. Er überzeugte, dass die Lösung der Bauernfrage und der Entschädigungsfrage für die Gutsbesitzer dem Standeslandtag überlassen werden sollte.

Die Bauern waren auch mit der Regelungen von 1846 unzufrieden, weil die Robotbeschänkungen ungleich waren. Die entscheidende Änderung der Umstände brachte der Ausbruch der Märzrevolution. Die Nachrichten über die Ereignisse in Wien gaben das Signal zu neuen Freiheitskämpfen in Krakau. Die österreichische Obrigkeit erlaubte die Freilassung von politischen Gefangenen.

Am 18. März entstand ein Komitee, dessen Ziel die Berufung der Nationalarmee war. Die Freiheitskämpfe fanden auch in Lemberg statt.

Am 19. März 1848 hat man an einer Volksversammlung eine Petition beschlossen und an den Kaiser Ferdinand I. gerichtet. In der Agrarfrage postulierte man die Abschaffung des Frondienstes in der Form einer Schenkung der Gutsherren an seine Untertanen.

Die demokratischen Kreise in Galizien tendierten zur Entscheidung, dass nach den Ereignissen des Jahres 1846 die einzig mögliche Lösung der Bauernfrage nur die Fronerlassung sein kann. Zur sofortigen Aufhebung der Feudal-lasten riefen auch die Emigranten, unter anderen der Prinz Adam Czartoryski, und die Emissäre der Polnischen Demokratischen Gesellschaft auf.

Am 7. April 1848 veröffentlichte Wiktor Heltman einen Aufruf „An die Bürger von Westgalizien“ heraus, in der er den Adel zur Aufhebung des Frondienstes vom Ostermontag 1848 aufforderte. Eine ähnliche Proklamation gab am 17. April der Lemberger Nationalrat heraus. Die Krakauer und Lemberger Presse publizierte eine Liste der Bürger, die Fron schon erliessen.

Es begann ein spontanes „Osterrennen“ also ein Wettstreit zwischen den polnischen Demokraten und der österreichischen Obrigkeit, wer als erster die Bauern zu Grundeigentümer macht.

Die Aufrufe zur freiwilligen Fronaufhebung beunruhigten die österreichische Regierung, die die Entstehung eines Bundes der Adeligen mit den Bauern nicht zulassen wollte. In dieser Situation konnten die Versuche des galizischen Statthalters Franz Stadions sich den polnischen Bemühungen zu widersetzen, nicht wundern.

Schon am 21. März ergab die Statthalterei einen Runderlass, dass sich die Starosten um die österreichfreundliche Einstellung der Bauern bemühen sollten. Am 20. März erschien ein zweiter Erlass der die Gutsherren warnte, dass

die Freigebung der mit Schulden belasteten Güter rechtswidrig ist. Die Kurrende vom 5. April bestimmte genau die Bedingungen unter denen ein Gutsbesitzer die Feudaldienste aufheben konnte. Der Gutsherr sollte auch Beweise vorlegen, dass er ein Alleinbesitzer des Guthofes ist und sein Vermögen schuldfrei ist. Ausserden sollten die Gutsbesitzer eine Urkunde der bedingungsloser Schenkung anfertigen, sie ins Landesregister eintragen und von der Kreisbehörde bestätigen lassen.

Zu gleicher Zeit mahnte Stadion Wien wegen der Dringlichkeit der Bauernbefreiung, um den Polen voranzugehen. Anfänglich blieben seine Bemühungen ohne Resultat.

Die Wiener Regierungskreise bereiteten in dieser Zeit ein Befreiungspatent, dass die Einführung der Bauernbefreiung in drei Phasen voraussah, was für Galizien verspätet war, weil die Polen die vollkommene Bauernbefreiung schon am Ostermontag beabsichtigten.

Am 17. April bevollmächtigte die Hofkanzlei den Statthalter zum Ergreifen von solchen ausserordentlichen Mitteln, die er für nötig halten wird.

Auf Grund dieser Vollmacht gab Stadion am 22. April 1848 einen Erlass über die Bauernbefreiung heraus – der als Keiseirpatent angegeben wurde. Nach dem Erlass wurden vom 15. Mai 1849 die Fron und andere Untertanenverpflichtungen der Bauern, Hintersässe, Einlieger und Häusler aufgehoben.

Die nicht aus dem Untertanenverhältnis ergehenden Pflichten und Lasten blieben in Kraft. Die Wald- und Weideservitute blieben erhalten. Für die Nutzung der Wälder und Weiden mussten die Bauern, in Rahmen eines freiwilligen Abkommens mit dem Gutsbesitzer, zahlen. Gleichzeitig mit der Fronaufhebung wurden die Gutsherren von der Urbarium (Grundsteuer), der Pflicht der Untertanenbeihilfe und Rekrutenaushebung befreit. Nach der Einführung der Verwaltungsreform sollten die Gutsherren auch von den Gerichts- und Verwaltungspflichten losgesprochen werden. Den Gutsbesitzern wurde Entschädigung aus staatlichen Mitteln zuerkannt.

Die Art und Weise ihrer Abrechnung, die Finanzierungsquellen und die Zeit der Auszahlung sollten in einem späteren Termin bestimmt werden. Stadions Erlass wurde sehr kritisch entgegengenommen. Die Demokraten vertraten die Meinung, es sei die Sache des Adels die Bauern zu befreien. Sie unterstellten der Regierung die Aneignung eines fremden Eigentums, um die Beziehungen zwischen den Ständen in weitere Verwirrung zu bringen.

Am 6. September 1848 verabschiedete der österreichische Landtag das Gesetz über die Emanzipation der Bauern in der ganzen österreichischen Monarchie. Am nächsten Tag erliess der Kaiser Ferdinand I. dieses Gesetz als Kaiserpatent.

Das Patent sicherte den Bauern mehr als die Aprilverordnung des Stadions. Er hob die Feudalordnung, die Gewalt der Gutsherren über die Untertanen, die rechtlichen Unterschiede zwischen den Herren- und Bauerngütern und die aus dem Untertanenverhältnis erfolgten Feudallasten auf. Die

detaillierten Grundsätze der Abschaffung von Grundlasten und Abrechnung der Entschädigung, die Bildungsweise des Vergütungsfonds, die Aufhebung und Regulierung von Servituten sollte ein, aus den Gesandten von allen Provinzen zusammengesetzter, Ausschuss ausarbeiten. Doch die Berufung des Ausschusses zog sich in die Länge. Erst anfangs April 1849 ernannte der von dem Innenminister Alexander Bach beauftragte Staatthalter Agenor Go³uchowski vier polnische Adelige, die dem Ausschuss beitreten sollten. Die Delegation aus Galizien bildeten Maurycy Kraiński, Graf Kazimierz Krasicki, Anwalt Michał Tustanowski und Gutsherr Hieronim Łodyński. Mitte August 1849 bereitete die galizische Delegation einen Verordnungsentwurf der Durchführung des Befreiungsprozesses und übergab ihn dem Innenministerium. Diese Initiative erwies sich aber als verspätet, da am 15. August ergab Franz Joseph I. einen Erlass, der die Unterschiede zwischen den Verordnungen aus dem 17. April und 7. September 1848 nivellierte. Die neue Verordnung erklärte viele, bisher unklare Vorschriften. Die Bestimmungen des Gesetzes aus dem 17. April bezüglich der Fronaufhebung und Abrechnung der Indemnität wurden aufrechterhalten. Alle Fronarbeiten der Häusler und Einlieger wurden unentgeltlich aufgehoben. Die Robot und andere Lasten der Bauern und Hintersässe, wie auch den Zehnt und der andere nicht aus dem Untertanenverhältniss oder Obereigentum herausgegangenen Lasten hob man gegen Entschädigung auf.

Die Freigebung betraf die Pacht- und Mietacken nicht. Das Gesetz bestimmte genau die Art und Weise der Entschädigungsabrechnung. Der Vergütungswert wurde als jährlicher Wert der Fronarbeiten der Untertanen minus 1/3 (so berechnete man aufgehobene Verwaltungstätigkeiten der Dominien) abgeschätzt und um 5% der Freigebungskosten verkleinert. Das volle Vergütungskapital machte der verzwanzigste Jahreseinkommen von Fronarbeiten aus. Für die Sicherung der Indemnitätsauszahlung aus den staatlichen Mitteln sollte ein Entschädigungsfond gegründet werden. Die Wertung der Fronarbeit und der Vergütung gehörte zur Zuständigkeit der neu-berufenen Landes- und Kreis Ausschüsse zur Aufhebung der Grundlasten.

Der Personalbestand und die Befugnisse der Kommissionen sollten mit einer anderen Verordnung bestimmt werden, die erst am 4. Oktober 1850 bekanntgemacht wurde. Von der Veröffentlichung dieses Erlasses bis zur „Befreiung der Acker von Abgaben“ vergingen noch einige Monate. Am 30. Juni 1851 publizierte man eine Aufforderung an alle kirchlichen und weltlichen Personen, an Stiftungen und Korporationen, die das Recht auf die aufgehobenen Lasten hatten. Sie sollten ihre Forderungen formulieren und vorlegen.

Die Verzeichnisse der gegen Entschädigung likvidierten Lasten waren zwischen dem November 1851 und Juni 1852 bereit. Diese Dokumentation wartete vier weitere Jahre bis sie durch die Kreis Ausschüsse bestätigt wurde. Die Höhe der zuerkannten Entschädigungen bestimmten die Urkunden, die im Herbst 1855 um im Frühling 1856 herausgestellt wurden.

Wie oben dargestellt vergingen vor der Bekanntmachung bis zur Durchführung der Freigebung acht Jahre.

Diese so lange Periode der Reformeneinführung trug wesentlich zur Landwirtschaftskrise bei. Besonders schwierig war die Situation in der Vorwerken. Die Fronaufhebung entzog vielen Gutshöfen das Bargeld für die Bezahlung der Lohnarbeiter. Die Bauern selbst waren auch nicht daran interessiert, auf dem Gutshof gegen Bezahlung zu arbeiten, da sie die Fronrückkehr befürchteten.

Eine der wichtigsten Ursachen dieser Schwierigkeiten war der Mangel an schnellen und klaren Entschädigungsregeln, weil sie in den Verordnungen von 1848 nur sehr allgemein formuliert wurden. Deswegen liess am 28. Juni 1849 die Lemberger Statthalterei die Gutsherren eine provisorische Vergütung in Höhe von einem Drittel der für das Verwaltungsjahr 1847/48 bestimmten Grundsteuer beziehen. Der Vorschuss sollte eine Art Genugtung für die Aufhebung der Fronarbeiten sein.

Die Regeln der Vergütungsauszahlung hat man erst nach dem Jahre 1850 festgelegt. Am 25. September 1850 wurde mit einem Patent die Gründung des Indemnitätsfondes angekündigt. Die Gelder sollten aus verschiedenen Quellen kommen: aus den Entschädigungsauszahlungen von den ehemaligen Untertanen, den Indemnitätsbeträgen, dem Einkommen von Steuernabzahlungen, die in allen Kronländern eingeführt wurden und der von der Regierung angewiesenen Summen.

Auf diese Weise realisierte die Regierung das Prinzip nach dem die Reformenkosten zu einem Drittel aus der Staatskasse, zu 1/3 von den Gutsherren und zum Dritten Teil von der ganzen Gesellschaft in Form der Vergütungssteuer getragen werden sollten. Die Entschädigung für die Gutsherren sollte in Form von gegen 5% verzinster Obligationen ausgezahlt werden. Die Indemnitätswertung unterstand der Kompetenz der Ministerialkommission in der Maurycy Kraiński, Kazimierz Krasicki i Hieronim Łodyński Galizien representierten.

Am 29. Oktober 1853 wurde ein Patent über die Gründung der Indemnitätsfonds in Galizien veröffentlicht. Gemäss der Verordnung sollten drei Fonds, ein für Lemberger, ein für Krakauer Bezirke und ein Sonderfond für das Grossherzogtum Krakau gegründet werden. Das Vergütungskapital sollte in 40 Jahren zurückgezahlt werden.

Nach Maurycy Kraiński wurde die Entschädigungsauszahlung vor allem von den Steuerzahler getragen. 1856 erlegte die Regierung einen 8% Direkteinkommensteuer auf. In den nächsten Jahren wuchs die Steuer immer mehr bis sie in der Zeit von 1864 bis 1877 die Höhe von 51% erreichte (1883 waren das 31%). Die Zuschläge aus der Staatskasse wurden erst mit dem allerhöchsten Verordnung vom 13. Oktober 1857 eingeführt. Die Gelder in der Höhe von 2. 625. 000 rheinischer Gulden waren als Staatsanleihe für Galizien gemeint. Das nächste Problem, neben dem Mangel von Lohnarbeitern und der Indemnität, was auch unerledigt blieb und zu vielen Diskussionen und Aus-

einandersetzungen zwischen dem Adel und den Dorfgemeinden beitrug, war die Frage der Servitute.

Gemäss des Patents vom 7. September 1848 blieben alle Dienstlasten der Bauern in Kraft. Dies bestätigten auch die Verordnungen des Statthalters vom 17. und 18. Februar 1849, von 30. Mai 1850 und 1. April 1853.

Ein entscheidendes Gesetz zur Regulierung der Wald- und Weidedienste wurde erst am 5. Juli 1853 verabschiedet. Es betraf das Abholzen und Sammeln von Brenn- und Bauholz und die Hütung des Viehs, wie auch andere Walddienstbarkeiten, die mit der Leibeigenschaft verbunden waren. Diese Servitute wurden gegen Einlösung aufgehoben.

Trotz des bestehenden Gesetzes war der Weg zur Abschaffung von Servituten noch sehr lang. In den nächsten Jahren entstanden viele Regelungen. Sie bezogen sich vor allem auf die Handlungsweise und den Rechtsbereich in der Streitangelegenheiten oder sie dehnten das Einlösungsprinzip auf andere in den bisherigen Verordnungen nicht berücksichtigten Dienstbarkeiten aus.

Die Bauernbefreiung in Galizien wurde unter dem Druck der Ereignissen des Völkerfrühlings in Europa durchgeführt. Der Schritt bedeutete lange noch nicht die Beendigung der Agrarreformen. Im Gegenteil, es kann gesagt werden das mit der Bauernbefreiung die Prozesse der Änderung der Gesellschaftsordnung in den galizischen Dörfern erst angefangen wurden. Die Nachlässigkeit der österreichischen Bürokratie wie auch die Unzulänglichkeit einiger Lösungen verursachten die Entstehung von neuen Problemen wie z.B. des Mangels von Lohnarbeitern. Zu den wichtigsten Elementen der Agrarfrage in Galizien nach dem Jahre 1848 gehörten: die Beschleunigung der Verwirklichung von den Befreiungsverordnungen (Durchführungsverordnungen) und damit verbundene Indemnitätsabrechnung und Abschaffung der Servitute.

Auf eine Lösung warteten andere Fragen die mit dem Aufhebung des Feudalsystems eng verbunden waren: die Einlösung der Feudaldienerschaften von Kirchen, Die Verwaltungs- und Gerichtsreformen (als Folge der Abschaffung der Gutsherrenobrigkeit) und Aufhebung des Adelsmonopol der Alkoholerzeugung. Mit dem Grossteil diesen Fragen wurde die österreichische Regierung vor dem Jahre 1861 fertig. Einige aber, wie die Servitute, der Kirchenzehnt und das Schankrecht warteten auf den Austrag bis zu den 70. Jahren des 19. Jahrhunderts.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Państwowe w Krakowie

Komisja Ministerialna do Zniesienia Ciężarów Gruntowych w Krakowie, sygn. 1-2336.

Biblioteka KUL w Lublinie

Archiwum Franciszka Smolki, rkps 119.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

Memoriał w sprawie stosunków poddańczych przeznaczony dla sejmu stanowego w r. 1842 odbytego, przedłożony Wydziałowi Stanowemu przez Kazimierza hr. Krasickiego, zaprojektowany dnia 2 kwietnia 1842 pod l. 268, i wyniki z tego czynności, sygn. 2843/III

Zbiór materiałów do historii zniesienia stosunku poddańczego w Galicji ułożony przez p. Maurycego Kraińskiego wraz z 156 allegatami, sygn. 2945/II i IV

Artykuły polityczne Tadeusza Wasilewskiego, sygn. 4365/IV

Papiery Tadeusza Wasilewskiego odnoszące się do spraw politycznych i literackich, sygn. 4367/III

Źródła drukowane

Prasa

„Czas” 1848-1857

„Gazeta Lwowska” 1848-1851

„Roczniki c.k. Towarzystwa Gospodarczo-Rolniczego Krakowskiego” 1851-1853

„Rozprawy c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego” 1848-1857

„Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy” 1854-1857

Publicystyka (wybór)

A. S., *Kilka słów o ustawie z dnia 7 września dotyczącej zniesienia pańszczyzny*, „Polska”, 1848, nr 23.

Biegelmajer L., *Ustawa dla posiadaczy dóbr ziemskich w Galicji we względzie politycznym, sądowym, finansowym potrzebne*. T. 1: *Rozprawy o ustawach względem wykupienia lub uregulowania służebnictw jako też wspólnego posiadania i użytkowania gruntów*, Lwów 1858.

- Cielecki F., *Kochani moi bracia – włościanie*, „Dziennik Mód Paryskich”, R. 9: 1848, nr 17.
- Cielecki F., *Za rzeź i pożogę*, „Dziennik Mód Paryskich”, R. 9: 1848, nr 17.
- Do włościan polskich: „Od kilku tygodni wszystkie prawie narody europejskie zostają w pewnej trwodze i niepokoju...”* [dat.] 20 III 1848, Paryż 1848.
- Dochodzą do nas wieści niedokładne...*, [Dat.] 22 III 1848, (w:) Zienkowski L., *Wizerunki polityczne państwa polskiego*, T. 4, Lipsk 1865.
- Dubs M., *Pańszczyzna*, „Dodatek Tygodniowy do Gazety Lwowskiej”, 1851, nr 38.
- Dzierzkowski J., *Do braci właścicieli ziemskich*, [Lwów] 1848.
- Dzierzkowski J., *Do ziomków moich!* [dat.] 9 VIII 1848, Lwów 1848.
- Dzierzkowski J., *Nowy koncept dziennikarski p. Hilarego Meciszewskiego* [dat.] 26 VIII 1848, [Lwów] 1848.
- Dzierzkowski J., *Pan Hilary Meciszewski i Stowarzyszenie Ziemiańskie*, [Lwów] 1848.
- Eder L., *Odpowiedź panu Adamowi Potockiemu i Ludwikowi Rzewuskiemu*, [Lwów] 1848.
- Erwiderung auf den Aufsatz in Nr. 124 der „Wiener Zeitung“ mit der Überschrift: Der Bauer und der Edelmann in Galizien*, Lemberg 1848.
- G. P. [Pawlikowski G.], *Powody i cele Stowarzyszenia Ziemiańskiego zawiązanego dnia 3 maja 1848. Przez jednego z członków...*, [b.m.w.] 1848.
- Galicja w roku 1848 (List do Wydawcy)*, „Przegląd Poznański”, T. 7: 1848.
- Głos do ludu* [dat.] 22 III 1848, Rzeszów 1848.
- Głos ziemian galicyjskich, przez organ ich zastępców w gronie Wysokiej c.k. Komisji Ministerialnej Indemnizacyjnej w Krakowie*, Kraków 1857.
- Gołuchowski J., *Kwestia włościańska w Polsce podług właściwych swoich pierwiastków pod sąd opinii publicznej wytoczona i poprzedzona projektem, w jaki sposób chłopom w Polsce, a nawet w Rosji, dopomóc można do nabycia własności gruntowej...*, Lipsk 1849.
- Grocholski K., *O komasacji gruntów uwagi*, „Rozprawy c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego”, T. 18: 1855.
- Heltman W., *Demokracja i zniesienie pańszczyzny*, „Dziennik Stanisławowski”, 1848, nr 9.
- J. H. S. [Ostaszewski T.], *O oswobodzeniu Polski przez zniesienie pańszczyzny w Galicji*, Paryż 1845.
- J. P. [Popiel J.], *Kilka słów o sposobie gospodarowania w Galicji i teraźniejszym jej stanie socjalno-politycznym*, [dat.] 29 XI 1848, Kraków 1848.
- Jakubowski A. K., *Czym u nas jest teraz gospodarstwo wiejskie, a czym być może i powinno?*, Kraków 1850.
- Jasiński J., *Myśli łączące się z pytaniem wynagrodzenia za zniesienie w kraju naszym powinności ludu wiejskiego*, Wiedeń 1848.
- K. T., *Postęp i Stowarzyszenie Ziemiańskie*, „Postęp”, 1848, nr 50.
- K., *Uwagi nad mającą nastąpić splotą w kapitale za zniesione powinności urbarialne wskutek nw. patentu z dnia 26 września b.r.*, „Pamiętnik Gospodarczy”, Z. 46: 1850.
- Kamiński J. A. S., *Jakie korzyści przyniesie zniesienie pańszczyzny*, Lwów 1848.
- Kański M., *Pogadanka chłopska, czyli rozmowa wójta ze swymi sąsiadami o dzisiejszych zdarzeniach i o dawnych dziejach w świecie, co każdy wiedzieć powinien*, Wiedeń 1848.
- Kański M., *Słowa prawdy dla ludu wiejskiego czyli rozmowa księdza proboszcza z gromadą*, Wiedeń 1848.
- Każdy, co spokojniej przeglądał nasze stosunki...*, „Postęp”, 1848, nr 45.
- Kilka słów do chłopów*, Lipsk 1848.
- Koleje, jakie przeszło gospodarstwo w Galicji od początku tego wieku*, „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy”, 1850, nr 32–39.
- Korespondencja. Z Podhorodec 13 sierpnia. Do redakcji dziennika „Polska”*, „Polska”, 1848, nr 6.

- Koźmian A., *Rzut oka na stan dawniejszy pańszczyźnianego i obecny bezpańszczyźnianego gospodarstwa wiejskiego w Galicji austriackiej*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, R. 11, T. 21: 1852.
- Kraiński M., *Kwestia wynagrodzenia za zniesioną pańszczyznę*, „Polska”, 1848, nr 28/31.
- Kraków. Dnia 20 kwietnia. *Zniesienie pańszczyzny. Głos z Królestwa Polskiego do obywateli Galicji, Krakowa i Poznania o bezwarunkowym zniesieniu pańszczyzny*, „Dziennik Narodowy”, 1848, nr 18.
- Krzeczunowicz K., *Betrachtungen über die Behandlung der Streitigkeiten zwischen den gewesenen Herrschaften und der ehemaligen Untertanen in Galizien, Lemberg* 1951.
- Krzeczunowicz K., *O składzie posiadłości gruntowych wiejskich i o przepisach zakazujących podział takowych* [ustęp z memoriału „O stosunkach gospodarstwa wiejskiego w Galicji” przez K. Krzeczunowicza w j. niemieckim sporządzonego], „Czas. Dodatek Miesięczny” R. 1, T. 1: 1856.
- Kwestia wynagrodzenia za zniesioną pańszczyznę*, „Polska”, 1848, nr 24/25/26.
- L. R. [Rzewuski L.], „Co do mnie, gdybym był miał to zdanie...”, [b.m.w.] 1848.
- L. R. [Rzewuski L.], *Do redakcji „Polski”*, „Postęp”, 1848, nr 52.
- L. R. [Rzewuski L.], *O Stowarzyszeniu Ziemiańskim*, „Postęp”, 1848, nr 35.
- L. R. [Rzewuski L.], *Uwagi nad zdaniem 28 III*, [dat.] 10 IV 1848, [b.m.w.] 1848.
- List obywateli właścicieli dóbr ziemskich ziemi przemyskiej względem pańszczyzny*, Przemysł 1848.
- Lud polski. Panowie zniesli pańszczyznę, a cesarski rząd nie zmienił cesarszczyzny*, [Kraków] 1848.
- M... K... [Kalisz M.], *Obraz przyszłego szczęścia ludu poświęcony pracowitym wieśniakom i rzemieślnikom*, Kraków 1848.
- Meciszewski [Meciszewski H.], *Trzeci kartel pana L. R.*, „Polska”, 1848, nr 9.
- Molly C., *Wyjaśnienie cesarskiego patentu z dn. 5 lipca 1853 względem regulacji i spłaty praw poboru drzewa, paszy i produktów leśnych, tudzież względem niektórych służebności i praw wspólnego posiadania i użytkowania...*, Kraków 1854.
- Nadwiślański L. [Zienkowicz L.], *Listy polityczne. List pierwszy: Obecne położenie nasze*, Kraków 1849.
- O mowie do wiejskiego ludu (mianej dnia 15 maja 1848)*, [b.m.w.] 1848.
- O pańszczyźnie dla ludu wiejskiego*, [b.m.w.] 1848.
- O podziale spółnych pastwisk. Zdanie Komitetu Towarzystwa Gospodarskiego wysokiemu Ministerstwu Rolnictwa i Górnictwa 23 listopada 1850 do l. 289 przedłożone. Referent Felicjan Laskowski*, „Rozprawy c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego”, T. 9: 1851.
- O regulacji gruntów w Galicji. Sprawozdanie c.k. Towarzystwa Gospodarskiego Galicyjskiego. Do Wysockiego Prezydium c.k. Namiestnictwa*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, T. 29: 1856.
- O regulacji gruntów. Sprawozdanie Komitetu c.k. Towarzystwa Gospodarskiego Galicyjskiego. Referent Felicjan Laskowski*, „Rozprawy c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego”, T. 19: 1856.
- O zniesieniu pańszczyzny i innych danin poddańczych*, [Lwów] 1848.
- Odebraliśmy następujące listy o Galicji w jesieni pisane...*, „Przegląd Poznański”, T. 6: 1848.
- Odezwa Akademików względem stosunku pańszczyźnianego* [dat.] 7 IV 1848, [Lwów] 1848.
- Odezwa do posiadaczy dóbr w Rzeszowskiem*, [dat.] 26 III 1848, [b.m.w.] 1848.
- Pankowski S., *Kilka słów o miłości Ojczyzny*, Tarnów 1848.
- Pańszczyzna*, [dat.] 1 IV 1848, [Lwów] 1848.
- Patriota prawdziwy, Odpowiedź pp. Adamowi Potockiemu i Leonowi Rzewuskiemu*, [dat.] 31 III 1848, Lwów 1848.
- Podanie komitetu Towarzystwa Galicyjskiego do Ministerstwa Rolnictwa i Górnictwa z dnia 14 grudnia 1849 r., do liczby 380, z przedstawieniem dolegliwości naszego gospodarstwa wiejskiego. Referent Kazimierz Krasicki*, „Rozprawy c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego”, T. 9: 1851.
- Podanie Polaków z Galicji i Krakowskiego u stóp tronu jego cesarskiej mości złożone 6 IV 1848 r.*, [Wiedeń] 1848.

Podziękowanie, [Lwów] 1848.

Pogląd na obecny stan gospodarstwa krajowego, „Pamiętnik Gospodarski”, 1850, z. 1, 2, 3.

Posiedzenia generalne Stowarzyszenia Ziemiańskiego odbyte w dniach 6-tym, 7-mym, 8-mym b.m. [września] 1848 r., „Polska”, 1848, nr 13.

[Potocki T.], *Galicja i Austria. Głos drugi z Królestwa Kongresowego do obywateli Galicji i Krakowa* [dat.] 23 V 1848, [Kraków] 1848.

Potocki [Potocki T.], *Głos z Królestwa Kongresowego do obywateli Galicji, Krakowa i Poznania o bezwarunkowym zniesieniu pańszczyzny*, „Dziennik Narodowy”, 1848, nr 18.

Potocki A., Rzewuski L., *Obszerniejsze wyłożenie powyższego*, [dat.] 30 III 1848, Lwów 1848.

Potocki A., Rzewuski L., *W sprawie zniesienia pańszczyzny* [dat.] 28 III 1848, Lwów 1848.

Promowa do poddanych pri ogłoszeniu cirkularu o zniesieniu pańszczyzny i inszych danin poddanczych, [b.m.w.] 1848.

Rogalski [Rogalski B.], *Rzut oka na ekonomię Galicji. Wysokiem c.k. Towarzystwu Gospodarskiemu Galicyjskiemu z uszanowaniem poświęca autor*, „Rozprawy c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego”, T. 10: 1851.

Rozcięcie węzła, „Dziennik Mód Paryskich”, R. 9: 1848, nr 18.

Rozmowa Górala z Nadwiślaninem, „Tygodnik Wiejski”, 1848, nr 4.

Ryglewicz P., *Słów kilka o pańszczyźnie. We Lwowie dnia 9 kwietnia 1848*, [Lwów] 1848.

Rzewuski L., *Nota o wolnych układach z rolnikami w Galicji*, „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy”, R. 11: 1848.

Rzewuski L., *Zdanie o okólniku znoszącym pańszczyznę*, „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy”, R. 11, Lwów 1848.

Rzut oka na obecne potrzeby usamowolnionych włościan, „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy”, R. 11: 1848.

S. K., *Pogląd na pańszczyznę*, „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy”, R. 11: 1848.

Schmitt E., *Beleuchtung der Angelegenheit wegen der mit Kais. Patent vom 5. Juli 1853 vorgezeichneten Grundlasten insbesondere Servituten Ablösung und Regulierung mit Beiträgen zur Behandlung dieser Angelegenheit*, Lemberg 1858.

Skrzyński L., *Rada Centralna i ziemiaństwo*, „Polska”, 1848, nr 10.

Skrzyński L., *O stosunkach włościańsko-gospodarski i o potrzebie kredytu rolniczego w Galicji*, Lwów 1859.

Slotwiński F., *O stanie prawnym włościan okręgu krakowskiego a zarazem o prawach dziedziców, wynikających z najwyższych postanowień znoszących pańszczyznę i różne daniny włościańskie*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego z Uniwersytetem Jagiellońskim połączonego”, T. 5 (20), 1851.

Słowa prawdy dla ludu polskiego, [Paryż] 1848.

Służebnictwa w Galicji i ich splata, „Dodatek Tygodniowy do Gazety Lwowskiej”, 1851, nr 18, 39.

Sprostowanie [omyłek], „Polska”, 1848, nr 36/39.

Stabsoffizier (pseud.), *Der Bauer ist für uns*, (w:) A. Rodakowski, *Das Recht ist für uns*, Lemberg 1848.

Stadnicki A., *Niektóre data historyczne i statystyczne tyżące się kwestii o postanowienie pewnego minimum dla posiadłości włościańskich w Galicji*, „Dodatek Tygodniowy do Gazety Lwowskiej”, 1853, nr 27.

Starzeński M., *Czy żądać wymiaru w pańszczyźnie?*, „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy”, R. 11: 1848.

Toporek W. [właśc. Smągłowski W.], *Ludowi wiejskiemu całej ziemi naszej polskiej miłość, prawda i pozdrowienie bratnie. Sprawozdanie W. Boniur z Rzędzina i S. Mielaka z Skrzyszowa, gospodarzy ziemskich obwodu tarnowskiego, deputowanych (...) przybyłych do Wiednia dnia 17 marca 1848...*, „Tygodnik Rolniczo-Przemysłowy”, R. 11: 1848.

- Ustawy Stowarzyszenia Ziemiańskiego z dnia 3 maja 1848, Lwów 1848.
- Wzwanie do wszystkich braci urzędników prywatnych w Galicji [oraz] Ustawa Towarzystwa Urzędników Prywatnych: „Zniesienie pańszczyzny i urzędów dominikalnych...”, [Lwów] 1848.
- Wyznanie wiary deputowanego Borkowskiego, o prawie własności, „Polska”, 1848, nr 9.
- Zalecenie przestrzegania i nadal przepisów prawnych ograniczających rozdzielanie gruntów, [Lwów] 1850.
- [Ziemiańin z obwodu Rzeszowa], Odpowiedź na odezwę do posiadaczy dóbr w Rzeszowskiem z daty 26. z. m., [dat.] 1 IV 1848, [Rzeszów] 1848.
- Zniesienie pańszczyzny, „Demokrata Polski”, 1851, nr 48.

Inne źródła drukowane

- Batowski A., *Diariusz wypadków 1848 roku*, rękopis przejrzał, opracował, wstępem i przypisami opatrzył M. Tyrowicz, Wrocław 1974.
- Chłędowski K., *Pamiętniki*, T. 1: *Galicja 1843–1880*, Kraków 1957.
- Chołdecki-Białynia J., *Sprawa cucylowska 1848 r. (Wspomnienia w 60. rocznicę)*, Lwów 1908.
- Demiński S., *Rok 1846. Kronika dworów*, Jasło 1896.
- Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates (1848–1867)*. Abt. 3: *Das Ministerium Bud-Schauenstein*, Bd. 1: 14 April 1852 – 13 Maerz 1853, Hrsg. H. Rumpler, Wien 1975.
- Die Protokolle des Österreichisches Ministerrates 1848–1867. Einleitungsband: Ministerrat und Ministerratsprotokolle 1848–1867, Behoerdengeschichte und aktenkundliche Analyse* von H. Rumpler, Wien 1970.
- Die Revolutionsjahre 1848/1849 im Königreich Galizien-Lodomerien (einschließlich Bukowina)*. Dokumente aus österreichischer Zeit, [ed.] by R. Wagner, München 1983.
- Dziennik rządowy dla kraju koronnego Galicji i Lodomeryi z Księstwami Oświęcimskim i Zatorskiem, tudzież z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. Rok 1852*, Lwów 1855.
- Dziennik rządowy dla kraju koronnego Galicji i Lodomeryi z Księstwami Oświęcimskim i Zatorskiem, tudzież z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. Rok 1853*, Lwów 1855.
- Galicja od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów. 1772–1849. Wybór tekstów źródłowych*, wyd. i przedm. M. Tyrowicz, Wrocław 1956.
- Galicja w dobie autonomicznej 1850–1914. Wybór tekstów*, opr. S. Kieniewicz, Wrocław 1952.
- Goslar J., „Spowiedź ...”, wyd. R. Rozdolski, „Kwartalnik Historyczny”, R. 69: 1962, nr 4.
- Goslar J., *Nieznane listy ... z 1848 r.*, [wyd. J. Kozik], „Przegląd Historyczny”, T. 66: 1975, z. 4.
- Hechel F., *Kraków i ziemia krakowska w okresie Wiosny Ludów. Pamiętniki*, wstępem i przypisami opatrzył H. Barycz, Wrocław 1950.
- Kalinka W., *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim*, Kraków 1898.
- Kamiński I., *Sprawa cucylowska w obwodzie stanisławowskim*, [b.m.w. 1848].
- Kieniewicz S., *Rewolucja polska 1846 r. Wybór źródeł*, Wrocław 1950.
- Kieniewicz S., *Rok 1848 w Polsce. Wybór źródeł*, Wrocław 1848.
- Klasowa borotba selanstwa Schidnoi Halyczyny (1772–1849 rr.)*. Dokumenty i materiali, red. G. J. Sergijenko, Kijów 1974.
- Kraków w roku 1846 w pamiętnikach Franciszka Salezego Gawrońskiego i Kazimierza Girtlera*, [opr.] B. Ploc-Schnayderowa, J. Staszek, „Roczniki Biblioteki PAN w Krakowie”, R. 7/8: 1961/62.
- Krzeczunowicz K., *Die Grund- und Servitutenstreitigkeit in Galizien (Abgedruckt aus der konstitutionellen österreichischen Zeitung)*, Wien 1862.
- M. S., *Uwagi w sprawie zaokrąglenia gruntów czyli komasacji*, „Dziennik Rolniczy”, 1862, nr 3.
- Magryś F., *Żywot chłopca-działacza*, Lwów 1932.
- Maurycyego Krainkiego regesty dokumentów do historii zniesienia stosunku poddańczego w Galicji*, wydał i wstępem opatrzył S. Inglot, Kraków 1948.

- My Franciszek Józef pierwszy (...) aby rozrządzenia względem zniesienia wężła poddańczego..., [dat. 15 VIII 1849], [b.m.w.] 1849.
- Rozdolski R., *Nowe dokumenty do historii zniesienia pańszczyzny w Galicji w 1848 r.*, „Przegląd Historyczny”, T. 53: 1962, z. 1.
- Pamiętniki urzędników galicyjskich*, przygotowali do druku I. Homola, B. Łopuszański, Kraków 1978.
- Powstanie chochołowskie 1846 roku. Dokumenty i materiały*, opr. i przygotował R. Gerber, Wrocław 1860.
- Powszechny dziennik praw krajowych i rządowych dla kraju koronnego Galicji i Lodomeryi z Księstwem Oświęcimskim i Zatorskiem tudzież z Wielkim Księstwem Krakowskim. Rok 1851, Lwów 1855.*
- Prek K., *Czasy i ludzie*, opr. H. Barycz, Wrocław 1959.
- Protokoły Rady Narodowej Centralnej we Lwowie (14 IV – 29 X 1848)*, pod red. S. Kieniewicz i F. Ramotowskiej, Warszawa 1996.
- Provinzial Handbuch der Königreiche Galizien und Lodomerien für das Jahr 1854.*
- Provinzial-Handbuch des Krakauer Verwaltungs-Gebietes für das Jahr 1855, 1856.*
- Reich-Gesetz und Regierungsblatt für das Keiserthum Österreich für das Jahr 1849.*
- Rok 1846 w Galicji. Materiały źródłowe*, opr. J. Sieradzki, Cz. Wycech, Warszawa 1958.
- Rzadki dokument czasów pańszczyzny*, podały A. Palarczyk, J. Tomaszewicz, „Małopolskie Studia Historyczne”, R. 1: 1958, nr 2.
- Sapieha L., *Wspomnienia (1803–1863)*, opr. B. Pawłowski, Kraków 1912.
- Słomka J., *Pamiętniki włościanina*, Kraków 1912.
- Słotwiński K., *Katechizm poddanych galicyjskich o prawach i powinnościach ich względem rządu, dworu i samych siebie*, [Lwów] 1832.
- Słotwiński K., *Systematische Darstellung der Untertangesetze in Galizien*, Brünn 1827.
- Stanowisko duchowieństwa galicyjskiego wobec wypadków 1848 roku (dwa mało znane pisma)*, [wyd.] J. Ziółek, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, T. 40: 1980.
- Wurzbach C., *Galizien in diesen Augenblicke. Ein dringendes Wort in einer drängenden Zeit*, Wien 1848.
- Załuski J. K., *Wynikłości pomiaru katastralnego w W. Ks. Krakowskim i zachodnich obwodach Galicji*, „Tygodniki Rolniczo-Przemysłowy”, R. 5: Kraków 1858.
- Zbiór ustaw prowincjonalnych dla Królestw Galicji i Lodomeryi z roku 1848*, Lwów 1853.
- Ziemiałkowski F., *Pamiętniki*, Kraków 1904.

Opracowania

- Adamczyk M., *Ugody między dworem a chłopami i ich rola w ewolucji stosunków poddańczych w Galicji w latach 1780–1848*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu”, Nr 117: „Prace Instytutu Nauk Społeczno-Politycznych”, Wrocław 1977.
- Awierbuch R. A., *Revolucja w Austrii (1848–1849 gg.)*, Moskwa 1970.
- Balzer O., *Historia ustroju Austrii w zarysie*, Lwów 1899.
- Barszczewska-Krupa A., *Chłopi i sprawa chłopstwa w emigracyjnych planach politycznych stronnictwa Adama Czartoryskiego*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica”, [z.] 7: Historia Polski XIX–XX w., Łódź 1981.
- Barta J., *Od ochrony chłopów do ich uwłaszczenia w państwach monarchii habsburskiej na regionalnym tle porównawczym*, (w:) *Regiony pograniczne Europy Środkowo-Wschodniej w XVI–XX wieku. Spoleczeństwo – gospodarka – polityka*, zbiór studiów pod red. M. Wojciechowskiego i R. Schatkowsky'ego, Toruń 1996.

- Bartel W., *Rewolucja krakowska 1846 r. na tle niektórych polskich koncepcji społeczno-politycznych lat 1831–1846*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” ,T. 9: 1959, z. 1.
- Bartoszewicz K., *Dzieje Galicji. Jej stan przed wojną i wyodrębnienie*, Warszawa 1917.
- Bender R., *Reforma czynszowa w Ordynacji Zamoyskiej 1833–1864*, Lublin 1969.
- Bernacki W., *Franciszek Smolka (1810–1899)*, (w:) *Wybitni Polacy XIX w. Leksykon biograficzny*, Kraków 1998.
- Bieniarzówna J., *Rzeczpospolita Krakowska 1815–1846*, Kraków 1948.
- Bieniarzówna J., *W walce o chłopskie prawa (Karta z dziejów Olszanicy, wsi powiatu krakowskiego)*, Kraków 1947.
- Blum J., *Noblelandowners and agriculture in Austria 1815–1848. A study in the origins of the peasant emancipation of 1848*, Baltimore 1948.
- Bohaczevsky-Chomiak M., *The Springs of the Nation. The Ukrainians in Eastern Galicia in 1848*, Philadelphia 1967.
- Boris W. A., *Krestjanskij wopros w rewolucii 1848 g. w Galicii*, Lwów 1959.
- Boris W. A., Nefiedov I. M., *K zizni i diejalnosti Juljana Goslara (1820–1852)*, „Słowianskij Archiw”, [T. 2], Moskwa 1959.
- Boris W. O., *Do charakteristiki polskoj szlachetśkoj i burżuaznoj istoriografii agrarnoho pytanńia u rewolucii 1848 u Halyczyni*, „Pytanńia Zagalnoi Istorii Lwiwśkocho Uniwersiteta”, 1959.
- Borowski S., *Kryzys agrarny w Wielkopolsce w przeddzień dekretu uwłaszczeniowego z 1823 r.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, T. 24: 1962.
- Borys W., *Proces Juliana Goslara*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 65: 1958.
- Borys W., *Sprawozdanie Agenora Gołuchowskiego dla ministra Aleksandra Bacha z 15 marca 1850*, „Przegląd Historyczny”, T. 59: 1968.
- Borys W., *Wybory w Galicji i debaty nad zniesieniem pańszczyzny w parlamencie wiedeńskim w 1848 r.*, „Przegląd Historyczny”, T. 58: 1967, z. 1.
- Borys W., *Z dziejów walk o wyzwolenie narodowe i społeczne w Galicji w pierwszej połowie XIX w. Ignacy Kulczyński w świetle zeznań Juliana Horoszkiewicza i Kaspra Cięglewicza*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, R. 4/5: 1986/87.
- Brock P., *Polish revolutionary populism: A study in agrarian socialist thought from the 1830's to the 1850's*, Toronto 1977.
- Brock P., *The contribution of Leon Rzewuski to the Socialist Movement in 1848*, „Annali dell' Istituto Giangiacomo Feltrinelli”, 1960.
- Brodowska H., *Chłopi o sobie i Polsce. Rozwój świadomości społeczno-narodowej*, Warszawa 1984.
- Brodowska H., *Chłopskie ruchy agrarne w środkowo-wschodniej Europie w XIX i na początku XX wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 77: 1970, nr 3.
- Bujak F., *Galicja*, T. 1 i 2, Lwów–Warszawa 1908–1910.
- Bujak F., *Kulturalne stosunki wsi zachodniogalicyskiej*, „Przegląd Powszechny”, T. 80: 1903.
- Bujak F., *Rozwój gospodarczy Galicji (1772–1914)*, Lwów 1917.
- Bujak F., *Wirtschaftsgeschichte Galiziens, Wirtschaftliche Zustände Galiziens in der Gegenwart. Sammlung von Vorträgen herausgegeben von der Freien Vereinigung für Staatswissenschaftliche Fortbildung in Wien*, Wien 1913.
- Bujak F., *Wybór pism*, Warszawa 1976.
- Burian P., *Die Nationalitäten in „Cisleithanien“ und des Wahlrecht der Märzrevolution 1848/49. Zur Problematik des Parlamentarismus im alten Österreich*, Graz 1962.
- Burszta J., *Szkiece z dziejów wsi*, Warszawa 1955.
- Buszko J., *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848–1918*, Warszawa 1996.
- Buszko J., *Zum Wandel der Gesellschaftsstruktur in Galizien und in der Bukowina*, Wien 1978.
- Cetera B., *Proletariacki nurt rewolucji krakowskiej 1848 r.*, Kraków 1977.

- Codello A., *Działalność Juliana Goslara w Sanockiem w świetle jego spuścizny pisarskiej (1845–1848)*, „Rocznik Sanocki”, R. 2: 1967.
- Codello A., *Rok 1846 w Sanockiem (notatki po profesorze T. Miękiszu)*, „Rocznik Sanocki”, R. 1: 1963.
- Daszyk K. K., „Mnóstwo Kainów jest pośród nas”. Rok 1846 i demitologizacja romantyczno-rewolucyjnej tezy o ludzie jako przyszłym wskrzesicielu Polski, (w:) *Rewolucja czy praca organiczna drogami do niepodległości? W 150. rocznicę wydarzeń 1846 r.*, pod red. M. Drozdowskiego, Poznań 1997.
- Daszyk K. K., *Zanim Franciszek Józef stał się „naszym dobrym cesarzem”. Polacy z Galicji wobec Austrii i Habsburgów w latach 1848–1860*, (w:) *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 12: *Galicja w 1848 roku. Demografia, działalność polityczna i społeczna, gospodarka i kultura*, red. A. Bonusiak, M. Stolarczyk, Rzeszów 1999.
- Dębicki L., *Portrety i sylwety z XIX stulecia*, Kraków 1905.
- Dunin-Borkowski L., *Sejm ustawodawczy rakuzki ze szczególniejszą uwagą na poselstwo polskie. Część druga*, Poznań 1850.
- Falniowska-Gradowska A., *Studia nad społeczeństwem województwa krakowskiego w XVIII w. Struktura własności ziemskiej i użytkowania gruntów w świetle katastru józefińskiego*, Warszawa 1982.
- Fischer E., *Rok 1848 w Austrii*, Warszawa 1951.
- Flizak S., *Rozporządzanie mieniem nieruchomości w ludności włościańskiej na północ od Górców w pierwszej połowie XIX w.* Przedstawił K. Dobrowolski, „Sprawozdania PAU”, T. 46: 1945, nr 9.
- Florkowska H., *Prasa galicyjska 1848 roku wobec kwestii agrarnej*, „Prace Historyczne”, Z. 30: 1970.
- Franaszek P., *Produkcja roślinna w Galicji doby autonomicznej*, Kraków 1995.
- Franko I., *Paniszczyna i ii skasowanie u 1848 r.*, Lwów 1898.
- Franko I., *Przyczynki do historii 1848 r.*, „Zapiski Naukowego Towarzystwa im. Szewczenka”, T. 88: 1909.
- Fras Z., *Demokraci w życiu politycznym Galicji w latach 1848–1873*, Wrocław 1997.
- Fras Z., *Florian Ziemiałkowski (1817–1900). Biografia polityczna*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
- Garbaczowska J., *Krakowska prasa dla wsi w 1848 r.*, „Sprawozdania PAU”, T. 50: 1949, nr 5.
- Gill A., *Die polnische Revolution 1848. Zwischen nationalen Befreiungskampf des Landadels und anti-feudaler Bauernerhebung*, München–Wien 1974.
- Goriemykin I. L., *Zarys historii włościan w Polsce*, przekł. A. Dobrowolski, Petersburg 1898.
- Gorzycki K. J., *Zarys historii chłopów w dawnej Polsce do zniesienia poddaństwa*, Warszawa 1902.
- Grabski S., *Rozwój kwestii agrarnej w Polsce XIX w.*, „Przegląd Prawa i Administracji”, R. 28: 1903.
- Grodek A., *Problemy rozwoju kapitalizmu w rolnictwie Królestwa Polskiego i Galicji*, „Economista”, R. [55]: 1955, nr 5/6.
- Grodziski S., *Galicyskie projekty reform pańszczyźnianych w początkach XIX w.*, „Studia Historyczne”, R. XIII: 1970.
- Grodziski S., *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Wrocław 1971.
- Groniowski K., *Problem rewolucji agrarnej w ideologii obozów politycznych w latach 1846–1870*, Warszawa 1957.
- Grynwaser H., *Kwestia agrarna i ruch włościański w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w. (1807–1860). Studium archiwalne. Przywódcy i „burzyciele”*, Wrocław 1951.
- Grzybowski K., *Galicja 1848–1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii*, Wrocław 1959.
- Grzybowski K., *Sprawa uwłaszczenia w powstaniu styczniowym*, „Wieści”, 1963, nr 4.
- Haecker E., *Rewolucja w Galicji w roku 1848*, Kraków 1908.
- Häusler W., *Die österreichische Revolution von 1848 und die polnische Frage bis zur Einberufung des Reichstages*, „Prace Historyczne, Studia Austro-Polonica”, [T.] 1, Z. 57: 1978.

- Halicz E., *Kwestia chłopska w Królestwie Polskim w dobie powstania styczniowego*, Warszawa 1955.
- Halicz E., *Kwestia chłopska w początkowym okresie powstania styczniowego*, (w:) *Studia i materiały do historii sztuki wojennej*, T. 1, Warszawa 1954.
- Halicz E., *Sprawa chłopska w powstaniu 1863 roku*, (w:) *Studia i materiały do historii sztuki wojennej*, T. 1, Warszawa 1954.
- Harasymienko M. P., *Ahrarni widnosyni u Hałyczyni u period kryzi panszczymoho gospodarstwa*, Kijów 1958.
- Harasymienko M. P., *Pauperizacija i socjalne rozszaruwannije silskoho naselenija Hałyczyni u perszi połowyni XIX st.*, „Ukrainśkyj Istorycznyj Żurnal”, R. 3: 1959, nr 1.
- Helfert J. A., *Geschichte der österreichischen Revolution im Zusammenhänge mit der mitteleuropäischen Bewegung der Jahre 1848–49*, Bd. 1–2, Freiburg, 1907–1909.
- Himka J. P., *Galician Vilagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*, London 1988.
- Hirsch R., *Franz Graf Stadion*, Wien 1861.
- Historia chłopów polskich*, T. II: *Okres zaborów*, pod red. S. Inglota, Warszawa 1972.
- Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung, 1848–1849*, Wien 1949.
- Inglot S., *Kwestia chłopska w XIX–XX w.*, (w:) *Pamiętnik VII Zjazdu Historyków Polskich*, T. 1, Wrocław 1948.
- Inglot S., *Materiały Maurycego Kraińskiego do historii zniesienia stosunku poddańczego w Galicji*, „Ze Skarbca Kultury”, R. 2: 1952, z. 1.
- Inglot S., *Niewłaszczone wójtostwo wsi Łupkowa*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, T. 3: 1934.
- Inglot S., *Zarys historii ustroju rolnego. Podstawy władania ziemią [w Tarnopolszczyźnie]*, (w:) *Województwo Tarnopolskie*, Tarnopol 1931.
- Jakóbczyk W., *Uwłaszczenie chłopów w Wielkopolsce w XIX w.*, Warszawa 1951.
- Jasiński J., *Reformy agrarne na Warmii na początku XIX w.*, Olsztyn 1967.
- Kaindl R. F., *Die Bukovina in den Jahren 1848 und 1849*, Wien 1900.
- Kaindl R. F., *Zur Geschichte der Bukovina im Jahre 1848*, Czernowitz 1899.
- Kamiński A., *Okres rewolucyjny 1846–1848 w zbiorach Archiwum Państwowego w Krakowie*, „Archeion”, R. 18: 1948.
- Kan S. B., *Rewolucja 1848 roku w Austrii i Niemczech*, Warszawa 1952.
- Karnowicz E. P., *Ob ustrojstwie byta krestjan Galicii*, „Otiecziestwiennyje Zapiski”, T. 117, nr 3, 1958.
- Kieniewicz S., *Adam Sapieha (1828–1903)*, Lwów 1939.
- Kieniewicz S., *Galicja w roku 1848*, (w:) *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu*, T. 1, Warszawa 1948.
- Kieniewicz S., *L'indépendance et la question agraire. Esquisses polonaises du XIXe siècle*, Wrocław 1982.
- Kieniewicz S., *La question agraire en Pologne en 1848*, (w:) *Actes du Congrès Historique du centenaire de la révolution de 1848*, Paris 1949.
- Kieniewicz S., *La question agraire et la lutte pour la libération nationale en Pologne et en Italie à l'époque du Printemps des Peuples*, (w:) *La Pologne au X Congrès International des sciences historiques a Rome*, Warszawa 1955.
- Kieniewicz S., *Obrazki wiejskie 1847–1849. Z korespondencji Wodzickich*, „Ze Skarbca Kultury”, R. 2: 1952, z. 1.
- Kieniewicz S., *Pomiędzy Stadionem a Goslarem. Sprawa włościańska w Galicji w 1848 r.*, Wrocław 1980.

- Kieniewicz S., *Problem rewolucji agrarnej w Polsce w okresie kształtowania się układu kapitalistycznego*, „Przegląd Historyczny”, T. 47: 1956.
- Kieniewicz S., *Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku*, Wrocław 1951.
- Kieniewicz S., *Sprawa włościańska w Galicji w 1848 r.*, „Przegląd Historyczny”, T. 38: 1948.
- Kieniewicz S., *Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym*, Wrocław 1953.
- Kieniewicz S., *Walka klasowa chłopów polskich w XIX i XX w. w oświetleniu historiografii polskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 58: 1951.
- Kizling R., *Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848–1849*, Bd. 1–2, Wien 1948.
- Kmit J., *Z silskich wydnosyn w Hałyczyny w seredyni XIX w.*, „Zapiski Naukowego Towarzystwa im. Szewczenka”, T. 54: 1903.
- Kniat M., *Dzieje uwłaszczenia włościan w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1949.
- Knot A., *Miscellanea źródłowe do dziejów 1848 r. w Galicji*, „Sobótka”, R. 3: 1948.
- Kochanowicz J., *Pańszczyźniane gospodarstwo chłopskie w Królestwie Polskim w I połowie XIX w.*, Warszawa 1981.
- Kopff W., *Urządzenie włościan w byłej Rzeczypospolitej Krakowskiej*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, R. 15: 1887, z. 11–12.
- Kornreich H., *Gutsherr und Bauer in Polen und insbesondere in Galizien bis zur Grundentlastung*, Posen 1912.
- Kosaczewska J. M., *Wstocznaja Galicija nakanunie i w pierod rewolucii 1848 g.*, Lwów 1965.
- Kostjuszko I. I., *Krestjanskaja reforma 1864 goda w Carstwie Polskom*, Moskwa 1962.
- Kostołowski E., *Studia nad kwestią włościańską w latach 1846–1864 ze szczególnym uwzględnieniem literatury politycznej*. Z przedmową F. Bujaka, Lwów 1938.
- Kowalenko A. E., *Rewolucionnyje sobytija 1848 goda wo Lwowie*, Lwów 1954.
- Kowalski K., *Stosunki rodzinne i zwyczaje spadkowe włościan w latach 1775–1870 w świetle tabuli prowincjonalnej cyrkutów lwowskiego i samborskiego*, Warszawa 1932.
- Kozik J., *Die Wiener Mission Julian Maciej Goslar im Jahre 1848*, „Prace Historyczne, Studia Austro-Polonica”, [T.] 2, Z. 68: 1980.
- Kozik J., *Kwestia włościańska w Galicji Wschodniej w polityce Hołownej Rady Ruskiej 1848–1849*, „Prace Historyczne”, Z. 50: 1974.
- Kozik J., *Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848–1849*, Kraków 1975.
- Kozik J., *Wpływy polskie na kształtowanie się świadomości narodowej Ukraińców w Galicji*, „Studia Historyczne”, R. 10: 1967, z. 1/2.
- Kreweckij I., *Agrarni strajki i bojkoti w schidnij Hałyczyni w 1848–1849 rr. (Do istorii borotby za suspilno-ekonomiczne wizwolenie ukraińskich seliańskich mas w Schidnij Hałyczyni)*, Lwów 1906.
- Kreweckij I., *Cuciliwska triwoğa w 1848 r. (Priczinki do istorii ostatnich dni panszczyny w Hałyczyni)*, (w:) *Naukowyj zbirnyk prisujaczeni profesorowi Michajlowi Hruszewskomu*, Lwów 1906.
- Kreweckij I., *Pomoczny dni. Pryczinki do istorii panszczyny w Hałyczyni w XIX w.*, „Zapiski Naukowego Towarzystwa im. Szewczenka”, T. 76: 1907.
- Kreweckij I., *Priczinok do istorii ostatnich dni panszczyni w Hałyczyni*, „Zapiski Naukowego Towarzystwa im. Szewczenka”, T. 75: 1907.
- Krzczkowski K., *Komisja włościańska w Rzeczypospolitej Krakowskiej*, „Sprawozdanie Akademii Umiejętności”, T. 20: 1916, z. 2.
- Kulczykowski M., *Andrychowski ośrodek płócienniczy w XVIII i XIX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972.
- Kulczykowski M., *Chłopskie tkactwo bawełniane w ośrodku andrychowskim w XIX w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.
- Lewicki W., *Samorząd gminny w Galicji i dzieje jego reformy*, Lwów 1888.

- Liberak M. A., *Dawne spory o własność i służebnictwa w Tatrach*, Zakopane 1926.
- Liberak M. A., *Stosunki własności w Tatrach polskich*, „Wierchy”, T. 4: 1926.
- Limanowski B., *Rok 1848 w Krakowskim i Galicji*, „Tydzień”, 1894: nr 16–21.
- Lubicz S. [właśc. Kozicki S.], *Sprawa włościańska w Polsce porzoborowej*, Kraków 1909.
- Łopuszański T., *Pamiętnik c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego 1845–1894*, Lwów 1894.
- Łoziński B., *Agenor hr. Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846–1859)*, Lwów 1901.
- Łoziński B., *Galicyjski Sejm Stanowy (1817–1845)*, Lwów 1905.
- Łoziński B., *Szkice z historii Galicji XIX w.*, Lwów 1919.
- Łoziński B., *Z czasów józefińskich*, „Kwartalnik Historyczny”, T. 19: 1905.
- Łoziński B., *Z dziejów anarchii galicyjskiej (1846–1848)*, „Kwartalnik Historyczny”, T. 12: 1898.
- Łoziński W., *Galicjana*, Lwów 1872.
- Madurowicz H., Podraza A., *Regiony gospodarcze Małopolski Zachodniej w drugiej połowie XVIII w.*, Wrocław 1958.
- Madurowicz-Urbańska H., *Perspektywy nowych badań nad społeczeństwem galicyjskim*, (w:) *Pamiętnik XIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, Poznań 1984, Cz. 1: *Referaty plenarne – sekcje*, Wrocław 1986.
- Madurowicz-Urbańska H., *Uwłaszczenie i zniesienie poddaństwa. Z poglądów Franciszka Bujaka*, (w:) *Studia z historii Polski XIX i XX wieku ofiarowane Profesorowi Józefowi Buszce w pięćdziesięciolecie doktoratu*, pod red. I. Paczyńskiej, Kraków 1999.
- Marasse M., *Grund-besitz-verhältnisse in Galizien*, (w:) tegoż, *Dziela ekonomiczno-polityczne i statystyczne*, T. 2, Kraków 1887.
- Marasse M., *O wolności parcelowania gruntów ze względu na stosunki galicyjskie*, (w:) tegoż, *Dziela ekonomiczno-polityczne i statystyczne*, T. 1, Kraków 1887.
- Michalewicz J., *Przemysł gorzelniany w Galicji doby autonomicznej. Między monopolem dworskim a monopolem państwowym*, Kraków 1988.
- Miller A. I., *Do charakterystyki wsi powłaszczeniowej w latach siedemdziesiątych XIX wieku. Panika galicyjska 1872 roku*, „Przegląd Historyczny”, T. 79: 1988.
- Miller I. S., *Materiały k istorii rewolucionnoj agitacii w Zapadnoj Galicii w 1846 godu*, „Kratkije soobsczenija Instituta Słowianowiedeniija”, Moskwa 1955.
- Miller I. S., *Rok 1848 na ziemiach polskich*, Warszawa 1953.
- Miller I. S., *Sprawa włościańska w programie Towarzystwa Demokratycznego Polskiego w latach 30. i 40. XIX w.*, (w:) *Zbiór artykułów historycznych o Polsce w literaturze radzieckiej*, Warszawa 1950.
- Miller I. S., *W przeddzień zniesienia pańszczyzny w Galicji. Z dziejów walki ideowo-politycznej w społeczeństwie polskim w czwartym i piątym dziesięcioleciu XIX w.*, Warszawa 1953.
- Mises L., *Die Entwicklung des gutsherrlich-bauerlichen Verhältnisses in Galizien (1772–1848)*, „Wiener Staatswissenschaftliche Studien” B. 6, H. 2, Wien 1902.
- Missalowa G., *Sprawa włościańska w Polsce w latach 1846–1848*, „Wiadomości Historyczne”, R. 1: 1948, nr 3.
- Mogilska H., *Wspólna własność ziemi w polskiej publicystyce lat 1835–1860*, Warszawa 1949.
- Myćuk O., *Narysy z socjalno-hospodarskoj istorii Pidkarpadškoj Rusy*, T. 2: *Doba feodalno-kripačka (vid druhoi čwerty XVI v. do polowyny XIX)*, Praha 1938.
- Niefiedow I.M., *Do istorii polskoho nacionalno-vyzvolnoho powstannja w Hatyczynu w 1846 r.*, „Dopowidi ta Povidomlennja Lwivškoho Deržavnoho Universiteta”, Vyp. 8: 1958, Cz. 1.
- Ohryzko-Włodarska Cz., *Sprawa bezrolnych w reformie uwłaszczeniowej w Królestwie Polskim*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, T. 23: 1961.
- Orzechowski K., *Postępowanie uwłaszczeniowe na Górnym Śląsku*, „Przegląd Zachodni”, R. 8: 1952, z. 1/2.

- Orzechowski K., *Prawa chłopów do ziemi przed uwłaszczeniem*, (w:) *Konferencja Śląska IH PAN 28 VI – 1 VII 1953. Przemówienia, referaty, dyskusje*, T. 1, Wrocław 1954.
- Orzechowski K., *Uwagi o przebiegu i rezultatach uwłaszczenia w powiecie kozielskim na Górnym Śląsku*, „Przegląd Zachodni”, R. 8: 1952.
- Orzechowski K., *Uwagi o przebiegu pruskiej reformy agrarnej na Dolnym Śląsku w XIX w.*, „Sobótka”, R. 14: 1959, nr 3.
- Ostaszewski-Barański K., *Rok złudzeń (1848). Opowiadania historyczne*, Złoczów [1898].
- Österreich-Ungarn als Agrarstaat. Wirtschaftliches Wachstum und Agrarverhältnisse in Österreich im 19. Jahrhundert, Hrsg. von A. Hoffmann unter red. Mitarbeit von R. Sandgruber, Wien 1978.
- Oswoboditielnyje dwiżenie narodow Awstrijskoj imperii: Woznikowienije i razwitije. Koniec XVIII v. – 1849 g., Moskwa 1980.
- Paszaena N. M., *Otrażeniej nacionalnyh i socialnyh protiworeczij w Wostocznoj Hałycynie w 1848 g. w listowkach Russkogo Sobora*, (w:) *Słowjanskoje Wozroźdenije. Sbornik statiej i materialow*, Moskwa 1966.
- Pazdur J., *Oczynszowanie włościan w dobrach wschodniego okręgu górniczego Królestwa Polskiego*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, T. 12: 1950.
- Pilat T., *Statystyka gmin i obszarów dworskich*, „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych”, R. IV: 1878.
- Plechta J., *Chłopscy postowie z obwodu sądeckiego w sejmie wiedeńskim w 1848 r.*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”, R. 8: 1966.
- Plechta J., *Działalność Rady Narodowej obwodu sądeckiego w 1848 r.*, (w:) *I Konferencja Regionalna poświęcona przeszłości historycznej Sądecczyzny*, Nowy Sącz 1965.
- Płomiński J. E., *W kręgu polskiej irredenty (o Edwardzie Dembowskim, Jakubie Szeli i rzezi galicyjskiej)*, Warszawa 1946.
- Potoczek J., *Kalendarium historii ruchu chłopskiego Sądecczyzny w latach 1848–1918*, „Rocznik Sądecki”, T. 12: 1971.
- Półciwiatek J., *Położenie ludności wiejskiej starostwa leżajskiego w XVI–XVIII w.*, Kraków 1972.
- Półciwiatek J., *Z badań nad gospodarką wiejską w dominium rzeszowskim na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Prace Humanistyczne. Rzeszowskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk”, Seria 1, R. 2: 1971, nr 2.
- Próchnik A., *Dzieje chłopów w Polsce*, Lwów 1922.
- Przyczynki źródłowe do rewolucji krakowskiej w roku 1846*, [opr.] S. Gawęda, „Roczniki Biblioteki PAN w Krakowie”, R. 3: 1957.
- Puczyński B., *Gospodarstwo folwarczne z pocz. XIX w. Na podstawie księgi rachunkowej Smarzewskich z Moczarad od 1798–1828*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, T. 4: 1935.
- Putek J., *Miłościwi panowie i krnąbrni poddani. Szkice z dziejów poddaństwa, pańszczyzny i innych form ucisku społecznego na dawnym pograniczu śląsko-polskim*, Kraków 1959.
- Rodakiewicz A., *Die galizischen Bauern unter der Polnischen Republik*, „Zeitschrift für Volkswirtschaft und Sozialpolitik und Verwaltung”, 11, Wien 1902.
- Rosicka J., *Ekonomiczne aspekty „kwestii włościańskiej” (1830–1862)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, Nr 254: 1988.
- Rozdolski R., *Do historii „krwawego roku” 1846*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 65: 1958.
- Rozdolski R., *Stosunki poddańcze w dawnej Galicji*, T. 1–2, Warszawa 1962.
- Rozdolski R., *Wspólnota gminna w byłej Galicji Wschodniej i jej zanik*, Lwów 1936.
- Rutkowski J., *Historia gospodarcza Polski*, T. 1–2, Poznań 1946.
- Rutkowski J., *Sprawa włościańska w Polsce w XVIII i XIX w.*, Warszawa 1922.
- Schnür-Peplowski S., *Cudzoziemcy w Galicji (1787–1841)*, Kraków 1898.
- Schnür-Peplowski S., *Obrazy z przeszłości Galicji i Krakowa 1772–1858*, T. 1–2, Lwów 1896.

- Seljański J., *W pjaddesjatu ricznycu znesenja panszczyny i wirożdenja halyćkoj Rusy*, Lwów 1898.
- Simins T.W., *The peasant revolt of 1846 in Galicia: Recent Polish historiography*, "Slavic Review", Vol. 30: 1971, No. 4.
- Sójka-Zielińska K., *Prawne problemy podziału gruntów chłopskich w Galicji na tle austriackiego ustawodawstwa agrarnego*, Warszawa 1966.
- Sprawa chłopstwa w XIX w. na ziemiach polskich w okresie reform uwłaszczeniowych*, [opr.] K. Śreniowska, Warszawa 1958.
- Stachowicz J., *160 lat walki chłopów i mieszczan jaćmierskich z dworem*, „Rocznik Sanocki”, [R. 1:] 1963.
- Stankiewicz Z., *Kwestia chłopstwa w okresie narodzin polskiego ruchu robotniczego*, Warszawa 1985.
- Stankiewicz Z., *Reforma czynszowa dóbr skarbowych w Królestwie Polskim*, Łódź 1968.
- Stankiewicz Z., *Serwituty w dobrach rządowych Królestwa Polskiego przed reformą uwłaszczeniową*, „Przegląd Historyczny”, T. 49: 1958.
- Stankiewicz Z., *Sprawa serwitutów w reformach Wielopolskiego 1861–1862*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 69: 1962, nr 4.
- Stankiewicz Z., *Uwagi w sprawie realizacji dekretu uwłaszczeniowego z 22 stycznia 1863 r.*, „Rocznik Łódzki”, T. 8: 1963.
- Steblij F. I., *Borotba seljan schidnoj Halyczyny proty feudalnoho gnitu u perszuj połowyni XIX st.*, Kijów 1961.
- Steblij F. I., *K woprosu o dwiżenii opriszkow w Wostocznoj Galicii i na Bukowinie w konce XVIII i pierwoj połowinie XIX w. i jego charakteria*, „Jeżegodnik po agrarnoj istorii Wostocznoj Jewropy”, 1964, Kiszyniew 1966.
- Steblij F. I., *Seljański ruch u Schidnij Halyczyny pidczas rewolucii 1848–1849 rr.*, „Ukrainskij Istoriczny Żurnal”, R. 16: 1973, nr 6.
- Stelmach A., *Pamiętka zniesienia pańszczyzny w Łowczy*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 27: 1973, nr 4.
- Stolarczyk M., *Pańszczyzna i poddaństwo w poglądach i działalności Tadeusza Wasilewskiego w latach 1818–1843*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Rzeszowie. Historia”, [Nr] 28: 1976, z. 1.
- Stolarczyk M., *Ziemia Tarnowska w dniach powstania krakowskiego*, „Zeszyty Tarnowskie”, [Nr] 5: 1974.
- Stoliński F., *O początkach kapitalizmu w rolnictwie polskim*, Warszawa 1953.
- Styś W., *Rozdrabnianie gruntów chłopskich w byłym zaborze austriackim od roku 1787–1931*, Lwów 1934.
- Styś W., *Współzależność rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*, Wrocław 1959.
- Szaniawski I., *Diesterweg i „Wiosna Ludów”. Dramatyczne dzieje pewnej reformy*, Warszawa 1950.
- Szczechura T., *Ruch chłopski w walce o ziemię 1861–1864*, Warszawa 1962.
- Śladkowska A., *Poglądy społeczno-polityczne i filozoficzne Edwarda Dembowskiego*, Warszawa 1955.
- Ślusarek K., *Drobna szlachta w Galicji 1772–1848*, Kraków 1994.
- Ślusarek K., *Kolbuszowa w dobie uwłaszczenia chłopów (połowa XIX wieku)*, (w:) *Kolbuszowa. 300 lat miasta. Materiały z sesji naukowej 6-7 X 2000 r.*, Kolbuszowa 2001.
- Ślusarek K., *Kwestia agrarna w Galicji w latach czterdziestych XIX w.*, (w:) *Rewolucja czy praca organiczna drogami do niepodległości? W 150. rocznicę wydarzeń 1846 r.*, pod red. M. Drozdowskiego, Poznań 1997.
- Ślusarek K., *Kwestia agrarna w Galicji w latach 1848–1861*, (w:) *Galicja i jej dziedzictwo*, T. 12: *Galicja w 1848 roku. Demografia, działalność polityczna i społeczna, gospodarka i kultura*, red. A. Bonusiak, M. Stolarczyk, Rzeszów 1999.
- Ślusarek K., *Panowie szlachta ziemianie – panowie szlachta chałupnicy – włościanie. Wzajemne stosunki w przedautonomicznej Galicji*, (w:) *Wieś a dwór na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. W. Cabana i M. B. Markowskiego, Kielce 1999.

- Ślusarek K., *Włościańscy i niewłościańscy mieszkańcy wsi galicyjskiej w XIX w. Wzajemne relacje*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, Z. 126.
- Śreniowski S., *Dzieje chłopów w Polsce. Szkice o ustroju społecznym*, [Warszawa] 1947.
- Śreniowski S., *Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi Królestwa Polskiego 1831–1864*, Warszawa 1963.
- Śreniowski S., *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*, Warszawa 1956.
- Śreniowski S., *Uwłaszczenie chłopów w Poznaniu*, „Przegląd Nauk Humanistycznych i Społecznych”, T. 5: 1954.
- Świętochowski A., *Historia chłopów polskich w zarysie*, Lwów 1928.
- Towstucha J., *Ivan Franko pro agrarnu reformu 1848 roku u Hałyczyni*, (w:) *Ivan Franko. Statii i materiały*, zb. 7, [Lwów] 1960.
- Tyrowicz M., *Historia społeczna i gospodarcza Galicji. Przegląd badań polskich z lat 1918–1935*, „Ziemia Czerwieńska”, R. 3: 1937, z. 1.
- Tyrowicz M., *Jan Tyssowski i rewolucja 1846 r. w Krakowie. Dzieje porywu i pokuty*, Kraków 1986.
- Tyrowicz M., *Julian Goslar w dziejach ziemi tarnowskiej*, [Tarnów] 1971.
- Tyrowicz M., *Julian Maciej Goslar. Zarys życia i materiały biograficzne*, Warszawa 1953.
- Tyrowicz M., *Na marginesie jednego przypisu*, „Twórczość”, R. 6: 1950, nr 4/5.
- Tyrowicz M., *Ostatnie lata działania Juliana Goslara 1848–1852*, „Roczniki Humanistyczne”, T. 4: 1953, z. 4.
- Tyrowicz M., *Prawda i mit w biografii Juliana Macieja Goslara 1820–1852*, Warszawa 1972.
- Tyrowicz M., *Źródła do dziejów rewolucji 1848 r. w Galicji*, „Roczniki Humanistyczne”, T. 1: 1949.
- Urbańczyk J., *Die polnische Abgeordneten aus Galizien im Österreichischen Konstituierenden Reichstag 1848–1849*, „Prace Historyczne. Studia Austro-Polonica”, [T.] 2, z. 68: 1980.
- Uznański J., *Bibliografia zawartości Rozpraw c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego*, T. 1–32, 1846–1867, Kraków 1963.
- Vnenchak D., *Kategoryzacja własności ziemskiej w Galicji w dobie autonomicznej w świetle państwowych i krajowych urzędowych statystyk agrarnych*, „Studia Historyczne”, R. 27: 1984, z. 3.
- Vnenchak D., *Struktura agrarna własności chłopskiej w Galicji w dobie autonomii. Informator statystyczny do dziejów rolnictwa w Galicji*, Kraków 1983.
- Wachholz S., *Reforma chłopska w Rzeczypospolitej Krakowskiej w świetle dokumentów archiwalnych*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, T. 6: 1954, z. 2.
- Wiatrowski L., *Problem rewolucji agrarnej na ziemiach polskich w XIX i na początku XX w.*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia”, [T.] 30, No. 461, 1978.
- Wiosna Ludów na ziemiach polskich, pod red. N. Gąsiorowskiej, Warszawa 1948.
- Woronkon J. A., *Agrarno-krestjanskij wopros w krakowskoj riewolucii 1846 g. i rol Dembowskiego*, (w:) *K stoletiju riewolucii 1848 goda*, pod red. B. F. Porszeva i L. A. Bendrikovoj, Moskwa 1948.
- Wytanowycz I., *Ukraińskie seljanstvo na szljachy do pobidy. Ważki roky hałycko-ukraińskoho sela po 1848 roci*, Lwów 1936.
- Zanewycz I., *Znesenje panszczyny w Hałyczyni. Pryczynok do istorii suspilnoho żytia i suspilnych pogljadiw 1830–1848 rr.*, Lwów 1896.
- Zniesienie poddaństwa chłopów w Polsce środkowej, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, red. Z. Stankiewicz, [Z.] 13, Łódź 1983.
- Zubryckij M., *Pomyczny dni. Pryczynki do istorii panszczyny u Hałyczyni u XIX st.*, „Zapiski Naukovoho Towarystva im. Szevczenka”, T. 58: 1904.
- Zubryckij M., *Tisni roky. Pryczynki do istorii Hałyczyni 1846–1861 rr.*, „Zapiski Naukovoho Towarystva im. Szevczenka”, T. 26: 1898.

- Zubyk R., *Die wirtschaftliche Struktur des Dorfes in Galizien um die Wende 18. und 19. Jhs.*, (w:) *Contribution a l'histoire de l'Ukraine au 7e Congrès International des Sciences Historiques*, Varsovie aout 1933..., Leopold 1933.
- Żabko-Potopowicz A., *Charakterystyka naszej wsi w polskich pracach naukowych i publicystycznych przed uwłaszczeniem włościan*, „*Agronomia społeczna i szkolnictwo rolnicze*”, R. 6/16: 1936, nr 12.
- Żabko-Potopowicz A., *Wieś polska w świetle polskich prac naukowych i publicystycznych przed uwłaszczeniem*, „*Roczniki Socjologii Wsi*”, T. 1: 1936.
- Żychowski M., *Antyfeudalny ruch w Galicji i burżuazyjno-demokratyczne powstanie krakowskie w 1846 r.*, „*Historia i Nauka o Konstytucji*”, R. 3: 1955, nr 5.
- Żychowski M., *Stosunki gospodarczo-społeczne w Rzeczypospolitej Krakowskiej w przeddzień rewolucji 1846 r.*, „*Przegląd Historyczny*”, T. 45: 1954, z. 1.
- Żychowski M., *Sytuacja gospodarczo-społeczna na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX w.*, „*Historia i Nauka o Konstytucji*”, R. 5: 1957, nr 1.

Indeks osób

A

Alcyato Jan 25

B

Bach Aleksander 58-63, 66, 127, 160, 299

Badenfeld Karl 92

Badenfeld Wilhelm 92

Badeni Kazimierz 25, 47, 168

Baranowski Ignacy 7

Barycz H. 48

Batowski A. 39

Bayer 62

Bernacki W. 53

Bieniarzówna J. 84

Bierzyński Leon 87

Blauth Edmund 87

Bochdan Stanisław 30

Bogusz Robert 15

Bonarowska Z. 13

Bonusiak A. 47, 48

Borys W. 10, 51, 52, 55, 59

Bujak F. 7, 8, 10, 20, 36, 94, 97, 118, 145, 149

Buszko J. 8, 52-55

Bzowski Kazimierz 104

C

Caban W. 20

Cetner Aleksander 23, 30

Chłapowski Dezydery 134

Chojnacki Maciej 87

Chronowski Adam 152

Gielecki Ferdynand 39

Codello J. 10

Czartoryski Adam J. 37, 38, 297

Czaykowski Jan 45

Czerwiński Ignacy 18

Czetsch 27

D

Darowska Klementyna 39

Darowski Bolesław 40

Darowski Wincenty 87, 128

Daszyk K. K. 26, 48

Dąbski Władysław 39

Dembowski Edward 19

d'Este Ferdynand 25, 296

Dobrzański Jan 38, 54, 55

Domagała Józef 108

Drohojewski Seweryn 129

Drozdowski M. 17, 26

Dunin-Borkowski Leszek 51-55

Dylewski Marian 53

Dzieduszycki Aleksander Stanisław 24, 52, 296

Dzieduszycki Tytus 45, 52

Dzieduszycki Włodzimierz 39

Dzierzkowski Józef 49

Dziwakowski A. 55

E

Elkan von Elkansberg Antoni 101

Elkan von Elkansberg Eleonora 101

Emminger 27, 62

F

Falniowska-Gradowska A. 96

Ferdynand I 24, 35, 44, 55, 59, 67, 69, 297, 298

Ferenczyk Agnieszka 152

Florkowska H. 12, 37, 38, 42, 43, 48-50, 54, 56

Fornagel Marcin 115

Franaszek P. 8, 94

Franciszek I 44

Franciszek Józef I 48, 61, 62, 71, 72, 85, 135, 137, 139, 158, 159, 299

Fras Z. 36-38, 45, 47, 49, 52-55

Fredro Aleksander 24, 27, 36, 45, 296

Fredro Zofia 40

G

Galos Michał 87

Garbiński Kajetan 37

Gawron Ludwik 59

Gąsiorowski Leon 40

Gerasimenko M. 11

Godlewski Józef 87

Gołuchowski Agenor 27, 30, 45, 47, 58-64,
66, 126, 127, 160, 299

Goslar Julian M. 10, 11, 19, 27, 28, 30, 32, 36-
39, 42-44, 46, 50, 51, 53, 54, 57

Grochmal Wojciech 87

Grodziski S. 12, 17-20, 26, 28

Groniowski K. 7, 94, 97, 145, 172

Grzybowski K. 167, 171, 172

H

Habsburgowie 27, 48, 51, 52, 163, 173

Hausseger 160

Hechel F. 48

Heilig Gustav 87

Helcel Antoni Zygmunt 52

Heltman Wiktor 37, 52, 297

Hietzgern von Nordfelden Ignacy 87

Hofmeister Aleksander 87

Hoj Stepan 54

Hubicki Karol 52

I

Ingłot S. 14, 20, 21, 24, 35, 72, 94, 96, 125, 145,
154, 158, 172

J

Jabłonowska Maria 91

Jabłonowski Karol 23-25, 30, 47, 296

Jabłonowski Ludwik 24, 296

Jachimowicz Grzegorz 47, 52, 53

Jakóbczyk W. 7

Jakubowski Józef 52

Januszkiewicz Stanisław 114

Jaraczewski Julian 129, 132, 133

Jarecki Franciszek 151

Jarmuntowski Jan 30

Jasiński Józef 37

Jordan Adolf 108

Jordan Antoni 151

Jordan Ludwika 108

Jordan Teofil 108

Józef II 17, 18, 28, 295

K

Kalchberg 62

Kalinka W. 9, 20, 46-48, 57, 58, 117, 153

Kapuszczyk Iwan 54, 56

Kasprzyk Jan 116

Kellermann Antoni 101

Kieniewicz S. 10, 11, 21, 22, 24, 27, 28, 30, 32,
35-40, 42-44, 46, 50, 51, 53, 54, 57, 118,
171

Kniat M. 7

Kohl Heinrich 87

Konopka Feliks 101

Konopka Julian 131

Kostołowski E. 10, 12, 20, 21, 25, 27, 28, 36-39,
44-48, 50, 54, 57, 58, 60, 61, 118, 122, 125,
126, 128, 132, 154, 164, 166, 167

Kozakiewicz Szymon 54

Kozik J. 11, 52, 54, 55, 57, 62, 127

Kraiński Maurycy 10-12, 14, 20, 21, 23-32,
35, 37, 38, 43-46, 49, 55-57, 60-64, 66, 72,
80, 84, 87, 88, 105, 125, 126, 135, 137,
140-142, 144, 152, 154-156, 159, 160,
164-166, 168, 169, 296, 297, 299, 300

Krajewski 27

Krasicki Karol 30

Krasicki Kazimierz 20-25, 30, 60, 62, 63, 66,
296, 299, 300

Krieg Franz 11, 27, 32, 296

Krzeczkowski K. 83

Krzeczunowicz Kornel 124, 125, 126, 166

Kuczowska Henrietta 110

Kulczykowski Mariusz 16

Kundlich Heinrich 53, 55

Kurdwanowski Henryk 40

Kuziemski Michał 62

L

Larisch Karol 30

Leopold II 18, 295

Litwinowicz Spirydion 60-64

Lubomirski Jerzy 38, 51, 54, 101

Lubomirski Jerzy Roman 101

Ł

Łazowska Genowefa 151

Łodyński Hieronim 60, 299, 300

Łoziński B. 10, 11, 20-28, 30-33, 35, 43-46, 48,
56, 61-63

Łychowska Ludwika 149

M

Machalski Maksymilian 53

Machyňa Mariusz 15

- Mackiewicz Józef 59
Madurowicz-Urbańska H. 8, 93
Magryś F. 19
Manro Franciszek 104
Markowski M. B. 20
Martynowicz 27
Meisels Ber 52
Mercandin 128
Micewski Jan 55
Michalewicz J. 169
Mika S. 13
Milbacher 27
Miller I. S. 11, 12, 18, 19, 21, 24-28, 37, 43, 46
Mniszech Jadwiga 114
Mniszech Stanisław 101
Montecucolli Adalbert 44, 45
Mostowski Franciszek 151
Moszczeński Franciszek 87
Mysłowski Antoni 30
- N**
- Nitsch Karol 149
- P**
- Paczyńska I. 8
Pawlikowski Jan Gwalbert 47
Piasecki Józef 39, 41
Pieńczykowski Meliton 53
Pietrzycki Feliks 149
Pijaj Stanisław 59
Pillersdorf Franz 46
Podraza A. 93
Popiel Jan 122
Popiel Michał 53, 55
Potocki Adam 42, 52
Potocki Alfred 24, 101, 296
Potocki Andrzej 101
Potocki Tomasz 50, 51
Prokopczyc Eustachy 62
- R**
- Ramotowska F. 38, 118
Reichenbach Karol 104
Romaszkan Piotr 30
Rozdolski R. 7, 10, 17, 20, 46
Rucki Konstanty 90, 91
Rutkowski Jan 7
Rzewuski Leon 30, 42
- S**
- Sanguszko Władysław 24, 25, 38, 101, 149, 151, 296
Sapieha Leon 22-24, 30, 45, 296
Sawicki Józef 152
Schenk Joseph von 87
Schmidt Jerzy 87
- Serafin Jan 87
Siemianowski Maksymilian 56, 62
Sierakowski Władysław 52, 55
Singer Florian 45
Skarbek Stanisław 23
Skrzyński Władysław 30
Słomka J. 19
Słotwiński K. 19
Smarzewski Seweryn 38, 49, 50, 52, 55, 155
Smolka Franciszek 52, 53, 54, 55, 59
Sroczyński Marian 38
Stadion Franz 15, 27, 28, 30, 32, 36-39, 42-48, 50, 51, 53-57, 65-67, 69, 131, 297, 298
Stadion Rudolf 26-28, 30, 31
Stadnicki Aleksander 24, 56, 296
Stadnicki Edward 24
Stadnicki Leon 24, 296
Stadnicki Władysław 23
Starowiejski von Biberstein Jakub 87
Starzeński Leopold 24
Stelkiewicz Anna 149
Stolarczyk M. 47, 48
Strojnowski 62
Strzelecka Tekla 90, 91
Styś W. 7
Szaskiewicz Grzegorz 53, 55, 62
Szczepanowski Tomasz 87
Szczygielski Stanisław 108
Szembek Jan 110
Szymański Antoni 59
- Ś**
- Ślusarek K. 20, 47
Śreniowski S. 7
- T**
- Tarnowski Jan 52
Titel Anton 87
Tokarski Wojciech 151
Trzeciecki 122
Turlik Marcjanna 157
Tustanowski Michał 60, 62, 299
Tymowska Prakseida 151
Tyrowicz M. 11, 19, 26, 38
Tyssowski Jan 26
Tyszkiewicz Jerzy 58, 90, 91
- V**
- Vnenchak D. 8, 94
- W**
- Wachholz S. 84
Wasilewski Tadeusz 22-24, 33, 36, 45, 54, 55, 296
Waszlewska Maria 149
Weigel Gustaw 87

Wierzchlejski Franciszek 52
Wiesiołowski Franciszek 25, 32, 39
Wilk Franciszek 108
Wodzicka Petronela 91, 104
Wojtarowicz Józef 25

Z

Zającowa H. 13
Zaleski Wacław 84
Załuski Jan 87
Zamoyski Zdzisław 52

Zanewycz J. 10
Zaremba Wiktor 108
Zatorski Walerian 87
Zberuś Kasper 108-110
Zieleniewski Ludwik 131
Ziemiałkowski Florian 36-38, 52-55, 156
Zubyrą Antoni 87

Ż

Żeleński Wit 30

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział I: Kwestia agrarna przed rokiem 1848	17
Rozdział II: Wokół wyścigu wielkanocnego	35
Dar dla poddanych (35). Kontrakcja Stadioną (43). Krajobraz po bitwie o rząd chłopskich dusz (47). Sprawa uwłaszczenia na forum austriackiego parlamentu (51). Konflikty między dworem a wsią (57). Na drodze do realizacji reformy uwłaszczeniowej (60).	
Rozdział III: Uwolnienie gruntów chłopskich od obciążeń pańszczyźnianych	67
Podstawy prawne zniesienia pańszczyzny (68). Powinności znoszone bez odsz- zkodowania (72). Powinności znoszone za odszkodowaniem (73). Oszacowa- nie wartości powinności poddańczych (74). Oszacowanie powinności nie po- chodzących ze stosunku poddaństwa (77). Powinności znoszone za wykupem (78). Zaległości pańszczyźniane (78). Procedura stosowana przy likwidacji ob- ciążeń (79). Zasady uwłaszczenia w dawnej Rzeczypospolitej Krakowskiej (83). Realizacja uwłaszczenia w Galicji zachodniej i w byłej Rzeczypospolitej Krakow- skiej (87). Zakres świadczeń feudalnych (88). Rezultaty uwłaszczenia (94). Zale- głości i przypadki nakładania pańszczyzny po 1848 roku (103). Wykupienie powinności wobec kościołów (105). Sprawy sporne (107). Zakończenie procesu uwłaszczenia (116).	
Rozdział IV: Kryzys gospodarstwa ziemiańskiego i sprawa indemnizacji	117
Brak robotników najemnych (118). Sprawa przymusowego najmu (122). Jak wyjść z kryzysu? (127) Bierście przykład z Wielkopolski (132). Kwestia indemnizacji (135). Sprawa wypłaty zaliczek na poczet odszkodowania (141). Określenie wysokości odszkodowania (144). Wypłata odszkodowania (152).	
Rozdział V: W kręgu niezalutwionych spraw	153
Sprawa funduszy indemnizacyjnych (154). Serwituty (158). Inne pozostałości systemu feudalnego (166).	
Zakończenie	171
Aneks	177
Zusammenfassung	295
Bibliografia	303
Indeks osób	319
Spis treści	323

ISBN 83-88737-70-8

Historia lagellonica